Társadalmi strukturánk fejlődése

50

I.

Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái

MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

50. Sorsz.

Társadalmi struktúránk fejlődése

1

TÁRSADALMUNK SZERKEZETÉNEK FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

Második kiadás

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
Pártigazdasági és LB Mezőkés Csapot
IX. Ker. Mintaliga

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
Budapest 1981

Közreadja:

„A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" című kutatási főirány tématanács
és
az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete „Társadalmi struktúra és szocialista tudat" kutatócsoportja

Felelős szerkesztő: Halay Tibor

ISBN 9630004046 összkiadás
ISBN 9630004054 I. köt.

Az 1979-ben megjelent kotet változatlan utánnyomása.

Szerkesztette: dr. Várnai Györgyi
A borítóterv: Szilvássy Gyorgy munkája
Felelős kiadó: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
Megjelent: A/5 formátumban, 2000 példányban
810244—Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Uzeme

T a r t a l o m

Halay Tibor: A társadalmi struktúra kutatásának főbb kérdései hazánkban ..... 7 old.

Lackó Miklós: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban..... 19 old.

Orbán Sándor: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után ..... 57 old.

Wirth Ádám--Blaskovits János--Kárpáti Sándor: Az osztályviszonyok helye és szerepe társadalmunk szociális struktúrájában .....117 old.

Szpirulisz Ildikó--Benedek Sándor--Bőhm Antal--Gál Róbert--Kovács Ferenc--Pál László: A munkásosztály fejlődési tendenciái .....171 old.

Kovács Ferenc--Akszentievics György--Bőhm Antal--Kolosi Tamás--Módra László--Simó Tibor: Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában.....253 old.

Halay Tibor

A TÁRSADALMI STRUKTURA KUTATÁSÁNAK FŐBB KÉRDÉSEI HAZÁNKBAN

Az itt közreadott három kötet tanulmányai a magyar társadalom strukturájával foglalkozó kutatómunka egyes - az utóbbi években elért - eredményeit tartalmazzák, illetve jelzik a tudományos elemzések mai problémáit, jövő irányait és több vonatkozásban ajánlásokat, gyakorlati javaslatokat is megfogalmaznak a politika, a társadalomirányitás számára. E kiadványban - szerkesztéssel és némi rövidítéssel - azok a zárótanulmányok kerülnek a nyilvánosság elé, melyek a XII. pártkongresszus elméleti előkészitése jegyében, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt "A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" című kutatási irány keretében készültek. Néhány részanyag - jellegénél fogva - más formában kerül publikálásra, felhasználásra.

A Minisztertanács 1972-ben elfogadta a 15 éves /1971-1985 időszakra szóló/ országos távlati kutatási tervet. Ennek keretében több társadalomtudományi főirányt is kiemeltek, közöttük akadémiai főirányként "A társadalmi struktura és a szocialista tudat alakulása Magyarországon" című kutatási programot. Hazai kutatóbázisunk számos alkotóműhelye /tudományos intézetek, egyetemi tanszékek/, ismert kutatója vesz részt a munkában, a koordináló bázis-intézet szerepét pedig a Társadalomtudományi Intézet látja el.

Az MTA főtitkári kollégiuma az uj főirányt a korábbi "Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása", valamint "A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta" című tárcaszintü főirányok összevonásával hozta létre. A két főir ny összekapcsolását szervezeti kérdéseken túl tartalmi elemek indokolták: egyrészt a társadalom tudati állapotát reálisan csak e társadalom szerkezetéből kiindulva, az egyes társadalmi osztályok és rétegek tudatállapotát vizsgálva lehet megközeliteni, másrészt a társadalmi struktúra vizsgálatakor sem elhanyagolható az életmód, az egyes rétegek

értékorientációinak, beállítódásainak struktúráló szerepe. Különösen így van ez a szocialista építés időszakában, amikor részben megnő a társadalmi viszonyok tudatos átalakításának jelentősége, részben az osztályok és rétegek objektív helyzetében bekövetkező közeledési folyamatokkal párhuzamosan, igen fontossá válik annak vizsgálata, hogy az egyes rétegek szubjektive miként élik át a társadalmi struktúra átalakulásának objektív folyamatát, milyen ezzel kapcsolatos elvárásaik, értékorientációik vannak.

A feladatnak megfelelően az OTTKT főirány megtervezése során a következő kutatási célokat tűztük magunk elé:

- hogyan alakul a társadalom osztály- és rétegszerkezete, melyek a mai magyar társadalom struktúrális változásának fő irányai és jellemzői, a társadalmi struktúrát meghatározó és alakító társadalmi viszonyok szerkezete;

- mi jellemző a társadalmi osztályok és rétegek - struktúrális helyzetükből következő - tudatállapotára, tudati viszonyaira, értékrendszerére, életmódjára, társadalmi, gazdasági, politikai ismeretszintjére;

- milyen hatással vannak a társadalom szerkezetére a társadalmi struktúra és a tudat közvetlen kapcsolódása, a tudat szerkezetét meghatározó struktúráló mechanizmusok, illetve az egyes tudati elemek; hogyan tükröződnek a társadalmi egyenlőtlenségek a különböző rétegek tudatában, milyenek az ezzel kapcsolatos értékek és elvárások.

A perspektívikus kutatási program 1976-1980. évi középtávú kutatási tervében az Agit.Prop. témaként kiemelt "A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete", illetve "A szocialista tudat fejlődése" című kutatási témák kidolgozását tartottuk feladatnak. Így lényegében külön folyt a struktúra- és a tudatkutatás, s a későbbiekre tervezzük a szorosabb, konkrétabb összekapcsolást.

A mai magyar társadalom struktúrájának, legfőbb jellemzőinek leírásakor a következőkből indultunk ki: az osztályképző ismérvek alkalmazása a mai magyar társadalomra, a társadalmi struktúra vizsgálatának elméleti és metodológiai problémái; az 1970-es évek magyar társadalma osztályainak és rétegeinek leírása, az egyes osztályok és rétegek belső rétegződése; az osz-

tályok és rétegek közeledésének tendenciái, a közeledés értelmezése, a mindezt megalapozó gazdasági és társadalmi folyamatok jellemzése.

A témakör kutatása és kidolgozása során támaszkodtunk a korábbi évek elméleti kutatási eredményeire; az 1970-es népszámlálás, az 1973-as mikrocenzus, illetve más reprezentativ és egyéb statisztikai felvételek anyagaira; az eddig lefolytatott empirikus kutatásokra. Néhány esetben az adott kutatási célnak megfelelő ujabb empirikus vizsgálatokat is végeztünk. Általános kiindulópontunk az volt, hogy társadalmunk mai szerkezetének vizsgálatában lényeges előrelépés önmagában nem várható sem az elméleti absztrakció szintjén folytatandó további vitáktól, sem pedig a statisztikai adatok átcsoportositásától vagy ujracsoportositásától. Ujabb eredményeket - mindezek komplex figyelembevételével - csak a konkrét társadalmi és társadalomtörténeti folyamatok elméletileg igényes és empirikusan megalapozott elemzésétől várhatunk.

x

A társadalmi struktúra problémaköre már az elmult évtizedben is a tudományos, a politikai és a közgondolkodás érdeklődésének előterében állott. Ez természetes, hiszen a szocializmus alapjainak lerakása után a társadalmi változások vizsgálatának igényét jelezte, s ugyanakkor a megújuló marxista szociológiának is egyik központi kérdéséről van szó. Társadalmunk szerkezetének pontos ismerete ma is nélkülözhetetlen a "konkrét helyzet konkrét elemzésében", azaz gazdasági, politikai, szociális vagy éppen kulturális döntéseinek előkészitésében. Ezenkivül igen szoros affinitás tapasztalható a társadalmi struktúráról alkotott tudományos elmélet és az ideológiai tételezések között, vagyis erősen politikai töltésü kérdésről van szó, amely mind tudományos, mind ideológiai-politikai területeket egyaránt érint.

Elég széles körben ismertek a 60-as évek struktura vitái. Ezek előterében az a kérdés állt, hogy a negyedszázados szocialista fejlődés, az ország iparositása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése után mennyiben alakult át társadalmunk szerke-

zete, s az új társadalom építésében milyen tendenciák játszanak főszerepet; milyenné vált társadalmunk osztályszerkezete, hogyan kapcsolódik egymáshoz a társadalom osztály- és rétegtagozódása. Ilyen kérdések képezték a strukturakutatások gyakorlati kérdéseit, de ezekkel párhuzamosan felmerült jó néhány kifejezetten elméleti kérdés is. Például: mit jelent az osztálykoncepció értelmezésében a munkásosztály társadalmi emancipációja; az osztálytársadalom hogyan alakul át osztály nélküli társadalommá; a szocialista építés első évtizedeit az új osztályviszonyok kiépülése, megszilárdulása, vagy ellenkezőleg az osztályjellegü elkülönülések elmosódása jellemzi-e stb.Élénk viták kezdődtek az osztály-fogalom marxista értelmezéséről; a gazdaság, a politika és az érdek társadalmi struktúrát befolyásoló hatásáról; valamint a társadalmi struktúrát determináló tényezőkről. Kisérletek kezdődtek a munkásosztály fogalmának mai viszonyoknak megfelelő meghatározására, a munkásosztály változó határainak belső rétegződésének és társadalmi szerepének megragadására. A kollektivizálás befejeződésével felmerült az igény a termelőszövetkezeti tagság társadalmi helyzetének tisztázására, azaz a megváltozott parasztság osztályhelyzetének és jellegének az értelmezésére. A munkássághoz és a parasztsághoz hasonlóan empirikus felvételek kezdődtek az értelmiség tanulmányozására is.

A társadalmi struktúra változásáról folytatott vitákban - mind elméleti, mind empirikus vonatkozásokban - többféle nézőpont és szemléletmód éreztette hatását. Ezek közül három sürüsödött hipotézissé és vált koncepcióvá, melyeket - kissé leegyszerüsitve - az alábbiakban fogalmazunk meg:

a/ Társadalmunk tagozódását továbbra is a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság osztály-különbsége határozza meg, s hozzájuk kapcsolódik mint réteg az értelmiség. A tulajdonviszonyoknak primátusuk van, s minden más struktura-determináns a tulajdonviszonyokkal függ össze. A tulajdonviszonyok képezik az antagonisztikus osztályellentétek alapját, szerepük meghatározó volt a tőkés társadalom osztálystrukturájában, de meghatározó marad a szocializmus körülményei között is - immár antagonizmus nélkül és kizsákmányolásmentes körülmények között - mindaddig, amig az állami és a szövetkezeti tulajdon elkülönül

egymástól.

Meg kell jegyezni, hogy a társadalmi rétegződés struktúráló hatását, az osztályokon belül kifejlődő új társadalmi képződmények szerepét, jelentőségét e felfogás képviselői is elfogadták,csak másodlagos szerepet tulajdonítottak nekik társadalmunk fejlődésében. Továbbá látni kell, hogy a tulajdonviszonyok kategóriáján - mint később a tulajdon-vitában is előfordult - többnyire a tulajdonformát, azaz a tulajdonviszonyok jogi aspektusát értették, bizonyos fokig elszakítva annak reális tartalmától.

b/ A másik koncepció a társadalmi rétegződést tekintette alapvetőnek társadalmunk tagozódásában.Elméleti tételezése az volt,hogy a szocialista társadalomban funkcionáló kétféle tulajdon - az állami és a szövetkezeti - nagyon közel áll egymáshoz, gyakorlatilag azonos jellegűnek tekinthetők, következésképpen a tulajdonviszonyok struktúráló hatása megszűnőben, vagy legalábbis "leépülőben" van. Az egyneműsödő tulajdonviszonyok közepette mindinkább a munkamegosztás kerül előtérbe, mint a társadalmi rétegződést determináló tényező. E felfogás képviselői azt is megfogalmazták, hogy a munkamegosztás történetileg is megelőzi a tulajdont. Következésképpen a társadalom alapvető különbségei már nem az osztályok - munkásosztály és parasztság - között húzódnak, hanem a különböző munkajelleg-csoportok között. Az osztályviszonyok megszűnése, vagy "leépülése" ezzel befejezetté vált, s mivel társadalmunk megszüntette osztálytársadalom jellegét, a társadalmi tagoltságban csak a rétegek értelmezhetők.

c/ E két markáns strutúra-felfogás mellett kialakult egy harmadik nézet is. Ennek lényege az, hogy a szocialista társadalom jellenlegi szakaszában a társadalmi különbségek alapvető szintje az osztályok közötti különbségekről egyre inkább áttevődik az osztályok belső rétegződésére, illetve a társadalom egyéb - tradicionális vagy újonnan kialakuló - rétegeire. De ez az áttevődés folyamat jellegű, s korántsem befejezett, tehát a megmaradt osztály jellegű különbségek "leépülése" és az új, rétegkülönbségek kifejlődése valószínűleg hosszabb időn keresztül jellemzi majd társadalmunkat. Azaz, az adott periódusban - a 60-as évek végén - társadalmi tagozódásunkban még fennálltak és funkcionáltak az osztály jellegű különbségek, de mellettük

már megjelentek, s mindinkább előtérbe kerültek a rétegkülönbségek.

Ami pedig az elméleti hátteret illeti, e nézet képviselői szerint a munkamegosztás és a tulajdonviszony nem állítható szembe egymással, ui. a marxista elméleti rendszerben "magántulajdon és munkamegosztás azonos kifejezések"; és arra hivták fel a figyelmet, hogy a termelési viszonyok kategóriáján belül eddig inkább csak a tulajdon- és a munkamegosztási viszonyok szerepét elemezték, pedig az elosztás-viszonyok kategóriája is igen fontos strukturáló elem /pl. a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusa/.

A társadalmi struktúráról folyó viták nyomán fellendült e téma hazai kutatása. Az elméleti koncepciók különböző empirikus kutatásokban kerültek operacionalizálásra. A munkásosztály-kutatások, a parasztság- és az értelmiség-felvételek pedig néhány évvel később - a 70-es évek közepére - uj ismeretekkel gazdagitották struktúraképünket. Az elméleti tételezések igy mindinkább a gyakorlattal - az empirikus felvételek eredményeivel - konfrontálódhatnak és hozzájárulnak ismereteink bővüléséhez.

A mai kutatások során, az elkészült tanulmányok és kutatások vitáiban ezek a különböző elméleti-metodológiai nézőpontok, megközelitések jelentkeztek. A munkát irányító Tématanács óvakodott attól, hogy ezeket, a praktikus egység céljából, mesterségesen, valamiféle elvi kompromisszumnal elmossa. Az a véleményünk, hogy a problémák csak mélyreható kutatások és őszinte tudományos viták folyamatában tisztázódhatnak. Ebből adódik, hogy a jelzett különböző megközelitések a sorozatunkban közölt tanulmányokban is tükröződnek, s többek között ezért is foglaltuk össze lényeges vonásaikat.

A társadalmi struktúra különböző megközelitései természetesen kihatással vannak az egyes osztályok és rétegek értelmezésére. Nézzük ezt először a munkásosztály vonatkozásában:

Amennyiben a társadalmi szerkezetünk egészében továbbra is a munkásosztály és a parasztság történelmileg kondicionált és a szocialista tulajdon két formáján alapuló különbségét tartjuk meghatározónak, akkor ezen osztályok fogalmi meghatározása is más problémákat vet fel, mint a két másik megközelités esetében. A kutatások egyértelmüen mutatják, hogy a munkásosztály számbeli

növekedése az elmúlt évtizedben lezárult, ma már elsősorban a saját soraiból való rekrutáció jelenti utánpótlását. Ugyanakkor az ipari, épitőipari ágazatokban foglalkoztatottak növekedése is megállt, és az ágazatok közötti átrétegződés elsősorban a tercier szektor felé irányul. Az utóbbi évtizedben lassuló mértékben ugyan, de tovább folytatódott a fizikai munkából a szellemi munkába történő átrétegződés.

Ilyen körülmények között az első megközelités esetében elsősorban az vetődik fel problémaként, hogy milyen változások következnek be a munkásosztály belső rétegződésében, hogyan módosulnak a szocializmus jelen időszakában a munkásosztály határai. /Ezért foglalkozik a sorozat egyik tanulmánya kiemelten azokkal a rétegekkel - közvetlen termelésirányitók, ipari szövetkezetek, állami gazdaságok munkásai -, amelyek osztályhelyzetét a megváltozott feltételek uj módon vetik fel./ Nem változtat ezen az, hogy az elméletileg meghatározott munkásosztály-fogalom empirikus, statisztikai operacionalizálása számos nehézséggel jár.

A második megközelités esetében nem az válik a fő kérdéssé, hogy mely rétegek sorolhatók a munkásosztályhoz, hanem elsősorban az, hogy a tradicionális munkásosztály különböző rétegei hogyan, milyen pontokon épülnek be a munkamegosztás által meghatározott hierarchikus rétegződésbe. Ennek megfelelően a munkásosztály fogalma veszít struktúrálisan elhatároló szerepéből és elsősorban a társadalmi fejlődés dialektikus mozgásának történetfilozófiailag és politikailag értelmezhető központi kategóriájává válik.

A harmadik megközelités lényegileg hasonló módon kezeli a munkásosztály kategóriáját, erőteljesebben hangsúlyozva, hogy a régi struktúrális viszonyok leépülése és az újak kiépülése közepette nem jelölhetők ki egyértelmüen a munkásosztály határai. Igy az az elsődleges probléma, hogy ma még kevéssé ismerjük a szocialista termelési viszonyokon felépülő társadalomszerkezetet, nem rendelkezünk az ennek megfelelő, ennek elemzésére alkalmas kategória-rendszerrel.

Még erőteljesebben polarizálódnak az álláspontok a parasztság osztályhelyzetének megitélésében, és úgy tünik, hogy napjainkban ez vált a társadalmi struktúra vizsgálatának egyik legfontosabb kérdésévé.

A parasztság osztályhelyzetének megitélésében az egyik - főként a korábbi időszakban jelentkező - álláspont szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése során egységes szövetkezeti paraszti osztállyá vált az egyéni gazdálkodás körülményei közepette még különböző osztályokra tagolt parasztság. Igy a szocializmus teremtette meg a parasztság osztállyá szerveződésének feltételeit, egy új típusu paraszti lét perspektiváit.

Ilyen kiindulópontokkal napjainkban inkább az az álláspont jelentkezik, amely a termelőszövetkezeti parasztságot nem tekinti egységes osztálynak, hanem belsőleg erőteljesen rétegzettnek, és azt hangsulyozza, hogy a termelőszövetkezeti paraszti osztály kialakulása egyúttal a parasztságnak a munkásosztályhoz való közeledésének feltételeit is megteremtette. Igy perspektivikusan nem az önálló paraszti osztály, hanem a munkásosztály és a parasztság közeledése tünik elénk.

A termelőszövetkezeti parasztság, a munkás-paraszt közeledés kutatásában napjainkban egy mindezektől eltérő megközelitési mód fogalmazódik meg. Ennek értelmében a mezőgazdaság szocialista átszervezése nem a parasztság osztállyá szerveződését jelentette, hanem az első nagy lépés volt a parasztság - történelmileg megkésettnek tekinthető - felbomlási folyamatában. Magyarországon a mezőgazdaság kapitalizálódásának sajátos, felemás jellegéből adódóan a sok szempontból tagolt mezőgazdasági népesség sokáig jórészt megőrizte paraszti jellegét. A szocializmus viszonyai közepette következik be - Lenin terminológiáját használva - az elparasztiatlanodás folyamata, amelynek első szakaszát a mezőgazdaságból történő tömeges elvándorlás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése jelentette, későbbi etapjait pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése, munkamegosztási szerkezetének és termelési viszonyainak átalakulása jellemzik. Ezen a megközelitésen belül is vannak különböző vélemények. Egyesek a paraszti osztály felbomlását már befejezettnek tekintik, mások pedig egy igen előrehaladt, a következő negyedszázadon belül véglegesen lezáródó folyamatról beszélnek.

A parasztság osztályhelyzetével kapcsolatos viták összekapcsolódnak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődési tendenciáinak kérdéseivel is. Az "egységes paraszti osztály"

koncepció a szocializmus lényegi viszonyának tekintette a mezőgazdasági termelőszövetkezetet, mig mások azt hangsulyozták inkább, hogy a paraszti osztály megszünésének - igen hosszu távon elképzelhető - feltétele az egységes szocialista tulajdonforma kialakulása. A másik megközelités a szövetkezeti tulajdonformát is történetileg változó alakzatnak tekinti. A kezdeti időszakban ezt elsődlegesen az jellemezte, hogy a parasztságnak - és tegyük hozzá, a kisiparosok és kiskereskedők egy részének - a szocialista termelési viszonyokba való átvezetését szolgálta, az utóbbi időben azonban e feladat teljesülésével egyre inkább az állami vállalattól eltérő gazdálkodási funkció kerül előtérbe a szövetkezetek esetében, és megszünik a szocialista tulajdon két formájának osztályokat elkülönitő jellege. /Ebben a kutatók között egyetértés van már ma is, az ipari szövetkezetek esetében./ Igy a szövetkezetek valóban a szocializmus egyik lényegi tulajdonformáját jelentik, csakhogy nem a parasztság osztálylétéből adódóan, hanem a gazdálkodási feladatok és szervezeti formák szükségszerü és társadalmilag-gazdaságilag előnyös sokszinüsége következtében.

A most záruló középtávu kutatási periódusban - és az itt közölt tanulmányokban - jó néhány egyéb kutatás-módszertani, elméleti és gyakorlati vitakérdés, eltérő álláspont is felszinre került. Például: hogyan kell értelmezni a lezajlott mobilitási folyamatokat, mi tekinthető "főirányu mobilitásként", és milyenek társadalmunkban a mobilitás perspektivái? Milyen hatása lehet az iskolarendszernek a mobilitási folyamatokra, mennyiben játszhat szerepet az iskola az esélyek kiegyenlitődésében, milyen értelemben beszélhetünk iskolai "túlképzésről", és melyek ennek következményei? Milyen hatással vannak társadalmunk szerkezetére a települési különbségek, ezek mennyiben ragadhatók meg a falu és a város kettősségében és melyek a településfejlődés /különösen az ugynevezett aprófalvak/ perspektivái? Jelenlegi elosztási rendszerünk mennyiben szolgálja a gazdasági fejlődés és a társadalmi kiegyenlitődés együttes követelményét? Hogyan értelmezhető az értelmiségi funkciók átalakulása a szocialista feltételek közepette; hogyan hat ki az értelmiség rekrutációjában jelentkező másodlagos szelekció, az értelmiség anyagi életkörülményeinek változása annak belső rétegződésére? Mennyiben

tekinthető az alkalmazottak rétege külön társadalmi rétegnek, vagy pedig a nem értelmiségi szellemi dolgozók a társadalom különböző nagy csoportjaiba tagozódnak bele? Hogyan értelmezhető a társadalmi egyenlőség perspektivája, ez miként függ össze a gazdasági növekedéssel, és milyen interpretációs keretben kell elhelyeznünk a különböző társadalmi rétegek társadalmi szerkezetünkkel kapcsolatos értékorientációit, beállitódásait, attitüdjeit?

Az elmondottakban jeleztük azokat a főbb vitakérdéseket, melyek a kutatások, a zárótanulmányok megbeszélése során is megfogalmazódtak. Ezek összegzése önmagában is elősegíti a struktúrakutatás eredményeinek számbavételét, a további munka kialakitását. Bár a jelenlegi középtávu szakaszban nem alakult ki egy egységes és konzisztens felfogás társadalmi struktúránkkal kapcsolatban, mégis joggal állithatjuk, hogy nemcsak egyes részkérdések megoldása területén és a problémák egyértelmübb tisztázásában léptünk előre, hanem lényegesen mélyebbek ismereteink a mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetéről is. Egy sor, a társadalmi struktúra alapproblémáit érintő kérdésben a kutatások és viták alapján egyetértés alakult ki a téma kutatói között. Az eddiginél egyértelmübben rajzolódtak ki a további kutatási feladatok és lehetővé vált néhány közvetlen tudományos ajánlás megfogalmazása is, tehát úgy érezzük, hogy a kutatási időszakban a politikai gyakorlat számára is hasznos eredményekhez jutottunk.

Az adott tudományos vállalkozásnak éppen ez utóbbi volt közvetlen célja. Az elmúlt évtizedben - a gazdaságirányitás reformját, illetve a Tudománypolitikai Irányelvek megjelenését követően - különösen előtérbe került a társadalomirányitás tudományos megalapozásának kérdése és jelentősen növekedett az érdeklődés a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása iránt. Több hazai és nemzetközi tanácskozás témája volt e problémakör, s vezető társadalomtudósaink elemzéseket és javaslatokat dolgoztak ki. A tapasztalatok szerint a társadalmi igények kielégitésére ma már felkészültebbek a társadalomkutatók, nagyobb tapasztalattal rendelkeznek a közvetlen gyakorlati célú kutatásokban. A különböző szintü párt- és állami szervek folyamatosabban élnek a megrendelés lehetőségével, az eredmények felhasz-

nálásával, mint az Agit.Prop. témák is bizonyitják.

Az elmult tiz esztendőben több jelentős társadalmi döntésben realizálódott a tudomány és a gyakorlat kapcsolata. /Például a gazdaságirányítás reformjának kimunkálása és a későbbi korrekciós elemzések, a tanácsrendszer továbbfejlesztése, a közoktatás és közmüvelődés fejlesztésének koncepciója, a munkásosztály fejlődési tendenciái, a müvészeti kritikáról, a szocialista hazafiságról stb. készült állásfoglalások, az MSZMP Programnyilatkozata./ Rendkivül megnőtt a területi és helyi szervek - megyei pártbizottságok, tanácsok, vállalati vezetés - érdeklődése is /egyes témákban/ a mélyebb elemzés iránt /például a terület társadalmi szerkezetéről, a területfejlesztésről, a müveltségi viszonyokról, üzemi demokráciáról stb./.

Ugyanakkor ugy tünik, hogy a társadalomra vonatkozó különböző szintü döntésekbe - sem a lehetőségekhez, sem az igényekhez képest - nem épülnek még be megfelelően a kutatási eredmények; a kapcsolatok gyakran alkalomszerüek, s nincs intézményesitett mechanizmusa. Szemléleti problémák is jelentkeznek: a gyakorlati szakemberek között elterjedt, hogy a tudomány csak hosszu idő alatt képes elemzéseket adni és azok túl általánosak; a kutatók között pedig gyakori a prakticizmustól, az operativitástól, a határidőktől való félelem, elzárkózás konkrét kérdések megválaszolásától, mintegy tudománytalannak itélve az ilyen "napi ügyeket". Az esetek nagy részében hiányzik egy közvetitő láncszem, mely a politikai igényt a tudományos kutatás számára alkalmazhatóan fogalmazná meg, a kutatási eredményeket pedig a politika számára használható következtetésekig,ajánlásokig vinné el.

A tudomány és gyakorlat /politika/ kölcsönös kapcsolatának jelzett eredményei és problémái a struktúra-témával kapcsolatban is tapasztalhatóak. Abban bizunk, hogy e háromkötetes sorozat ilyen vonatkozásban is dokumentálja az előrelépést.

A tanulmánykötetet "A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" középtávu téma Tématanácsa és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete adja közre. Kiadványunk törekszik

átfogóan bemutatni a társadalmi struktúra főbb kérdéseit; egyes kötetei tematikusan is összefüggnek.

Az első kötet átfogó képet kíván nyújtani társadalmunk szerkezetének főbb fejlődési tendenciáiról. Bemutatja a polgári korszak és a szocializmus első két évtizedének alapvető társadalmi és politikai változásait, azok hatását a társadalom szerkezetére; az osztályviszonyok helyét és szerepét, az osztályok közeledésének néhány problémáját, valamint a társadalom vezető osztályának, a munkásosztálynak jelenkori fejlődési irányait.

A második kötet fő mondanivalója a rétegződés-mobilitás-egyenlőtlenség kérdései köré csoportosítható. E kötet tanulmányai tehát a hetvenes évek osztály- és rétegtagozódásával foglalkoznak, valamint a társadalmi struktúra és egyfelől a társadalmi mobilitás, másfelől az iskolarendszer összefüggéseivel; az egyenlőség és egyenlőtlenségnek a társadalmi tudatban fellelhető sajátosságaival; és az értelmiség funkcióival, rekrutációjával.

A harmadik kötetben közreadott tanulmányok témája: a társadalompolitika, a jövedelempolitika és a társadalmi struktúra összefüggései, az un. "másodlagos gazdaság" és a társadalmi struktúra kapcsolata, a településformák problémái, a települési folyamatok struktúrális következményeinek elemzése.

Lackó Miklós

A MAGYAR TÁRSADALMI STRUKTURA FEJLŐDÉSÉNEK FŐ TENDENCIÁI ÉS PROBLÉMÁI A POLGÁRI KORSZAKBAN

A polgári fejlődés sajátosságai Magyarországon a dualizmus korában

A magyar társadalom mindenkori fejlődésére, a polgári társadalom kialakulására - kiinduló alapként - három tényező volt nagy hatással. Európa különböző régiói között évszázadok folyamán kialakult strukturális kapcsolatokból következett, hogy Magyarországon a polgári fejlődés nagy időbeli késéssel indult meg. A polgári átalakulás folyamata nem önálló állami keretek között ment végbe, illetve nem vezetett önálló nemzeti állam megteremtéséhez, hanem egy soknemzetiségű - különböző fejlettségi szintű nemzeteket magába foglaló - birodalomban indult meg és haladt előre. Végül - a Habsburg-birodalom részét alkotó Magyarország maga is soknemzetiségű ország volt, melynek tőkés fejlődése a nemzetiségi társadalmakkal egybefonódva bontakozott ki. Ezek a körülmények sajátos hatást gyakoroltak a magyarországi polgári átalakulás menetére, a kialakuló új, polgári társadalmi strukturára.

A tőkés fejlődés első számottevő elemei a 19. század első felében jelentek meg Magyarországon. Az 1848-as forradalom és szabadságharc nagy vivmánya volt, hogy - veresége ellenére is - megteremtette a polgári átalakulás jogi-politikai alapfeltételeit: a jobbágyfelszabaditást és a polgári jogegyenlőséget. A forradalom azonban, melynek élén, a polgárosodás útján csak megindult, nemesi rétegek álltak, nem - mint nyugaton - egy gazdasági szempontból már viszonylag fejlett polgárság hatalomra kerülését jelentette, s így egy korai, de szerves évszázados előzményekre támaszkodó polgári fejlődés első betetőzését, mindössze megteremtette a szabadabb tőkés fejlődés előfeltételeit. Az abszolutizmus korszakában - noha a polgári átalakulás jogi-igazgatási feltételei ekkor is bővültek - a gazdasági fejlődés alig haladt előre. A gyorsabb gazdasági növekedés ki-

indulópontjává az 1867-es kiegyezés vált. A kiegyezés az adott történelmi helyzetben reális kompromisszum volt Európa, a Monarchia és Magyarország erőviszonyai között, annak ellenére, hogy felülről, antidemokratikus módon, csak időlegesen és felemásan /s a Monarchia népei között egyenlőtlen feltételekkel/ biztositotta a soknemzetiségü birodalom polgári átalakulásának állami-politikai feltételeit.

Magyarország helyzete a dualizmus rendszerében - függés a tőkés szempontból fejlettebb Ausztriától, ugyanakkor számottevő súly a Monarchián belül, s a magyar szupremácia alatt élő hazai nemzetiségek még elmaradottabb társadalmi viszonyai - elősegitette, de torzitotta is a polgári átalakulás folyamatát. Az uj körülmények között meggyorsult az ország tőkés fejlődése. Ez kihatott az ország népesedési viszonyaira; ugyanakkor ezen viszonyok alakulása, fontos tényezőként, visszahatott magára a polgári fejlődésre. Magyarország lakossága a kiegyezéstől az 1910-es évekig 13,6 millióról 18,3 millióra emelkedett.[1] Az 5,4 milliós tényleges szaporodás európai viszonylatban eléggé alacsony volt. Ebben több tényező játszott közre. A meggyorsult polgári átalakulásra jellemző demográfiai robbanás Magyarországon igen későn, csak az 1800-as évek körül bontakozott ki erőteljesen. A születések arányának csökkenése ugyan jóval lassúbb volt, mint a halálozásoké /az átlagos életkor jelentősen emelkedett/, de a természetes szaporodás mértékét a nagyarányú, mintegy 1,2 milliós kivándorlás korlátozta.[2] A népesség számszerü növekedése mellett kiszélesedtek a tőkés átalakulás alapvető társadalmi folyamatai, és kibontakozott a modern iparfejlődés előkészitő, megalapozó szakasza is/a mezőgazdaság tőkés fejlődése, az infrastruktúra kellő szintjének megteremtése/. A polgári átalakulás adott korszakában az elmaradott országok tőkés fejlődése számára nélkülözhetetlen volt a piacok dinamikus bővülése és a termelési tényezők - elsősorban a tőke -

1/ Népszámlálási adatok.

2/ Magyarország története. 1890-1918. /Szerk. Hanák Péter/ Budapest 1978. I. 404-405. l.

importja. Ezeket a feltételeket Magyarországon a dualista rendszer lényegében egyaránt biztositotta a tőkés fejlődés élén járó mezőgazdaság, majd később az ipar számára. A fő probléma az volt, hogy az ország e "külső" tényezőket képes-e minél nagyobb mértékben és minél gyorsabban produktivan, tehát a gazdasági növekedés meggyorsitására felhasználni. A századforduló körüli 20-25 esztendőben elért gazdasági fejlődés arra mutat, hogy ezek a követelmények jelentős mértékben megvalósultak. A mezőgazdaság jelentős mértékben fejlődött; modernizálódását a századforduló körül újabb ösztönző tényezők segitették elő /elsősorban a gabonaválság termelést intenziváló hatása/. Az iparban ugrásszerü növekedés ment végbe; ebben, a századfordulótól már meghatározó szerepet játszott a megerősödött hazai tőke. A jelentkező monopol-kapitalista formák - miközben a társadalmi feszültségeket növelték - több vonatkozásban maguk is elősegitették e késői, de viszonylag gyors tőkés fejlődést. A Monarchián belül Magyarország gazdasági súlya erősödött - ha kis mértékben is -, csökkent a szintkülönbség Magyarország és a fejlett tőkésországok között.

A 19. század végére az ország társadalma polgári társadalommá alakult át anélkül, hogy a polgári társadalomfejlődés nagy alapfolyamatai befejeződtek volna. A nemesség - mely Magyarországon, európai mértékkel mérve, igen széles és differenciált társadalmi réteget alkotott -, zömében lesüllyedt, a parasztság szük rétege tőkés paraszttá, egy része kisparaszttá vált. Kiszélesedett a polgári osztály, és gyors ütemben növekedett a modern proletariátus. A társadalmi viszonyok alapvető meghatározójává a tőkések és a munkások ellentéte vált. Mindezzel párhuzamosan, a nagyarányú szociális mobilitással együtt, a társadalom tagjainak foglalkozási mobilitása is meggyorsult; a mezőgazdasági népesség aránya csökkent /1890-1910 között a lakosság tényleges szaporodása 19,6, a mezőgazdasági népességé 6,3;az ipari népességé 74,4 százalék volt; az 1870. évi 75 százalékkal szemben, 1910-ben a lakosságnak már csak 62 százalékát foglalkoztatta a mezőgazdaság/.[3] Előrehaladt - noha a fejlett tőkés országoktól természetesen messze elmaradt - az

3/ Népszámlálási adatok.

urbanizáció /1867-ben a lakosság 14 százaléka, 1913-ban majdnem egynegyede volt városlakó; Budapest milliós várossá alakult/.[4] Az ország lakosságának nemzetiségi összetétele a polgárosodás szempontjából kedvezőbb helyzetű magyarság javára tolódott el /1890-ben a népesség 48,4 százaléka volt magyar, 1910-ben 54 százaléka/.[5] A meggyorsult polgári fejlődés igen nagyarányú asszimilációval járt együtt: 1880-1910 között ez a folyamat több mint egymillió embert érintett.[6]

A magyar társadalom foglalkozási és osztályszerkezetét, az első világháború előtt, a következő főbb adatokkal jellemezhetjük: a földbirtok nagy, s a tőkés vagyon tulnyomó része fölött rendelkező uralkodó osztályok néhány százalékot kitevő csoportja mellett, a mezőgazdasági kis- és törpebirtokosság az egész népesség több mint 35 százalékát alkotta; a nem mezőgazdasági kistermelők és polgári középrétegek 11 százalékot, a tisztviselők-értelmiségiek 4-5 százalékot; a széles értelemben vett munkásosztály közel 45 százalékot jelentett /az utóbbin belül ipari munkás volt az egész népesség valamivel több mint 10 százaléka, mezőgazdasági munkás a népesség közel 24 százaléka/.[7] Ezek a hozzávetőleges adatok maguk is azt mutatják, hogy a polgári átalakulás történelmi feltételei, s fentebb vázolt menete - a viszonylagos gyors fejlődés ellenére - a magyar társadalom fejlődése szempontjából számos gátló és torzító következménnyel jártak. A megkésettség és az elmaradottság rányomta bélyegét az egész tőkés korszakra, s ez polgári keretek között történelmileg már behozhatatlannak bizonyult. A vezető szerepét megőrző mezőgazdaság fejlődése jelentős fáziskésésben volt a fejlett országokhoz képest. A monarchia viszonyai az iparfejlődést hosszu ideig - az 1880-as évekig - erőteljesen fékezték, s az ipar belső szerkezetét, a későbbi gyorsabb fejlődési szakaszban is, sajátossá alakitották. A kézmüves- és kisipar elterjedtsége nem csökkent, sőt több területen növekedett; belső modernizációja is lassan haladt előre. Egyoldalú irányban fej-

4/ Magyarország története. 1890-1918. I. 406-407.l.

5/ Népszámlálási adatok.

6/ Ld.erről Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a 19. században. Történelmi Szemle, 1974. 4.sz.

7/ Magyarország története. 1890-1918. I. 432.l.

lődött a gyáripar: a textilipar, a könnyűipar szinte teljesen hiányzott, s gyengén fejlődtek a gépgyártás igényes, technikailag magas szinvonalu ágazatai is. Mindez kihatott a társadalom szerkezetére: az uj társadalom alapvető osztályai - a polgárság és a modern proletariátus - nemcsak későn alakultak ki, hanem viszonylag gyengék is maradtak. De ezeken a korlátokon túl, noha szoros összefüggésben velük, más - a tőkés fejlődés kelet-európai tipusára jellemző, részben azonban e kelet-európai tipuson belül is egyedi - sajátosságok is érvényesültek. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze:

1/ A tőkés viszonyokba az átmenet úgy valósult meg, hogy közben időben tovább élt a feudális társadalmi struktura számos eleme. "A feudális társadalmi szerkezet - a kelet-európai országokhoz hasonlóan - lassan bomlott fel, erős maradványai beépültek, anélkül, hogy beolvadtak volna a polgári társadalmi struktúrába."[8] A modern tőkés fejlődés ugyanakkor erőteljesebb és gyorsabb volt, mint a legtöbb kelet-európai országban. Az igy létrejött - nemcsak Magyarországra, hanem Németország porosz területeire, még inkább Lengyelországra is jellemző - "kettős társadalmi struktura" ellentmondásai különösen éles formában jelentkeztek.

Ezek az ellentmondások sok területen hatottak torzitóan. Vonatkozott ez bizonyos mértékig az új, modern proletariátusra is. A modern munkásosztály a századforduló utáni évtizedre viszonylag erős osztállyá alakult. A munkásosztályon belül az ipari munkásság nőtt a leggyorsabb ütemben. Az első világháború előtt az ipari munkások száma elérte az egymilliót, melynek valamivel több mint a fele már a gyáriparban dolgozott. Ez az adat egyúttal azt is tükrözi, hogy a munkásságon belül, a gyáripar gyors fejlődése ellenére is, milyen magas maradt a kézműves és kisiparban dolgozó munkások száma. Annak ellenére, hogy a kisipar tulnyomórészt szakképzett munkásokat foglalkoztatott, a modern gyári munkásság alapvető szakmunkás-törzsének kialakulásához a hazai feltételek szük körüek voltak. Ez a nagyipari munkástörzs, mely eleinte nagy számban szippantott fel "idegen", német, osztrák, cseh, szlovák elemeket - s forrásait később is elsősorban az iparos-népességből meritette -, hosszabb ideig a

8/ Magyarország története. 1890-1918. I. 435. l.

faluval szoros kapcsolatban álló plebejus-proletár rétegektől körülvett, de eléggé zárt, a parasztságtól, sőt még a hatalmas agrárproletariátustól is meglehetősen elkülönült réteg maradt.[9]

Súlyos torzulások jelentkeztek a parasztság fejlődésében. Mivel a mezőgazdaságban a feudális eredetű nagybirtokrendszer megőrizte döntő súlyát, a parasztság mezőgazdaságon belüli polgárosodása előtt hatalmas gátak álltak: csak kisebb része, és az országnak csak bizonyos régióiban /főleg az ország nyugati részén és az Alföld egyes területein/ válhatott modern értelemben vett polgár- illetve kispolgár-paraszttá. Az a körülmény, hogy a prekapitalista gazdasági formák satnyák voltak, hogy a mezőgazdaságon kívüli kapitalizmus komolyabb előzményekre nem támaszkodhatott, későn és viszonylag gyorsan alakult ki, meggátolta azt, hogy a parasztság, akár az új városi polgárságnak, akár - legalábbis egy ideig - a stabil ipari proletariátusnak jelentős forrásává váljék. A paraszti polgárosodás súlyos nehézségei, a feudális eredetű birtokformák és közszellem továbbélése fenntartotta az egyébként már erőteljesen differenciálódott paraszti társadalom rendi-jellegű elkülönülését; a parasztságnak a hivatalos társadalomból kirekesztett, "nemzet alatti" helyzete az új polgári viszonyok között sem változott megfelelő mértékben. A mezőgazdaságon kívüli kispolgárság társadalmi szerepe is sajátosan alakult. Mivel nemcsak nagy létszámát, hanem tradicionális arculatát is jórészt megőrizte /a modern árutermelő kispolgárság száma lassan emelkedett, s magas maradt a főleg vidéki kézművesek rétege/, társadalmi-politikai és tudati szempontból nem annyira a modern polgári fejlődést pártoló, hanem inkább az e fejlődéstől idegenkedő rétegeknek a táborát erősítette.

A modern polgárosodás élén nem állhatott a többségében lesüllyedő nemesség sem. Nagy többségük nem volt képes modern polgárrá alakulni, s a dualizmus korának gazdasági-társadalmi körülményei nem is ösztönözték, nem is kényszerítették erre. Egyik - az idők folyamán erőteljesen csökkenő - részük szoros

9/ Ld. erről részletesen Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 17-18. l.

kapcsolatban maradt a feudális eredetü földbirtokkal; nagyobb részük a politikai pályákat, a középhivatalokat, a dualizmus idején dinamikusan szélesedő magyar "birodalmi" közigazgatást, s az ezekkel összefüggő értelmiségi pályákat töltötte fel. A modern polgárság és a polgári értelmiség - a nagyburzsoázia és a polgári középrétegek - többsége viszont azokból a jórészt asszimilálódó rétegekből került ki, amelyek már korábban is polgáriasabb, urbanizáltabb társadalmi csoportokat alkottak, vagy - mint a zsidóság esetében - eredetileg a rendi társadalmon kivül, abból kizártan éltek, s rendi-nemesi kötöttségek hiányában, alkalmasak voltak a meglehetősen hirtelen jelentkező modern polgári és értelmiségi funkciók betöltésére.

2/ Mindez arra vezetett, hogy Magyarországon a társadalom széles rétegei körében eltérés volt a tényleges osztályhelyzet és a társadalmi pozició /s az utóbbihoz kapcsolódó presztizs és társadalmi tudat / között. Az uj tőkésosztály politikai és ideológiai súlya nem állt arányban növekvő gazdasági erejével; a gazdasági erőknek csak egy - jelentős, de az idők folyamán csökkenő - részével rendelkező nagybirtokosság és az államapparátust megszálló dzsentri réteg kezében megmaradt a politikai és ideológiai vezető szerep. Ilyenformán a gazdasági és a politikai-ideológiai hatalom nem egy társadalmi eredetét, értékrendjét, életformáját tekintve többé-kevésbé egységes - vagy szervesen eggyé váló - uralkodó osztály kezében összpontosult, hanem aránytalanul oszlott meg részben a nemesi eredetü - vagy vezető szerepüket egy ilyen származás tudatából meritő - rétegek, részben az új burzsoázia között. Az ellentmondás az uralkodó osztályok legfelsőbb csoportjaiban oldódott fel az idők folyamán leginkább: az arisztokrácia és az uj nagyburzsoázia között csakhamar szoros szövetség és erősödő társadalmi kapcsolatok jöttek létre.

Nem igy a társadalmi ranglétra középső fokain: itt fennmaradtak az éles különbségek a kisebb úri földbirtokosok és a részben nemesi eredetü - de feltétlenül a nemesi-dzsentri rétegekhez idomuló - "középosztály" /az un. úri középosztály/, valamint a modern értelemben vett polgári középrétegek között. Osztályhelyzet és társadalmi pozició itt mutatott hajlamot a legélesebb divergenciára, olyannyira, hogy a nem lebecsülendő

rétegekben az "úri" társadalmi pozició már csupán potenciális, pusztán ideologikus "pozíciót" jelentett. Tehát a dzsentri-dzsentroid társadalmi értékrend, a származás presztizst biztosító ereje keresztezte a vezető elit, de még inkább a középrétegek belső csoportjainak gazdasági viszonyok szabta tényleges helyzetének érvényesülését: pozició, életmód, életforma és tudatvilág igen gyakran nem fedték a tényleges gazdasági állapotot. Ez a "kettős struktúrából"[10] fakadó belső kettősség torzulásokhoz vezetett a polgári és értelmiségi középrétegek mindkét pólusán. Legsúlyosabb következményei az un. "úri középosztály" körében jelentkeztek: itt a polgári értékek /szorgalom, vállalkozó hajlam, demokratikus gondolkodásmód/ társadalmi vonzóereje korlátozott maradt; a liberalizmus viszonylag szabad érvényesülése mellett is a polgári egyenlőség a különböző társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyában, a közéletben nem bontakozott ki szabadon; fennmaradt a kasztszerüség és az elzárkózás sok eleme. Ugyanakkor torzulások következtek be a modern polgári középrétegek arculatán is: a dualista rendszer uralkodó liberalizmusa ellenére, e rétegeken is nyomot hagyott a nemesi-dzsentri értékrendhez való kényszerü alkalmazkodás, a nemzeti társadalom kereteibe való szerves beépülés nehézsége. A modern polgárság zöme csak hiányosan tudta betölteni a nemzeti burzsoázia, illetve a nemzeti intelligencia szerepét, s csak tökéletlenül tudta kifejleszteni önmagában a szolid, demokratikus polgári erényeket - azokat a vonásokat, amelyeket egyébként az imperializmusba átváltó tőkés fejlődés mindenütt bomlasztott és háttérbe szoritott.

A "kettős struktúra" torzitóan hatott a társadalom alapvető osztályainak egymáshoz való viszonyára is. A tőke és a munka közötti ellentétet mintegy keresztezték a régi struktúra továbbélő maradványai. Erős és döntő társadalmi hatóerőt képviselő polgárság hiánya, a feudális maradványok, a parasztság rendi elkülönülése és a nemesi értékrend továbbélése arra vezetett, hogy a tőkés-munkás ellentét mellett, azt sokszor elhomályosítva és zavarva, fennmaradt a társadalom "urakra" és "szolgákra" oszló tagoltsága is.

10/ Hanák Péter meghatározása.

3/ A polgári átalakulás magyarországi folyamata és sajátosságai különlegesen bonyolult problémává tették - azt mondhatjuk: bonyolult módon terhelték meg - ennek az átalakulásnak a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel összefüggő tényezőit. A "kettős struktúra" viszonyai között, az osztály- és rétegharcok egyébként is zavaros frontjait tovább bonyolította az a körülmény, hogy a polgári átalakulás egy soknemzetiségű birodalomban, eltérő helyzetű - az előnyöket és hátrányokat is egyenlőtlenül birtokló - nemzeti, illetve nemzetiségi társadalmak kölcsönhatása közepette zajlott. A magyar átalakulásba belejátszottak a hazai nemzetiségek polgárosodási törekvéseivel kapcsolatos ellentétek is. Az egész meggyorsult fejlődés súlyos társadalmi-tudati következményekkel járó összetevője volt, hogy a polgári átalakulás elsősorban a tradicionális - és etnikailag erősebb - magyar rétegeket /a nemességet, részben a parasztságot/ deklasszálta, illetve bomlasztotta; a fölemelkedő új osztályok és rétegek /a burzsoázia, a modern városi középrétegek, sőt a munkásosztály felső rétege/ jelentős része azonban az asszimiláltak köréből került ki. Mindez arra vezetett, hogy a szociális konfliktusok - melyek nem csupán az új polgári viszonyok előretöréséből, hanem a régi elemeinek a továbbéléséből is eredtek - nemzeti, később "faji" ellentétek formájában jelenhettek meg. A "birodalmi" nacionalizmus és a hagyományos "Bécs-ellenesség" új tartalmat kapott, és a kettő ellentmondásai is fokozódtak. A modern talajon fellépő romantikus antikapitalizmussal egybekeveredett, és gyakran szinte elválaszthatatlanul összefonódott a multba néző, "feudális" antikapitalizmus; mindkettő erős hajlandóságot mutatott arra, hogy nemzeti kérdésként, a nemzeti értékek védelmeként lépjen fel. Ezt erősitette, hogy az adott körülmények között az új nemzeti kultúra is nehezen alakult ki, s belsőleg töredezett maradt /vidéki-városi, magyar-európai, hagyományos és új kultúra ellentéte/. Ilyen viszonyok között talajra találhattak - főleg a középrétegekben - azok a társadalmi nézetek, amelyek a szükségszerű tőkés és ipari fejlődést valamiféle idegen, a magyarságot eredeti jellegéből kivetkőztető folyamatnak tekintették. Bár a demokratikus nemzeteszmét, mint fontos ideológiai tényezőt, a progresszsiv társadalmi irányzatok sem nélkülözhették, a soviniszmussá,

antiszemitizmussá, idegenellenessé torzult nemzeti gondolat fő vonala a retrográd osztályok és rétegek harci eszközévé vált.

A kép, amelyet a polgári átalakulás magyarországi utjáról felvázoltunk, a társadalomfejlődés problematikus oldalait emelte ki. Ezért helyes, ha mintegy összefoglalásként aláhúzzuk, hogy a dualizmus korszaka - minden elkésettség, torzulás ellenére - a polgári fejlődés nagy fellendülésének, egy dinamikusan előrehaladó modernizációnak és Európa fejlettebb régióihoz történő felzárkózás megkezdésének időszaka volt. Az elért viszonylagos fejlettség - a polgári rétegek és főleg a munkásosztály növekvő súlya - döntő szerepet játszott abban, hogy a magyar társadalom az első világháború végén kirobbant nagy forradalmi válságra az 1918-1919-es forradalmakkal tudott válaszolni. A háborus vereség és a Monarchia összeomlása nemcsak a társadalom tőkés viszonyainak ellentmondásait hozta felszinre, hanem a fejlődés torzulásait is. A néptömegek forradalmasodtak, a polgárság előtt egy pillanatra szabaddá vált az út a feudális maradványok lebontására. A külső és belső körülmények azonban megakadályozták a hatóerőben gyenge, s a proletariátus által szorongatott polgárság forradalmának megszilárdulását. A munkásság szocialista forradalmi kisérlete, mely gyökeres szakitást hirdetett az egész polgári renddel, ugyancsak vereséget szenvedett. A proletárdiktatúrát a külső, fegyveres túlerő döntötte meg, de mind győzelméhez, mind veresége hez hozzájárultak - s részben az elkövetett hibák mélyebb társadalmi hátterét alkották - a magyar társadalomfejlődés sajátosságai: a modern proletariátus társadalmi súlyának viszonylagos gyengesége, a falu és város közötti "távolság", a városi forradalmi értelmiség nemzeti ideológiai vezető szerepének történelmi korlátai,[11] nem eléggé intenziv kapcsolataik a parasztsággal, a dolgozó középrétegek egy részével.

11/ Ld. erről részletesebben Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. Kézirat.

A társadalmi struktúra belső ellentmondásainak kiéleződése az ellenforradalmi korszakban

Az ellenforradalom győzelmével új korszak vette kezdetét a magyar polgári társadalom történetében. Közép-Kelet-Európa képe lényegesen átalakult. Az osztrák-magyar monarchia összeomlott, s vele együtt a soknemzetiségű "birodalmi" Magyarország is. A régi államkeretek közé eső terület kétharmadát elcsatolták Magyarországtól. Az ország Európának nemzetiségi szempontból egyik leghomogénabb országává vált. Ugyanakkor több millió magyar nemzetiségű lakos került a környező államok keretei közé. A hatalmukat nem saját erejükből restauráló ellenforradalmi uralkodó osztályok a munkásosztályt igyekeztek politikailag teljesen lefegyverezni, s minél teljesebben kirekeszteni a hivatalos társadalomból. Igaz, a birtokos parasztság társadalmi ébredése és aktivitása - tragikus módon; egy helytelen agrárpolitikát folytató proletárforradalom visszahatásaként - átmenetileg föllendült, de ezt a lendületet az ellenforradalmi erők csakhamar leszerelték, s a magyar tőkés-földbirtokos restauráció érdekében használták fel. "Bűnössé" vált a polgárság és a polgári értelmiség demokratikus-radikális része is. Visszaszoritásukat nem utolsósorban a fajvédő mozgalom szélsőséges antiszemitizmusának segitségével hajtották végre. A bűnösök listájára került, méghozzá az élre, Budapest, mely a polgári és a proletárforradalomnak egyaránt központja és döntő bázisa volt. Az ellenforradalom úgy lépett fel, mint a "nemzeti" vidék forradalma a hazátlan, kozmopolita és internacionalista fővárossal szemben. [12] Az ellenforradalom nemcsak a szocialista mozgalmat, hanem a polgári demokratikus, sőt, még a liberális eszméket hordozó társadalmi rétegeket is féktelen terrorral szoritotta vissza. A retrográd jellegü antikapitalista -"refeudalizációs" hullám megerősödött.

A magyar gazdasági és társadalmi fejlődés során összetorlódott ellentmondások azonban nemcsak napirenden maradtak,

12/ Ld. erről részletesebben Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháboru között. Kézirat.

hanem a korábbihoz képest még sokkal élesebbé váltak ezek az ellentétek - az új korszak hatalmas válságkorszaknak bizonyult. Ebben különböző tényezők játszottak közre. Elsősorban a világkapitalizmus súlyosbodó helyzete, s ennek az ujjárendezett közép-kelet-európai kis országokra gyakorolt hatása; a tőkés fejlődés korábbi viszonylagos konjunktúrájának megtorpanása; a világpiaci kapcsolatok átalakulása és megromlása. Ezek a tényezők különlegesen súlyos hatást gyakoroltak a monarchia gazdasági lehetőségeinek jó részétől elesett, a trianoni békeszerződés következtében a régi területe egyharmadára szorult, s súlyos nemzeti sérelmeket is szenvedett Magyarország számára. "A gazdasági fejlődés háboru előtti viszonylagos dinamizmusának megtörése természetesen a magyar társadalom mozgástendenciáira is rányomta bélyegét a két háboru között. A polgári rendszer nagy válságperiódusa különösen súlyos teherpróba elé állitotta azokat az országokat, melyeknek társadalmi ellentmondásait nemcsak a modern társadalom jellegzetes betegségei, hanem a modern társadalom kialakulásának gyengesége, a feudális társadalmi hierarchia maradványai is elmélyitették."[13] Szerepet játszottak ebben az ellenforradalmi restauráció által kialakitott politikai-közéleti viszonyok is: az uralkodó osztályok politikai hatalmukat éppen úgy, mint a nemzeti sérelmek keltette mélyreható elégedetlenséget az egyre anakronisztikusabbá váló társadalmi struktúra fenntartására használták fel. Az új körülmények között Magyarország már nem tudta kihasználni a nemzeti önállóság következtében "elvileg" fölmerült gazdasági lehetőségeket sem. Az anakronisztikus társadalmi struktúra védelme - a területi revizióra való törekvéssel együtt - messzemenően determinálta az ellenforradalmi körök külpolitikai orientációját is.

De a gazdasági és társadalmi fejlődés még ezen a súlyosan megromlott talajon sem rekedhetett meg véglegesen. A fejlett Európához történő felzárkózás menete meglassult, de az ország modernizálódásában és iparosodásában nem következett be teljes stagnálás vagy regresszió. A modernizálódás igen lassú, nagyon gátolt és időben is egyenetlen előrehaladásával tovább növe-

13/ Berend T.Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháboru között. I. Uj Irás, 1973. okt. 92.l.

kedtek a társadalmi feszitőerők is; a társadalmi ellentmondások még kiáltóbban követeltek megoldást. A tőke és a munka ellentéte még élesebbé vált. Minden korábbinál erőteljesebben kerültek felszinre a polgári fejlődés egész addigi útjából származó torzulások is. Az eredmény: lassú, nehézkes előrehaladás, még egészségtelenebb kisérőjelenségekkel. A tőkés viszonyok uralma még teljesebbé lett, ugyanakkor fennmaradtak a feudális maradványok is. Ezek - elsősorban a Kelet-Európában is egyedülálló méretü nagybirtokrendszer - most már egy gazdasági viszonyait tekintve modernebb társadalom részét alkották. A parasztság polgárosodásának a megrekedése elmélyült; az iparfejlődés lelassulása és egyoldalú iránya /a könnyüipar ágainak előtérbe kerülése/ az agrárnépesség iparosodását korlátozta, és ugyancsak egyoldalúvá tette /tanulatlan munkások, kétlakiak arányának növekedése/. A parasztság belső differenciálódása fokozódott, miközben "rendi" elkülönülése és elzártsága - legalábbis a 30-as évek végéig - továbbra is fennmaradt.

A régi "kettős struktúrából" fakadó sajátosságok gazdasági bázisa voltaképpen mindjobban visszaszorult /a nagyburzsoázia gazdasági vezető szerepe még erősebb lett, s előrehaladt a nagybirtokosság felső rétegeivel való egybeolvadása; a középrétegek belső - "úri" és modern polgári - tagoltsága még kevésbé támaszkodott objektiv gazdasági háttérre/, anélkül, hogy a torzulások feloldódtak volna. A társadalom polgári egységesülése - főleg a középrétegekben - a korábban felvázolt heterogén strukturális elemek kiéleződött egymás elleni harca útján, mind retrográdabb formák között haladt előre. Mindez szorosan összefüggött a fasizmus jelenségeivel. Magyarországon a fasizmus erősödése természetesen elsősorban annak következménye volt, hogy az uralkodó körök nem nélkülözhették a terrorisztikus elnyomás modern formáit. De nemcsak erről volt szó. A fasiszta demagógia, a tőkés-munkás ellentét "megoldása" mellett, azzal is kecsegtetett, hogy a polgárosodási folyamat nehézségeit és torzulásait is"megoldja": a nagytőke és részben az arisztokrácia "nemzetietlen" csoportjainak a leváltásával, a középrétegek "idegen" - zsidó származású - részének kiszoritásával, élősdi, erőszakos úton egy új fasiszta "nemzeti burzsoáziát" teremt, sőt megvalósitja a lefegyverzett és igy veszélytelenné tett

elnyomott néptömegek fasiszta-demagóg "egyenlősitését" is.[14]

Az első világháború előtti viszonyokhoz képest, a lassú és gátolt előrehaladás ellenére, a két háború között is fejlődött az ország társadalmi struktúrája. Ezt a struktúrát erő- n befolyásolták a demográfiai viszonyok. Az új országhatárok között 1920-ban a lakosság száma 7,98 millió volt. A két világháború között a népességszám növekedése - az európai 20 százalékos átlaggal, s a kelet-európai országok ennél jóval magasabb növekedési átlagával szemben - mindössze 17 százalékot tett ki; az ország lakossága 1941-ben 9,32 millióra emelkedett. A demográfiai mérleg pozitivuma a korábbi korszakhoz képest csökkenő tendenciát mutatott: a születésszám erőteljes csökkenését csak részben ellensúlyozta az átlagos életkor emelkedése /ez 1910-ben 40, 1941-ben 57 év volt/, valamint a kivándorlás nagymértékben lecsökkent üteme.

A lakosság számának növekedése erőteljesen megnövelte a produktiv korú népesség, igy a rendelkezésre álló munkaerő létszámát. Fontos változás volt az is, hogy nemzetiségi szempontból az ország népessége szinte teljesen homogénná vált - egyedül a német anyanyelvüek aránya érte el az 5 százalékot; a környező országok kisebbségei együttesen a népességnek mindössze 2,4 százalékát érték el. Ebben a helyzetben változás csak a második világháboru idején, a terület-visszacsatolásokkal következett be, ekkor a nem magyar nemzetiségüek aránya 25 százalékra emelkedett.

A két világháboru között némileg módosult a lakosság vallási megoszlása is: a mintegy 65 százaléknyi katolikus, a 21 százaléknyi református és a 6 százaléknyi evangélikus népesség aránya lényegében változatlan maradt, az 5 százalékot kitevő zsidó vallásúak számaránya azonban - az újabb zsidó bevándorlás és a természetes szaporodás visszaesése, valamint az áttérések következtében - csökkenő tendenciát mutatott.[15]

14/ Lackó Miklós: Ideológiai irányzatok Magyarországon a két világháboru között. Válságok - választások. Bp.1975.345.l.

15/ Népszámlálási adatok. Feldolgozásukat ld.Berend T.Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháboru között. I.h. 92-93.l.

Mivel az új határok közé a fejlettebb területek jutottak, a modernizálódás már eleve magasabb szintről indult. A struktúra változásait sajnos csak olyan adatokkal jellemezhetjük, amelyek számszerűen csak részben vethetők egybe az első világháború előtti állapotról már ismertetett adatokkal, de arra alkalmasak, hogy a fő tendenciákat érzékeltessék. A népesség foglalkozási megoszlása 1919-1943 között számottevően eltolódott az ipar és a modern ágazatok felé. A második világháború alatt a közel 9 és félmilliós országban a lakosságnak már csak - de hozzátehetjük: még mindig - 48-49 százaléka élt a mezőgazdaságból; az ipar-forgalomból 35 százalékuk, ezen belül az iparból a népesség egynegyede. Noha az urbanizáció üteme lelassult, s egyoldalúan, túlnyomórészt Nagy-Budapest növekedésére korlátozódott, az ellenforradalmi korszak végén a lakosságnak már több mint 35 százaléka volt városlakó.[16]

Tovább módosult, a modernizálódás irányában, a lakosság osztályösszetétele is. Az ellenforradalmi korszak végén a széles értelemben vett munkásosztály /az agrárproletariátussal együtt/ meghaladta a népesség felét; a népesség nem egészen egyötödét az ipari munkásság tette ki, s már csak valamivel nagyobb részét az agrárproletariátus. Az ipari munkásság tehát jelentősen növekedett, az agrárproletariátus aránya pedig csökkent. A szélesebb értelemben vett uralkodó, pontosabban, kizsákmányoló osztályhoz a népesség mintegy 7 százaléka tartozott. Ezek nagy része a tőkésosztály alsóbb régióiban helyezkedtek el; a gazdag parasztság éppen úgy, mint a tőkés /kereskedő és ipari/ középpolgárság zöme. A paraszti középrétegek erősen differenciált tábora - a földdel rendelkező szegényparasztság, a kis- és a középparasztság - az egész népesség egynegyedét érte el; a nem mezőgazdasági önálló kispolgárság /kisiparosok, a kiskereskedők egy része/ 7-8 százalékot. Az önállók számaránya tehát, elsősorban a mezőgazdaságon kívül, erősen csökkenő tendenciát mutatott. A szellemi foglalkozású - túlnyomórészt a kispolgári középrétegekhez sorolható - csoportok aránya 8 százalék körül mozgott; az ipari munkásságon kívül ez a tisztviselő-értelmiségi réteg gyarapodott a legnagyobb mér-

16/ Népszámlálási adatok.

tékben. A második világháború idejére az ország iparral rendelkező agrárországból agrár-ipari országgá vált. Ez a fejlődés azonban a kor európai követelményeivel már kevésbé tartott lépést, mint az első világháború előtti évtizedekben.

Nagybirtokosok, nagyburzsoázia, hatalmi elit

Minden többé-kevésbé fejlett polgári társadalomban a szélesebb értelemben vett uralkodó osztályon belül találhatunk egy szükebb réteget, mely a legfontosabb termelő eszközöket, s a hatalom fő politikai eszközeit és pozicióit a kezében tartja. Ez a felső vezető réteg sehol sem esik egybe a burzsoázia, vagy akár a nagyburzsoázia egészével. Az egybeesés még kevésbé állhatott fenn egy feudális maradványokat őrző, félig elmaradott országban, ahol a régebbi társadalmi rend és uralmi forma sok eleme él tovább, s fonódik össze a kapitalizmus új formáival. Az uralkodó réteg szociális jellegét tovább bonyolította a monopoltőkés fejlődés. Ez részben abba az irányba hatott, hogy a termelő eszközök mind kevesebb kézben összpontosuljanak, s mind szükebb hatalmi elit monopolizálja a lényeges döntések jogát. Másrészt azonban szüntelenül új - a gazdasági befolyás körére is kiterjedő - eszközöket és szerveket is teremtett, melyeket a termelés modern irányitásához, s a társadalom, a néptömegek befolyásolásához nem nélkülözhetett.

Magyarországon, a polgári átalakulás sajátosságai következtében - melyeket az ellenforradalom és a fasizmus hatásai is alátámasztottak - a felső uralkodó réteg hármas tagoltságu volt: a nagybirtokosok, a nagyburzsoázia és az állami bürokrácia vezető csoportja. Az arisztokrata nagybirtokosság igen szük csoportot alkotott. 1919 után az országban 500-600 család rendelkezett ezer kh-nál nagyobb földbirtokkal; ők tartották kezükben a földterület egyharmadát.[17] Társadalmi erejüket 1919 után is megőrizték, bár ekkor már "nem annyira tekintélyük, hanem elsősorban vagyonuk révén".[18] Alattuk helyezkedett el az

17/ Berend T.Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháboru között. I.h. 96.l.

18/ Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjéről. Történelmi Szemle, 1962. 4. sz.

úri közép- és nagybirtokosok valamivel nagyobb rétege: 200-1000 kh-dal több mint kétezer család rendelkezett. Gazdasági szempontból természetesen jóval erőtlenebb, de politikailag igen aktiv és befolyásos csoport volt ez, az állami bürokrácia és a hadsereg elitjével, s a dzsentroid "úri középosztállyal" fennálló szoros társadalmi kapcsolatokkal.

A nagyburzsoázia gazdasági pozíciói jelentősen megerősödtek. Élén az ország leghatalmasabb gazdasági erői fölött rendelkező finánctőke, a bank- és az ipari tőke vezető csoportja állt; körük még szükebb volt, mint a nagybirtokosoké. Alig ötven monopoltőkés család néhány nagy érdekcsoportja köré tömörült a kisebb gazdasági hatalommal rendelkező nagytőkések szélesebb rétege.[19] A modern korszak részben módosította a nagyburzsoázia összetételét, bár döntő része még a Monarchia keretei között alapozta meg hatalmát. Az iparfejlődés új irányai, valamint a monopoltőkés fejlődés újabb hatásai növelték a menedzser és technokrata vezetők, valamint az újabb hírközlő szervek irányitóinak összefonódását a finánctőkével. Társadalmi összetételét tekintve is módosulóban volt a nagyburzsoázia. Míg fő erőit továbbra is a zsidó származású nagytőkések jelentették, növekedett körükben az arisztokrata-dzsentri és "úri középosztályi" eredetü elemek száma. Ezt a folyamatot segítette elő az állam növekvő szerepe, a hadiipar fejlődése, de ezenkívül politikai tényezők is: az ellenforradalmi "kurzus"-igények, később a zsidótörvények következményei - bár a zsidótörvények a monopoltőkés körök zsidó származású részét gazdaságilag lényegében nem érintették.

Az uralkodó osztály felső rétegének harmadik csoportját az állami bürokrácia magas posztjain álló hatalmi elit alkotta. Annak ellenére, hogy önálló gazdasági erővel nem rendelkezett, társadalmi súlya és külön szerepe nagyobb volt, mint a fejlett, s a nemesi-feudális maradványoktól radikálisan megszabadult, tőkés országokban. Magyarországon az állam szerepét növelte a késői polgári fejlődés. A "kettős struktúrában", s a soknemzetiségü birodalomban nagy szerepet betöltő, sőt bizonyos fokig a "mérleg nyelve" szerepét játszó államhatalom révén

19/ Berend T.Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháború között. I.m. 96-97. l.

már régebben kialakulóban volt egy erősödő etatizmus. Ezeket a tendenciákat erősitette az államgépezet vezető rétegének dzsentri-dzsentroid szociális arculata is. 1919 után az etatista tendenciák nagymértékben megerősödtek, megjelentek az állammonopolizmus fasiszta válfajának elemei. A néptömegek fékentartása erős, autokratikus uralmi formákat követeltek. Az ellenforradalmi korszakban nőtt az államgépezet szerepe a politikai és társadalmi élet egyéb területein is /szociálpolitika, ideológiai manipuláció, a diplomáciai tevékenység jelentőségének növekedése stb./, s ez a hatalmi elit "külön" erejét is fokozta. A magas bürokrácia egy része természetesen teljesen az arisztokrata és nagytőkés körökhöz kapcsolódott. De volt egy olyan része is, mely szorosabb társadalmi kapcsolatban állt a középrétegekkel. Azok a dzsentroid középrétegek, amelyek kivülrekedtek a kapitalizmus előnyös pozicióin, ugyancsak az államtól - a szociális és ideológiai szempontból hozzájuk közel álló, s 1919 után, még inkább a 30-as években számukra személyileg is kedvezőbb összetételüvé váló hatalmi elittől - várták igényeik kielégitését. Az állami bürokrácia vezető csoportjának e része az uralkodó osztályok közös érdekeit úgy képviselte, hogy közben érvényesiteni igyekezett a saját maga és a társadalmi bázisát jelentő rétegek partikuláris érdekeit is.

Az uralkodó elit különböző csoportjainak belső elkülönülése tehát továbbra is fennállott, sőt a 30-as évektől a közöttük folyó érdekharcok több vonatkozásban ki is éleződtek. E harcok mögött csökkenő mértékben álltak az ipari és agrárérdekek ellentétei; a küzdelem előterébe a gazdasági és a politikai befolyás aránytalan megoszlásából fakadó ellentétek kerültek. Mindez azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a nagytőke és az arisztokrácia /s a magas bürokrácia hozzájuk kapcsolódó része/ közötti kapcsolat és összefonódás erősödött. A második világháború alatt - miközben a politikai-hatalmi elit totális fasiszta törekvésü része és az uralkodó körök zöme közötti ellentétek kiéleződtek - a régebben élesebben elkülönült nagybirtokos és nagytőkés monopolcsoportok politikai beállitottságuk tekintetében is mind nehezebben elválaszthatók voltak. Az, hogy csaknem teljes egybeolvadásuk nem történt meg, elsősorban

annak volt a következménye, hogy a történelem ehhez nem adott számukra időt.

A középrétegek. Polgárság. Kispolgárság. Értelmiség.

A középrétegek, ahogyan említett adataink is mutatják, számottevő társadalmi súlyt képviseltek. Belső differenciáltságuk nagyfokú volt, mind gazdasági, társadalmi erejük és befolyásuk szempontjából, mind származásukat, életformájukat, mentalitásukat tekintve.

A tárgyalt korszakban a középrétegek ezeken kívül is erőteljes átalakuláson mentek keresztül. A ténylegesen önállóak, a saját, külön gazdasági létalappal rendelkezők számaránya a módosabb középpolgárság, s a kispolgárság körében is erősen csökkenő tendenciát mutatott; nőtt viszont a fizetésből élők aránya. Az átalakulás mértékét egy budapesti adattal illusztráljuk: Nagy-Budapesten 1930-1941 között az önálló keresők aránya 20,4 százalékról 13,6 százalékra esett vissza, ezzel szemben a túlnyomóan fizetésből élő szellemi foglalkozásúaké 17 százalékról 20,3 százalékra emelkedett. Ezt a folyamatot hiba volna egyszerűen a deklasszálódás hagyományos jelenségének tekinteni. Általános modernizációs folyamatról volt szó. Magyarországon - s több más országban is - ez a folyamat, sajátos okokból, különösen negatív társadalmi következményekkel párosult: erősítette egy rendkívül retrográd jellegű államtól és közszellemtől való függés szálait és visszaszorította az amúgy is gyengén fejlett "szabad" polgári rétegek befolyását.

A középrétegek természetesen elsősorban gazdasági helyzetük szerint differenciálódtak. Felső csoportjaik a nagyburzsoáziával - vagy a nagybirtokosokkal - érintkeztek; a kispolgárság alsó rétegében elhelyezkedők pedig fokozatosan félproletárokká lettek, s mindinkább egybeolvadtak a széles értelemben vett proletariátussal.

A középrétegeknek a jómódú középpolgársághoz sorolható része meglehetősen szűk volt Magyarországon. Klasszikus típusa a kisárutermelő és a nagyiparos között elhelyezkedő középiparos /családtagjaikkal együtt számuk mintegy 50 ezerre tehető/, valamint a módosabb kereskedőréteg /kb. 100-110 ezer személy,

a kereskedelemből élő lakosság fele/;[20] hozzájuk tartoznak a részben szabad pályán működő értelmiségiek, az ipari-kereskedelmi tisztviselők, s a köztisztviselők felső rétegei is.

A középrétegek e felső csoportjaiból több átmeneti fokozaton keresztül vezetett az út a szélesebb kispolgársághoz. Ha most, mint a polgárság felsőbb rétegeinél is, a parasztságtól eltekintünk, a széles értelemben vett kispolgársághoz sorolhatjuk - becslésünk szerint - az önálló iparosok 70 százaléknyi nagy többségét /1941-ben kb. 140 ezer keresőt/, a kereskedelemben és szolgáltatásban működő önálló foglalkozású népesség felét /1941-ben mintegy 75 ezer keresőt/, az ipar-forgalom "szellemi foglalkozású" alkalmazottainak jó háromnegyed részét /kb. 90 ezer keresőt/, a közszolgálatban dolgozó tisztviselők és értelmiségiek kétharmadnyi többségét /a nyugdíjasokkal együtt mintegy 170 ezer keresőt/, az "önálló" értelmiségiek felét /kb. 15 ezer keresőt/[21] . Igy, más kisebb csoportokkal kiegészülve, több mint félmillió kereső jelentette ezt a széles értelemben vett /mezőgazdaságon kívüli/ kispolgárságot. Ezeknek az adatoknak a reális értékeléséhez szükségesnek látszik aláhúzni, hogy nálunk a "kispolgár", "kispolgári" fogalom két oldalról is tartalmaz tisztázatlan elemeket. Egyrészt - mélyebb társadalomtörténeti okokból - hosszú ideig nem történt meg a "középosztály" fogalomnak, az e fogalom alá rendelt társadalmi rétegeknek a differenciálása; a "középosztály" fogalma a legkülönbözőbb kispolgári és polgári - illetve dzsentroid-polgárias - rétegek gyűjtőfogalmává vált. Széles körök politikai gondolkodása, társadalmi illúziói tiltakoztak a kispolgársághoz tartozás ellen; a dzsentroid állami köztisztviselők,a kis értelmiségiek viszonylag széles kispolgári rétegei vallották magukat büszkén a "középosztály" tagjainak. Másrészt a kispolgár fogalma "lefelé" is parttalanná vált, magába foglalva olyan, valójában félproletár - szakképzetlen alkalmazotti - rétegeket /altisztek, a hadsereg nem tiszti személyzete stb./, amelyeket csak fenntartásokkal sorolhatunk a klasszikus értelemben vett kispolgársághoz.

20/ Becslés, a népszámlálási, a jövedelmi, az üzemnagyságra vonatkozó, s a korabeli lakás-statisztika adatai alapján.

21/ Becslés, a népszámlálási, a jövedelmi, az üzemnagyságra vonatkozó, s a korabeli lakás-statisztika adatai alapján.

Mindezzel már jeleztük a középrétegek /s velük a kispolgárság/ belső differenciáltságát. A polgári fejlődés hazai sajátosságai következtében, ahogy már utaltunk rá, a középrétegek nemcsak gazdasági-jövedelmi viszonyaik szerint rétegződtek; bizonyos fokig eltérő szociális arculatú, egymástól különböző hagyományokkal, tudatvilággal rendelkező rétegekből tevődtek össze. A két végletet két társadalmi típussal jellemezhetjük: az egyik a jómódú zsidó városi kereskedő, a másik a jelentős pozíciót betöltő, "úri középosztályhoz" tartozó államhivatalnok. Az állami, vagy ahhoz kapcsolódó pályákon teljesen az "úri középosztályi" elem és mentalitás dominált. Az egyéb középrétegekben - az iparban, a kereskedelemben, az értelmiség, a magántisztviselők között - az eltérő szociális típusok keveredettebben éltek. Ez a származási - hagyománybeli /illetve mindinkább csak arra hivatkozó/ dichotómia, és főleg annak tudata, fokozott élességgel reprodukálódott 1919 után, amikor pedig e kettősség objektiv gazdasági alapjai már erőteljesen visszaszorultak, s a középrétegek mindinkább új - részben alulról feltörekvő - szociális rétegekből töltődtek fel. Nem tagadható azonban, hogy az elkülönülés több területen fennmaradt. Jellemző példa erre a köztisztviselő családból származottak szóródásának az egyoldalúsága: még 1930-ban is alig találhattunk ilyen származásúakat az ipar önállói között.[22] Ezek az elkülönülések csak a 30-as évek végétől oldódtak fel erőteljesebben, akkor azonban már egy előtérbe nyomuló szélsőjobboldali politikai áramlat hatására.

Az elmondottakból következik, hogy a középrétegeken belül a fő választóvonalat a zsidókérdés jelentette. A zsidóság,melynek, mint láttuk, a hazai modern polgári fejlődésben igen nagy szerep jutott, amelynek asszimilációja azonban 1918 előtt, ha gátoltan is, gyorsan haladt előre - 1919 után új helyzetbe került. Az új, politikai-ideológiai eszközökkel felszított ellenforradalmi - "refeudalizációs" hullám, a zsidó származás középrétegeket még inkább a polgári-kispolgári gazdasági és tisztviselői pályák felé taszította, s egyúttal - éles antiszemita programmal - "őrségváltást" hirdetett a polgárság és az értel-

22/ Az 1930. évi népszámlálás származás-statisztikai adatai alapján.

miség köreiben. Ez a program nagy "lehetőségekkel" kecsegtetett, hiszen a polgári-értelmiségi középrétegeknek nem lebecsülendő része volt zsidó származású.

Persze nagyfokú egyszerüsités volna a zsidókérdésben megnyilvánuló társadalmi ellentéteket kizárólag gazdasági érdekharcoknak tekinteni. Hiba volna az is, ha megelégednénk annak az egyébként helytálló tételnek a megállapitásával, hogy az antiszemitizmus a retrográd célokat szolgáló ideológiai manipuláció leghatásosabb eszköze volt. A zsidókérdés nagy romboló ereje ugyanis abban rejlett, hogy az antiszemitizmus a maga érvrendszerét a magyar polgári fejlődés valóságos torzulásaira, "szervetlenségére", a magyar polgári nemzet elmaradottságára, belső töredezettségére épithette. A történeti út - amelynek torz ideológiai tükrözője volt -, nehezitette, hogy a "hagyományos" osztályok és rétegek egy része azonositsa magát a modern polgári viszonyokkal, köztük e viszonyok termékével, saját fővárosával. Erre az alapra épült - hamis társadalmi tudatként - az antiszemitizmus, a messzi múltból is táplálkozó, de alapjában modern, összetett tartalmával, mely magába olvasztotta mind a középrétegek és az értelmiség egy részének konkurrencia-harcát, mind a tőkés fejlődés által marginális helyzetbe szorult tradicionális nemesi és régi kispolgári elemeknek a modern viszonyokkal szembeni ellenérzését, mind pedig a kizsákmányolt tömegek elmaradott részének ösztönös antikapitalizmusát. Elősegitette ezt a zsidóság erősen polgárias szociális összetétele; nagy többsége a kispolgársághoz, egy kisebb része a polgársághoz és értelmiséghez tartozott, s csupán valamivel több mint egynegyede sorolható a széles értelemben vett proletariátushoz.[23]

Az antiszemitizmusban kifejezésre jutó társadalmi ellentétek a felsőbb középrétegekben váltak, ha nem is a leghangosabbá, de a leginkább meghatározóvá; itt rendelkeztek nem csupán illuzórikus, hanem realizálható gazdasági-társadalmi háttérrel. Ezekben a felső középpoziciókban tömörült a modern arculatú - erősen zsidó összetételü - hazai polgárság jórésze.

23/ A részletes adatokat ld. Kovács Alajos: A csonka-magyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp. 1938.

Ugyanitt számottevő társadalmi erőt képviselt a nem zsidó származású középpolgárság és a polgári értelmiség is. Itt alakult ki az "úri középosztály" retrográd arculatú magva, az a főleg politikusokból, ujságirókból, ügyvédekből stb. álló dzsentroid réteg, amely eléggé modernnek, eléggé "kapitalistának" érezte magát ahhoz, hogy a tőkés és értelmiségi pozíciók erőszakos újraelosztásáért folyó küzdelem élére álljon. Ez a fasiszta "őrségváltás" , mint ismeretes, a 30-as évek végétől elsősorban a zsidó származásúak legkevésbé ellenállóképes rétegeiben - a kispolgárok, kistisztviselők, valamint a kereskedők körében - vezetett belső kicserélődésre. A felszitott, s a német fasizmus által erőteljesen támogatott antiszemita hullám csakhamar a zsidóság százezreinek fizikai létét veszélyeztette.

A két világháború közötti korszakban a gátoltan, de mégis előrehaladó modernizáció egyik legfontosabb vonása az értelmiség - benne a szakértelmiség - jelentős számbeli gyarapodása volt. Velük kapcsolatban még két, társadalomtörténetileg fontos szempontot szükséges hangsúlyoznunk. Az egyik - az az új körülmény, hogy a két háború között, főleg a 30-as években, az "urbánus" értelmiség, valamint döntően az "úri középosztály" keretébe sorolt értelmiség mellett, megjelent az értelmiségnek egy új magja is, a "népi" értelmiség. Mindez a magyar értelmiség - nagyobbrészt a zsidókérdés vonalán húzódó - belső elkülönülését ugyan nem szüntette meg /sőt ezt az elkülönülést újabb problémákkal, a népi-urbánus ellentétekkel is bonyolította/, mégis fontos változások előhirnöke volt. A másik körülményre voltaképpen már utaltunk: a magyar értelmiség, és főleg szakértelmiség tekintélyes része az ellenforradalmi korszakban az "úri középosztály" részét alkotta, történelmi feladattá téve azt, hogy e réteg elkülönittessék az "úri középosztálytól". /Társadalmi-politikai arculatuk távolról sem volt olyan egyértelműen negatív, ahogyan az a sokszor általánosan használt "dzsentri-dzsentroid" fogalomból következnék./

Parasztság

A polgári fejlődés elmaradottsága, a polgári átalakulás befejezetlensége és a nagybirtokrendszer fennmaradása a paraszt-

kérdést tette a magyar társadalmi fejlődés egyik alapvető kérdésévé. "Nem abban az értelemben, hogy itt húzódtak volna az osztályfrontok fő vonalai, de abban az értelemben, hogy a magyar nép legnagyobb tömegeit érintő, a lakosság többségének létét meghatározó és minden más társadalmi kérdésre kiható konfliktusról volt szó."[24] Ezeket a konfliktusokat az ellenforradalmi korszakban megtorpant gazdasági körülmények nyomasztó hatásai éppen úgy kiélezték, mint a gátoltan, de mégiscsak előrehaladó modernizációs folyamatok, vagy azok a politikai viszonyok, amelyeket az ellenforradalom teremtett.

A tőkés fejlődés folyamata a parasztságot már régen ellentétes osztályokra bontotta; szük felső rétegét a kizsákmányoló osztályok sorába emelte, s nagy tömegeit nincstelen agrárproletariátussá tette - a parasztság rétegei mégsem iktatódtak be igazán a modern polgári társadalom osztály-kereteibe. Még az ellenforradalmi korszakban is jórészt fennmaradt a parasztság egészének sajátos - a rendi viszonyokra emlékeztető - elkülönültsége. A parasztság világa a modern viszonyok között is megőrizte a maga zárt jellegét. Ezt - a birtokos parasztság belső differenciáltsága ellenére is - többé-kevésbé fenntartotta a falusi életmód közössége /és közös elmaradottsága/, az életviszonyok, a kulturális szinvonal azonossága, a nagybirtokkal való szembenállás, valamint a kirekesztettség az úri Magyarországból. Ez a viszonylagos egység a parasztságon belül persze nem létezett, de "kifelé" még a gazdagparasztság, s az agrárproletariátus vonatkozásában is érvényesült.
/Táblázat a 43. oldalon./

Mint a táblázatból látható, a mezőgazdaságban, az ellenforradalmi korszak idején, nagy általánosságban, a nagybirtok igen lassú lemorzsolódása, a félproletariátus, valamint kisebb mértékben, a kisparasztság számarányának bizonyos emelkedése figyelhető meg.

24/ Berend T. Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháboru között. I.h. 102. l.

A gazdasággal rendelkező agrárnépesség gazdaságnagyság szerinti tagozódása 1910-1941 között[25]

Év	Összes gazdasággal rendelkező agrárnépesség	Ebből					
		0-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100
		kat.hold. gazdasággal rendelkező					
1910	539065	208944	140635	107383	60899	11964	9240
1920	556083	225691	155588	100163	55744	10894	8003
1930	698649	333745	178342	111123	57308	10750	7381
1941	787449	402649[a]	171097	129009	66388	11246	7060

[a] Az 1930-hoz képest bekövetkezett jelentősebb növekedés elsősorban a statisztikai felmérés módszerének változásából adódott. 1941-ben ugyanis a földparcellával rendelkező mezőgazdasági munkásokat is figyelembe vették.

A parasztság felső, az uralkodó osztályokkal összekapcsolódó csoportjait - részben a statisztikai adatok is mutatják - az a mintegy félszázezer család alkotta, amely nagyjából 25-100 holdas birtokokkal rendelkezett. A pontos számszerű meghatározás természetesen lehetetlen, hiszen a földnagyság inkább csak megközelitő normát jelent; az 50 holdas alsó határ - szántóföldi müvelés esetén - sok esetben pontosabb alapot adna a gazdagparaszti réteg számbeli felméréséhez. Ez ellen szól azonban a paraszti osztályhelyzetet meghatározó egyéb tényezők figyelembevétele. Az állatszám, a gazdálkodás módja, a föld minősége, az esetleges gép-tulajdon lényegesen módosítja a képet, és sokszor az alsóbb birtokkategóriákban található parasztgazdákat is a tehetősebb réteg soraiba emeli. A Horthy-rendszer által tudatosan erősitett gazdagparasztság, ha nem is nagyon növelhette, de biztosithatta földjét, s ez már az összes földterületnek mintegy egyötödét jelentette. A gazdagparasztság, a világháború után politikai tényezővé vált

25/ Berend T. Iván - Ránki György: A magyar társadalom a két világháboru között. I.h. 102. l.

a parasztság legtehetősebb rétegeként, politikai szervezkedés útján is részt követelhetett a helyi hatalomból. Mint kizsákmányoló, azonban nem kerülhetett be egyszerüen az uralkodó osztályok feudális hierarchiát őrző rétegeibe. Kisebbrendünek számitott és annak is érezte magát; paraszti mivolta miatt a vele esetleg anyagilag azonos szinten álló polgárral szemben is hátrányban volt. Az úri nagybirtokrendszer léte az ellentéteket gazdaságilag is kiélezte. A gazdagparasztság egyes jellegzetes, főként alföldi típusai ezért mindvégig ellenzéki, a paraszti összetartozásnak hangot adó, demokratikus erőket képviseltek. Más, főként dunántúli típusai, a nagybirtok közé ékelve, a parasztság egyéb rétegeitől elfordulva - bár a gazdálkodás szempontjából sokszor a polgárosodás intenzivebb útját járták -, a kasztszerü megmerevedés tendenciáit mutatták. A gazdagparasztság harca tulajdonképpen egyszerre irányult a felette álló úri-nagybirtokos képződmények és a neki kiszolgáltatott kisparaszti-munkás rétegek ellen.

A parasztság sokkal hatalmasabb tömegeit tették ki természetesen a kisebb birtokokkal rendelkező családok. Az önálló életlehetőséget nyújtani képtelen töredékparcellás parasztságtól eltekintve, a kisárútermelők közé sorolhatjuk az 5-20 hold közötti birtokkategóriát és a 20 hold fölötti birtokállomány egy részét is. Nagyjából tehát 300 ezer kisbirtokos családról volt szó. Számuk ugyan a két világháború között növekedett, földjük azonban a harmincas években mintegy 10 százalékkal csökkent. Ezekben a gazdaságokban általában hagyományos, elmaradott munkaeszközökkel, a családi munkaerő túldolgoztatásával igyekeztek biztosítani a mindennapi megélhetést.

A föld minőségétől függő eltérésekkel, szántóföld esetén, nagyjából a 10-15 hold körüli birtoktér biztosithatta a családok önálló megélhetését. Az ilyen birtokos paraszt nagyjából elérte a kispolgári életnívó alsó határát, amit az önálló háztulajdon, bármily szerény volt is az, valamelyest még növelt. 10 holdon alúl viszont a földbirtoklás és a megfeszitett robot legfeljebb a betevő falat gondjaitól szabaditotta meg a

parasztot, de távolról sem a szükségtől. A ruházkodás, az adófizetés, a gazdaság fenntartása mindennap ismétlődő, mindig bizonytalan kimenetelü küzdelem volt. Egy-egy válság, természeti katasztrófa, súlyos aszály vagy jégverés nyomán nagy tömegeket forgatott ki kicsiny tulajdonából.

A birtokos parasztság középső rétegei körében növekvő erővel érvényesült a feltörekvés vágya. Az Alföldön kertészkedő, gyümölcsös- vagy szőlősgazda lehetőségei a felemelkedés útjait is jobban biztositották. A Dunántúl merevebb, konzervativabb birtokos paraszti tipusai esetében ez csak ritkább lehetőség volt. A holdanként átlagosan 100 pengő körül mozgó évi jövedelem - mely a huszas évek második felében mintegy 20-30 %-kal magasabb, a harmincas évek elején viszont nagyjából hasonló mértékben alacsonyabb volt - örökös bizonytalanságot eredményezett. A rossz termés következtében kieső jövedelem éppen úgy proletárszintre nyomhatta vissza a parasztság középbirtokos rétegeit, mint a jó termésü évek árhanyatlásából eredő bevételi veszteség.

A természetes szaporodás okozta birtokosztódás - ahol az egykével nem védekeztek ellene -, a szegénység következtében elmaradott müvelés, a talajerőt kiuzsorázó gazdálkodás - mind a hanyatlás, a lesüllyedés állandó veszélyével fenyegetett.

Eltérő rétegei, sőt szétváló ellentétes osztályai ellenére is fennmaradt a parasztság egységes kirekesztettsége a magyar társadalomból. Az első világháború után mégis lényeges átalakulások játszódtak le a parasztság körében, mégpedig éppen e paraszti elkülönültség elmosódása irányában. A két világháború közötti agrárstagnáció ellenére is fejlődés figyelhető meg a mezőgazdasági árutermelésben. A kerti termelés részesedésének emelkedése, új ágak megjelenése, a haszonbérlet terjedése a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken; másrészt a keresztény-nemzeti jelszavakkal folytatott politikai manipuláció - egyaránt lazitották a paraszti társadalmat elrekesztő merev falakat. Mindennek következtében a kisbirtokos parasztok és bérlők közeledtek valódi osztály-lényegükhöz; a paraszti mult társadalmi, erkölcsi, müvelődési sajátosságai még jobban visszaszorultak - a birtokos parasztok egyre tisztábban kispolgárrá váltak. A folyamat másik oldalán ugyanígy haladt előre

a mezei munkások paraszti arculatának /munkaerkölcsének, kultúrjellegzetességeinek és társadalmi tudatának/ elmosódása, és egyértelmübb munkás arculatának kialakulása.

Az egyértelmü differenciálódást azonban számos tényező hátráltatta. Ezek közül talán a legfontosabb a birtokos parasztság és a falusi proletárrétegek között elhelyezkedő hatalmas félproletár-paraszti tömeg léte volt. A töredékparcellákkal rendelkező, a földből önálló megélhetést találni képtelen paraszti tömegek - durván az 5 hold alatti birtokkategóriát sorolhatjuk ide - a háborút követően 200 ezer családot meghaladó létszám a Horthy-rendszer éveiben majdnem megkétszereződött. A Nagyatádi-féle földreform ugyanis elsősorban a törpebirtokos elemek számát növelte, s legalábbis átmenetileg, a paraszti úton történő felemelkedés illuzióját erősitette. Ténylegesen azonban csupán a birtokos parasztság félproletár elemeit duzzasztotta fel.

A "parasztkérdés" természetesen áthatotta a magyar proletariátus társadalmi helyzetét is. A legközvetlenebb kapcsolódást ebben a vonatkozásban az a körülmény jelentette, hogy a magyar falvakban találhattuk a parasztság, de egyben a kizsákmányolt proletár osztály legnagyobb számú rétegét, az agrárproletariátust. Az agrárproletariátus, a parasztság egészének bizonyos foku "rendi" elkülönültsége mellett is, a széles értelemben vett proletárosztály része volt, de a modern proletariátushoz mégsem sorolható; azért indokolt, hogy társadalmi helyzetét a parasztságon belül tárgyaljuk. E réteg egyik nagy csoportját a nagybirtokon élő gazdasági cselédség alkotta, mely feudális viszonyokra emlékeztető függőségben, kiszolgáltatottságban és munkaviszonyok között dolgozott. Ez a proletár réteg őrizte meg leginkább paraszti jellegét, életformáját és tudatát. Számuk az 1930-as népszámlálás tanúsága szerint kereken 220 ezer családot jelentett. Az agrárproletariátus másik nagy csoportját a mezőgazdasági munkások képviselték. Bár létszámuk az 1-1,5 holdas Nagyatádi-féle parcellák folytán csökkent, igy is rendkivül széles rétegről, több mint 560 ezer családról volt szó.[26] A mezőgazdasági munkások a szezonmunkák idején a nagybirtokon vállaltak munkát. A külterjes gazdálkodás

26/ Népszámlálási adatok.

mellett azonban nem sok munkaalkalom volt. A háboru előtti nagy munkalehetőségek, a közmunkák, vasút- és útépitések, vizszabályozások stb. már csak ritkán kinálkoztak és alig szivtak fel munkaerőt. Nemcsak a városi munkássá válás nehezült tehát meg, hanem a korábbi átmeneti rétegek /kubikusok/ is jórészt visszaszorultak a mezőgazdasági proletariátus soraiba. Mivel a tömeges kivándorlás lehetősége erre az időre már megszünt, s a munkaerő-kinálat jelentősen meghaladta a keresletet, a falusi nincstelenek nagy része nem juthatott munkához, illetve - a korabeli statisztikai felmérések szerint - évente átlagosan mindössze 150-180 napot dolgozhattak, vagyis munkaerejük kihasználtsága legfeljebb 50 százalékos volt. A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években is csak lassan csökkent: 1935-ben több mint 150 000,1938-ban közel 100 000 mezőgazdasági munkás volt munkanélküli, miközben a munkabérek szintje az 1929-es, egyébként is alacsony, szint 70 százalékát érték el. Az agrárproletárok napszámbére a harmincas években mintegy 1,5 pengő körül mozgott, ami a természetbeni juttatások figyelembevételével is csak a legnyomorúságosabb tengődésre volt elég. Ezek a viszonyok, az ipari munkásokhoz képest is, az ország legnyomorúságosabb rétegévé tették a falu proletárjait.

A falusi proletárok, félproletár elemek életkörülményeit az elmaradottság, a mindennapos éhség és az emberhez méltatlan életkörülmények jellemezték. A harmincas évek falukutató irodalma megdöbbentő képet tárt fel a hatalmas tömeg életviszonyairól. A legszegényebb falusi néprétegek úgyszólván egyáltalán nem ismerték a születésszabályozást. A nyomorúság a legjobban a nagylétszámú családokat sújtotta. A gyerekek egészségügyi helyzete tragikus volt - a kutatók joggal beszéltek a magyar nép biológiai tragédiájáról.

A közel 800 ezer keresőt számláló agrárproletariátusnak csak egyes rétegei, főleg a mezőgazdasági munkások, kubikusok jutottak el bizonyos fokú szervezettség fokára - körükben ennek már nagy hagyományai voltak. Potenciálisan nagy forradalmi erőt képviseltek, legöntudatosabb csoportjaik vállalták a brutális csendőrterrorral való szembenézést, őrizték a kapcsolatot a munkásmozgalommal, sok helyen eljutottak az illegális kommunistákhoz is. Ugyanakkor azonban szélesebb tömegeik a vallásban

kerestek vigaszt, vagy átmenetileg a szociális követeléseiket hangoztató jobboldali-radikális eszmék és mozgalmak támogatóivá váltak.

A munkásosztály

Fontos változások mentek végbe a munkásosztály nem mezőgazdasági, városi, un. "ipar-forgalmi" rétegeiben. Ezek közül a legfontosabb a munkásság számarányának jelentős növekedése. Külön kiemelendő, hogy a lassan, de mégis előrehaladó modernizálódás eredményeként, a munkásosztálynak elsősorban az iparban és a kereskedelemben dolgozó rétege növekedett a legnagyobb mértékben; a közlekedésben, a közszolgálatban dolgozók száma nem,vagy csak kismértékben nőtt, a proletariátus legalsóbb - modern munkásoknak alig tekinthető - rétegeinek, az állandó munkahellyel nem rendelkező, a részben kétlaki napszámosságnak, valamint a házi cselédségnek a számaránya jelentősen vissza is esett.

A proletariátus legfontosabb, legnagyobb súlyú rétege, az ipari munkásság 1919 után is a munkásosztály leggyorsabban növekvő rétege maradt, ha létszámnövekedése az 1914 előtti korszakhoz képest erősen le is lassult. Az ipari munkások száma 1920-ban 465 000, 1930-ban 660 000, a harmincas évek végén kb. 770 000 volt.[27]

Megerősödött az ipari munkásság gyári rétege is, bár a munkások 40 százaléka még a harmincas évek végén is a kisiparban és az elaprózottsága miatt ugyancsak ide sorolható un. szolgáltatóiparban dolgozott. Nőtt a munkásság üzemi és területi koncentrációja, sőt ez utóbbi /a gyári munkások több mint 60 százaléka Nagy-Budapesten dolgozott/ igen egyoldalú méreteket öltött.

A korlátozott, de lassan mégiscsak előrehaladó technikai fejlődés, az új, modern iparágak /pl. a villamossági és hírközlési ipar/ meghonosodása, illetve továbbfejlődése, a nagyüzemek fokozottabb tanoncképzése stb. következtében emelkedett a munkásosztály egy részének technikai és - bár vontatottan - műveltségi szinvonala is. A harmincas években az ipari munkás-

27/ Népszámlálási adatok.

ság soraiban már nem volt jelentős az analfabetizmus.

Az 1919 utáni új feltételek az iparfejlődés irányának lényeges változását eredményezték. Eltolódtak az iparági arányok. A vas- és gépipari ágak /a villamossági ipar kivételével/ súlyosan visszaestek, a huszas évek második felében stagnáltak, és a válság évei alatt a legsúlyosabb helyzetbe kerültek. Ezzel szemben megerősödtek a könnyűipari ágak, köztük elsősorban a textilipar. A textilipari munkásság vált - a vas- és gépipari munkásság után - a gyári munkásság második legnagyobb csoportjává. A munkáslétszám emelkedése az egész gyáriparban tulajdonképpen a textilipárnak köszönhető. Mindez a gyári munkásság összetételét jelentősen módosította.

A gyári munkásság körén belül visszaesett az alapanyagtermelő és a gépipari munkásság súlya és aránya, sőt az élelmiszeripari idénymunkásságé is, és előretörtek a könnyűipar /főleg a textilipar/ munkásai. Ez a változás - s emellett az ipar bizonyos technikai fejlődése - a munkásság szakképzettségi összetételét is jelentősen módosította.

A munkások megoszlása képzettség szerint
/százalékban/

Munkásréteg	1913	1929	1938
Szakmunkások	43	37	30
Betanitott munkások	-	-	42
Tanulatlan munkások	57	63	24
Tanoncok	-	-	4

A gyári munkásság szakképzett rétegének aránya tehát erősen csökkent; a gyári proletariátus legnépesebb rétege a betanitott munkásság lett. Ennek fő oka a kvalifikált munkásságra épülő vas- és gépipar hanyatlása, illetve stagnálása, a tulnyomórészt betanitott munkásokat foglalkoztató textilipar előretörése. Mindez együtt járt a női munkásság számának és arányának jelentős növekedésével: míg 1913-ban a munkásnők aránya a gyáriparban 23 százalék volt, 1929-ben 31, 1938-ban pedig több mint 32 százalék.

A munkásosztály szakképzettségi összetételének átalakulása

az első pillantásra mintha a korszerüsödés, a modernizálódás bizonyitéka volna: a régi tipusú, egy korábbi, fejletlenebb technikai szinvonalnak megfelelő szakmunkásság visszaszorulásának, és a korszerü specializált munkásréteg növekedésének a bizonyitéka. Közelebbről vizsgálva a munkásság szerkezeti átalakulását, kiderül, hogy ilyen korszerüsödésről Magyarországon csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk. A könnyüipar széles körü kifejlődése kétségtelenül korrigálta a magyar ipar első világháború előtti egyoldalú szerkezetét. Azonban az első világháború utáni korszakban a könnyüipar - a textilipar - gyors növekedése már egyáltalán nem bizonyitéka az ipar korszerüsödésének. A technikai-gazdasági fejlődés adott szakaszában a korszerü iparosodás elsősorban a nehézipar gépgyártó és vegyipari ágainak a fejlődését és a magas fokú specializációra épülő tömegtermelés kifejlesztését követelte. Mint ismeretes, ez a folyamat az Egyesült Államokban már az első világháboru előtt, a fejlett nyugati országokban a háború alatt és után erőteljesen megindult, s a huszas években széleskörüen kibontakozott, jelentősen átalakitva a gyári munkásság arculatát. E folyamat eredményeként visszaszorult a régi, sokoldalú, de fejletlen technikával dolgozó szakmunkásság, s a gyári munkásság fő tipusává a fejlett technikával és korszerü munkaszervezetben dolgozó specializált munkás vált.

Magyarország iparfejlődésében az e szakaszra való áttérés az ipar döntő ágaiban a harmincas évek végéig csak kezdeteiben mutatható ki. Ennek fő oka az volt, hogy nálunk a korszerü ipar legfontosabb ágai - mindenekelőtt a gépipari ágak - a harmincas évek végéig alig fejlődtek, lényegében megrekedtek a korábbi technikai szinvonalon; az előrehaladás csupán a már másodlagos jelentőségü könnyüipari ágakban következett be. A vas- és gépipari munkásság összetételének modernizálódása a specializálódás irányában nemigen haladt előre. Nálunk a vas- és gépipar régi tipusú és stagnáló szakmunkássága mellett jött létre egy széles és gyorsan növekvő - nagyobbrészt nőkből kialakult - betanitottmunkás-réteg, amely nem tekinthető a specializált munkásság modern, korszerü tipusának.

A munkásosztály társadalmi eredet és összetétel szempontjából is módosult. 1914 előtt az ipari munkásság, és különösen

a szakmunkások egyik legfontosabb forrása az iparosnépesség volt, most a fő forrássá a parasztság különböző rétegei váltak. 1930-ban az egész ipari munkásság 28-30 százaléka, a gyári munkások 32 százaléka származott iparimunkás családból; 15 százalék egyéb, főleg kereskedelmi-közlekedési-közszolgálati munkáscsaládból; az egész ipari munkásság 30 százaléka, a gyári proletariátus 25 százaléka a mezőgazdasági népességből; 16 százalékuk pedig az önálló iparosságból.[28] Ezek az adatok azt mutatják, hogy az ipari munkásság proletár eredetü rétege növekedett, de magas maradt a más rétegekből beáramlottak aránya is, s különösen a paraszti eredetüek száma nőtt nagymértékben. A kisipari munkások között a paraszti származásúak aránya még magasabbra - 34-35 százalékra - tehető. Fontos megemliteni, hogy a magasan kvalifikált szakmunkásságnak bővülő forrását az államhoz kötött altiszti, közlekedésben dolgozó stb. félproletár rétegek jelentették.

Mindezek a változások a munkásosztály gazdasági és szociális viszonyainak súlyos romlása közepette következtek be. A munkások életszinvonala nemcsak az 1929-1933-as nagy gazdasági válság idején süllyedt katasztrofálisan, hanem visszaesett a korszak egészét tekintve is; a reálbérek 1938-ban sem érték el az első világháború előtti szintet; e korszakban sokkal nagyobb volt a munkanélküliség is. Ezek a feszítőerők azonban csak részben váltak a baloldali, szocialista mozgalom hajtóerejévé. A szervezett munkások tábora összeszükült. Mig a huszas évek elején az ipari munkásságnak 30-35 százaléka, 1929-ben csak 10 százaléka vett részt a szakszervezeti mozgalomban. Ez az arány átmeneti emelkedés után,a harmincas évek második felében tovább romlott. Növekedett azoknak a munkáscsoportoknak a köre, amelyek a szocialista mozgalom hatókörén kivül rekedtek. Az állami üzemek munkásait főleg a terror, részben pedig a morzsányi kedvezmények segitségével igyekeztek elszigetelni a baloldaltól; a gyors fejlődésnek indult textilipar zömében nőkből álló munkástömegei majdnem teljesen szervezetlenek maradtak; a növekvő létszámú gyári segédmunkások szervezkedése alig haladt előre.

28/ Származás-statisztikai adatok. Feldolgozásukat ld. Lackó Miklós: I. m.

A munkásosztály történetében a felszabadulás előtti évtized, elsősorban a háború alatti időszak, különösen fontos, és az előző időszaktól megkülönböztethető korszak. Ebben az évtizedben sűritetten érvényesültek olyan gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai tendenciák, amelyek rohamos átalakulásokat inditottak meg a munkásság helyzetében, összetételében és életmódjában.

Az átalakulások gazdasági háttere döntően a hadiipari konjunktúra volt, amely - torz és egészségtelen alapon ugyan - meggyorsitotta az iparfejlődést, és az egész országot előrelendítette az iparosodás útján.[29]

Az ipari munkásság létszáma ismét gyorsan növekedett. A második világháború idején /1943-ban/ számuk elérte az egymillió főt,[30] s a kereső népességnek már egyötödét alkotta. A növekedés emellett túlnyomórészt a gyáriparban volt. A gyári munkásság a második világháború idején már az összmunkásság több mint 60 százalékát tette ki. Az új munkásság fő forrása az ország agrárproletár és félproletár népessége volt.

Ez a viszonylag gyors iparfejlődés néhány év alatt jelentősen módosította a magyar gyáripar iparági szerkezetét és a munkásság szakmai-szakképzettségi összetételét is. Az adatok kétségtelenül a munkásság összetételének korszerüsödését mutatják. Két évtizedes stagnálás után ismét a nehézipar - a vas- és főleg a gépipar - ágai kerültek előtérbe, s a nehézipari munkásság aránya az összmunkásságon belül közel 10 százalékkal emelkedett.

A közelebbi vizsgálat azonban kimutatja, hogy ez a fejlődés nemcsak hadikonjunkturális talajon ment végbe, hanem erősen korlátozott is volt; az ipar technikai szinvonalának emelkedése nem tartott lépést a munkásosztály iparági-szerkezeti átalakulásával.

Ezt bizonyitja a gyári munkásság szakképzettség szerinti összetételének - egyébként eléggé mélyreható - átalakulása is. A szakmunkásság arányának további csökkenése ugyanis elsősorban nem a specializált, hanem a teljesen képzetlen segédmunkás-

29/ Lásd erről részletesen Lackó Miklós: A magyar ipari munkásság fejlődése a polgári korszakban. I.h.

30/ Az adat a megnagyobbodott országterületre vonatkozik.

ság gyors növekedésével járt együtt; a nagy létszámemelkedés tehát főleg annak volt a következménye, hogy az ipar technikai szinvonala lassan fejlődött, s a termelés növelését új, tanulatlan munkaerő bevonásával, nagyrészt extenziv eszközökkel valósitották meg.[31]

De az ipar legfontosabb nehézipari ágaiban mégis megkezdődött bizonyos, a korábbinál gyorsabb technikai átalakulás. Ezt nem csupán a modern, új iparágak /villamossági, hirközlő eszközöket gyártó ipar/ gyorsabb fejlődés és a gépi ellátottság javulása bizonyitja, hanem a munkásság szakmai modernizálódása, specializálódása is. Csak a háboru alatt erősödött meg az a folyamat, amely különböző szakmákon belül a korszerübb elkülönülést /pl. a lakatosszakma különböző speciális ágainak nagyobb arányú kialakulását/, és új, modern szakmák /pl. motorszerelő, müszerész stb./ szélesebb elterjedését eredményezte.

Fontos változás volt az is, hogy a harmincas évek közepétől, az egész világra kiterjedő - Magyarországon a hadikonjunktúra által közvetitett - technikai és gazdasági haladás hatására, nálunk is kezdett átalakulni a munkásosztály társadalmi helyzete és életformája. Az átalakulás természetesen inkább csak a városi munkásság felső rétegeit érintette. A városi munkásság, amely 1914 előtt erősen elzárt réteg volt az agrárnépesség tengerében, s amelyet 1919 után az ellenforradalmi rendszer a legvadabb terrorral és mesterséges gátakkal igyekezett kasztszerü elzártságban tartani, a harmincas évek második felében kezdett kikerülni ebből az állapotból.

A munkásosztály elzártságának oldódását segitették elő azok a változások is, amelyek a nép, elsősorban a városi munkásság életmódjában, életformájának alakulásában jutottak kifejezésre. A munkásság súlyos életviszonyai ugyan alapvetően nem változtak; sőt, a háborus években a militarizálás következményei a dolgozók életét újabb és újabb nehézségekkel sujtották, azonban megjelentek, vagy a korábbinál fokozottabban érvényesültek olyan tényezők, amelyek a dolgozók életmódját kezdték "modernizálni". A munkásosztály fiainak iskolázottságában például ebben az időszakban kétségtelenül előrehaladás

31/ Berend T. Iván - Ránki György: A magyar gyáripar a 30-as években. Bp. 1963.

figyelhető meg: emelkedett azoknak a szakmunkásoknak a száma, akik az elemi iskola után a négy polgárit is elvégezték. Szélesedtek a művelődés új - persze nagyon kétélü - lehetőségei is. Bővült az ujságolvasók köre. A dolgozók nagyobb tömege számára ebben az időben váltak hozzáférhetővé a modern hirközlés és a tömegszórakozás új eszközei, a rádió, a mozi. A fiatalabb generáció körében tért hódított a sport, illetve a sportrajongás, a modern tömegtánc, a divat.

Mindezek az átalakulások - a munkásság feltöltődése, gazdasági helyzetének átmeneti javulása, életformájának kezdődő módosulása - a szocialista munkásmozgalom hanyatlásával párhuzamosan következtek be. A szocialista munkásmozgalom hanyatlása viszont együtt járt a szélsőjobboldali, fasiszta mozgalmak térhódításával, és az ellenforradalmi rendszer további fasizálódásával. A szélsőjobboldali irányzatok a középrétegeken túl, átmenetileg, jelentős munkás- és agrárproletár-rétegekre is kiterjesztették befolyásukat. Ilyen körülmények között a "modernizálódás" előbbiekben jelzett folyamata együtt járt káros, retrográd /nacionalista, antiszemita/ politikai-ideológiai hatások megerősödésével a munkásosztály soraiban; e hatások érvényesülését az adott talajon a munkásosztály belső szerkezetének és összetételének alakulása is elősegítette.

A magyar társadalom gyenge-közepesen fejlett polgári társadalomként érkezett el a felszabadulás küszöbére. A polgári struktúrának megfelelően, a társadalom alapvető ellentmondása a munka és a tőke közötti ellentét volt. A munkásosztály számszerüen és társadalmi súlyát tekintve is nagy, erős osztállyá fejlődött, bár arculatán természetesen nyomot hagyott a kapitalizmus késői és gátolt fejlődése, az ország erőteljesen agrár jellege, a modern gazdasági-ipari tradiciók viszonylagos fejletlensége, valamint az ellenforradalmi hatalom és a fasizmus hatása. A polgári viszonyok uralma mellett a társadalom szerkezetét számottevően befolyásolták, torzitották az egykori "kettős strukturából" származó ellentmondások maradványai. Ezek főleg három területen voltak döntő jelentőségüek: elsősorban

a parasztság és a tőkés struktúra vonatkozásában /a feudális eredetű nagybirtokrendszer érintetlensége, a parasztság rendi jellegű elkülönültségének maradványai, az ellentétes osztályokra szakadt paraszti társadalom viszonylagos egysége/; másodsorban a középrétegeken belül /ellentétek a középrétegek "úri" és zsidó-polgári, illetve "népi" és "urbánus" csoportjai között/; végül, ehhez kapcsolódva, a polgári nemzet vonatkozásában /a polgári értelemben vett nemzeti társadalom és kultúra belső töredezettsége, homogenitásának hiánya, melyet az 1919 után fölmerült nemzetiségi problémák is bonyolítottak/.

A polgári struktúra kelet-közép-európai- s ezen belül is több szempontból sajátos - tipusa elő is segitette, s ugyanakkor nehezitette is a napirendre kerülő szocialista átalakulást. Elősegitette, mert a tőkés viszonyok elérték azt a viszonylagos fejlettséget, amely a szocialista átalakulás kiinduló pontjává válhatott; a megoldásra váró demokratikus feladatok - elsősorban a parasztkérdés területén - a szocialista átalakulásra való átmenet nagy emelőivé válhattak. Gátolta viszont, hogy a világos osztály-frontokat torzitó tényezők homályositották el; ezek a tényezők negativ tudati-politikai hatást gyakoroltak széles dolgozó rétegekre is, elsősorban a középrétegekre. A munkásosztály és a dolgozó osztályok arculatában éppen úgy ott vannak a nagy - noha sikeretelenül végződött - forradalmak hagyományai, mint a tartós demokratikus hagyományok hiányai.

Jegyzet

Ez az összefoglaló a modernkori társadalomtörténeti kutatások eredményeire épül. Elsősorban Hanák Péter, Berend T.Iván - Ránki György munkáit használta fel, köztük a Magyarország története c. szintézis 1890-1944 közötti korszakainak társadalomtörténeti összefoglalóit, s az ezek elkészitéséhez kidolgozott tanulmányokat. A parasztság ellenforradalmi korszakbeli társadalomrajza különösképpen utóbbi szerzők tanulmányát követi. Ezenkívül hasznosítani tudta Lackó Miklós tanulmányait, egyfelől a munkásosztály társadalomtörténetéről, másfelől Budapest társadalmáról a két világháború között /kézirat/.

Orbán Sándor

A MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA A FELSZABADULÁS UTÁN

A felszabadulás utáni évtizedekben bekövetkezett hatalmas társadalmi változások mind mélységükben, mind kiterjedtségükben, mind pedig dinamikájukban egyedül állnak népünk történetében. Nemcsak a társadalom osztályösszetétele, rétegződése és az egyes osztályok, rétegek egymáshoz való számszerű és tartásbeli viszonya alakult át teljesen, hanem részben eltűntek osztályok és rétegek, részben pedig olyan társadalmi csoportok is keletkeztek, amelyek korábban nem voltak ismertek. Mindezek eredményeként az osztálytársadalmakat jellemző polarizáltság helyett homogenebbé, ugyanakkor rétegzettségében színesebbé is vált társadalmunk. E változások méreteit, irányultságát végső fokon három tényező határozta meg: 1/ a megrekedt és a II. világháború végére leáldozó polgári társadalomfejlődés hagyatéka; 2/ a szocialista hatalmi és termelési viszonyok kialakulása; 3/ a termelés szerkezeti átalakulása és a termelőerők meggyorsult fejlődése. E három tényező sorravétele természetesen nem lehet szerkezeti rendező elve az itt következő vizsgálódásnak, hiszen akár az egyiket, akár a másikat tekintjük, azok kölcsönösen összefüggnek egymással, egyik a másikat átfedi és hatnak egymásra. Ennek ellenére kiindulásul vázlatosan jelezni kell lényegüket.

1/ Amikor a polgári fejlődés hagyatékáról szólunk, ugyanazon sajátosság összetartozó két oldalaként egyrészt figyelembe kell vennünk a rendiség századunk közepéig élő és ható maradványait, másrészt utalnunk kell a fejlett tőkésországok egyidejű társadalmához képest kimutatható fejlődési fáziskésésre. Nevezetesen arra, hogy míg azokban az ipari forradalom kibontakozása nyomán alapvetően átalakult, azaz az ipari népesség javára megcsappant az agrárlakosság aránya és száma, addig nálunk az utóbbi részesedése a század elejétől /1910-1949/ tartósan 50 % fölött stagnált. Ott a tőkés gazdaság extenzív fejlődési

korszakának lezárulásával már újra lelassult a közvetlen termelő tevékenységet végző munkásság számarányának gyarapodása, s felgyorsult az un. tercier ágazathoz tartozó társadalmi csoportok növekedése, nálunk pedig a lakosságnak csupán mintegy ötödnyi részét képező munkásságról /agrárproletariátuson kivül/ tudunk számot adni, harmadik szektorban dolgozókról pedig még kevésbé beszélhetünk, és csak a hagyományos tevékenységi körökben. A felsorolás még folytatható: a középrétegek modern differenciáltságát helyettesítő, egy részüknél még mindig ható rendi eredetü elkülönülés; hasonló okokkal magyarázva, a félig polgárosult parasztság "társadalomalattisága"; a munkásság korszerü specializáltsága helyett, annak szakmai felhigultsága. Ha a II. világháború évei valami mozgást, eltolódást elő is idéztek e zárttá merevedett társadalmi viszonyokban, ezek a változások retrográd irányba mutattak és a nemzetgazdaság, valamint az emberélet óriási és tragikus veszteségeivel jártak együtt.

2/ Igaz, a szocialista hatalmi és termelési viszonyok megteremtése és megszilárditása csak később került sorra és valójában a mezőgazdaság tömeges átszervezésének befejeztével beszélhetünk a szocializmus alapjainak lerakásáról, mégis már a felszabadulás nyomán megtett lépések jelezték a társadalom forradalmi átalakitásának irányát. A kedvező nemzetközi feltételeket kihasználó hazai demokratikus erők nemcsak a feudális eredetü nagybirtokot és annak társadalmi kisérőjelenségeit számolták fel, hanem a volt uralkodó és kizsákmányoló osztályok további csoportjainak, valamint azok kulturális monopóliumának visszaszoritásához is hozzákezdtek; a politika, a gazdaság, valamint a kultúra posztjaira a dolgozó osztályok egyre több képviselőjét, gyermekét állitották. A legtömegesebb, egyszersmind az előbbi időszakhoz képest legdinamikusabb társadalmi átalakulás azonban a szocialista iparositással és a parasztok termelőszövetkezeti taggá válásával következett be. Mindez nemcsak a városi és a falusi burzsoázia teljes kiiktatásával járt együtt, hanem a tömeges "felfelé" irányuló mobilitást is kiváltotta; visszavonhatatlanul nyitottá tette és demokratizálta a hazai társadalmat.

3/ A termelőerők szerkezeti átalakulása és fejlődésük meg-

gyorsulása állandó és sajátosan váltakozó okozati kapcsolatban állott a termelési viszonyokkal és alapvető indukálója volt a további társadalmi változásoknak. Mindez - hogy csak a legfontosabbakat említsük - egyaránt megmutatkozott mind az egyes népgazdasági ágak eltérő arányú és ütemü fejlesztésében, mind a technikai szinvonalbeli igények társadalmi, szakmai kivetülésében, mind a népesség települési viszonyainak fejlődésében, az urbanizáltság fokában. Ilyen alapon beszélhetünk a tömeges és dinamikus társadalmi mozgásokat kiváltó extenziv fejlődési periódushoz képest egy, a társadalmi mobilitás csillapodásával és bizonyos irányváltozásával járó fordulatról, a népgazdaság valamennyi ágazatát harmonikusabban és gazdaságosabban fejlesztő, és a mennyiség helyett a munkaerő minőségére és termelékenységére jobban súlyt helyező intenzív fejlődési szakasz kezdeteiről.

A itt felsorolt, de korántsem részletezett tényezőkben ha meg is jelölhettük a felszabadulás utáni társadalmi változásokat meghatározó koordinátarendszert, arra már nem alkalmasak, hogy általuk kitüzzük a korszak periodizációs pontjait. Ha ugyanis, akárcsak kiindulásként, a polgári fejlődés hagyatékára, a társadalmi elmaradottságra, a torzulásokra utalunk, kitünik, hogy mindezeknek voltak és vannak még a társadalmi formációváltást is messze túlélő hatásai. Persze hangsúlyozni kell, hogy ugyanakkor ezek felszámolása, az újabb fejlődés bizonyos külső jegyeinek egyezése mellett sem tekinthető egyszerüen az elmaradottság valamiféle megkésett "behozásának". Ilyenről még akkor sem igen beszélhetnénk, ha ugyanazon formáción belüli különböző periódusokról lenne szó. Még kevésbé a jelen esetben, amikor a szocialista viszonyok lényegében változtatták meg a társadalmi szerkezetet.

Lényegi, de egyszersmind lépcsőzetes is volt ez a változás. Éppen ezért felvetődik annak szüksége is, hogy egymás mellett, sőt affinitásban levő, de ugyanakkor egymással szemben álló, máskor meg egymástól teljesen elkülönült formációk társadalmát más-más kategorizálási szempontok alapján vizsgáljuk. Míg a letünő osztálytársadalomnál a termelőeszközökhöz, a jövedelem forrásaihoz való viszony jelenti az alapvető cezurát az egyes társadalmi csoportok között, a termelőeszközök szoci-

alista tulajdonának /elenyésző kivétellel/ általánossá válása nyomán már olyan differenciáló tényezőt is kell keresni, amelynek segítségével e tulajdonforma megközelítő egységén belül is elkülöníthetők egymástól az egyes csoportok, rétegek. Nos, a marxista társadalomtudományi irodalom, amikor számol az osztályok közötti cezura megváltozott történeti feltételek közötti viszonylagos jelentőségével, ilyen differenciáló tényezőnek tekinti a társadalmi munkamegosztáson belül végzett tevékenység jellegét.[1] Természetesen, még ha minden esetben beválthatő is az erre épülő vizsgálati módszer, még mindig sorra nyitottak maradnak olyan kérdések, mint pl.: miként csoportosíthatók külön vagy egybe a különböző szektorokban azonos munkát végzők, vagy az egyazon háztartásból különböző jellegű munkán dolgozók tömegei.

Az egyes periódusokhoz kapcsolódó különböző kategorzálás lehetőségeit természetesen nagyban megszabják a rendelkezésre álló összeírások, felmérések időpontjai és csoportosítási eljárásai. Mégsem lehet ezeket abszolutizálni, sem a periodizáció szempontjából /pl. az átfogó népszámlálásokat/ sem oly módon, mintha a számokban rögzített statikus adataik egyszerű összevetésével kimutathatók lennének a gyorsléptű társadalmi változások, különösen úgy, mintha azokban valamiféle öntörvényű előremozgás tükröződnék. Ismeretes, hogy a változásokban - egy erősen központosított tervgazdálkodásból eredően - a társadalmi viszonyok alapvetően akaratlagos fejlesztése, irányítása /tehát meghatározott gazdaság- és társadalompolitika/ is kifejeződött. Mindez egy olyan vizsgálatnál, mely a társadalmi fejlődés főbb tendenciáira kíván rámutatni, éppúgy involválja a mennyiségi mérhetőség értékének relativitását, mint az egyes periódusok több tényező /mennyiségiek mellett minőségiek/ alapján történő, megközelítő kijelölését.

Figyelembe véve a hatalmi, a termelési viszonyok változását, a termelőerők fejlődésének forrásait és jellegét, és ugyanakkor számolva a mennyiségi mérhetőség bizonyos lehetősé-

1/ E tanulmánynak nem feladata e problémával kapcsolatos vita ismertetése. Szerző a fenti vizsgálati módszert kísérli meg alkalmazni.

geivel, társadalmunk felszabadulás utáni fejlődésében három - időhosszban is meglehetősen különböző - alperiódus választható el egymástól:

a/ A felszabadulástól a szocializmus építésének kezdetéig /1945-1948/49./

b/ A szocializmus építésének kezdetétől az alapok lerakásáig /1948/49 - 1962./

c/ A fejlett szocializmus építése. A gazdaságfejlesztés intenzív szakaszának kezdetei /1962 - hetvenes évek eleje/.

a/ A felszabadulástól a szocializmus építésének kezdetéig /1945-1948/49/

A magyar társadalomnak egyetlen olyan osztálya, rétege sem volt, amelynek életében a felszabadulás nyomán ne következett volna be lényeges átalakulás. Ugyanakkor a változás e négy legforradalmibb esztendeje főként a társadalom leginkább, régóta antagonisztikusan, szemben álló szélső pólusait érintette: a nagybirtokos osztályt oly módon, hogy el is tüntette; az agrárproletariátust számban megcsappantotta és helyzetét - a többi dolgozó osztályéval együtt - alapvetően megváltoztatta; a középrétegeket pedig szétzilálta, átrendezte. Ugyanakkor, a munkásságot és parasztságot érintő, nagyobbrészt politikai és igazgatási célú "kiemelések", más területeken is, egyelőre inkább csak jelezték a tömeges felfelé irányuló, illetve későbbi ágazati, szakmai mobilitás kibontakozó útjait.

Az is hozzátartozik azonban ennek az időszaknak a lényegéhez, hogy a politikai-hatalmi szférában és jórészt a termelési viszonyokban is megteremtette az alapokat - az egyes csoportok kiiktatásán és átcsoportosításán túl -, az egész társadalom ágazati összetételének, valamint osztály- és rétegszerkezetének teljes átalakításához. Döntően ezzel az átalakulással, illetve a körülötte szabadon kibontakozó küzdelemmel függ össze, hogy az átmenet időszakában, a társadalom struktúrájának korábbinál objektíve kedvezőbbé váló, szűkebb skáláján áttekinthetőbb lett az alapvető osztályok közötti különbség és konfrontáció.

Ha az ország 1941. és az 1949.[2] évi népességének számszerű összevetése alig több mint 100 ezres csökkenést /9,3 helyett 9,2 millió fő/ mutat is, máshonnan ismeretes, hogy a második világháború tragikus mérlege ennél ötször nagyobb pusztulást jelez emberéletben. Mégsem csupán a háborús veszteség, /valamint a háború közvetett demográfiai hatása/ és a nyomában felcsapó népesedési hullám eredményének egyszerű matematikai különbözetéből alakult ki e szám, hanem hozzájárult ehhez a szomszéd országokhoz visszacsatolt területekről az ország központi részeinek felé áramló mintegy 350 ezer áttelepülő, illetve az ország területét elhagyó, körülbelül 170 ezer német, 70 ezer szlovák kitelepülő számbeli különbözete is. Szerepe volt ebben annak is, hogy a volt uralkodó osztályok és a hozzájuk kapcsolódó elnyomó apparátus /gazdasági, közigazgatási és fegyveres tisztikar/ háborúban kompromittált, vagy a felszabadulással javaitól és hatalmától megfosztott tagjainak egy része is elhagyta az ország területét. Azon tőkések közül is sokan követték őket, akiknek vállalkozásait a következő esztendőkben korlátozták, majd államosították.

Ahogyan a felsoroltak körében is voltak olyanok, akik még ez idő tájt visszatértek, előfordult, hogy a dolgozó rétegekből is hátat fordítottak az országnak. Ennek ellenére a mozgás társadalmi hatása - nem szólva most a nemzetiségeknek többnyire a parasztságot, illetve annak valamennyi rétegét érintő következményeiről -, a népesség osztály- és rétegösszetételének alakulásában oly módon érződött, hogy a társadalom felső pólusának súlya és személyi apparátusa által közvetített befolyása alaposan meggyengült.

Pontosabban körülhatárolható már azoknak a változásoknak a hatása, amelyek a népesség számát ugyan közvetlenül nem, de összetételét annál inkább érintették. Ezek közül a legjelentősebb a demokratikus agrárforradalom és a nyomában bekövetkező további agrárátalakulás volt. Számszerű adatai jól ismertek.

2/ Mindkét időpontban azonos területen. Minthogy a népszámlálás a január 1-i népességet vette figyelembe, joggal tekinthető 1948/49. évfordulóján talált állapotok rögzítésének azzal a megkötéssel, hogy még nem jelzi külön az újonnan létrehozott termelőszövetkezetek tagságát.

/75 ezer birtok igénybevétele 5,6 millió kat.holddal, s ebből 3,3 millió kat.hold felosztása 642 ezer, többségében teljesen nincstelen között, egyenként átlag 5,1 kat. hold juttatással./ Az is tudott, hogy ez a feudális eredetü nagybirtokosokat és nagybirtokos intézményeket végérvényesen megfosztotta hatalmuk anyagi alapjától, sőt több ponton érintette a városi és a falusi burzsoáziát is.

Mindezek hatásaként mégsem elég csupán, akár még olyan formában sem a társadalmi polarizáltság csökkenését jelezni, hogy az egyként jelentkezett mind a legfelső, mind a legalsó falusi rétegekben. Az agrárforradalom mindezen túlmutató történelmi jelentősége abban állott, hogy, együtt több más intézkedéssel /rendi, egyházi előjogok; felsőház; királyság stb. felszámolásával/, az ország politikai és társadalmi berendezkedéséből kivetette azokat az intézményeket, amelyek elsődlegesen akadályozták a demokratikus irányú átalakulást. Ugyanakkor az agrárfejlődés kizárólagos letéteményesévé a földosztással mintegy 400 ezerrel kiterebélyesedett és a korábbinál demokratikusabb megoszlást reprezentáló parasztbirtokot tette. Ezzel egyúttal a kistulajdonosok rétege is kiszélesedett.

Mivel a felszámolt intézmények helyébe olyan népi demokratikus állam jött létre, amely útját állta a tőkés farmer típusú szabad paraszti fejlődésnek, aligha állítható, hogy a parasztság lassú és felemás felbomlásáról, "polgárosodásáról" korábban megrajzolt kép alapvetően megváltozott volna. Ez a hatalom, a tőkés agrárfejlődés törvényének: "a falusi osztályharc" lenini menetrend szerinti "szabad kifejlődésének" beteljesülését megakadályozandó, központi gazdasági és adminisztratív, termelés- és piacszabályozó eszközökkel, maga vette segitő védelmébe a falusi, szövetségi bázisát jelentő szegény és újgazda parasztságot; és maga tartotta kordában a falu tőkés elemeit. Igy aztán a földbirtok-koncentráció helyett, nemcsak a földosztás nyomán, hanem utána is, a nivellálódás maradt a földbirtokmozgások uralkodó tendenciája. Mindez együtt azonban nem jelentette sem a falu alsó pólusának - a több százezres tönegü föld -, sőt átmenetileg még néha munka- és kenyérnélkülieknek — teljes eltünését /a 773 ezer helyett még mindig maradt 283 ezer/, sem a gyakorta oly szívesen emlegetett jelentősebb

középparasztosodást. Az utóbbit annál inkább nem, mert, ha valaha, akkor most, a birtoknagyság magában /tőke és inventár nélkül/ aligha jelölhetett tényleges rétegstátust.

A földosztás és a demokratikus agrárfejlődés a parasztság felbomlásának meggyorsítása helyett tulajdonképpen annak immár nagyobb tömegre kiterjedő lassítását, a patriarchális falusi gazdaság kereteinek kiszélesítését eredményezte. Ebben természetesen része volt az olyan, főként a hatalmi viszonyokból, illetve az újjáépítés következményeinek viseléséből fakadó tényezőknek, mint a polgári típusú társadalmi formáció letűnés felé mutató átmenetisége és éppen ezért hasonításra való alkalmatlansága, vagy a paraszti munkaerőfelesleg mezőgazdaságon kívüli ágazatokba irányuló tömeges mobilitási lehetőségének egészen 1949-ig tartó hiánya. /A mezőgazdaság aktiv keresőinek 50 % fölötti aránya 1948. év végén azért jelentett nagyobb tehertételt a 40 évvel korábbinál, mert abszolút számban ez kereken félmilliós növekedés volt./ Ugyanakkor a körülmények - a fogyasztási és az üzemi célú árúalap korlátozott mennyisége - nem tették lehetővé azt sem, hogy az 1946. évi valutastabilizációval változtassanak azon a jövedelmi diszparitáson, amely a bérből élőkhöz képest a parasztság rovására már a két háború között elmélyült.

A földosztással és az azt követő agrárfejlődéssel demokratikusabbá váltak falun a birtok- és a társadalmi viszonyok. A népi demokratikus forradalom a szegény- és dolgozó parasztok ezreit egyszerre magasabb társadalmi posztokra emelte, gyermekei előtt pedig megnyitotta a továbbtanulás lehetőségeit. Azonban a falu nagy tömegeit illetően még mindig alapvető jelentőségü régi és újonnan támadt szociális feszültségek vártak - immár a korábbiaktól eltérően, lényegesen kedvezőbb feltételek között - megoldásra. Bár ennek a megoldásnak legkézenfekvőbb /és hamarosan valóban járt/ útját, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átalakitásán túl, az 1949-re államosított ipar gyors fejlesztése biztosíthatta, mégis az egyidejü konkrét és közvetlen paraszti törekvések, sőt többnyire az azok kielégítését szolgáló kevésbé konkrét ígérete középpontjában is a föld állott. Mindez, miként a földtelenek döntő többségének potenciális paraszti minőségét próbára tevő és beteljesítő 1945.évi

agrárforradalmi földosztás, vagy annak gazdagparaszt-ság-ellenes tehát objektive antikapitalista, de indítékaiban egyáltalán nem proletár, hanem tipikusan paraszti túlhajtása, ismét felszínre hozott, illetve bizonyított néhány alapvető sajátosságot. Mindenekelőtt azt a különbséget, amely a nyugati fejlett tőkésországok elparasztiatlanodott agrárnépessége:farmerjai és agrárproletariátusa, valamint a tőkés felbomlás útját féligmeddig megjárt honi parasztságunk között fennállott. De azt az igazságot is, hogy még íly jelentős mennyiségü feudális eredetü birtok felosztása - sőt bizonyos túlosztása - esetében is mennyire viszonylagos megoldást hozhat a parasztságnak egy antifeudális demokratikus agrárforradalom.

Falun a demokratikus agrárforradalom, városon és másutt is a tőke - előbbit nem jelentőségben, mint inkább időben követő - korlátozása és kisajátítása idézett elő alapvető társadalmi változásokat. Az ipari, a bank- és kereskedelmi tőke 1949 végére teljessé váló államosítása már a szocialista típusú gazdasági és társadalmi fejlődés alapjait vetette meg a népgazdaságban.

Igaz, mindez a feudális eredetü földesúri osztály és intézmények tagjaihoz, helytartóihoz képest számosabb osztályt /egyes becslések szerint 75-80 ezer családot/ fosztott meg javaitól és tett deklasszálttá, mégis ellenpólusában, a munkásságban nem idézett elő olyan, az egyes rétegek szociális helyzetét közvetlenül a felszinen is érintő változásokat, mint amilyeneket a parasztságnál a földosztás nyomán tapasztalhattunk; de mélyebbeket és tartósabbakat azoknál. A szocialista hatalmi és tulajdoni viszonyok megteremtésével a népi demokratikus forradalom vezető erejét képező munkásosztály visszavonhatatlanul uralkodó osztállyá vált.Közvetlenebbül mindez abban is kifejeződött, hogy már ezekben az években jelentős számban emelkedtek ki és léptek át a munkásság soraiból a különböző vezető, igazgatási és gazdasági funkciókba. Sőt, a generáción belüli, egyszeri foglalkozásváltás gyakori esetei mellett, 1949-re felszökött /mintegy 20 %-ra/ azok aránya is, akik mint munkászármazásúak kerültek ilyen szellemi és irányító funkcióba. Hosszabb távon az előbbi mellett, ez utóbbi átáramlási folyamat szabaddá tétele az osztály egyre jelentősebb társa-

dalmi térhódítását jelezte.

A vezetői szerep, illetve a hatalom birtoklása, minőségileg változtatta meg a munkásosztály társadalmi-politikai pozícióját, a múltból örökölt tömegének és összetételének alakulását, a többi társadalmi csoporthoz való viszonyát az újjáépítés müve és a szocialista iparfejlesztés kezdetei határozták meg. Bár az egyes társadalomtudományi írások - különböző csoportosítási elvek alapján - egymástól valamelyest eltérő adatokat közölnek, abban azonban megegyeznek, hogy a munkásosztály gerincét képező ipari munkásság korábban - ha lassan is, de állandóan - növekvő, sőt a második világháború éveiben különösen felszökött /közel 1 milliós/ számának átmeneti csökkenését valamennyien regisztrálják. E csökkenés mértékét az 1941. évi 684 ezer és az 1949. január 1-i 625 ezer fő közötti különbözet jelzi. /Összes kereső 15,2, illetve 14,2 %-a./[3] Természetesen jóval nagyobb az arány és a köztük levő különbség, ha az ipari munkásság mellé még idevesszük a népgazdaság egyéb, nem mezőgazdasági ágazataiban dolgozó többi munkás létszámában beállott változásokat is. /A fenti időpontokban: 1452 ezer, illetve 1236 ezer fő, azaz az összes kereső 47,5, illetve 42,2 %-a./ A csökkenő irányú változás különösen az ipart munkáslétszámban soron követő szolgáltatásoknál /246 ezer helyett 137 ezer/, majd a kereskedelemnél, továbbá, más adatok szerint, a háztartási alkalmazottaknál számottevő. Nőtt viszont a közszolgálati, a közlekedési munkások, valamint az egyéb kategóriából - feltehetően a még 1949-re is átnyúló munkanélküliséggel összefüggésben - a napszámosok száma.

Az ipari munkásság, egyébként Európa fejlettebb tőkésországaiban is tapasztalható, átmeneti csökkenésének csak eleinte volt oka /amikor e szám még a jelzettnél is jóval alacsonyabbra zuhant/ a munkahelyeknek az ipari termelőerők háborús károsodása folytáni csökkenése, valamint a városi lakás- és élelmiszerellátás rendkivüli leromlása. A munkásság egy részének átmeneti "deklasszálódásáról" a népszámlálás időpontjában már inkább a földosztás hatásaként beszélhetünk, mely különösen

3/ Az 1960-as népszámlálás 1941-re és 1949-re is egységes /népgazdasági áganként és foglalkozási viszony szerinti/ csoportosítást alkalmazó foglalkozásstatisztikai adatai alapján.

azokat fogta falun, "parasztosította vissza", akik az ipar harmincas évek végétől bekövetkező háborús fejlesztése során váltottak foglalkozást. Ezt a folyamatot /lévén, hogy a mobil elemek többnyire a falusi paraszti háztartások családtagjai közül kerültek ki/ nem annyira a földosztásból részesültek foglalkozási összetétele mutatja, hanem inkább az, hogy a földosztást követően valamelyest nőtt a földdel rendelkező munkásszármazású parasztok száma is. Mindez egyébként, immár a munkásság oldaláról is, utal arra a főleg régiónkat jellemző affinitásra, amely e társadalmi csoport és a parasztság között fennállott és a felszabadulás után fokozódott.

Kiütközött azonban az átmenetiségnek egy további sajátos vonása is. Ez pedig azzal kapcsolatos, hogy a hazai munkásság jelentős része /1938-ban mintegy 45 %-a, de az építő és szolgáltató iparral több mint fele/ a kisiparban dolgozott, illetve, a nagyipari munkásság nem jelentéktelen hányada is innen verbuválódott. /1930-ban az agrárproletariátusból és a nagyipari munkásságból származók arányát követően, több mint 2o %./ Így teljesen érthető, hogy a gyáripart ért nagyobb károsodás, és annak viszonylag lassúbb talpraállása folytán, a háború alatti arányok átmenetileg /1947-ig/ ismét a kisiparban foglalkoztatottak javára tolódtak el, s csak a hároméves terv végére dinamikusabbá váló gyáripari fejlődés nyomán állt vissza a nagyipari munkásság nagyobb /55-60 %-os/ aránya.

E két sajátosság, a tárgyalt periódus végére, a nagyipari munkásság összetételére több /de nem minden/ vonatkozásban is pozitívan hatott. A mezőgazdaságba távozottakkal többnyire a nem kvalifikált és nem törzsökös elemekkel apadt meg a munkásság, a kisiparból vissza- vagy átlépők többsége azonban szakmunkás, sőt származásilag is munkás volt. A változások kedvező irányára utal, hogy a gyári munkásság átmenetileg lecsökkent, majd ismét az átlagosnál gyorsabban növekvő létszámán belül is, az 1938. évi 30,1 és a háború alatti /1943/ 25,9 % helyett, 1948-ra 38,3 %-ra nőtt a szakmunkások aránya, az örökletes munkásréteg pedig az 1930. évi 27,3 %-ról 32,5 %-ra emelkedett. Az arányok ilyen irányú alakulása részben a szakmunkás-utánpótlás új lehetőségeinek megnyitásával, nagyobb részt pedig azzal függ össze, hogy az ipar újjáépítése és fejlesztési perspektí-

vái a nehézipart helyezték előtérbe. Ennek termelési szintje már 1948-ban közel 24 %-kal haladta meg az utolsó békeévét, míg a könnyűipar 19 %-kal, az élelmiszeripar pedig 6 %-kal maradt alatta annak. E fejlesztéssel ugyanakkor koncentráltabbá vált az ipari munkásság is, amelynek a korábbi /1938/ 73 %-a helyett most /1948/ 81,5 %-a dolgozott száznál több munkást foglalkoztató ipari üzemben.

Nem kétséges, a munkásosztályban bekövetkezett változások egyes tényezőinek /pl. koncentráltság/ a forradalmi átalakulások kondicionálása szempontjából is komoly jelentősége volt. Ugyanakkor a fejlesztés olyan, jórészt kényszerű egyoldalúságai, mint az ipari népesség 40 %-os fővárosi koncentráltságának fennmaradása mellett elhanyagolt urbanizáció; eltartottjaik megnövekedett aránya és különösen a női munkahelyhiány enyhítésének megoldatlansága, és egyáltalán a munkásság életszínvonalának lassú fejlődési üteme, vezetői szerepéből következő roppant feladatok áldozatos vállalása mellett, különböző feszültségek türésére is rákényszerítették az osztályt.

A felszabadulást követő esztendők a volt uralkodó osztályok letűntét, a parasztság jelentős tömegei számára a hagyományos társadalmi pályaíven való felemelkedést, a munkásságnak pedig az uralkodó osztállyá válást jelentették. A társadalom e pólusok között elhelyezkedő rétegeinek sorsa azonban már távolról sem határozható meg íly egységesen. Helyzetük alakulása legföljebb abban volt közös, hogy korábbi minőségük megpecsételődött. Az első világháborút és a forradalmakat követően bebizonyosodott, hogy egy erősen polarizált osztálytársadalomban nem juthatnak tartósan meghatározó szerephez; most már az is nyilvánvaló lett, hogy egy olyan társadalomban, amely lényegéből következően a szélső pólusok megszüntén és az egységesülésen munkálkodik, e rétegeknek strukturálisan sem lehet helyük.

A háborús viszonyok, majd a felszabadulást követő rendkívüli helyzet - bár különböző előjellel és módon - önmagukban is érzékenyen érintették a középrétegeket. A pusztítások kiterjedtek nemcsak e társadalmi csoport jobb módú középpolgársághoz tartozó amúgy is szűk rétegének gazdaságára, hanem az e rétegekhez tartozó személyekre is. A fasiszta háborús tébolynak áldozatul esett zsidó vallású állampolgárok jelentős része

ugyanis ezekből /közép- és kispolgárságból/ került ki. Ugyanakkor a háborút túlélő, döntően fővárosi zsidóság - nem is szólva, hogy társadalmi szinképét illetően is fölöttébb összetett volt - és éppen így a középrétegek más elemei is, részint a háború, részint az újabb korlátozások következtében már messze nem rendelkeztek a korábbihoz fogható anyagi bázissal. Jórészt ezzel, de különösen a felszámolásba átmenő tőkés korlátozások erősödésével függ össze, hogy sokan közülük elhagyták az országot. Mindez tehát, a középrétegek háborúban kompromittált elemeinek távoztával együtt, nagyban közrejátszott e társadalmi csoport összetételének és kiterjedtségének megváltozásában és összeszűkülésében, valamint abban, hogy az ehhez tartozó rétegek súlypontja még inkább eltolódott a kispolgárság, vagy az annak megfelelő társadalmi szinten élők irányába.

Más probléma már, hogy az e rétegekhez tartozók - többnyire függetlenül az egyébként is differenciált valóságos társadalmi státusuktól - átmenetileg külön-külön megtartották jellegzetességeiket. Legtipikusabb elemeiknek, a letűnt rendszerhez származásilag és funkcionálisan is egyaránt kötődő, részben úri /dzsentroid közszolgálati és értelmiségi/ "középosztálynak" a zártsága még éppen úgy megmaradt, mint pl. a szabad pályán működő értelmiség több irányú - egyfelől a demokratikus átalakulás szempontjából is jótékony- társadalmi nyitottsága és érzékenysége, vagy mint a történeti tradiciókhoz kevésbé kötődő, jórészt városi közép- és kisburzsoázia üzleti szemléletű rugalmassága. Éppen ezért alternatíváik megpecsételt státusukon belül is nagyban különböztek.

Közülük az utóbbiak, részint a középburzsoáziához tartozó, részint a félproletariátusba átfolyó tőkés és kispolgári csoportok útja volt a viszonylag egyszerűbb, ez néhány számszerű adat segítségével nyomon is követhető.[4] Bár a második világháború előttihez képest /mintegy 300-350 ezer család/ 1949-re jó 15-20 %-kal megfogyatkozott számuk csak becslésszerű, mégis, foglalkozási összetételük és e számszerűen nem jelentős változás mögött rejlő szociális átalakulásuk jelzésére több támpon-

4/ A birtokos parasztság rétegeit éppen úgy, mint az agrárproletariátus kategoriáját is, a parasztságnál tárgyalja a dolgozat.

tunk is van. Igy az idegen munkaerőt alkalmazók között - e rétegeknek legfeljebb csak falusi elemeivel affinitást mutató parasztburzsoázia, ugyancsak csökkenő, mintegy 30-40 ezres számát nem véve ide - a több alkalmazottal dolgozó iparos /és építőiparos/ és kereskedő volt túlsúlyban, jóval kisebb számban követte őket az önálló szolgáltatási és közlekedési /fuvarozás/foglalkozásúakhoz, illetve az ipari-forgalmi-kereskedelmi szellemi foglalkozásúakhoz tartozó családok száma. E sorrend, kivéve a szolgáltatások területét, a felszabadulás után sem változott lényegesen.

Ha átmenetileg /1946-47-ben/ valamennyivel nagyobb is volt táboruk, az jobbára /mint pl. a magánkisiparnál és építőiparnál kiderül/ nem az alkalmazottak, hanem a nélkülük dolgozók számának növekedésével bővült. Azért is így van ez, mivel az újjáépülő nagyipar elszívó hatása először az alkalmazottakat érintette. Nem véletlen, hogy az 1949-es népszámlálás - bizonyos, hogy a letagadások következtében jelentős kisebbítéssel - csak valamivel több, mint egyötödüknél és főleg városban jelezte alkalmazottak foglalkoztatását. A falusiak eltérő viszonyai jórészt abból fakadtak, hogy sokan /40 %/ földdel is rendelkeztek, foglalkoztak, és néha csak mellékesen folytattak ipari vagy kereskedelmi tevékenységet.

A gyenge felszerelés és anyagellátás, a különböző korlátozások következtében e rétegnek az alacsony munka- és tőkekoncentrációban jelentkező visszaszorulása, a tíznél több munkást foglalkoztató üzemek 1949. évi államosításával, vagy a fővárosi kereskedelemben az állami KÖZÉRT hálózat kiterjesztésével, folytatódott. /Pl. a kisipar ekkor már csak 4 %-át adta az ipari termelésnek./ Azonban e réteg azon elemei számára, akiknél a dolgozói vonások domináltak, ha kisebb családi műhelyeiket, boltjaikat nem tartották tovább fent, egyformán megvolt a lehetőség elhelyezkedni az állami szektorban, vagy a kisipari szövetkezés útjára lépni. /Utóbbiak száma 1949-ben meghaladta a 10 ezret./ Egyéb lehetőségeiket jól jelzi, hogy bár a számban megnőtt szellemi foglalkozású és vezető rétegekben a korábbi részesedésük megcsappant, mégis a saját számukhoz viszonyított arányuk e rétegekben 1949-ben többszörösen jobb volt, mint a parasztszármazásúaké és vetekedett a munkásságból

származók arányával.

Ha azt tekintjük, hogy a középrétegeknek e tulajdonképpen rendkívül heterogén csoportja jórészt a múlt /néha a távolabbi múlt/maradványa, történetileg teljesen indokoltnak tünik az egyébként is régtől stagnáló terük további visszaszorulása, társadalmi elhelyezkedésük átrendeződése, megváltozása a szocialista indusztrializáció kezdeteinek hatására. Mégis, mivel a tevékenységük hiánya folytán helyükön támadt ürt /pl. a korábban majdnem teljesen kezükben tartott szolgáltatás területén/ az állami szektor még alig, vagy egyáltalán nem töltötte be, a változást nemcsak e réteg, hanem a társadalom /és általa a népgazdaság/ is megérezte.

E polgári és kispolgári csoportnak főként a közvetlen gazdasági szférában lehetséges helyváltoztatásához képest nehezebb volt a társadalmi átalakulásnak az az útja, amelyre a középrétegek egyéb /gazdasági mellett hatalmi és szellemi/ komponensektől is erősen befolyásolt többi csoportja lépett és haladt a továbbiakban. A nehézségek főleg abból fakadtak, hogy nemcsak az úri "középosztály" történetileg kialakult - nemegyszer középnagyságú vagy kisebb földbirtokkal is rendelkező - csoportjai, hanem annak utóképződményei is, részben struktúrálisan /ha származásilag nem is, de funkcióit és szellemét tekintve/ kötődtek a régi rendszerhez, részben voltak közöttük olyanok, akikkel konstans szellemi értékek hordozóiként és közvetítőiként is kellett számolni. Mindez természetesen nem jelentett valamiféle kizárólagosságot azokkal a polgári vagy jobb esetben népi származású értelmiségiekkel szemben, akik bár e kötöttségektől szabadabbak voltak, ugyancsak nem voltak híján az egyetemes és nemzeti kultúra - előbbiekéhez képest rendszerint korszerübb felfogású - ismeretének. Természetesen attól, hogy ez utóbbiak általában nem tartoztak közvetlenül a régi rendszer elnyomó apparátusához - funkcionáriusai, tisztviselői közé -, hanem többnyire a szabadabb értelmiségi pályákon mozogtak, még jócskán érdekeltek lehettek a polgári rendszer valamiféle új formában való megtartásában. Mint ahogy valóban voltak is sokan olyanok közöttük, akik a különböző tőkés intézmények: vállalatok, irodák, intézetek képviselőjeként, magántisztviselőjeként tevékenykedtek. Meglehetősen kevesen akadtak olyanok - főleg

literátorok, művészek, tudósok, tanárok -, akik annyira szabadok voltak e kötöttségektől, hogy egyszersmind egy ellentétes előjelü elkötelezettség felé fordultak.

Számszerü képet adni arról, hogy a középrétegeknek e további két csoportja, az úri "középosztály" és a polgári értelmiség, miként oszlott meg, illetve, hogy ez a megoszlás milyen arányban alakult a felszabadulás után, nemcsak megfelelő statisztikák híján, hanem a dolgok természetéből adódóan is /szellemi és politikai minőségekről van szó!/ fölöttébb kilátástalan. Igy nem mutat sokat annak a jelzése sem, hogy a felszabadulás előtti utolsó népszámlálásnál 295 ezer /nyugdíjasokkal 364 ezer/, 1949-ben pedig 387 ezer /nyugdíjasokkal 489 ezer/ szellemi dolgozó közül azok aránya, akik közszolgálati teendőket láttak el 40 % fölött, illetve 50 % alatt mozgott. Legföljebb az emlékeztet hozzávetőlegesen a két csoport közti cezurára, illetve arányuk eltérő alakulására, hogy a régi rendszer háborús veresége és a földosztás, döntően a katonai, közigazgatási, gazdasági, és közszolgálati területek vezető posztjaiból /és sokszor az országból is/ vetette ki nagyobb arányban a reakciós úri elemeket. Ugyanígy az igazolások, az igazságszolgáltatás fórumai, a népítéletek, a B-listázások is főleg az úri "középosztály" további funkcionálását szorították vissza. Éppen ezért nem véletlen, hogy a legtömegesebb leváltás is a közszolgálat területén történt. Az e területen alkalmazottak száma mégis növekedett. Ennek hátterében éppen úgy állt a kétkeziek, valamint az arra politikailag alkalmas más elemek "beemelése", mint a nyugdíjazások felszökése.

A népi demokratikus értelmiségi politika - igen helyesen szembe szegülve a különböző indítékú túlzásokkal - nem szándékozott a "középosztályt" egészében a vádlottak padjára ültetni. Éppen ezért alternatívát is biztosított mindazoknak, akik nem a letünt hatalomhoz és kiváltságaikhoz ragaszkodtak, hanem készek voltak az új rend építésének értelmiségi feladatait vállalni. Ez a program valójában megkönnyítette azoknak az értelmiségieknek a leválasztását a középrétegekről és főként a csődbe jutott úri "középosztályról", akiknek nem a hatalom, a vagyon elvesztése okozott átmenetileg traumát, hanem az ország jövőjének és kultúrális értékeknek a féltése. Ez volt az a

többség, akik nélkül, s különösen akik ellen, semmiféle újat teremtő átalakulást nem lehetett elképzelni. Természetesen, ezek megnyerésére az agitáció-szintű hatás - még ha az akkor nem is ért az országépítés gyakorlatias gondjain túl a világnézet érzékenyebb területére - messze nem volt elég. Bizonyság kellett arról is, hogy funkcionálisan is valóban szükség van szakértelmiségre és mindarra, amit a szellem emberei jelentenek, s hogy az új hatalom rendelkezésünkre bocsátja mindazokat az eszközöket, amelyeknek alapján kiteljesedhet munkájuk.

E bizonyságtétel hatását nagyban befolyásolta az, hogy a forradalmi gyakorlat szférája, részben objektive, részben az ő szemszögükből, meglehetősen ellentmondásos példákkal szolgált. Igaz ugyan, hogy a második világháborút megelőző időszakhoz képest 1949-re már több tízezerrel megnőtt azok száma, akik érettségi bizonyítvánnyal és felsőfokú oklevéllel rendelkeztek, a szellemi pályákon dolgozók rétege azonban még ennél is nagyobb ütemben, mintegy 100 ezerrel emelkedett. Az iskolázottság és az utóbbi közötti összhang hiánya következtében, a szellemi munkaköröket betöltők közül a korábbi közel 60 % helyett csak 50 % végzett középiskolát, vagy szerzett felsőfoku diplomát. Ugyanakkor mintegy 10 ezerrel megnőtt azon diplomások /köztük főleg a jogi végzettségüek/ száma, akik, az értelmiségi pályáról elkerülvén, többnyire fizikai munkát végeztek. Mindezek, valamint a népi kollégiumok rendszere, vagy az egyetemek kapuinak szélesebbre tárása a továbbtanulásban korábban akadályozott munkás és paraszt fiatalok, felnőttek és nem utolsósorban nők előtt, nemcsak a "lenttel" és a "fenttel" kapcsolatos értékrend válságát jelentette számukra, hanem egyszersmind - a második világháború előtti értelmiségi állástalanságra emlékezve, vagy éppen a propaganda hatására a B-listázások jelentőségét eltúlozva és azok folytatásától tartva - az állás, az egzisztencia elemi féltését is.

Igaz e folyamatok, az újjáépítés sikereivel együtt az értelmiség egyre növekvő részében az előbbieknek éppen ellenkezőjét váltották ki; az értelmiségi funkció, a kultúrális javak devalválódása miatti aggodalom helyett, a hivatás igazi beteljesülésének, és annak örömét, hogy a "szellem napvilága" szélesebb társadalmi terekre "ragyog be"; - mégis tagadhatatlan

az értelmiségi munka szintjének, anyagi megbecsülésének bizonyos visszaesése. Ám a mulasztásokban és a forradalmi jóvátétel gyors kibontakoztatásában a népi demokratikus rendszert hinni felelősnek mégis csak igaztalan volt. Annál is inkább, mivel e különbözőképpen megítélt átalakulási folyamatok, valójában, nem érintették az értelmiségi származásúak szellemi pályákon korábban kialakult számát. Az 1949-es mobilitási adatokból éppen az derül ki, hogy míg korábban az értelmiségi származásúaknak 60 %-a sem, most 64,2 %-a került szellemi pályára. Tehát a fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek nagyobb arányú bekerülése e csoportba nem afféle "helycsere" árán történt, mint a letűnt rendszer úri "középosztály"-beli vezető hivatalnokainak leváltása esetében, hanem mindenekelőtt a szellemi munkahelyek korábban jelzett számszerű gyarapodásának eredményeként.

Nem utolsó, sőt egyre nagyobb jelentőségű momentuma az értelmiség úri "középosztályról" való leválásának a szellemi tevékenység szakmai irányultságában - már 1949-ben is, de később még inkább - tapasztalható változás. Mindez logikusan következett a termelőerők és a társadalmi viszonyok fejlődéséből. Jelei olyan változásokban realizálódtak, mint, hogy lejjebb szállott a hivatalnoki /és papi/pályákra képesítő jogi /és teológiai/ képzettség értéke és aránya. Míg pl. a 8 évvel korábban megszámolt jogi diplomások aránya mintegy 16 %-kal megcsappant, több mint 12 %-kal nőtt a pedagógus képesítésüek száma. E mindennemű képzésben alapvető jelentőségű értelmiségi szakma táborának kiszélesedésével versenyzett a közgazdasági és az agrár-diplomások számbeli növekedése,majd átmeneti stagnálás után bekövetkezett a müszaki pályák élre törése. A szakmai átrendeződésben közvetlenebbül megnyilvánuló társadalmi folyamat - miként a hatalmi fordulatot követően megváltozott képzési reform intencióiban állott - egyszerre teremtette meg és kezdte beváltani annak feltételeit, hogy a szakértelmiség azonosuljon valóságos társadalmi helyével, valamint a szocialista országépítés ügyével. Ennek teljes kibontakozása azonban még váratott magára.

b/ A szocializmus építésének kezdetétől az alapok lerakásáig 1948/49 - 1962

A társadalom bizonyos osztályainak és átmeneti csoportjainak - döntően a hatalmi viszonyok gyökeres átalakulását tükröző - visszaszorulását, eltünését vagy helyzetváltozását a negyvenes évek végétől, egy, az ország történetében eddig soha nem tapasztalt dinamikus társadalmi fejlődés, óriási tömegeket megmozgató mobilitás váltotta fel. Es a folyamat mindenekelőtt azokhoz a változásokhoz kapcsolódott, amelyeket egyrészt a népgazdaság ipari irányú szerkezeti átalakítása, illetve extenzív fejlesztése, másrészt a mezőgazdaság szocialista átszervezése idézett elő.

E változásokat jól jelzi, hogy az aktív kereső népességből a szocialista /állami és szövetkezeti/ szektorban dolgozók részaránya az 1949. évi 29,7 %-ról 1964-re 95,9 %-ra emelkedett, s mindössze alig több mint 4 % volt azok aránya, akik döntően a mezőgazdaságban, illetve más ágazatokban, a magánszektorban önállóként tevékenykedtek.[5] Másik mutatója a változásoknak a mezőgazdaság és az ipar népgazdasági sorrendjének cseréje. Míg 1949-ben a több mint 50 %-nyi mezőgazdasági keresőnépesség mellett még 20 % sem volt az iparban dolgozók aránya, addig, ha nem is 1962-re, de a hatvanas évek közepére az utóbbiak 31-32 %-os aránya meghaladta az agrárnépesség részesedését. A nemzeti jövedelem előállításában még nagyobb arányeltolódás mutatkozott az ipar javára.

A fejlett tőkésországokhoz, de még az iparosodottabb NDK-hoz és Csehszlovákiához képest is, nem kis fáziskéséssel, ugyanakkor megelőzve Lengyelországot, Bulgáriát, Jugoszláviát és főleg Romániát, valójában ennek a fejlődési szakasznak a végére következett be hazánk agrár-ipari jellegének megváltozása, ipari-agrár országgá való átalakulása. A népgazdaság jellegének átalakulása mögött - éppen mert az elmaradás "behozásának" hatalmas feladatai torlódtak egymásra - bonyolult és ellentmondá-

5/ Mivel a termelőszövetkezeti átalakulást követően 1964. január 1-én történt egy alapos felmérés a munkaerőhelyzet 1949-1963 közötti alakulásáról, a dolgozat is erre támaszkodik.

sos gazdasági-társadalmi folyamatok zajlottak le. Ennek ellenére a szocialista termelési viszonyok alapvetően kedvező terepet biztosítottak azok kibontakoztatására. Ennek tulajdonítható az, hogy sikerült a városi és falusi kisárútermelők termelőeszközeiktől való erőszakos elválasztását elkerülni, a nyugati tőkés fejlődés idejéből ismert "Landflucht" megismétlődését elhárítani és az, hogy a város, az ipar tömegével kínálta a munkahelyeket a szabaddá vált munkaerő számára.

A munkaerő alapvető forrását képező mezőgazdaság 1949-től, kezdetben évi közel 100 ezres számban, aztán egyre csökkenő mennyiségben /a hatvanas esztendők közepén már előbbi szám fele alatt/ bocsátotta ki az aktív népességet a többi népgazdasági ág, mindenekelőtt az ipar részére. Emellett a lakosság száma, /az 1956. évi disszidálások ellenére is 10 millió fölött tartó demográfiai fejlődés/ és a korábbról nagy számban meglevő eltartottak /nők/ egy részének munkába állítása is nagyban hozzájárult az aktív dolgozói létszám átmenetileg gyors /az 1949. évi 4,4 millióról a hatvanas évek közepére 4,8 millióra/ növekedéséhez. Mégis, a hatvanas évek közepére, miként a mezőgazdasági munkaerőtartalékok, ezek is kimerülőben voltak.

A társadalmi változásoknak e periódushatárok közötti vázlatos tárgyalása során természetesen számolni kell azzal, hogy nemcsak a szocialista átszervezés és a termelésfejlesztés összekapcsolásának súlyos nehézségeivel küszködő mezőgazdaság, illetve agrárnépesség, hanem a jóval dinamikusabb ipar és a munkásság fejlődésében is adódtak különböző egyenetlenségek. Mindez ugyanígy érvényes az immár alapjában hármas tagozódásúvá vált társadalmi képlet további tagjára: az értelmiségre is. Mégsem feltétlen követhetők ezek valamiféle alperiódusok kijelölésével. Kivételt legföljebb a mezőgazdaság és a parasztság képez, mivel fejlődési feltételeik időközben, a tömeges szocialista átszervezés befejezésével, alapvetően megváltoztak. Nem kétséges, mindez külön is felveti a parasztság kategóriájának és a munkásosztállyal való - immár nemcsak szövetségesi - affinitásának új szempontú, elsősorban társadalmi megközelítését.

Az óriási tömegeket mozgásba hozó dinamikus társadalmi fejlődésnek nemcsak vezetője, hanem minden tekintetben reprezentálója is volt a munkásosztály. Az 1949-et követő másfél évtized-

ben /1964-re/ az ipari és építőipari munkásság száma mintegy kétszeresére, 1,4 millióra /az összes keresőknek körülbelül 28 %-ára/ szökött fel. Ha ehhez hozzáadjuk a közlekedés, a kereskedelem és a szolgáltatások szocialista szektorában dolgozók további több mint 1 milliós számát, a hatvanas évek közepére egy olyan összetételű társadalmi képletet kapunk, amelyben azok voltak többségben, akik tulajdonviszonyaik és munkájuk jellege alapján a tágabb értelemben vett munkássághoz sorolhatók, és igen széles skálán helyezkednek el. A nehéz testi munkát végző anyagmozgatóktól egészen a fizikai állomány növekedéséhez képest még gyorsabban növekvő "fehérköpenyes" műszaki irányító gárdáig.

Mindennek nemcsak az osztály rohamos társadalmi térfoglalása, hanem potenciálisan a gazdaság növekedése szempontjából is óriási jelentősége volt. Olyan tömegek munkája válhatott általa termelékenyebbé, melyek - különösen kezdetben - részben /mintegy 150 ezer/ munkanélküliek, vagy eltartottak voltak, vagy éppen - mint többségükben - addig egy viszonylag alacsonyabb termelékenységű és a munkaerőt főleg csak időnyben kihasználó népgazdasági ágban: a mezőgazdaságban dolgoztak. E tekintetben természetesen nem kivétel a mezőgazdaság állami szektora sem. Az időközben megháromszorozódott /mintegy 300 ezres/ munkásállományát - bár sokféle tevékenységük jellege több ponton is eltér a munkásosztály többi tagjáétól - ugyancsak az utóbbihoz soroljuk.

Ez az átrétegződési folyamat azonban magán viselte a másfél évtized gazdaságpolitikai koncepcióinak és gyakorlatának bélyegét is. Jól jelzi ezt, hogy a felgyorsulásoknak és stagnálásoknak különösen az ötvenes években tapasztalható váltakozása mellett is a nehézipar közel kétharmados aránya állandósult, sőt a munkások számát illetően még valamelyes növekedés is kimutatható. A másik oldalon az élelmiszeriparban dolgozók aránya 11,4 %-ról 9,7 %-ra esett vissza. Tudva azt, hogy egy-egy iparág fejlettségének az elbírálásában a létszámarányok nem tekinthetők perdöntőnek, mégis feltűnik, hogy a létszámát másfél évtized alatt több mint megkétszerező /229/és kétharmados arányával messze uralkodó nehéziparon belül a korszerűséget reprezentáló gépipar és vegyipar súlyához képest lassan nőtt. A

könnyűiparon belül is csupán a faipar és a ruhaipar viszonylag alacsony munkaerő-létszáma gyarapodott az átlagosnál gyorsabban, a vegyesipar pedig még ezeknél is sokkal rohamosabban. Amennyire kedvező volt - a nagyarányú építési programmal összhangban - az építőiparban foglalkoztatottak majdnem megnégyszereződése /76 ezerről 285 ezerre/, annyira lehangoló az un. "nem termelő ágazatokban" /tehát: oktatási, egészségügyi, szociális, szolgáltatás, stb. intézményekben/ foglalkoztatottak köztük a munkásséghoz tartozók mindössze 4o %-os létszámnövekedése.

E periódus lényeges, főként a termelő ágazatokra érvényes, vonása volt - s különösen az ötvenes években -, hogy a rendelkezésre álló munkaerő bősége nem serkentett kellően a termelékenység ágazatokon belül lehetséges technikai, munkaszervezési feltételeinek fokozott kihasználására. Igaz, a hatvanas évek elejére már javult valamennyire a helyzet, mégis a másfél évtized mérlege azt mutatja, hogy az ipari termelés növekedésének egyébként még a fejlett tőkésországokét meghaladó 9,5 %-os évi átlaga mögött mintegy 48 %-ban még mindig az új beruházásokkal teremtett újabb munkahelyek friss munkaerővel való betöltése húzódott meg.

Ahogyan a gazdaságpolitikából levezethető az egyoldalú és elmaradt ipari-technikai bázis és munkaszervezés elégtelen fejlődésének összefüggése a szüntelen létszámemelkedéssel, bizonyos áttételeken keresztül éppen úgy megközelithetőek az emberi munka minőségével kapcsolatosan felmerülő konkrét problémák is.

Közelebbről megvizsgálva a munkásság felgyorsult létszámgyarapodásának, illetve összetételének egyes tényezőit kiderül, hogy az 1949 óta munkába lépők nagy része /866 ezerből mintegy 600 ezer/ az iparban helyezkedett el. A rendelkezésre álló adatok alapján részletezhető, szükebb értelemben vett /építő ágazat és szövetkezeti szektor nélkül/ 1964. évi 1 milliós állami ipari munkásságnak így mintegy fele nem ipari munkásként kezdett dolgozni. Ezek közül is a nagyobb részt /cca 300 ezer/ közvetve /építőiparban vagy közlekedésben kezdve és onnan tovább lépve/ vagy közvetlenül a parasztság adta, és csak kétötöd része volt azok száma, akik főleg munkás háztartásokból /nők/, kisebb részben pedig szövetkezeti kisiparból vagy valamilyen önálló foglalkozásból léptek át az állami iparba. Fi-

gyelmen kívül hagyva, hogy a kisiparból és az egyéb önállók közül átkerülők fele eredendően szakmunkás, az 1964. évi milliós állami ipari munkásság 41 %-át képező szakmunkásságba a parasztoknak csak mintegy 27 %-a jutott be. Azonban a 38 %-nyi betanított munkásból már közel kétharmados, a 21 % segédmunkásból pedig jóval több mint kétharmados volt a számarányuk. Egyébként ha az 1962-64. évi mobilitásvizsgálat - a felvétel köréből és jellegéből folyóan - prezentál is más adatokat, az olyan fontos pontokon, mint a szakmunkásság viszonylagos intragenerációs stabilitása teljesen megerősíti az előbbieket.[6]

Természetesen, kellett lenni és volt is olyan nemzedéken belüli mobilitás, amely a szakmunkásságból az értelmiségi, vezető és egyéb szellemi munkakörök felé irányult. 1962-64-ben az e munkakörök mintegy 27 %-át betöltő, közvetlenül "kiemelt" munkásoknak majdnem fele a kvalifikáltabb szakmunkások közül került ki. Arról nincs közelebbi adatunk, hogy ebből hányan szereztek diplomát. Az azonban bizonyos, hogy az 1959-et követő öt esztendőben mintegy harmadnyival növekvő /38 ezer/ főleg gimnáziumban, majd /2 ezer/ egyetemen vagy főiskolán továbbtanuló, többnyire férfi munkások nagyobb arányban a szakmunkásság soraiból valók voltak. Ami pedig az értelmiségivé, vezetővé és egyéb szellemi dolgozóvá válás "szabályos" /intergenerációs/ útját illeti, az 1938 óta e rétegbe bekerültek között a saját önreprodukciós arányukat is meghaladta a szakmunkásoké. Nem a kilépési mobilitásra, hanem inkább az osztály korábbinál kedvezőbb müveltségi szintjére utalnak az iskolázottság adatai. Míg a 8 általános osztálynál kevesebbet végzett munkások 70 %-a betanított és segédmunkás munkakörökben dolgozott, a 49 ezer érettségizett munkás közül 32 ezer fő - közöttük jelentős számban fiatal technikus - szakmunkás munkakört töltött be. Külön is érdemes megjegyezni, hogy az érettségizett szakmunkások száma az 1959-et követő öt évben megháromszorozódott.

6/ A kettős évszám a KSH Népességtudományi Kutató Intézete által végzett mobilitásvizsgálat kezdő és befejező időpontját jelöli. Minthogy a vizsgálat következetesebben csak a férfiakra terjedt ki, és más kategóriákkal dolgozik, mint a mobilitási adatokat is tartalmazó 1930. és 1949. évi népszámlálás, tanulmányunk is ezeknek használja fel.

Igy nemcsak az értelmiségi, vezetői és egyéb szellemi munkakörökre történő foglalkozáscserék /"kiemelések"/, vagy a nagyarányú továbbtanulással elért intergenerációs mobilitás következtében /és mindaz által, amely előbbiek ellenkező irányú mozgását jelzi/, hanem az osztály legkvalifikáltabb és ennek megfelelően magas szintü technikával dolgozó elemeinek állandó továbbtanulása és megszerzett iskolai végzettsége révén is jelentős előrelépés történt az értelmiség, kiváltképpen a müszakiak és a munkások közötti újszerü viszony kialakításában. A kölcsönös átrétegződések és átfedések nemcsak a politika és a társadalomtudomány sokszor formális csoportosítási elveit kezdték tartalommal megtölteni, hanem a társadalom demokratizálódásának mélyebb vonulatát is jelezték, mely aligha haladhat előre a szellemi és a fizikai dolgozók, különösen pedig az értelmiségiek és a munkások közötti szociális válaszfal lebontása és a kölcsönös társadalmi nyitottság állandósítása nélkül.

A munkásság gyors ütemü számszerü növekedéséről és összetételének, képzettségének alakulásáról festett alapvetően pozitív képet azonban itt-ott elhomályosítják ugyanazon folyamatok más, néha árnyékot vető tényezői. Ezek ugyan nem érintették a munkássá előlépők helyzetének kedvezőbbé válását, s főképpen nem az ennek megfelelő, néha pszichikai ballasztokkal terhelt jeéyuettidatát, mégis objektíve a létszámgyarapodáshoz képest a munkásság tudati szintje elmaradt. Részben azért, mert a betanított és segédmunkásokéhoz képest a szakmunkások számának arányos növekedése valamelyest lelassult. Míg aránya - legalábbis az összes férfi munkaerőt tekintve - az 1938. évi 20,3 %-ról 1962-64-re csak 22,2 %-ra nőtt, a két rétegé 11,7 %-ról majdnem 20 %-ra ugrott fel. A munkásság szakképzettségi összetételének ilyen irányú alakulása csak részben függött össze az ipar szerkezetével és technikai szintjével, mert a képzés korlátozott lehetőségei, valamint a rendelkezésre álló munkaerő-források legalább ennyire befolyásolták azt. Utóbbival kapcsolatban főleg a nők tömeges munkavállalása érdemel figyelmet /az 1949. évi 1,2 millió,1964. évi 1,8 millió/, illetve az, hogy közülük, különösen az iparban, nagyon kevesen lettek szakmunkássá. /Míg pl. kereskedelemben 54,1, az iparban 14,2 % volt a női szakmunkások aránya./ Valójában tehát arról is szó van, hogy a nők

megváltozott társadalmi helyzete még nem egyformán fejeződött ki minden területen. Igy az "egyenlő munkáért egyenlő bér" elve is csak alacsonyabb szinten érvényesülhetett, nert - különösen az ötvenes években - a nők jelentős része kereső munkavállalásával nem is kívánt sokszor többet elérni, mint az egy keresőre számított reálbér lassú növekedésének kompenzálását.

A mennyiségi szempontok mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a különböző minőségi tényezőket sem, amelyek ugyancsak hatással voltak a szakmunkásság, és egyáltalán a munkásság egészének változó jellegére. Itt mindenekelőtt azt kell megemlíteni, hogy maga a szakmunkás kategória is lazább lett a korábbinál. Tőkés viszonyok közt gyakorlatilag fokozták a képzett szakmunkást, ekkor inkább az fordult elő, hogy a szakmunkási státust még képesítéshez sem kötötték, vagy, hogy éppen az alacsony bérezési kategória kompenzálását szolgálta. Ugyanakkor egyes szakmacsoportoknál /fa-, textil-, cipő-, élelmiszeriparnál/ elöregedés és az utánpótlás elégtelensége volt tapasztalható.

Volt azonban a munkás minőség átalakulásának egy általánosabb, a gyors iparosítással szinte régiónk egészében sajátosan mutatkozó oka is. Mindez a parasztság tömeges munkássá válásával kapcsolatos. Igaz ugyan, hogy a nemzedéken belüli foglalkozásváltással 1962-64-ig az állami ipari szakmunkásságba kerülteknek a paraszságból átlépettek még az egyharmadát sem tették ki, mégis életvitelük, gondolkozásuk hatása nemcsak a betanított és a segédmunkásság körében érződött. Nem is szólva arról, hogy a paraszságból a szoros értelemben vett állami ipari munkássághoz nem sorolható munkásrétegekbe irányuló nemzedéken belüli mobilitás is nagyobb volt az előbbi alig egyharmadnál, így a paraszti hatás a nemzedékek közötti mobilitás nyomán is közvetítődött. Mindez aligha lebecsülendő, mivel 1962-64-re a szakmunkás-származásúak 1949.évi 27 %-a úgy esett vissza 22 %-ra, hogy egyidejüleg a parasztoké 33 %-ról, az intergenerációs utánpótlási források közül a legnagyobbra, 42 %-ra szökött fel.

A félreértést elkerülendő, e származási összetétel ilyen alakulása korántsem azért jelent problémát, mintha a paraszságból közvetlenül átlépett, vagy a paraszti apáktól származó

munkások munkateljesítése, vagy éppen munkaerkölcse mögötte maradna a törzsökös szak- vagy bármilyen munkásságénak. Ám mégsem vitás, hogy a mesterségeknek csak hosszú időn át elsajátítható /úgymond: "apáról-fiúra szálló"/ fogásaiban, a proletár kollektivitásban és szervezettségben, az életfeltételek urbanizáltságának igényében és a tulajdonhoz való viszonyban mégis különböznek attól. Utóbbi vonás - éppen mert régiónkban nem vált le az agrárproletariátus a paraszságról és földcentrikus várakozásait nem váltották fel tipikus proletár követelések - még azoknál is fellelhető, akik sem közvetlenül, sem szüleiken keresztül nem rendelkeztek földtulajdonnal. Ez a különbség még akkor is tény marad, ha szándékaik szerint szerették is volna azt behozni. Nem sikerülhetett már csak azért sem, mert a parasztszármazású munkások jelentős része nemcsak a falusi lakóhelytől, hanem a paraszti munkától sem tudott teljesen elszakadni.

E kötődés persze távolról sem valamiféle irracionális kapcsolat volt, mert mind a városi új munkahelyekre való letelepedés infrastrukturális feltételeinek elégtelensége, mind - s ez inkább már a hatvanas évek fejleménye - a vidéki-falusi ipari munkahelyek bővülése elégséges rációval szolgált. Ezekkel kapcsolatban elég az 1964. évi 220 ezer, helységek kozotti, naponta "ingázó" munkásra és a még közel kétszer ennyi egyéb "ingázóra" utalni; vagy arra az aránytelolódásra hivatkozni, amit - az időközben megnagyobbodott Budapest 39 %-os részesedésével szemben - a vidéki munkahelyek 1964-re kialakított 61 %-os aránya jelez. De nem ok nélküli a mintegy 470 ezer /1960/ nem agrárfoglalkozású építőipari, közlekedési dolgozókból 17-17 %, ipari keresőkből 10 % kezén levő többnyire 1 kat. hold alatti és csak néhány százalékban 5 kat. hold feletti kisgazdaság megtartása sem. Korábban a kedvezőtlen élelmezési viszonyok, a hatvanas években már jobbára a munkahelyi kereset kompenzálása képezte e "mellékes" gazdálkodás rációját. Utóbbi realitását igazolja a vidéken, főként falun dolgozó munkások városiaknál alacsonyabb bérjövedelme.

Korábban a munkásság társadalmi fejlődésének azt az új vonását emeltük ki, hogy az egyre több ponton találkozott és vált különösen nyitottá az értelmiséggel, az előzőekben leírtak

alapján az átalakulásnak azon sajátossága tűnik fel, mely a munkásosztály - túl a politikai szövetségesi magatartáson - a parasztsághoz kapcsolja. Igaz, e sok átmenet és áttétel formájában érvényesülő kapcsolat - az akkor még egyirányú mobilitásnak megfelelően - bizonyos egyoldalúságot mutatott, mégis a két alapvető társadalmi csoport egymásra hatásának és társadalmunk egységesebbé válásának igen fontos tényezője lett.

A másik társadalmi csoport, a parasztság átalakulásában mind a szocialista iparosításnak, mind a szocialista termelési viszonyok falura történő kiterjesztésének egyaránt óriási jelentősége volt. A szocialista iparosítás hatását nemcsak abból a szempontból kell kiemelni, hogy általa megváltoztak a mezőgazdaság fejlődésének környezeti, közgazdasági feltételei, hanem mindenekelőtt azért, mert alapvetően ez tette lehetővé a paraszti munkaerő feleslegének a felszippantását és a falusi társadalom alsó pólusának megszüntetését. A szocialista termelési viszonyok falusi kiterjesztésével pedig megjelent a mezőgazdaság állami szektorában dolgozó munkás és a termelőszövetkezeti paraszt típusa is. Az ötvenes évek derekára, ha időközben vissza-vissza is esett ez az arány, az agrárkeresőknek közel egyharmada dolgozott e szektorokban.

Nem kétséges, a mezőgazdaság állami szektorának az ötvenes évek elején kialakuló 300 ezres /kevés kivétellel fizikai/ dolgozó gárdája, mivel származásával, tevékenységével, környezeti feltételeivel szinte kizárólag a parasztsághoz kötődött, igen lassan haladt előre a munkássá válás útján. Azok a reakciók is erre vallanak, melyeket e szektor dolgozóiból az ötvenes évek változásai váltottak ki. Előrehaladásukat és a falu szocialista átalakításával kapcsolatban hozzájuk fűzött várakozások beváltását tartósan gátolták gyenge kereseti viszonyaik is.

A termelőszövetkezeti tagság azonban az ötvenes évek végéig még ennyire sem tudott megszabadulni a tradicionális paraszti vonásoktól. Nemcsak tulajdoni viszonyainak a szocialista szektoron belüli kedvezőtlen minősítése, hanem az üzemi, jövedelmi feltételekben tovább élő paraszti kisüzemi formák és módszerek is visszatartották ebben. Érdekes azonban, hogy viszonylagos homogenitásuk következtében /több mint háromnegyed részük nincstelenekből és szegényparasztokból verbúválódott/,

valamint amiatt,hogy a változásokban is tartósnak bizonyuló korai szövetkezetek törzstagságát a különböző eredetü nehézségek leküzdésének közös élményei füzték össze,különállásukat,sőt elzárkózásukat az egyéni parasztsággal szemben tartósan őrizték. Különösen nyilvánvalóvá vált ez 1956-ban,amikor ellentétbe kerültek egymással a termelőszövetkezetek és az egyéni dolgozó parasztok terjeszkedési érdekei.Igaz,hogy az ebből eredő ellentétek nem ültek el egykönnyen,mégis túlzás lenne ezek alapján - mint azt még képzett szövetkezeti teoretikusok is hangoztatták - az "osztályharc új formájáról" beszélni.

A tradicionális parasztságból való kiválás hármas lehetősége/ipari munkás,állami mezőgazdasági munkás,termelőszövetkezeti tag/ utóbbi két formájának jelentőségét az első évtizedben szinte végig csökkentette az alig emelkedő,és az ipari munkásságéhoz képest továbbra is alacsony szinten alakuló jövedelem. Jelentősebb változás jobbára csak azoknál következett be,akiknél az egy háztartásba tartozó családtagok közül iparban foglalkoztatottak is voltak. A statisztika a tömeges átszervezés előestéjén az ilyen családokat mintegy jó félmillióra becsülte.Aligha kell hangsúlyozni,ha ez gátlólag hatott is a családból kiváló munkások tudati fejlődésére,mégis a jövedelem "kiegészítését" jelentette és olyan területeken,mint a családi munkamegosztás,vagy az új igényektől befolyásolt pénzgazdálkodás /pénzköltés/,igen hatásos bomlasztója lett a patriarchális jellegü paraszti hierarchiának és életkeretnek.

A parasztságban azonban létezett egy olyan további folyamat is, amely az egységesülés felszini jelenségei ellenére is, éppen a foldosztást követő esztendők uralkodó tendenciájához képest, ugyancsak a bomlás irányába mutatott. Ennek okát közelítendő abból az ismert ellentmondásból kell kiindulni, amely a népgazdaság történetileg és szociális szempontból is indokolt strukturális átalakításának szüksége /az ipar fejlesztése és az agrárnépesség feleslegének felszippantása/, valamint az ezt biztosító felhalmozás forráslehetőségei között feszült. Ezt az ellentmondást a gazdaságpolitika döntően a mezőgazdaság rovására kívánta feloldani, amely nemcsak a juttatott támogatás elégtelenségét, hanem a terhek mértéktelen megnövelését is eredményezte. A megnövelt terhek súlya a mezőgazdaságnak mind a szo-

cialista, mind az egyéni szektorában egyaránt érezhető volt. A mezőgazdasági termények kényszerű beadása keretében realizált rendkívül alacsony árak /különösen az iparcikkek magas árához képest/, a többszörösére emelt adók és a legkülönbözőbb címen kirótt pénzbírságok-büntetések éppen úgy irrentábilissá tették a termelést és aláásták a paraszti termelési kedvet,mint ahogyan ilyen irányba hatott a jórészt mesterségesen /erőszakos termelőszövetkezet-szervezéssel, kulákká minősítésekkel, "kitagosításokkal"/ előidézett tulajdonbizonytalanság is. Igy a birtokos parasztok tömegesen szükítették össze vagy "ajánlották fel" gazdaságaikat, amelynek közvetlen következménye a termőterület, majd a termelés visszaesése volt.

Közvetetten mindez a paraszti magatartásban a gazdálkodás tárgyához,a termelőeszközökhöz /földhöz,állathoz/ való hagyományos - sokszor irracionális - viszony megtörését,megszakadását eredményezte.Igy az ötvenes évek derekára olyan helyzet alakult ki,hogy sem a birtokolt vagy használt földterület nagysága,sem a rajta végzett munka mennyisége és eredményessége nem jelzett már valóságos társadalmi státust. Ebben az értelemben: a hagyományos paraszti értékrend, a falusi hierarchia jelentőségének devalválódása szempontjából beszélhetünk tehát - a felszínen látható nivellálódás és a védekezés reflexének egysége ellenére is - a parasztság felbomlásának valamiféle sajátos,átmenetileg meggyorsult folyamatáról. Mindez még akkor is igaz, ha az 1956-ot követő időkben, bár kevesebb hagyományos, de annál több racionális elemmel, s főleg az ideiglenesség tudatával, átmenetileg egy "visszaparasztosodási" ellenhullám indult meg, szemben a korábbiakkal. Azt, hogy a bomlás elemei és természetesen egyéb tényezők is hatásosabbak voltak, mint a megszakított folytonosság visszaállítására fordítható energiák, jól illusztrálja, hogy /közel egy évtized majdnem hiábavaló kísérletei után!/ most alig több mint két esztendő leforgása alatt befejeződhetett a parasztság termelőszövetkezeti átszervezése.

Az átszervezés után vizsgálva a korábbi tagozódásból adódó különbségek és ellentétek termelőszövetkezeti utóéletét, valamint az új rétegképződés előbbieket metsző erővonalait, kiderül, hogy csak óriási megszorításokkal lehetett a parasztság valamiféle termelőszövetkezeti egységéről beszélni. Nemcsak

azért, mert egyszeriben megszünt a szövetkezeti tagság korábbi viszonylagos szociális homogenitása, hanem azért is, mert részben az indulás feltételei miatt, az újonnan belépettek különböző rétegei között is már-már kialvóban levő ellentétek kaptak lábra. Míg korábban alapvetően a szegényparaszti bázis határozta meg és formálta - sokszor bizonyos egyuldalúsággal - a szövetkezeti egységet, most az átszervezésnek a "derékhadra" való koncentrálása éreztette hatását. Nemcsak a vezető funkciók elosztásánál volt ez tetten érhető, hanem abban is, hogy a "derékhad" korábbi réteghelyzete olyan tényezőkön keresztül is átplántálódott a termelőszövetkezetekbe, mint a bevitt értékekért kapott magasabb térítés; a nagyobb /a tagság jövedelmének akkor 8 %-át kitevő/ földjáradék; a régtől beinvesztált és az átlagosnál mintegy másfélszer nagyobb hasznot hajtó háztáji gazdaság; és nem utolsósorban a részes művelésből szerzett jövedelem nagyobb aránya. Folytathatnánk még a sort olyanokkal, mint a kölcsönök igénybevétele, vagy a közös objektumok építése kérdésében kiütköző réteg-ellentétek.

De vajon az egység - vagy csak az egység - irányába munkálhattak-e azok a differenciáló tényezők, amelyek a termelőeszközökhöz való alapjában egyenlően alakuló viszonyon belül is a konkrét munkamegosztás, a munka jellege, valamint az ezzel összefüggő szakképzettség és jövedelemkülönbség következtében egyre inkább kibontakoztak? Minthogy már kezdetektől elkülöníthetők egymástól a munka jellegét megszabó növénytermesztési állattartási és tenyésztési üzemágak, valamint a nem mezőgazdasági /építés és egyéb/ ágazatok, az ezekben foglalkoztatott termelőszövetkezeti tagságról is rendelkezünk némi ismerettel. Ezek szerint az aktív termelőszövetkezeti tagok egyre csökkenő hányada /1959-ben 88,4, 1962-ben 86,4, 1964-ben 64,6 %-a[7] / dolgozott a paraszti munkával kontinuitást mutató növénytermesztési, állattartási és tenyésztési üzemágakban és állandóan nőtt azok száma, akik építési, segédüzemági, vezetési és egyéb munkaterületeken dolgoztak.

7/ Míg az 1959-es és 1962-es adatok taglétszám, addig az 1964. évi adatok munkaóra alapján lettek kiszámolva, ide számítva az alkalmazottak és időszaki munkavállalók által teljesített munkaórákat is.

Mindez magában még kevés alapot jelent távolabbi következtetések levonásához, mégis - ismerve a további helyzetet is - már annak idején is kitűnt, hogy a termelőszövetkezeti munkamegosztás differenciáltabbá válásával a tagság egyre többet veszített el azok közül, akik egyértelműen a tradicionális parasztsághoz sorolhatók. Nőtt viszont azok száma, akiknek útja, éppen az iparszerű és többnyire külön szakképzettséget igénylő munkakörük folytán, legalább annyira, vagy még jobban hasonlított a munkásokéhoz - különösen az állami gazdaságok és a gépjavító állomások munkásaiéhoz - mint a velük azonos termelési viszonyok között, a csoporttulajdonban dolgozó parasztokéhoz.

A szakképzettségnek a tömeges átszervezés idején, vagy annak másnapján még kevés szerepe volt. Az átszervezés időszakában ugyan a termelőszövetkezetek 4000 újabb vezetőkádert kaptak, azonban ezeknek csak egy része rendelkezett kellő szakképzettséggel. Igy, ha 1962-ben termelőszövetkezetenként mintegy 2000 kat.hold átlagterülettel és közel 300-as taglétszámmal számolunk, kiderül, hogy még két olyan szakember sem jutott egy-egy termelőszövetkezetre, aki felső- vagy középfokú képesítéssel rendelkezett. Ez az arány 1964-re annyiban javult,hogy termelőszövetkezetenként csatlakozott a harmadik képzett szakember is. A képen ugyan javított valamit a hatalmas tapasztalatokkal rendelkező választott paraszti vezetők aránya, azonban továbbképzésük és a korszerű nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges tudományos ismeretekkel való ellátásuk éppen úgy megoldatlan volt, mint ahogy késett a mezőgazdasági szakmunkásképzés beindítása is.

A szakképzés helyzete és különösen az ipari szakmunkások alacsony aránya /1963-ban csupán 6,5 %/ a termelőszövetkezetekben összefüggött azzal, hogy a parasztság akkor még csak munkaerőt kibocsájtó társadalmi csoportként jöhetett számításba. Teljesen elenyésző volt azok száma, akik városból - akár ipari, akár alkalmazotti munkakörből - kerültek a termelőszövetkezetekbe. Ezt bizonyítja, hogy 1962-64-ben az értelmiségi, vezető és egyéb szellemi munkahelyeknek 7-8 %-át, a szakmunkásságnak 11,2 %-át, a betanított munkásoknak több mint egyötödét, illetve a segédmunkások kétötödét adták azok, akik 1949-ben még paraszti munkát végeztek; ugyanakkor pedig még ezt a tevékenységet is

több mint 90 %-ban parasztok folytatták. Nem kétséges, ez az erős származási homogenitás /amely az apák 1938-as foglalkozásához képest is meghaladta a 90 %-ot/, a családok "kettős" foglalkozása és a "vegyes" házasságok terjedése ellenére is, őrizni látszott még azt a tradíciót, hogy a mezőgazdasági munkába /ha az már nem is teljesen paraszti/ inkább csak beleszületni lehet, de hivatásul választani alig.

Bár a jövedelmi viszonyok, mint arra már utalás történt, részben a parasztság régi tagozódásához igazodtak - s különösen magától értetődő volt ez az átszervezés befejeztével fokozatosan százezres szám alá csökkenő egyéni paraszti keresők esetében -, mégis már sok olyan új elemet tartalmaztak, amelyek a termelőszövetkezeti munkaköri beosztáshoz, vagy éppen a szakképzettséghez kapcsolódtak. Néhány, az átalakult társadalmi helyzetet illető jövedelmezőségi körülményt azonban külön is figyelembe kell venni. Egyik, hogy az átszervezés befejeztekor a parasztcsaládoknak mintegy 35 %-a kettős jövedelmü volt, ebből is felényi esetben a nem mezőgazdasági eredetü, vagy legalábbis nem a termelőszövetkezeti tagsággal összefüggő /pl. állami gazdasági/ bér jellegü jövedelem volt a döntő. Nem kétséges, az így szerzett jövedelem alapvetően a korábbi rétegződésből fennmaradt viszonyok ellen hatott. Egy másik lényeges körülménynek tekinthető, hogy a közösből származó személyes jövedelemben egyre inkább visszaszorult a természetbeni részesedés és nőtt a készpénz aránya. Ha ez kezdetben még kombinálódott is az előlegfizetési rendszerrel, illetve a "maradékelvvel", akkor is éppen úgy, miként a más szektorokból nyert keresetek, nemcsak az anyagi biztonságnak, hanem a bérből élőkhöz, azok életmódjához való közeledésnek is eszköze volt. Hatását jól mutatja a paraszti háztartás-viteli és étkezési szokások átalakulásának meggyorsulása és a központi, a "bolti" ellátás szerepének növekedése. Kivételt képezett ez alól a minimális pénzbeli nyugdijban /plusz földjáradékban és főleg természetbeni segitségben/ részesülők mintegy negyedmilliós tábora, különösen az olyan esetekben, amikor azok külön háztartásban éltek.

Ami a termelőszövetkezeti tagság hatvanas évek elejére kialakult jövedelmének nagyságát illeti, sem a 25 Ft körül alakuló munkaegységérték, sem a családonként jutó 20 ezer Ft-nyi

/közös és háztáji/ évi személyes jövedelem magában nem fejezi ki a realitásokat; nemcsak a fogyasztás feltételei, a társadalmi juttatások bonyolult rendszere, hanem az átszervezéssel kapcsolatos átmeneti jövedelemtöbbletek miatt sem. Az azonban bizonyos, hogy a regionálisan adott természetföldrajzi és közgazdasági feltételeken túl, a munkaköri beosztástól függően is rendkívül nagy volt a jövedelmi szóródás. Pl. az állatgondozókat nemcsak 20 %-kal jobban díjazták a növénytermelésben dolgozókhoz képest, hanem munkájuk - és keresetük is - egész éven át tartott. Még kedvezőbb volt a jövedelmi helyzete a nem mezőgazdasági és az irányító munkakörökben dolgozóknak. Nem véletlen, hogy a közösből származó jövedelem szerinti tagozódást jelző gúla-ábra, a csúcson elhelyezkedő 6 % évi 20 ezer Ft-on felüli jövedelmétől úgy szélesedett az alapokig, hogy ott már 30 % számára 4 ezer Ft-nál is alacsonyabb évi jövedelmet jelzett.

Ha a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmét a bérből élő társadalmi rétegekével vetjük össze, kiderül, hogy bár 1957-et követően jelentősen csökkent az a nagy különbség, amely korábban az előbbi rovására fennállott, mégis 1949-et véve alapul /100/ az átszervezés befejezte után a munkások és alkalmazottak reáljövedelméhez /178/ képest, még mindig jelentős lemaradás volt a parasztság reáljövedelmében /147/ és fogyasztásában /164/. Ismeretes, hogy a környezet eltérő feltételei folytán még inkább szélesedett e mutatók közötti távolság. Nem véletlen, hogy a jövedelmi paritást elérendő, a hatvanas évek derekán gyorsabban emelkedett a termelőszövetkezeti tagság jövedelme, mint ahogyan a mezőgazdaság termelési - különösen nettó termelési - értéke nőtt. Amint a gazdaságpolitika utólag lehántotta a valóságról az egyidejű ár- és nemzeti jövedelemszámításokkal kialakított látszatot, kiderült, hogy mindebben az is közrejátszott, hogy a mezőgazdasági termelés bővítését és a termelőszövetkezeti tagság jövedelmének növekedését segítő állami támogatás egy jelentős része valójában azt szolgálta, hogy általa ez az ágazat és a parasztság visszakapja azt, amit az alacsony mezőgazdasági és a magas ipari árakon keresztül, tulajdonképpen jövedelméből elvontak.

Külön jelentőséget nyert e periódusban az értelmiség sor-

sának alakulása. Az értelmiségnek a szocialista termelési viszonyok kialakulásával elfoglalt sajátos társadalmi helyét több körülmény is befolyásolta. Igy, bár tevékenységének jellege társadalmilag jóval jelentősebbé teszi önnön puszta tömegénél, mégis eltérően a két alapvető társadalmi csoporttól, a munkásosztálytól és a termelőszövetkezetekben átalakuló parasztságtól, nem rendelkezett olyan állandó jegyekkel, amelyeknek alapján valamiféle osztályba vagy rétegbe közvetlenül be lehetett volna sorolni. Ugyanakkor, a termelőerők fejlődésének meggyorsításával a tudomány és a kultúra megnövekedett szerepe fokozott igényeket támasztott vele szemben. Az adottságoknak és a követelményeknek e kettősségét csak aláhúzta, hogy az örökölt értelmiség több szállal a multhoz kötődött, illetve, hogy e kötöttségektől nem egyszerre és automatikusan szabadult meg.

A réteggel szemben támasztott fokozott igényt jelezte az értelmiségi és szellemi foglalkozású munkakörőket betöltők megkétszereződése 1949-et követő másfél évtizedben; számuk félmillióról mintegy millióra emelkedett. E hatalmas, a kereső népességből több mint 20 %-os arányt jelző szám azonban önmagában is felveti az értelmiség megközelítő körülhatárolásának, valamint megnövekedésének több kérdését. Ezek a kérdések annál is inkább indokoltnak tünnek, mivel az az eltérés, amely már 1949-ben is fokozottan tapasztalható volt a diplomások és középiskolát végzettek száma, illetve az értelmiségi /szellemi/ dolgozók ennek majdnem kétszeresét kitevő nagysága között, arányaiban alig csökkent a hatvanas évek derekára, amikor a milliós munkakörhöz képest mintegy 580 ezer diplomást és középiskolai végzettségü /164+416 ezer/ aktív dolgozót tartottak számon.

Természetesen, nem lenne helyes föltétlen valamiféle iskolai végzettséghez kötni az értelmiségi, szellemi kategóriába történő besorolást. Példaként elég talán ezzel kapcsolatban az alkotómüvészek vagy éppen a munkásosztály legtudatosabb elemeinek, a párt vezetőinek intellektuális müveltségére, illetve arra a marxista szociológia által hangsúlyozott szempontra utalni, amely az értelmiségiek és vezető állásúak társadalomra gyakorolt hatásának funkcionálisan hasonló lehetőségeire /tudás, hatalom/ hívja fel a figyelmet. Egy kategóriába sorolásukat társadalmilag elfogadott azonos értékrendjük, presztizsük

is egyaránt lehetővé teszi. /Egyébként eszerint jár el a statisztikai csoportalkotás is./ Más kérdés, hogy ez az azonosítás, illetve egybevonás minden esetben indokolt-e? Ha azt tekintjük, hogy a hatvanas évek első felében összeírt vezetőknek 37 %-a munkásként és 15 % parasztként kezdte az életpályáját /értelmiségiek között ugyanezek az arányok: 12 és 4 %/, látszólag nemcsak elméletileg merül fel ez a probléma. Valójában azonban a gyakorlatban azért nincs alapja, mert egyrészt e vezetői és értelmiségi funkciókat betöltők jelentős része a munka mellett megszerezte a felsőfokú végzettséget, másrészt - különösen az ötvenes években - a döntések erősen központosított szintjén nemigen volt a szociális származásnak közvetlen jelentősége.

Ugyanakkor volt az értelmiségi, szellemi foglalkozásnak már említett besorolásában egy másfajta indokolatlan tágkeblűség is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a hatvanas években kimutatott milliós létszámnak közel fele irodai, számviteli munkakörben dolgozott, és csak ezután következtek, körülbelül azonos nagyságrendben, az egészségügyi, kultúrális, valamint a műszaki területen dolgozók /előbbinél együttesen is kevesebb/, majd 10 %-os arány alatt az államigazgatási és a gazdasági vezetők. Ismét más besorolásokban hol az irányító munkakörben dolgozók körét mutatták ki mintegy negyedmillióban, hol a kiemelt szellemi és vezető foglalkozásúak számát tették 300 ezer körülire. E megközelítések megerősítik azt a csoportosítási elvet, miszerint a termelést szolgáló adminisztráció éppen úgy átmenetet képez a fizikai munkához, mint a közvetlen termelésirányító műszakiak tevékenysége. Mindez azonban úgy redukálja az értelmiség körét, hogy egyben új dimenziót is kölcsönöz annak, éppen a munkásosztályhoz, a termelő fizikai munkához való viszonyában.

Valójában ilyen irányban hatott az értelmiségi pályák struktúrájának a népgazdaság szerkezeti változásaival kapcsolatos átalakulása is. A felsőfokú oklevéllel rendelkező szakemberek közül sorrendben a műszaki, a tanári, a közgazdasági és a mezőgazdasági képzettségüek száma nőtt a leggyorsabban. Mindez azt is jelentette, hogy a hatvanas évek közepére a felső- és középfokú iskolai végzettséggel rendelkező dolgozók negyedrésze mérnök-technikusi szakemberként - méghozzá mintegy 40, illetve

több mint 50 %-a közvetlenül az iparban - tevékenykedett. A termelő ágazatok közül még az építőiparban és a mezőgazdaságban alakult magasan a mérnökök és a technikusok aránya, de jutott belőlük a szolgáltatások, az oktatás és az irányítás területére is. Ezt az orientációt szolgálta a fizetések alakulása is; a hatvanas évek közepén legmagasabban a műszaki, a természettudományi és mezőgazdasági mérnökök havi keresete alakult, s azt a jogászi, orvosi fizetés is csak a 6. és 7. helyen követte. Ezeknél is kedvezőtlenebbül alakultak azonban a tanári fizetések. A bérek differenciálatlanságára vallott még, hogy a felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők a szocialista szektorban mindössze 41 %-kal kerestek többet, mint a szak- és betanított munkások és 26 %-kal volt magasabb a fizetésük, mint a középfokú szakképzettségűeknek. Kereseteik valamivel kedvezőbbek voltak a szövetkezeti szektorban, mivel a hatvanas években bizonyos ösztönzés volt az ilyen irányú áramlás elősegítésére.

A szakértelmiség kiterjedt körének a munkásosztályhoz és egyáltalán a termelő fizikai munkához való társadalmi viszonyában jelentkező új dimenzió, minden korábbihoz képest abban volt különös jelentőségű, hogy sem azelőtt, sem azután e rétegekbe nem került be annyi fizikai dolgozó, mindenekelőtt munkásszármazású diplomás, vagy középiskolát végzett, mint akkor. Az 1962-64-es intergenerációs mobilitási adatok szerint /apák 1938-as foglalkozásához viszonyítva/ a budapesti vezetők körében, bár megtartották viszonylagos többségüket /36 %/ az értelmiségi és szellemi foglalkozású apáktól származók, mégis a további 1/3 rész munkás, 1/5 rész kisiparos és kiskereskedő, 8 % pedig paraszti származásúakból verbúválódott. Az értelmiségi és szellemi foglalkozásúaktól származók előbbinél nagyobb / 2/5 / aránya mellett is a munkásszármazásúak a budapesti értelmiségi rétegben is kivívták 1/3 részesedésüket.

A fővárostól egyéb városokon keresztül a községek felé közelítve a vezető és értelmiségi rétegekben csökkent a munkásszármazásúak aránya, azonban jelentősen megnőtt a paraszti származásúaké. Az értelmiségi apáktól valók, e rétegekben, különösen a főváros és a többi város értelmiségében jelentős arányát, a fővárosi országos intézmények vezetésében a munkás- és kisiparos kiskereskedő származásúak követték, azonban a községi intézmé-

nyekben a paraszti származásúak megelőzték mindkettőjüket.

A területi és származási átrétegződés különböző aspektusai között talán még azon akad meg a szem, hogy származásilag mennyire zárt maradt az egészségügyi értelmiségi pálya. A tanári és tanítói pálya nyitottságát főleg a parasztszármazásúak használták ki, a mérnökök csoportja volt azonban a legnyitottabb, ahova - minden bizonnyal a munka műszaki jellegével összefüggésben - viszonylag sok munkásszármazású fiatal került be.

Még tágabban: a vezető és értelmiségi pályát érintő tömeges mobilitás még a legviharosabb másfél évtizedben is úgy zajlott, hogy közben nem csökkent az e rétegekből származók bentmaradási esélye, hanem még valamelyest nőtt is a helyek számának megtöbbszöröződése nyomán. A kulturforradalom különböző demokratikus intézményektől /NÉKOSZ, szakérettségi, dolgozók iskolája, esti egyetem, Vörös Akadémia stb./ támogatott osztagainak behatolása a tudomány és a kultúra váraiba, távolról sem jelentett valamiféle kizárólagos "hatalomátvételt". A célja sem ez volt, hanem a folytonosság megőrzése új szinten, a marxizmus hegemoniájának biztosításával; az értelmiségi tevékenység demokratizálása, történetileg kialakult torz szinonímáinak felszámolása.

c/ <u>A fejlett szocializmus építése. A gazdaságfejlesztés intenziv szakaszának kezdetei /1962 - hetvenes évek eleje/</u>.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának befejeztével létrejött egységes szocialista termelési viszonyok a gazdaság és a társadalom fejlődésének újabb lehetőségét, a fejlett szocializmus építésének korszakát nyitották meg. Ennek egyik állomása, tényezője a gazdaságirányítási rendszer reformja volt. Az új irányításban kívánatos és megvalósított változások célja valójában a gazdaság fejlődésének meggyorsítása, az addigihoz képest más, vagy másképpen felhasznált források alapján; ágazatilag arányosabbá, gazdaságosabbá tétele. E célkitűzések, valamint megvalósításuk jelzésére elég talán arra utalni, hogy a termelés és a nemzeti jövedelem szintjének emelkedési üteme a

hatvanas évek végétől meggyorsult. Mindezt alapvetően a munka termelékenységének fokozásával sikerült elérni.

Ami a gazdaság ágazatilag arányosabb és hatékonyabb fejlesztését illeti, arról főként az immár egységesen szocialista tulajdonú mezőgazdaság termelésének fokozása, valamint az addig elhanyagolt infrastruktúra és szolgáltatások kiépítésének kezdetei tanuskodnak. A fentiek természetesen nem érintették az ipar népgazdasági dominanciáját, azonban annak belső szerkezeti átalakítását váltották ki, a korszerű /gép- és vegyipari/, valamint a hazai adottságok alapján fejleszthető egyes könnyű- és élelmiszeripari ágazatok javára. Mintegy évtizedes időszakon belül hasonló, éppen ezért általános tanulságokkal járó folyamatok játszódtak le Közép-Kelet-Európa más, viszonylag fejlettebb,vagy velünk egy szinvonalon álló szocialista országaiban is.

Már az iméntiekből is kitünik, hogy a változások nem közvetlenül és elsődlegesen valamiféle társadalompolitikai elhatározásból születtek, s főként nem oly módon, hogy e momentumot külön is, szándékosan alkalmazták volna. Mégis a társadalompolitika szempontja valójában végig érvényesült a változások fő vonulatában. Ugy is mint ok, s úgy is mint okozat. Mint a változások előidézésének fő részese látszólag nem is valamiféle bonyolult formában, hanem szinte demográfiai szükségszerüségként jelentkezett. Ugyanis, részben közvetlenül népesedési vagy legalábbis népesedéspolitikai adottságokból, részben pedig a falusi, a női munkaerőtartalékok viszonylagos kimerítettsége következtében is kívánatossá vált a gazdaság további fejlesztését újabb tömegek bevonása nélkül, azaz a rendelkezésre álló emberi munkaerő célszerübb felhasználásával, átcsoportosításával biztosítani. A helyzetet jól jellemzik az 1970. évi népszámlálás adatai, melyek szerint a hatvanas évtizedben a népesség egészének növekedési ütemét /360 ezer/ arányaiban meghaladta a keresők számának növekedési üteme /230 ezer/. Mindez abból adódott, hogy a nők közül a keresők aránya mintegy 40 %-ra szökött, mely, Finnország kivételével, meghaladta valamennyi európai, vagy tengeren túli fejlett tőkés ország kereső nőinek arányát. Ugyanebben az évtizedben a mezőgazdaságban maradottak száma, a kereső népesség 38 %-áról 25 %-ra esett vissza.

Ez, a csak részben demográfiai természetű folyamat, mind-

járt bonyolultabbnak tűnik, ha jelezzük azt az ismert körülményt, hogy a munkaerő viszonylagos kimerítettsége nem egyszerűen magától, hanem egy meghatározott gazdaságfejlesztési politika eredményeként következett be. Másrészt bonyolítja, nehezíti a helyzetet, hogy a végső mérleg a valójában aktív keresők arányának mégis igen minimális /47,8 %-ról 48,3 %-ra/ gyarapodását mutatja, mivel erre az évtizedre esett a nyugdíjjogosultság szinte teljes kiterjesztése után a kisgyermekes anyák gyermekgondozási segélyének /1967/ bevezetése is. A szocialista rendszer lényegéből fakadó két szociálpolitikai intézkedés következtében a korábbi 440 ezer helyett, mintegy 1,4 millió inaktív keresővel kellett számolni.

A demográfiai problémák szférájától ugyancsak messze eső és azt legfeljebb csak közvetve érintő alapvető társadalompolitikai szempont volt az általános életszínvonal-emelés valamennyi fontosabb feltételének biztosítása. Ez éppen úgy jelentette a jövedelmi minimumok felemelését, mint a nivelláló bérezés differenciáltabbá tételét, vagy a civilizatorikus életfeltételek magasabb színvonalú biztosítását városnak és falunak egyaránt, mind az anyagi és szellemi javak elérhetőségében, mind pedig a különböző szolgáltatásokban. Mindezek egyszersmind olyan célok, amelyekben tulajdonképpen a gazdaság,a termelés dinamikusabb és harmonikusabb fejlesztésére irányuló gazdaságpolitika és gazdaságirányítás végső értelme fogalmazódik meg.

A felsoroltaknak azonban nagyon is konkrét következményei voltak a társadalom mozgásaiban, változásaiban. Mindenekelőtt abban, hogy e mozgások, változások korábbi méretei összehúzódtak, nem tűnnek le és nem születnek többé osztályok - legfeljebb maradványaik alakulnak át; társadalmi "helycserék" sem zajlanak, sem tömeges leváltások, sem "kiemelések" révén; a széles áradású társadalmi és területi mobilitásnak az ideje is leáldozóban van, s helyette inkább már csak az egyes társadalmi csoportokon belüli mozgás és a csökkenő mértékű "ingázás" marad. Szinte már-már olyan egyensúlyú társadalmi állapot időszaka látszik beköszönteni, amelyben az egyes társadalmi csoportok önreprodukciójából könnyen követendő szabályt alkothatnánk, ha a szocialista társadalompolitika nem biztosítaná a bezárkózással szemben a nyitottságot; a minőség látszólagos őrzése helyett, annak azo-

nos feltételek közötti valóságos versenyének feltételeit; egyszóval: a megváltoztathatatlanra való berendezkedés helyett a jobbat teremtő változások szociális érzékenységgel párosuló akarását.

Az egyes társadalmi csoportokban, azok különböző rétegeiben, mind a társadalmi fejlődés megváltozott feltételei, mind pedig az általuk felszínre hozott problémák és ellentmondások másként jelentkeznek. Azonban, mivel ezek csak a kezdet, a kibontakozás stádiumában vannak, csupán néhány körülhatárolható esetben lehet róluk vázlatos jelzést adni.

A munkásosztály esetében korábban is összehasonlítási alapul vett ipari és építőipari munkássággal kapcsolatban mindenekelőtt szembetűnő, hogy annak 30 % körüli aránya alig nőtt jelentősebben, mint az aktív kereső népesség száma, sőt a hetvenes években már stagnált, vagy valamelyest csökkent is. Csak ha tágabban értelmezzük, és a közlekedés, a kereskedelem és a szolgáltatások korábbihoz képest újabb félmillióval gyarapodott /1975-ben 1,5 millió feletti/ fizikai és alkalmazotti dolgozóit is figyelembe vesszük, becsülhetjük arányukat 60 % körülire. E létszám-alakulásokon belüli részadatok azonban kifejezésre juttatták azokat a kívánatos változási irányokat, amelyek az alábbiakat eredményezték: egyrészt a nehézipar visszafogásával /1964: 100 - 1974: 106,7/ szemben a gépipar, illetve abból is a hiradás- és a vákumtechnikai, valamint a müszeripar /140,2, valamint 128/, továbbá a vegyipar /135/ és az élelmiszeripar/121/ fokozott fejlesztését, másrészt a tercier szektor /szállítás - hírközlés, kereskedelem és nem anyagi szolgáltatások/ hatvanas évek elejéről örökölt 30 % alatt részesedő foglalkoztatottjainak 1970-re 30 % fölé, 1975-re pedig 37 %-os arányra való gyarapítását.

Nem kétséges, a fokozottan fejlesztett ipari ágazatok fajlagos munkaerőigénye /kivéve a vegyipart/, még nem tükrözhette azonnal eléggé a munkaerő intenzív felhasználását, mégis nagyobb szakmai követelményeket támasztott azzal szemben. Ezeknek a megfelelésére a szakmunkások és a betanított munkások 1960-as évek elején együttesen képviselt 78-80 %-os aránya az iparon belül a hetvenes évek közepére 86 %-ra növekedett. /Ebből 46 % részesedés a szakmunkásoké./ Ez az emelkedési tendencia egyébként

arra is rámutat, hogy míly mértékben áll még rendelkezésre az a fejlesztési tartalék, amelyet a képzetlen segédmunkásság jelent. E folyamatban mindenképpen a tudományos-technikai fejlődés következményei fejeződnek ki, akár úgy, hogy a fizikai munka mellett egyre nagyobb szerephez jut a szakképzettségben realizált szellemi hányad, akár úgy, hogy az alapvetően technikára összpontosító beruházásokkal elért fejlődés nagyobb arányú sorozatgyártást vagy gépesített anyagmozgatást tesz lehetővé. A fejlődés ilyen iránya teljesen megfelel a fejlettebb szocialista vagy tőkésországokban tapasztaltaknak.

Előbbiek alapján azt lehetne gondolni, hogy a munkásság iskolázottságának a közvetlen szakképzettségen túli mutatói is a korábbiaknál kedvezőbben alakultak. Mindez annál is inkább elvárható lenne, mivel az egyidejűleg gyorsabban gyarapodó /1000 munkásra számolva 280 helyett 338/ állami ipari alkalmazottak közül különösen a műszakiak iskolázottsági szintje lett magasabb. Valójában azonban iskolaévvel mérve, a munkások átlagos végzettségének korábbi fejlődése kissé lelassult: míg 1964-69 között 6,9-ről 7,3-ra szökött, addig a következő öt évben 0,2 iskolaévvel lett csak több. Más kérdés, hogy az átlagok mögötti szóródás /33 % még 8 osztályt sem, 8,1 % pedig középiskolát végzett/ nemcsak a különböző ágazatok eltérő igényeihez kapcsolódik, hanem egyre jobban az egyes ágazatokon belül a munka egyszerűbb vagy bonyolultabb voltához is. Bár tudjuk, hogy ez az átmeneti megtorpanás az utolsó fél évtizedben, jórészt a korábbihoz képest viszonylag nagyobb számú, de kisebb iskolázottságú és továbbtanulási hajlamú fiatal női munkaerő beáramlásával függ össze, a helyzet akkor sem megnyugtató. Különösen azért, mert ez a folyamat, kiterjedve az ipari ügyvitel területére is, akadályozza annak létszámcsökkentéssel együtt járó korszerűsítését, gépesítését.

Általánosabb problémát jelent már az, hogy a tudományos, műszaki fejlődés hatására viszonylag gyorsabban jönnek létre új ipari termelési rendszerek és technikák, mint ahogyan a régiek kivesznének. Viszont gyakran sem az elavultakra képesítettek nem tudnak az újjal mit kezdeni, sem az esetleg egyébként rendelkezésre álló új szakemberek nem lépnek be azonnal a szükséges helyekre. Így állhat aztán elő az a helyzet, hogy egyes mun-

kakörökben szakképzetlenek vagy nem megfelelő szakképzettséggel, illetve elavult szakmával rendelkezők dolgoznak. A hetvenes évek elején iparunk szakmunkáshelyeinek mintegy 15,5 %-át ilyenek töltötték be.

Természetesen, a munkahelyi szakmai struktúra igénye és a foglalkoztatottak szakképzettsége közötti eltérés vagy ellentmondás nem mindig a fenti okkal magyarázható. Gyakran egyszerűen az ágazati bérdifferenciák, vagy a munkakörülmények különbsége váltja ki az átáramlásokat. Mindezekhez nagyban hozzájárulhat a feszült munkaerőhelyzet is. Valójában így keletkezhetnek az egyes "hiány-szakmaként" nyilvántartott munkahelyek is, maguk után vonva az oktatási költségek meg nem térülését, a termelékenység csökkenését stb. Ismét másként tekintendő, ha a hiány - mint a kohászati-öntődei szakmáknál - a beiskolázás elégtelensége miatt keletkezik. Vagy előfordul a fordítottja is - mint a hatvanas évek végén -, amikor az energiastruktúra átalakítására vonatkozó intézkedések következtében, kényszerűségből helyeztek át bányászokat más munkaterületre. A munkahelyi szakmai struktúra és a szakképzettség különbözősége, amely akár modernizálással, akár bérezési következetlenséggel, akár egyéb, a munkafeltételekkel összefüggő okokból származik, a mobilitás olyan, részben elkerülhető formáit váltja ki, amelyeket megszüntetve fel lehetne szabadítani az ipari munkaerő bizonyos tartalékait.

Másként vetődik fel a probléma azonban akkor, ha a munkásság szakképzettségi, iskolázottsági különbségei, valamint az ezekből adódó mobilitási formák bizonyos területi feltételekhez kapcsolódnak. Míg a városi munkásság hagyományos paraszti utánpótlása a felszabadulás után szükségképpen anélkül szélesedett ki, hogy az minden esetben a falusi lakóhely elhagyásával járt volna együtt, a hatvanas évek fejleménye már egy olyan falusi munkásság tömeges megjelenése, amelynek mind munkahelye, mind lakása helyben volt. Ezt a jelenséget úgy is fel lehet fogni, mint annak a törekvésnek a megvalósítását, hogy a munkás és alkalmazotti réteg budapesti tömörülése csökkenjék. Ám ennek konkrétabb oka a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján mégis inkább a vidéken még fellelhető, nagyobbrészt női munkaerő iparba történő bekapcsolása volt. A cél megvalósítását jelzi, hogy 1974-ben a munkásoknak már csak 27 %-a, az alkalmazottaknak pedig

40 %-a dolgozott a fővárosban és ugyanakkor az agrárnépesség a faluban alig több mint egyharmados kisebbséggé vált, szemben a munkásság feles arányával. Természetesen ez nem érintette az ingázók időközben több mint egymillióra növekedett számát.

Nem ennek a vázlatnak a feladata megvilágítani a vidéki ipar fejlesztésének a termelékenység elégtelen fejlődésében - mind az alacsonyabb szinvonalú, mind a fejlettebb technikai bázis telepitése esetén - jelentkező dilemmáját. Az azonban tény, hogy a paraszti származásúak /főleg nők/ ezen ipartelepítéssel tovább serkentett munkássá válása nem lebecsülendő társadalmi hatásokkal járt. Annál is inkább észrevehetők voltak ezek, mert arányuk főként a-önmagát falun csak 11 %-ban reprodukáló - szakmunkások soraiban nőtt meg /mintegy 55-57 %-ra/ és a betanított, valamint a segédmunkások körében visszaesett, vagy éppen stagnált. Ezek a hatások paradox módon abban mutathatók ki, hogy miközben előmozdították a közeledést a különböző, de most már a felső pólusán is erősen paraszti töltésü munkásrétegek között, valójában elősegítették annak egy területi motiváltságú rétegzettségét is. Az utóbbira a koronát a különösen falusi munkások körében elterjedtté vált kisegítő gazdaságok rendszere tette fel. Mindez együtt több volt már, mint az egyoldalú mobilitással korábban megismert hatások eredménye, mert itt a társadalmi magatartás már a kölcsönösség eredője lett.

Nem szólva most az 1960 után minimálisra visszaszoruló magánszektorról, volt a szocialista szektornak egy olyan területe, amely sok szempontból, így a ráépülő társadalmi adottságokban is eltért a többitől és éppen ezért bizonyos hatást gyakorolt azokra. Ez a foglalkoztatottak számában másfél évtized alatt mintegy kétszeresére /403 ezer + részmunkaidőben foglalkoztatottak/ előretörő, döntően az ipar, a kereskedelem és az építőipar területén tevékenykedő szövetkezeti szektor volt. Aligha kell külön jelezni - amire egyébként a létszámváltozás 1975-ben kimutatott adatai is felhívják a figyelmet -, hogy a két szocialista szektoron belüli mobilitás az államiból a szövetkezeti felé /a mezőgazdasági termelőszövetkezetbe is!/ sokkal nagyobb, mint fordítva.

E jelenség annál is inkább figyelmet érdemel, mert ugyanakkor az 1974-et megelőző évtizedben nem a szövetkezeti, hanem

az állami iparban nőttek jobban /előbbi 40 % - utóbbi 50 % fölött/ az átlagbérek. Bizonyos, hogy ez is közrejátszhatott abban, hogy a szövetkezeti iparban a hetvenes évek elején valamelyest /53,3 %-ról 49,1 %-ra/ visszaesett a szakmunkások aránya és ugyanakkor megnőtt /33,5-ről 40,2 %-ra/ a betanított munkásoké. Mindazonáltal a szövetkezeti munkásság szakmai összetétele /több szakmunkással és kevesebb segédmunkással/ és iskolázottsága /8,5 év átlaggal/ még így is jobb az állami iparénál, melyben viszont az alkalmazottak szakképzettsége és iskolázottsága áll magasabb fokon. Miként munkásaik bérszintje, a szövetkezeti alkalmazottak alacsonyabb kvalifikáltsága és alacsonyabb létszámaránya is bizonyosan a szektorban elterjedtebb ágazatok jellegével függ össze.

A szocialista szektoron belüli szövetkezeti irányú mobilitás magyarázatára mégsem lenne elég valamiféle szubjektív indítékra utalni. Több magyarázatot nyújt már a kedvezőbb műszakrend, a telephelyek megosztottsága és könnyebb elérhetősége, s nem utolsósorban olyan, részben kiható szakmák művelésének lehetősége is, amelyek az állami iparon kívülre szorultak. Mindezek azonban azzal járnak, hogy az ipari szövetkezeteknek eszközlekötése az állami szektoréhoz képest lényegesen kisebb, és nagyobb a munkaerő igénybevétele. Azonban ez csak látszólag ellentétes a munkaerő intenzívebb felhasználására irányuló általános tendenciával, mivel a szövetkezeti ipar előbbiek ellenére is érvényesülő hatékonysága messze /pl. a költségráfordításhoz viszonyítva 60 %-kal/ meghaladja az állami iparvállalatokét. Mindez azért is figyelemre méltó, mert ugyanakkor a szövetkezetek a lakosságot olyan termékekkel és szolgáltatásokkal /pl. javítószolgálattal/ is ellátják, amilyenekre az állami ipar vagy profiljánál fogva, vagy kellő rugalmasság hiányában egyelőre még képtelen.

A mező-, erdő- és vízgazdálkodás hatvanas évek közepétől lassulóan fogyó keresői létszáma 1975-ben az összes foglalkoztatottak 20 %-a, kereken 1 millió volt. Ebből mintegy 280 ezer munkás és alkalmazott tartozott e népgazdasági ág állami szektorához. Minthogy e szektor dolgozóinak mezőgazdasági munkás besorolásáról, ilyen minőségü - de a munkásosztály más osztagaihoz képest feltételeinél fogva lemaradt - fejlődéséről nagyjából

egyetértéssel szól a kapcsolatos irodalom, a figyelmet inkább a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintegy 720 ezres dolgozói gárdájára érdemes fordítani. Egyszerüen azon oknál fogva, mivel e társadalmi csoport minősítésében, illetve a továbbfejlődését befolyásoló vagy éppen meghatározó tényezők megítélésében meglehetősen különböző, sőt ellentétes álláspontok alakultak ki.

Volt és van olyan álláspont, amely a szövetkezeti tulajdonforma adekvát társadalmi csoportjának az egységes szövetkezeti parasztságot, vagy éppen paraszti osztályt tartja, s mintegy az egységes szocialista tulajdon megteremtésétől várja a paraszti minőség átalakulását, munkássá válását. Ugy tünik azonban, hogy az ezzel kapcsolatos hierarchizáló megkülönböztetés, illetve e különbség gyors felszámolására irányuló gyakorlat, nem váltotta be a hozzáfüzött várakozásokat. Nem véletlen, hogy ezeket csillapitandó az MSZMP X. és XI. kongresszusa egyként hangsúlyozta, hogy a szövetkezeti és az állami tulajdon "azonos jellegü", "egy típusú szocialista tulajdon". Mindez nem jelenti a tulajdon és a munka társadalmasítási foka közötti különbség tagadását. Csakhogy ez a különbség korántsem olyan méretü, hogy ellentétes érdekek forrásává válhatna és, hogy a szocialista állam szabályozó rendszere nem jelentene jóval nagyobb befolyást annál, mint amennyi a termelőszövetkezetek által használt /manapság cca 4 %/ állami tulajdonú földterület révén biztosítható.

Ennek ellenére helyes az az 1967-től érvényesülő törekvés, amely már magán a szövetkezeten belül, a földhasználat és földtulajdon egységének kialakítására irányul. Ennek eredményeként ma már több mint 50 %-ra tehető a szövetkezeti földtulajdon területe. Természetesen, a "hármas osztatú" tulajdonjogi állapot igy sem korlátozza a közgazdasági értelemben felfogott valóságos jogalanynak: a termelőszövetkezetnek, a tagoktól viszonylag elkülönült, és az állami szektor érdekeivel összeegyeztetett gazdálkodását.

A tulajdonnal kapcsolatos problémakomplexumon belül gyakran eltúlozzák a kisegitő gazdaságok, illetve szükebben: a háztáji gazdaságok retrográd hatásának jelentőségét. Nem véletlen, hogy időnként - és nemcsak Magyarországon - érvényre jutnak olyan nézetek, sőt intézkedések is, amelyek valamiféle "elvszerüségből" ezek gyors korlátozását, illetve felszámolását sürgetik.

Az ilyen irányzatok rendszerint negatív hatást gyakorolnak nemcsak a mezőgazdasági termelésre és közellátásra, hanem a legkülönbözőbb társadalmi csoportok szociális helyzetére és magatartására is. A termelés és az ellátás területén mindez könnyen belátható, ha tudjuk, hogy a kisegítő gazdaságok jelentősége sokkal nagyobb annál, mint amennyit 14 %-os területi arányuk kifejez. Elég ezzel kapcsolatban a mezőgazdasági termelésből való /1975/ 32 %-os részesedésükre, vagy társadalmi szóródásukra utalni, amely szerint a háztartások összes aktív keresőinek több mint fele /és ebből csak 28 % a paraszti/ tart fenn ilyen gazdaságot.

Az iméntieken kivül megannyi racionális érv /terület-, munkaerő-hasznosítás, tőkeigénytelenség, jövedelemkiegészítés stb./ szól még a kisegítő és a háztáji gazdaságok mellett. Arra a fő kérdésünkre válaszolva, hogy segíti vagy hátráltatja-e a termelőszövetkezeti tagság társadalmi átalakulását, ugyancsak azt lehet mondani, hogy e gazdaságok a hagyományos paraszti keretek felbomlásának, a mobilitás felgyorsulásának éppen nem akadályozójaként, hanem legfeljebb következményeként jöttek létre. Hatásuk ma már nem változtat annak a pozitív folyamatnak a lényegén, amelyet a hajdani parasztság körében a nagyüzemi gazdálkodás bontakoztatott ki. E gazdaságok megszüntek kontinuin kicsinyített utódjai lenni az egykori parasztgazdaságoknak, mert jórészt specializált árútermelői vállalkozásokká váltak, amelyek mind a termelés, mind az áruértékesítés területén kapcsolódnak és integrálódnak a szocialista nagyüzemekbe.

Ugyanakkor, mivel a hetvenes évek közepére a falvak lakosságának majdnem fele a munkásséghoz tartozott és közülük többen rendelkeztek kisegítő gazdasággal, a kisegítő gazdaságok fenntartása alapján, nemcsak érdekellentétről nem beszélhetünk e két társadalmi csoport között, hanem éppen egy olyan közelségről és közeledésről van szó, amely kölcsönösen hatással van mindkét oldalra, sőt hosszú időn át itt is, ott is egyaránt fontos szerepet játszik a munkássá válás útjának és fokának meghatározásában.

A termelőszövetkezeti tagság munkássá válásának folyamatában azonban az előbbi tulajdoni kérdésekhez képest, sokkal lényegesebb szerepe van annak a fejlődésnek, amelyet a mezőgazda-

sági termelőerők, a koncentráció különböző formáihoz kapcsolódva, felmutatnak. E fejlődés korántsem spontánul hat, az anyagi megalapozottság mellett nagy része van abban a szakmai és pszichikai feltételeknek is. A koncentráció legelemibb formája az üzemi méretek megnövelése, a különböző termelőszövetkezetek és földterületek összevonása útján. Így sikerült elérni, hogy az átszervezéssel létrehozott 4000 termelőszövetkezetből 1976-ra mindössze 1600 lett, egyenként átlag 3000 ha területtel. Mindezt nemcsak egyszerűen követte az élő és holt inventár koncentrációja, hanem meg is haladta, mivel megjelentek a nagyüzemi állattartás fejlesztését szolgáló szakosított telepek, elterjedtek a nagyteljesítményű gépek, valamint a termelés és a betakarítás technológiájában szinte forradalmi változást hozó géprendszerek. Mindezek ismét tovább feszítették az egyesülésekkel megnagyobbodott kereteket és a koncentráció magasabb fokához: a társulásokhoz, kooperációkhoz adtak ösztönzést. 1976-ban mintegy 500 ilyen intézményt számoltak össze, 100 ezer körüli foglalkoztatottal.

Mindezek nemcsak feltételezték a termelés legfőbb tényezőjének, az embernek a szakmai, pszichikai alkalmasságát, hanem szüntelen hatást is gyakoroltak arra. Így óriási változás következett be a termelőszövetkezeti munkaerő összetételében, szakmai kapacitásában. A felső- és középfokú végzettségű vezetők száma a korábbi kétszeresénél is magasabb lett. 1974 végén több mint 120 ezer szakmunkás - közülük 73 ezer ipari szakmunkás - dolgozott a termelőszövetkezetekben, amely a gépjárművezetőkkel együtt, a közös gazdaságokban foglalkoztatott fizikai dolgozóknak mintegy 30 %-át alkotta. Mindez a technikai bázis fejlődése mellett azzal is összefüggött, hogy a termelés növelése és a jövedelmezőség /árszinvonal/ emelése a hatvanas évek végétől egyre jobban segítette az új követelmények és az elmaradt keresetek között addig fennálló ellentmondás feloldását. Így az 1967-74 között bekövetkező mintegy 5 évnyi "fiatalodás" jórészt abból eredt, hogy a kiöregedett tagokat a helyi utánpótlás mellett más népgazdasági ágakból vagy szektorokból átlépők is pótolták.

A mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése, koncentrációja részben lehetőséget nyújt arra - ha csökkenő mértékben is -, hogy a tegnapi parasztok a mezőgazdaságból kilépve a munkássá válás direkt útjára térjenek, részben a saját keretekben maradt

tagságot is ilyen céllal formálja. Teszi ezt azzal, hogy miközben csökken tulajdonosi kötődése, növekszik munkájának társadalmasítása, és úgy is, hogy egyre tágulnak az olyan tevékenységi körök, amelyekben az ipari eredetü gépek, eszközök és anyagok mellett megnövekszik az ipari jellegü élőmunka részaránya is. A munka jellegének változása mellett a tagsági jog gyakorlásának áttételezettsége /alkalmazottaknál pedig az eredendő jogállás/ is a paraszti minőség ellen szól. A technika alkalmazása és a technológiai fegyelem tehát sokkal több parasztot tesz az ipari munkáshoz hasonlóvá, mint amennyiben az ágazat ipari részlegeiben dolgoznak.

Az átszervezés másnapján a munkakörök, a munkák jellege alapján kialakuló csoportok arányának összevetése a tiz esztendővel /1963-1972/ későbbiekkel, általában jól bizonyítja, hogy míg a paraszti típusu, vagy az ahhoz hasonló munkát igénylő ágazatok élőmunka felhasználása visszaszorult /pl. növénytermesztésben és állattenyésztésben 66,6 %-ról 46,2 %-ra/, az iparszerü és többnyire külön szakképzettséget igénylő ágazatoké, valamint a vezetői és "általános" tevékenységé kiterjedtebb lett. Az előbbi "paraszti" típusu munka változását is mutatja, hogy már a hetvenes évek elején közel 25 ezer szakmunkást tartottak nyilván a növénytermesztés és az állattenyésztés különböző részlegeiben.

Az így kialakult arányokon nem változtat a mintegy 600 ezer aktív termelőszövetkezeti dolgozó mellé számítható 400 ezer /sőt a nyugdíjkorhatár fokozatos leszállításával az előbbi csökkenésével szemben, növekvő/ nyugdíjas és járadékos, illetve a közülük az a 100 ezer, aki még a közösben is dolgozik. Ennél, a közös tevékenység szempontjából passzív tömegnél jelentősebbek azok a minőségi tényezők, amelyeket a birtokos paraszti normákat már nem ismerő, vagy azokkal könnyen szakító, és a kisegitő háztáji gazdaság helyett a közösben jobb keresetet biztosító szakmák felé orientálódó és nem utolsósorban szabad időre igényt tartó fiatalok jelentenek, akik a generációváltással csakhamar tulsúlyban lesznek a termelőszövetkezetekben. Jogos tehát, ha a munka jellegének és a hozzá kapcsolódó tartásformák /nem utolsósorban a családok vegyessége miatt/ megváltozása alapján a termelőszövetkezetek dolgozóinak legalább felével /s az idővel

ennél is többel/ úgy számolunk, mint akik a munkássá válás útján vannak, vagy éppen már munkássá váltak.

E folyamatról szólva nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a korábban még a paraszti tagozódás egyes elemeit őrző, de az utolsó évtizedben egyre jobban a közösben végzett munka jellegéhez és mennyiségéhez kapcsolódó jövedelmek alakulását, melynek ugyancsak nagy jelentősége volt a termelőszövetkezeti dolgozók életszintjének és életviteli lehetőségének a munkásosztályéhoz való közelítésében. A két társadalmi csoport jövedelmének 1968 utáni paritásba kerülése, a termelőszövetkezeti tagsággá lett parasztság szociális fejlődésében valójában évtizedek - ha ugyan nem évszázad - adósságát és várakozását váltotta be. Ha a hetvenes évek derekára ez a paritás meg is billent a termelőszövetkezeti dolgozók javára, amögött rendszerint több pluszmunka és kevesebb szabad idő állott. Ugyanakkor, nem szólva a hetvenes évek jelentős szociális intézkedései /nyugdíj- és családi pótlék-emelés, GYES, fizetett szabadság/ ellenére is még mindig alacsonyabban alakuló társadalmi juttatásokról, annak infrastruktúrális és fogyasztói ellátottsága a városéhoz képest lényegesen kedvezőtlenebb. Így nemegyszer a jövedelem felhasználásának korlátozott lehetőségei, vagy gyakran a hagyományosból átplántált presztizs-formái /"ötödik lépcső", kerítés, sirkő stb./, könnyen hathatnak nem kívánatos irányba. Ezeknek a problémáknak a megoldása, együtt a látszólagos pluszok /valójában hiánypótlások/ biztosításával, ma már korántsem fogható fel valamiféle "parasztpolitikai" kedvezésként, tekintettel arra, hogy a fejlesztésre váró falvak lakosságán belül a termelőszövetkezeti tagság már évekkel korábban kisebbségbe került.

Az iméntiek nyomán úgy tűnik, hogy sem a hajdan széttagolt parasztság egységes szocialista termelőszövetkezeti paraszti osztállyá való átalakulásáról, sem arról nem lehet megalapozottan beszélni, mintha a paraszt elnevezés és életvitel ma már teljesen a multé lenne. Helyesebb úgy elfogadni, hogy a jelenlegi fejlődés, az egykori parasztság osztályokra bomlására, tagozódására úgy tesz pontot, hogy annak, mind a korábban ellentétes pólusokon álló csoportjait, mind a viszonylag homogén kis- és középparaszti tömegeit egységesen és fokozatosan megfosztja a történeti értelemben vett paraszti jegyektől. Másképpen szólva a

történeti fejlődésben fáziskésést szenvedett parasztságot a termelőszövetkezeti formáció sem azzal kárpótolja, hogy szocialista keretekben engedi kiteljesedni és segíti annak a tőkés termelési viszonyok miatt részben felbomlasztott egységét. A történelem aligha ismer ilyen kárpótlást. Azt viszont igen, hogy éppen mert most már a dolog természeténél fogva nem polgári módon, nem egymással ellentétes osztályokba, hanem szocialista módon, egy, az osztályok közötti különbséget megszüntető állapot felé haladó társadalomba integrálja a parasztságot; immár új minőségben egyenlővé teszi a társadalmi munkamegosztásban különböző helyeken álló csoportjaival.

Az értelmiség fejlődésében a hatvanas évek közepét követő évtizedben jelentős, s különösen a tudományos és technikai fejlődés vívmányainak alkalmazását, valamint a termelési potenciál növelését és egyáltalán a fejlett szocializmusnak a tudományt és kultúrát demokratizáló törekvéseit jelző változások következtek be. E változások sorából hadd emeljük ki az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók számának újabb negyedmilliós növekedését, mely azt jelentette, hogy a kereső népességnek immár közel egynegyede /1250 ezer/ tartozott ehhez a társadalmi réteghez. E növekedés viszonylagosságának érzékeltetésekor érdemes a Szovjetunióra hivatkozni, ahol hasonló időtávon belül mintegy megkétszereződik e réteg, vagy a fejlett tőkésországokra utalni, amelyekben már nem annyira a növekedés dinamizmusa a jellemző, hiszen a kereső népesség egyharmadát vagy annál is nagyobb részét az értelmiségi és szellemi pályákon dolgozók csoportja alkotja.

Ezek az összevetések mégis csak általánosságban tájékoztatnak, mert a részleteket vizsgálva pl. hazánk esetében is kiderül, hogy a legdinamikusabban növekvő felsőfoku müszaki, mezőgazdasági és közgazdasági képzettséggel rendelkező alkalmazottak számának 1963 utáni megkétszereződéséhez még tíz esztendőre sem volt szükség. Ez lehetővé tette, hogy a szakembergállomány népgazdasági ágak közötti eloszlása szorosabban igazodjék a szükség által felvetett arányokhoz. Nem kis jelentőségü az, hogy olyan nem termelő ágazatokban is, mint a diplomásokkal leginkább ellátott egészségügyi és kulturális szolgáltatás, ugyanezen időtávon belül, több mint kétszeresére nőtt /134-ről 285-re/ az 1000 foglalkoztatottra jutó felsőfokú végzettséggel rendelkezők

száma, és csökkent azoké /pl. tanítóké/, akik alacsonyabb képesítésűek voltak. Hozzá kell még tenni, hogy a felsőfokú végzettségű szakemberek zöme korszerű diplomával rendelkezik, ugyanis közel 50 %-uk 1960 után szerezte az oklevelét, s mintegy 10 %-uk valamilyen továbbtanulásban azóta is részt vett.

A fejlődésnek az a már korábban jelzett pozitív tendenciája, hogy az irányító munkakörökben tevékenykedő szűkebb értelemben vett vezetők és értelmiségiektől /320-350 ezer/ elindulva, a szakalkalmazottak, az irodai dolgozók tömegén át visz az út a termelésirányítói, majd a közvetlen fizikai munka területére, most még kedvezőbb formában érvényesült. Ugyanis a felsőfokú /ezen belül a müszaki, mérnöki/ végzettségűeket mind nagyobb arányban foglalkoztatják a kutatás, a fejlesztés területén. Erre utal általánosabban is az, hogy a tudományos kutatásra fordított összegek növelése mellett a kutatói létszám tíz év alatt több mint kétszeresére nőtt /37,5 ezer - 81,3 ezer/. Ezzel párhuzamosan a termelés közvetlen irányításában a mérnökök helyét egyre nagyobb számban veszik át a felsőfokú technikumi végzettséggel rendelkező szakemberek.

Van azonban a változásoknak egy másik, az előbbieknél általánosabb jelentőségü vonatkozása is, amely egy régi nyomasztó ellentmondás feloldását jelzi. Míg korábban a vezetői, értelmiségi munkaköröket betöltők száma magasabb volt a megfelelő iskolai végzettségűekénél, ebben az időszakban ezek együttes, mintegy 1250 ezres számához képest jóval több, csaknem másfélmillió felsőfokú /375 ezer/ és középfokú /1099 ezer/ végzettséggel rendelkezőről beszélhetünk. Ez a mennyiség ugyan nem számítható maradéktalanul a kereső népesség köréhez /pl. öregek, háztartásbeliek/, potenciálisan mégis fedezetet nyújtott arra, hogy a magasabb kvalifikáltságot igénylő munkaköröket megfelelő szakemberek töltsék be.

Természetesen ezekkel nem fedhető el, hogy még mindig tömegesen vannak olyanok, akik a nyolc általános iskolai osztályt sem végezték el, s szinte kizárólag testi erejük igénybevételével keresik kenyerüket, és hogy a gazdasági és müszaki vezetők közül is minden második, illetve harmadik vagy negyedik, felsőfokú diploma nélkül tölti be munkakörét. Csak részben tekinthető mindkét véglet valamiféle "örökségnek", mivel bizonyos ese-

tekben /pl. fiataloknál/ a felülképzettség a feltűnő, máskor pedig a szakképzettség jellege és a munkaköri igény /szakemberek 16 %-ánál/ nem egyezik egymással. E helyzet következményei meglehetősen ellentmondásos módon jelentkeztek. Egyes ágazatokban /közigazgatás és egyéb szolgáltatásokban/ bizonyos "elöregedés" tapasztalható, másokban fokozott nyugdíjaztatás, esetenként /1 %=5000 fő/ a vezetői helyről beosztott /szellemi/ dolgozóvá való visszaminősítés. Másokat ez a szituáció arra serkentette, hogy a munkakörük ellátásához megszerezzék a megfelelő iskolai végzettséget. Az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező vezetők, valamint értelmiségi és szellemi munkakörben dolgozók mintegy 12 %-a így, utólag jutott diplomához.

Ha az utóbbi jelenségek különösen ha azokat a vezetés szinvonalának, emelésének és a munkahelyi demokrácia kiterjesztésének összefüggésében nézzük - látszólag és közvetlenebbül a vezetői és értelmiségi munkakörök betöltéséhez szükséges képzettség /és alkalmasság/ problémáit vetik is fel, valójában közvetve érintik e réteg mobilitásának, illetve zártságának kérdését is. A mobilitási adatok ugyanis azt mutatják, hogy e réteg intenzív átalakulását jelentős stabilitás követte. Ha volt is bizonyos intergenerációs beáramlás, többnyire munkás- és parasztszármazásu nők részéről, az elsősorban a községek szellemi foglalkozású rétegeibe irányult, mivel ez döntően a mezőgazdasági nagyüzemek intenzívebb fejlődéséhez, vidéki ipartelepítéshez kötődött.

Aligha vitatható, hogy ha a lakosság Budapesten, az egyéb városokban és a községekben kimutatott 19,6, 30,8, és 49,6 %-os megoszlása mellé állitjuk a diplomások egyes lakóhelytipusok kereső népességén belüli 7,1, 4,3 és 1,4 %-os arányát, teljesen indokoltnak tünik a lakosság felét felölelő községek e területen mutatkozó további fejlesztési igénye. Csakhogy ennek a fejlesztési folyamatnak van néhány nem kivánatos hatása is. Bár nem teljesen ilyennek tekinthető, mégis érdemes említést tenni arról a nivellálódásról, amely az eltérő gazdasági fejlettségü területek szellemi dolgozóinak szükségtelenül azonos arányában nyilvánul meg. Sokkal súlyosabbak azonban e folyamat differenciáló hatásai; azok amelyek a településtípusokkal egybeesően a vezető, értelmiségi és szellemi dolgozók között származás szerinti el-

határolódást is mutatnak. /Ezeknek Budapesten 1/10-e, vidéki városokban 1/4-e, községekben 40 %-a parasztszármazású./ Ezt a cezurát újra és újra meghúzza a különböző településtípusok zártabbá válása e réteg korábbi mobilitási nyitottságához képest. Míg a hatvanas évek közepén a vezető és értelmiségi apáktól származó gyermekek közül Budapesten 20-26 %, községekben 16-18 % lett /férfi-nő / fizikai dolgozó, ez az arány 10 év után - különösen Budapest esetében - /13-11 %-ra/ megcsappant. Ugyanakkor csökkentek a fizikai dolgozó rétegekből e rétegbe való bekerülés lehetőségei is.

Ha azt nézzük, hogy a vezető, értelmiségi, valamint szellemi munkahelyek korábbi növekedési üteme mérséklődik, és éppen ezért a hozzájuk nyíló kapu előtt is nagyobb a továbbtanulásért, az egyetemi bejutásért folyó verseny, bizonyos, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek esélyei csökkennek. Ezt bizonyítja fogyó arányuk a gimnáziumokban /1967: 50,5 % - 1974: 47,5 %/ és a felsőfokú oktatási intézményekben /38,5 %-ról - 36,6 %-ra/. Külön vizsgálat dolga lenne /folynak is ilyen kísérletek/ kimutatni, hogy e helyzet kialakulásában mennyire játszott közre mind a fizikai, mind a szellemi pálya kölcsönös presztizsének csökkenése; hogy a fizikai dolgozók gyermekeinél a keresetek viszonylag alacsony szintje miatt a szellemi pálya, az értelmiségi gyermekeknél a továbbjutás korlátozott lehetőségei miatt a fizikai pálya értéke alábecsült.

x

Összefoglalás /az egyes fejezetek bevezetéseként leírt összegezéseket nem ismételve/.

A magyar társadalom szerkezetének a felszabadulás után megváltozott hatalmi és termelési viszonyokhoz, a szocialista népgazdaság fejlődéséhez kapcsolódó több lépcsős átalakulásával gyökeresen felszámolódtak azok az adottságok, amelyek egy feudális ballasztokkal terhelt, tőkés ipari fejlődésében elmaradott agrárország szociális képletét jellemezték. A több mint három évtizedes fejlődés eredményeként létrejött a fejlett szocializmus viszonyait tükröző dinamikus társadalmi struktúra. E struktúra a kizsákmányoló társadalmakat jellemző antagonisztikus

osztályviszonyok felszámolása és az osztályok közti különbségek megszüntetése közötti átmenet útján van. Az átmeneti társadalom domináns eleme hatalmi és szociális szempontból egyaránt a munkásosztály, mely megszabja és hasonítja a számában és arányában folyvást csökkenő, minőségében pedig átalakuló termelőszövetkezeti parasztság társadalmi arculatát. Ugyanakkor, egyre több ponton közelít és kapcsolódik a munkásosztályhoz a tudományos és technikai fejlődéssel számszerüen és jelentőségében megnőtt szocialista értelmiség is. A munkásosztály hatalmi pozíciója, a szocialista termelési viszonyok alkotta környezet még a lakosság néhány százalékát jelentő kisárútermelő rétegek útját, arculatának formálódását is nagyban meghatározza.

Valamennyi társadalmi csoport esetében a fejlődés összetevőiből az rajzolódik ki, hogy ezek a csoportok - a korábbi osztálytársadalomhoz képest - egy homogénebb közösség alkotóelemei lettek, mégis, ezen belül is, jelentkeznek és ujratermelődnek - méghozzá kettős értelemben is - bizonyos nemkívánatos különbségek.

Egyrészt ilyenek tapasztalhatók az egyes társadalmi csoportokon, a munkásosztályon vagy éppen a termelőszövezeti tagságon belül is. Elég ezzel kapcsolatban arra a széles skálára utalni, amely a szakmunkás és a segédmunkás, illetve az azonos szinten álló fővárosi és községi munkás helyzete, vagy éppen a termelőszövetkezeti tagság regionálisan eltérő helyzete között húzódik. Ezek a különbségek többnyire nemcsak a szocialista bérezés /egyenlő munkáért - egyenlő bér!/ racionális elvét, hanem a társadalmi javak - az életvitel egészére kiható - központi elosztásának problémáit is tükrözik. Megoldásra vár, hogy az elv és a kialakítandó életvitel követelményei az elosztás terén optimálisan érvényesüljenek.

Másrészt az egyes társadalmi csoportok között is mutatkoznak bizonyos nemkívánatos különbségek. S mindezek éppen azokon az érzékeny pontokon, ahol mint azt a társadalmi méretekben felhatalmazott, megmásíthatatlan tapasztalatok jelzik, leginkább érvényesülhetnek a társadalmi homogenizálódás jótékony tendenciái. Olyan tendenciák, mint a generáción belüli, de még inkább az intergenerációs előrejutási mobilitás növekvő esélyegyenlőtlensége helyett: az esélyegyenlőség; sőt az egyirányú előreju-

tási lehetőség és törekvés kondícionálása mellett: a társadalmi demokráciának egy mélyebb vonulatát jelző kölcsönös mobilitás.

Az egyes társadalmi csoportokon belül, illetve a társadalmi csoportok között létező nemkívánatos különbségek felvetik a város és falu, valamint a szellemi és fizikai munka közti különbség felszámolásában megvalósított és elkövetkező szakasz értékelésének igényét. Nem kétséges, hogy az egyes munkák jellege közti különbségek felszámolásában még hosszú ideig nem lehet jelentősen előbbre jutni. Éppen ezért a társadalmi "hídépítésben", az affinitás elmélyítésében a mobilitás különböző formáinak megkülönböztetett helyet kell kapniok. Ugyanakkor a város és a falu közti különbség megszüntetésének igénye a korábbiakhoz képest máris újabb racionális maggal és több objektív alappal rendelkezik, mint ahol e folyamat tart. Mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy a város és a falu közti különbség nem tükrözi sem a kizsákmányoló társadalmak alapellentéteit, sem pedig a munkásságra és a parasztságra jellemző települési különbségeket, mivel a falvakban manapság - és holnap egyre inkább - az uralkodó társadalmi elem már nem az egyébként is megváltozott minőségű parasztság. Tehát egy központilag indukált, határozottabb falu-politika /infrastruktúra, szolgáltatások stb. létesítése/ nemcsak az erőltetett termelői beruházások preferálása kapcsán történt kényszerű elmaradás "behozását" jelentené, hanem azt, hogy a fejlesztési politika megfelelne a gazdasági és a társadalmi struktúra igényeinek. Különösen helytálló ez olyan feltételek között, amikor a milliós ingázás belátható időn belül felszámolhatatlan.

Mindezek az igények azért is hangsúlyozandók fokozottan, mivel korábban az osztályszempontú társadalompolitika tudatosan vagy többnyire ösztönösen, de szükségszerűen a nagy gazdasági átalakulásokat, változásokat követte, vagy esetleg előzte meg. Éppen ezért is tűnik úgy, hogy nem készült fel azokra az időkre, amikor az ilyen változásoknak vége szakad és a társadalmi mozgások kívánatos iránya művi úton is egyre nehezebben kondícionálható. Különösen nehéz ez akkor, ha a szabályozás csupán oktatáspolitikai és közvetlenebb szociálpolitikai intézkedésekre korlátozódik.

Végül külön kiemelendők azok a fogalmi és tartalmi proble-

mák, amelyek a termelőszövetkezeti parasztság változó társadalmi minőségéhez kapcsolódnak. Annál is inkább megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ezek, mert ennél a társadalmi csoportnál követhetők nyomon legjobban - számszerüen és életminőségben is - mindazok a változások, amelyek a vezető osztályhoz, a munkásséghoz való hasonulás folyamatát mutatják, éppen ezért egyidejüleg felvetik a munkás-paraszt szövetség fejlődésének közelebbi és távolabbi kérdéseit is.

Abban a kérdésben, hogy a tulajdonforma, valamint a munka adott társadalmasítása kibontakoztatja-e a termelőszövetkezeti parasztság kompakt osztálykereteit - a dolgozatban megkisérelt elemzés nem jutott pozitív következtetésre. Egyben azt is kimutatta, hogy a kisegítő /háztáji/ gazdaság fennállása magában nem gátolja a termelőszövetkezeti tagság munkásvonásainak erősbödését. Arról nem is szólva, hogy e gazdaság megszüntetése esetén aktív munkaerőben nem nyerne az osztály annyit, mint amennyit termelésben a mezőgazdaság veszítene általa.

Mégsem csak a racionalitás okozatisága oldaláról vonható kétségbe az egységes paraszti osztály megteremtésének lehetősége és bontakozik ki a paraszti minőségből a munkásságba való átmenet útja, hanem - immár csupán kapcsolódva a dolgozatban írtakhoz - más oldalról is. Nevezetesen onnan, hogy ma már e formulát - amolyan fordított logika szerint - egy alapvetően következményként hozzákapcsolódó másik formula a munkás-paraszt szövetség tartja életben. Ismerve és elismerve a hatalom alapját képező munkás-paraszt szövetség óriási történelmi funkcióját, sőt, ismételt deklarálásának politikai jelentőségét; mégis úgy tünik,hogy e szövetség és a bázisaként emlegetett termelőszövetkezeti parasztság a valóságban elvesztette korábbi súlyát. Amennyire a parasztság vagy annak dolgozó rétegei, szövetségben a munkásosztállyal, sajátos forradalmi erőt képviseltek a feudális maradványok vagy jobb esetben a burzsoázia elleni több lépcsős harcban, később annyira megcsappan, majd kimerül e sajátosan paraszti feszítő erő, nemcsak tömegességében, hanem a soron levő célkitüzések jellege miatt is. Aligha jelentene eltávolodást az igazságtól az a - csak első olvasásra paradoxnak látszó - megfogalmazás, hogy manapság a termelőszövetkezeti tagság végső soron abban szövetségese a munkásosztálynak, hogy felszámolja a

mezőgazdaság és önnön paraszti minőségének maradványait, s általa a munkás-paraszt szövetség funkcionálásának alapjait.

Nem kétséges, igen nagy felelősséget, sőt kockázatot igényel a munkás-paraszt szövetség hagyományos, s még talán alapjainak megszünése során is agitatív erővel ható formulájának megbolygatása, mégis a társadalomtudománynak kötelessége jelzést adni a megváltozott valóságról és a belőle eredő következtetésekről.

Irodalom:

Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és béarányai. Statisztikai Időszaki Közlemények 196. KSH 1971.

Bálint József: Társadalmi rétegződés és ...vedelmek. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Berend T. Iván: Szocialista gazdaság története Magyarországon 1945-1968. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

Berend T.Iván--Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.

Berend T.Iván--Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről. Magvető Könyvkiadó 1974.

Csernok Attila--Ehrlich Éva--Szilágyi György: Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Csikós Nagy Béla: Magyar gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó 1971.

Dávid János: Néhány gondolat a munkásság rétegződéséről. Kéziratban 1978.

Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok. /Szerk.: Huszár Tibor/ Kossuth Könyvkiadó 1978.

1949. évi népszámlálás 12. Összefoglaló főeredmények. Budapest 1952.

1949. évi népszámlálás 8. A foglalkozás statisztika részletes eredményei 1952.

1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok Budapest 1963.

1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. Budapest 1973.

Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1967. Statisztikai Időszaki Közlemények 135. KSH 1969.

Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1975. Adatgyüjtemény. Statisztikai Időszaki Közlemények 399. KSH 1977.

Harcsa István: A társadalmi struktúra átalakulása a felszabadulás után. Kéziratban 1978.

Héthy Lajos--Makó Csaba: Munkások, érdekek, üzemi demokrácia. Budapest 1976.

Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. /Szerk.: Lackó Miklós-Szabó Bálint / Kossuth Könyvkiadó 1964.

Az ipar helyzete az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor. Statisztikai Időszaki Közlemények 119. KSH 1968.

Ipari munkások munka- és életkörülményei. /Szerk.: Huszár István/ Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.

Az ipari munkások munkakörülményei és bérhelyzete. Statisztikai Időszaki Közlemények 82. KSH 1966.

Képzettség és kereset 1971. 1--3. Statisztikai Közlemények 278., 313. és 324. KSH 1973--1974.

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai müveltségéről és aktivitásáról..Kossuth Könyvkiadó 1976.

Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974.

A Kölcsönös Gazdasági Segitség Tanácsához tartozó országok népgazdasága. Statisztikai Adatgyüjtemény Budapest 1974.

Kovácsy Tibor: Szempontok a mai kisgazdaságok elemzéséhez. Kéziratban 1978.

Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1967--1949. Kossuth Könyvkiadó 1961.

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944--1948. Kossuth Könyvkiadó 1967.

A Magyar magánkisipar. Statisztikai Adatgyüjtemény 1938--1960. Statisztikai Időszaki Közlemények 44. KSH 1961.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956--1962. Kossuth Könyvkiadó 1964.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963--1966. Kossuth Könyvkiadó 1968.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1973.

A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1970.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975.

A mezőgazdasági kistermelésről. Kéziratban KSH Mezőgazdasági Főosztálya.

Mezőgazdasági adattár I--II. Budapest 1965.

Munkaerőhelyzet /1949-1964. január 1./ Statisztikai Időszaki Közlemények 76. KSH 1965.

A munkásosztály fejlődésének, struktúrájának és tudatállapota alakulásának vizsgálata. Kéziratban. /Szerk.: Lackó Miklós/ 1973.

Nyitrai Ferencné: Ipari struktúránk: változások, hatékonyság. Kossuth Könyvkiadó 1977.

Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás. Akadémiai Kiadó 1972.

Orbán Sándor: A munkásság és a szövetkezeti parasztság közeledésének problémái és perspektívái. Kéziratban 1978.

Sárfalvi Béla: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1965.

Szakács Sándor: Az állami gazdasági dolgozók társadalmi helyének alakulása. Kéziratban 1978.

A szocialista iparban foglalkoztatottak létszámösszetétele és kereseti viszonyai. Statisztikai Időszaki Közlemények 396. KSH 1977.

A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények 343. KSH 1975.

Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 000 háztartás 1963. évi adatai. Statisztikai Időszaki Közlemények 90. köt. KSH 1966.

A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. Személyi és háztartási adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján. Budapest 1975.

A változó falu /Szerk.: Kulcsár Viktor/ Gondolat Könyvkiadó 1976.

Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történettudomány köréből. Uj sorozat 55. Akadémiai Kiadó 1971.

Közgazdasági Szemle, Politikai Főiskola Közleményei, Szociológia, Társadalmi Szemle, Társadalomtudományi Közlemények, Valóság - a hetvenes évek e tárgyra vonatkozó irásai.

... Ádám - Bleskovits János - Kárpáti Sándor

AZ OSZTÁLYVISZONYOK HELYE ÉS SZEREPE TÁRSADALMUNK SZOCIÁLIS STRUKTÚRÁJÁBAN

A magyar társadalom szociális strukturájában a szocialista forradalom eredményeként végbement gyökeres változások felvetik azt a kérdést, hogy a mai magyar társadalom szociális struktúrájában egyáltalán milyen szerepet játszanak még az osztályviszonyok, a szociális struktúra elemzésében és jellemzésében mennyire alkalmazható a marxista osztályfogalom és osztálymegközelítés. Ez a kérdés hosszabb ideje a meg-megújuló elméleti viták középpontjában áll. Egy korábbi periódusban nálunk is általános volt az a felfogás, amely a szociális struktúrát mechanikusan a társadalom osztályszerkezetével azonosította, ennek megfelelően a szociális struktúra elemzését gyakorlatilag az osztályviszonyok vizsgálatára korlátozta. A 60-as évek szociológiai irodalmában azonban olyan felfogás fogalmazódott meg, amely szerint az osztályviszonyok a mi társadalmunkban már teljesen elvesztették korábbi jelentőségüket, tehát az osztályfogalom és az osztálymegközelítés sem alkalmazható már társadalmunk jelenlegi szociális struktúrájának vizsgálatára és jellemzésére. Ennek a felfogásnak a bírálói azonban rámutattak arra, hogy a szocialista forradalom győzelmével az osztályok és osztálykülönbségek felszámolása csak elkezdődött; az osztályok teljes felszámolása jóval hosszabb ideig tart. A szocialista társadalomban még nem tűnt el minden osztálykülönbség és ameddig osztályok egyáltalán léteznek, addig az osztályviszonyoknak meghatározó jelentőségük van a társadalom szociális struktúrájában is. Mások az osztályok és osztályviszonyok létét nem tagadva azt hangsúlyozták, hogy ezek ma már egyáltalában nem határozzák meg az emberek konkrét szociális helyzetét, az empirikus felmérések módszereivel nem ragadhatók meg, az osztályfogalom a mi viszonyaink között tehát nem peracionális szociológiai kategória, hanem csak az elméleti - politikai elemzés eszköze. A vitában olyan kísérletekre is sor

került, amelyek a marxista osztályfogalom tartalmát kívánták módosítani, azt állítván, hogy ma már az osztályviszonyok alapját és az osztálykülönbségek fő kritériumait nem a tulajdonviszonyok jelentik, hanem a munkamegosztás, a hatalmi viszonyok, a döntési mechanizmus.

Az osztályviszonyok szerepéről és jelenlegi helyzetéről kialakult vita nem csak a szociális struktúrában végbement, illetve kibontakozó valóságos történelmi folyamatok konkrét értékelését érintette, hanem a szociális struktúra marxista elméletének néhány olyan általános kérdését is felvetette, amelyek megoldása jelentős mértékben befolyásolja a történelmi folyamatok konkrét értékelését is. Ezért szükségesnek látszik állást foglalni a fontosabb vitatott elméleti és módszertani kérdésekben. Ezekben a kérdésekben nem tekintjük célunknak a különböző álláspontok részletes kritikai elemzését, személyhez szóló polémia folytatását, vagy a vita valamiféle lezárását. Az a célunk, hogy röviden és pozitív formában összefoglaljuk azokat az elméleti és módszertani kiindulópontokat, amelyekből megközelítjük az osztályviszonyok helyzetét, szerepét és fejlődését társadalmunkban.

Az osztályviszonyok átalakulásának és jelenlegi helyzetének értékeléséhez nem végeztünk újabb konkrét felméréseket. Abból indultunk ki, hogy a vizsgált kérdésben rendelkezésre álló és általában ismert adatok lehetővé teszik a megfelelő elméleti általánosítást, s hogy az osztályviszonyok megítélésében a fő gondot nem az adatok, empírikus vizsgálatok hiánya, hanem azok elméleti interpretálása okozza.

a/ A szociális struktúra és az osztályviszonyok néhány elméleti kérdéséhez

A szociális struktúra fogalma a társadalom tagozódásának különböző síkjait foglalja magába. Az osztálytagozódáson kívül magába foglalja az osztályok belső rétegződését, az osztályok közötti átmeneti rétegeket, valamint az egyéb nem osztályjellegű rétegeket is. Ezért egy adott társadalom szociális struktúrájának konkrét megismerése mindig olyan komplex megközelítést igényel, amely kiterjed a társadalom tagozódásának minden síkjára, feltárja azok kölcsönhatását, és bemutatja azok konkrét totalitását. Ezen belül merül fel az a kérdés is, hogy a társa-

dalmi fejlődés adott szakaszán milyen sajátos szerepet játszanak a tagozódás különböző síkjai, közülük melyiknek van meghatározó jelentősége az össztársadalmi struktúra vagy az egyének szociális helyzete szempontjából.

A marxizmus szerint az osztálytársadalmak szociális struktúrájában kitüntetett helye és különleges szerepe van az osztálytagozódásnak. Ezekben a társadalmakban az osztályviszonyok a szocialista struktúra legfontosabb, konkrét totalitását alapvetően meghatározó részét jelentik. Az osztályviszonyok mutatják meg, hogy melyek azok a nagy társadalmi csoportok, amelyek léte szükségszerűen következik az adott társadalom természetéből, amelyeknek az érdekei és törekvései kifejezik az adott társadalom mozgásának, fejlődésének irányát és lehetőségeit.

Egy történeti-társadalmi formáción belül az osztályszerkezet a szociális struktúra legjellemzőbb és legállandóbb eleme, amely közvetlenül a társadalom alapszerkezetével függ össze, amelyhez képest a szociális struktúra egyéb elemei /az osztályokon belüli rétegződés, a nem osztályjellegű rétegződés különböző formái/ mozgékonyabbak, változékonyabbak, variabilisabbak.

Az osztályszerkezet vizsgálatának és elemzésének kulcsfogalma az osztály fogalma, amelynek klasszikus marxista definícióját Lenin fogalmazta meg.[1] Az osztály fogalmának értelmezésével azért is kell foglalkozni, mert a mai nemzetközi szociológiai irodalomban különféle értelmezésben használják ezt a fo-

---

1/ Az osztály marxista fogalmát Lenin a legrészletesebben 1919-ben "A nagy kezdeményezés" c. írásában definiálta: "Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való /nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített/ viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak megszerzési módja és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan nagy csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük." /LOM 39.kötet 15.oldal/ Hasonló szellemi, rövidebb meghatározásokat találunk Lenin más munkáiban is: az osztályok, "a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól."/LOM.1.kötet 399.old./, "az osztályok közötti különbség fő ismérve a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, következésképpen a termelési eszközökhöz való viszonyuk." /LOM 7. kötet 42.oldal/

galmat. Ismeretes, hogy a polgári politikai gazdaságtan és történetírás már a marxizmus előtt is használta ezt a fogalmat, de a marxizmus érdeme, hogy tudományos tartalommal töltötte meg azt és az alapvető történelmi-társadalmi folyamatok tudományos elemzésének módszerévé tette.[2] Később a polgári szociológia a marxizmussal szemben megpróbálta kiüszöbölni az osztály fogalmát és azt más fogalmakkal /rétegek, státuscsoport stb./ helyettesíteni. A jelenkori polgári szociológusok azonban ismét széles körben használják a társadalmi osztály fogalmát, de természetesen más értelmet tulajdonítanak annak, mint a marxizmus. Több polgári szociológus - igy Georges Gurvitch,[3] Pitirim Sorokon[4] - elméletileg is kisérletet tesz az osztályfogalom átértelmezésére, annak marxista értelmezésével szemben. Ezért az osztályfogalom használata önmagában még nem vízválasztó a marxizmus és a polgári szociológia között. Az azonos szóhasználat nagyon különböző elméleti tartalmakat és módszertani megközelitést tükrözhet. Emellett a köztudatban, de gyakran elméleti igényü munkákban is, elterjedt a marxista osztályfogalom leegyszerüsitett, eltorzított értelmezése, az osztálykritériumok mechanikus és történelmietlen alkalmazása. Például a szociális struktúra osztálymegközelitésének azonosítása az egyének merev besorolásával, vagy az osztályviszonyok közvetlen azonsítása a szociális különbségekkel. Az elméleti vitákban is gyakran állott elő olyan helyzet, amikor a vitát az is bonyolította,hogy a vitapartnerek ugyanazokon a szavakon különböző dolgokat értettek, azonos fogalmaknak eltérő jelentéseket tulajdonítottak. Ezért fontos társadalmunk mai osztályviszonyainak és azok fejlő-

---

2/ Marx Weydemeyerhez intézett levelében utal arra, hogy a polgári történetírók már előtte ábrázolták az osztályok harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. "Ami újat én cselekedtem az annak bizonyítása volt 1. hogy az osztályok letezése csupán a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerüen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. hogy maga ez a diktatura csak átmenet valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz." /MEM 28. kötet 479.oldal/

3/ Georges Gurvitch: Études sur les classes sociales,Paris 1963.

4/ Cahiers internationaux de sociologie 1947.II.Pitirim Sorokin: Cu'est ce que s'est la classe sociale.

désének elemzése szempontjából egyértelműen tisztázni és röviden összefoglalni az osztályfogalom marxista értelmezését, annak elméleti és metodológiai jelentőségét.

A marxizmus klasszikusai az osztály fogalmának marxista értelmezését a tőkés társadalom osztályszerkezetének vizsgálata és elméleti általánosítása alapján alakították ki. Kimutatták, hogy a társadalom osztálytagozódása a kapitalizmusban érte el a legkifejlettebb és legtisztább formáját. Ezért a polgári társadalom osztályviszonyainak megismerése jelentette a kulcsot valamennyi osztálytársadalom lényegének megértéséhez és az osztályfogalom tudományos kidolgozásához. Erre is vonatkozik az a marxi mondás, hogy a majom anatómiájának kulcsa az ember anatómiája. A polgári osztálytársadalom történelmi nézőpontjából lehetett megérteni egyrészt az osztályok kialakulásának és fejlődésének valóságos anyagi alapjait, a prekapitalista formációk osztályszerkezetének történelmi fejlődését; másrészt az osztályok és osztálykülönbségek felszámolásának feltételeit, az osztályok nélküli társadalom történelmi perspektiváját. Ebből a nézőpontból dolgozta ki a marxizmus a maga osztályfogalmát. A marxizmus egyes polgári kritikusai kétségbe vonják, hogy a marxizmus kidolgozta volna a maga osztályfogalmát és annak egységes értelmezését. Stanislaw Ossowski[5] egyenesen a marxizmus paradoxonjának nevezi, hogy - jóllehet az osztály fogalma a marxizmus egyik központi elméleti kategóriája - Marx és Engels sehol nem adták a fogalom egyértelmű meghatározását. A marxizmus egyik kritikusa, Raymond Aron következetlenséget vet Marx szemére, aki szerinte az osztály fogalmának nem egy, hanem több - és egymásnak ellentmondó - meghatározását adta. Az osztályfogalom lenini definícióját úgy kezelik, mint amely nem tükrözi Marx és Engels nézeteit, csupán Lenin álláspontját fogalmazza meg. A valóságban - ahogyan ezt Marx, Engels és Lenin elméleti munkáinak összessége igazolja - a marxizmus klasszikusainak nézetei egységesek és következetesek az osztályfogalom értelmezésében és kezelésében. A Lenin által megfogalmazott rövid defini-

---

5/ Cahiers internationaux de sociologie 1958.XXIV.S.Ossowski: Les aspects differants de la classe sociale chez Marx.

6/ Raymond Aron: La lutte des classes. Paris, 1972.

ció összhangban van azzal, ahogyan Marx és Engels különböző munkáikban használták és kezelték az osztály fogalmát. Ahol a marxizmus kritikusai ellentmondásokat látnak a marxizmus klasszikusainak munkáiban, ott a valóságban csak a marxista osztályfogalom differenciált alkalmazásáról van szó. A konkrét elemzésekben természetesen különböző aspektusokban vizsgálták az egyes osztályokat. Marx például megkülönböztetett "magábanvalóan" létező és "magáértvalóan" létező osztályokat, s attól függően, hogy "magábanvalóan" vagy "magáértvalóan" létező osztályokat vizsgált és jellemzett, az osztályfogalom különböző oldalait emelte ki. Hangsúlykülönbségekkel járt az is, hogy Marx és Engels müveiben a tőkés társadalom viszonylag tiszta formájának alapvető osztályairól volt-e szó, vagy pedig egy konkrét ország összetettebb osztályviszonyairól, amelyekben különböző formációk elemei keveredtek. Eltérést jelentett az is, hogy a tőkés társadalom osztályait jellemezték-e, amelyben az osztályviszonyok gazdasági tartalma legközvetlenebbül jelentkezett, vagy pedig a prekapitalista formációk osztályait, amelyekben az osztályviszonyok áttételesebben jelentkeztek és kevésbé voltak kifejlődve. Mivel munkájukban nem az osztály fogalmának formális meghatározását tekintették céljuknak, hanem az osztályviszonyok konkrét elemzését, ezekben a munkákban az elemzés aspektusától függően az osztály fogalmának más-más oldalait helyezték előtérbe. Ezeket a különböző oldalakat azonban mindig azonos szemlélet és alapvető módszertani elvek foglalták következetes egységbe. Ezt az egységes szemléletet és a legfontosabb módszertani álapelveket összegezte a lenini definíció. Teljes joggal tekinthetjük tehát az osztályfogalom marxista értelmezésének rövid, de autentikus megfogalmazásának. A lényeg azonban természetesen nem a definíciószerü megfogalmazás, hanem az a szemlélet és azok a módszertani alapelvek, amelyeket a definíció csak röviden fogalmaz meg. Bár Lenin az osztály fogalmának klasszikus definícióját 1919-ben fogalmazta meg, az osztály marxista felfogása és értelmezése már korábban is létezett Marx, Engels és Lenin müveiben, s a polgári osztálytársadalom elemzése és elméleti általánosítása útján alakult ki.

Mivel az osztály marxista felfogásának és értelmezésének kialakulása szorosan kapcsolódik a polgári osztálytársadalom

elemzéséhez, fontos megkülönböztetni azt, ami az osztály fogalmának meghatározásában általános elméleti, módszertani jelentőségű és azt, ami specifikusan az osztálytagozódás tőkés formájára vonatkozik. A marxista osztályfogalom általános elméleti és módszertani lényegéhez tartozik az a felismerés, hogy a társadalom osztályszerkezete mindig szorosan összefügg a termelési móddal. Marx már a Weydemeyerhez írott híres levelében utal arra, hogy az osztályok létezése "a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve."[7] Más helyeken egyértelműen kifejti azt is, hogyan különböztetjük meg a termelés fejlődésének különböző szakaszait. "...a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen, egyesülniük kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul különbözteti meg egymástól a társadalom-struktúra különböző gazdasági korszakait."[8] A dolgozók és a termelési eszközök egyesülésének sajátos módját pedig minden társadalomban a tulajdonviszonyok szabják meg.

Ahol a tulajdonviszonyok olyanok, hogy az emberek nagy csoportjainak különböző a viszonya a termelési eszközökhöz és ebből következően eltérő a helyük a társadalmi termelés rendszerében, ott szükségszerűen megjelennek az osztályok és osztálykülönbségek. Az osztálykülönbségeknek ezeket a kritériumait emelte ki Lenin már 1902-ben: "Az osztályok közötti különbség fő ismérve a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, következésképpen a termelési eszközökhöz való viszonyuk."[9] Ezt emelte ki az 1919-ben Lenin által megfogalmazott definíció első két pontja is /az osztályok eltérő helye a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében és eltérő viszonyuk a termelési eszközökhöz/. Nyilvánvaló e két alapvető kritérium szoros összefüggése. A termelés történelmileg meghatározott rendszere, amelynek keretében az osztályok egymáshoz való viszonyát a marxizmus vizsgálja, a tulajdonviszonyok meghatározott típusára

---

7/ Marx-Engels Művei 28. kötet 479. oldal
8/ Marx-Engels Művei 24. kötet 37. oldal
9/ Lenin Összes Művei 7. kötet 42. oldal

épül. Az osztályok eltérő viszonya a termelési eszközökhöz csak ezeknek a tulajdonviszonyoknak az alapján értelmezhető. A tulajdonviszonyokat tehát joggal tekinthetjük a marxista osztályfogalom központi kérdésének. A lenini definíció harmadik és negyedik pontja /az osztályoknak a munka társadalmi szervezetében játszott eltérő szerepe és a jövedelem nagysága/ az osztálykülönbségek kritériumait a termelésben való közvetlen részvétel módja, a munka jellege és a jövedelem szempontjából konkretizálja tovább. A lenini definíció különböző pontjai tehát módszertanilag szervesen kapcsolódnak egymáshoz, szerves egységükben fejezik ki a marxista osztályfogalom lényegét és összefüggéseikből kiragadva nem alakíthatók át a népesség statisztikai osztályozásának formális eszközévé.

Természetesen a lenini definíció nem meríti ki az osztálykülönbségek összes lehetséges mutatóját. Az osztályok helyzete különbözik egymástól az életkörülmények és az életszínvonal, a lakóhely és az életmód, a szakképzettség és a végzett munka konkrét tartalma, az osztálytudat és a politikai szervezettség különböző konkrét mutatói szerint is. Ezek azonban egy osztályon belül is erőteljesen differenciálódnak, egy társadalmi rendszeren belül is viszonylag gyorsan váltakoznak;nem az osztályok alapvető tulajdonságait, az adott társadalomban elfoglalt sajátos helyét és társadalmi szerepét fejezik ki, hanem történelmileg változó konkrét helyzetét jellemzik.

Teljesen alaptalan a marxista osztályfogalomnak olyan felfogást tulajdonítani, mintha az osztályok homogének lennének és csak az osztályok belső homogenitása esetén beszélhetnénk osztályokról. Egy osztály mindig csakis az alapvető osztálykritériumok szempontjából tekinthető viszonylag egységes társadalmi csoportnak, de ez az egység is csak viszonylagos, hiszen maguk az alapvető osztálykritériumok sem mindig tisztán és egyforma mértékben jelennek meg;még inkább vonatkozik ez a származékos, másodlagos és harmadlagos osztálykritériumokra.

Az osztályviszonyok marxista elemzése az alapvető és elsődleges osztályismérvekből indul ki, mint amelyek az adott osztályt egészében jellemzik. Az alapvető osztálykritériumok mellőzése elméleti és módszertani alapjaitól fosztaná meg az osztályok helyzetének és fejlődésének marxista vizsgálatát, s az

osztályok különbségét egyszerű jövedelmi vagy foglalkoztatási különbségekké változtatná. Ha pedig megállnánk az alapvető osztálykritériumoknál és figyelmen kívül hagynánk az osztályok helyzetének egyéb mutatóit, lemondanánk a vizsgálat konkrétságáról. Tehát az osztály lenini definíciójában megfogalmazott kritériumok /illetve azok elméleti és módszertani tartalma/ nem az osztályok konkrét helyzete empirikus leírásának az eszköze és változatlan sémája, hanem annak csupán kiindulópontja, elméleti és módszertani alapja. Ebben az értelemben tekintjük az osztály lenini meghatározását a szocialista társadalom osztályviszonyainak elemzéséhez is érvényes elméleti kiindulópontnak.

Mivel a társadalom osztálytagozódásának közvetlen alapját a mindenkori tulajdonviszonyok képezik, a marxizmus a társadalom osztályszerkezetének átalakulását és az osztályok, osztálykülönbségek megszűnésének történelmi folyamatát is mindenekelőtt a tulajdonviszonyok oldaláról közelíti meg. A tulajdonviszonyokat természetesen nem azonosíthatjuk annak jogi formájával vagy dologi megjelenésével, hanem a termelési viszonyok alapvető lényegi jellemzőjeként vizsgáljuk.[10] Az így felfogott tulajdonviszonyok magukba foglalják a termelési eszközök meghatározott elosztását a társadalom tagjai között, valamint - ami Marx szerint "ugyane viszonynak további meghatározása" - a társadalom tagjainak elosztását a termelés különböző fajtái között, az egyének besorolását meghatározott termelési viszonyok alá.[11] Az egyének besorolása a tulajdonviszonyok által meghatározott termelési viszonyok alá, alapja a társadalom osztályjellegű tagozódásának és azoknak a különleges társadalmi funkcióknak, amelyeket a különböző osztályok a termelés társadalmi rendszerében betöltenek.

A rabszolgatartó és a feudális társadalomban az osztálykülönbséget a lakosság rendi megoszlása is rögzítette, ami elfedte az osztálytagozódás valóságos alapját, a tulajdonviszonyokat. "Tudjuk, hogy a rabszolgatartó és a feudális társadalomban az osztálykülönbség a lakosság rendi megoszlásában is rögzítődött,

---

10/ A tőke - írta Marx - nem egy elvont elv, nem is tárgy, hanem "nyilvánvalóan viszony és csak termelési viszony lehet". Ez a megállapítás általában mindenféle tulajdonra vonatkozóan igaz. /MEM 46/1. kötet 391.oldal/

11/ Marx-Engels Művei 13. kötet 163. oldal

hogy az államban minden egyes osztály számára külön jogi helyet állapítottak meg. Ezért a rabszolgatartó és feudális /s ugyszintén a hübéri-jobbágyi társadalomban/ az osztályok külön rendek is voltak. Ezzel szemben a tőkés, a polgári társadalomban valamennyi állampolgár jogilag egyenlő, a rendi felosztás /legalábbis elvben/ megszünt, s így az osztályok már nem rendek többé. A társadalom osztályokra van tagolva a rabszolgatartó, a feudális és a polgári társadalomban is, de az első kettőben az osztályok rendek voltak, az utóbbiban viszont az osztályok már nem rendek."[12] A tőkés társadalomban ezért nyiltabban mutatkozik meg a tulajdonviszonyok meghatározó szerepe a társadalom osztálytagozódásában. A tőkés társadalomban az osztályviszonyok nincsenek jogilag rögzítve, az osztályok között nincsenek merev határok, hanem a termelési mód törvényszerüen újratermeli a tőkés termelési módra jellemző osztályviszonyokat. A társadalom osztályszerkezetének marxista vizsgálata sem a társadalom tagozódásának statikus, megmerevedett állapotát ragadja meg, hanem azokat a törvényszerü tendenciákat vizsgálja, amelyek az osztályviszonyok újratermelődésében nyilvánulnak meg. Marx például kimutatta, hogy "a tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától, s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja."[13]

Az osztályviszonyok megközelítésének ez a metodológiai elve nemcsak a tőkés termelési módra vonatkozik, hanem a szocialista termelési módra is. Itt is elsősorban azokat a törvényszerü tendenciákat kell megkeresnünk, amelyek a kialakuló szocialista termelési módból, a szocialista tulajdonviszonyokból következnek. Ilyen törvényszerü tendenciák természetesen nemcsak az osztálykülönbségek polarizálásában nyilvánulhatnak meg, mint a kapitalizmusban, hanem az osztálykülönbségek egy részének folyamatos leépülésében, más részének /bár csökkenő mértékü/ újratermelődésében. Módszertanilag azonban a szocialista társadalomban is alapvető követelmény, hogy az osztályszerkezet törvényszerü ten-

12/ Lenin Összes Müvei 6. kötet 289. oldal
13/ Marx-Engels Müvei 25. kötet 833. oldal

denciáinak elméleti megragadásához a tulajdonviszonyokból kell kiindulnunk, amelyek tendenciaszerüen újratermelik a társadalom osztályviszonyait.

Az osztály, mint nagy társadalmi csoport mindig meghatározott társadalmi viszonyokat testesít meg, amelyek általában csak tendenciaszerüen, megközelítően jelölik ki az osztályok határait. Az azonos osztályhelyzet emellett nem jelent feltétlenül azonos szociális helyzetet is, amelynek alapján az osztályok határait egyértelmüen és mérhetően meg lehetne húzni. Az osztályhelyzet általában nem kapcsolható egy meghatározott foglalkozáshoz vagy munkafajtához, életszinvonalhoz vagy életmódhoz. Az osztály tudományos elméleti fogalma ezért az osztály konkrét szociális helyzetének sok mutatójától elvonatkoztat és csak az osztálykülönbségek legalapvetőbb kritériumait tartalmazza, amelyek minőségileg különböztetik meg az osztályok, meghatározzák azt a helyet és szerepet, amelyet az adott társadalomban elfoglalnak. Az alapvető osztálykritériumok felcserélése a szociális helyzet másodlagos mutatóival, az osztályviszonyok megkerülésének és az osztályfogalom kiüszöbölésének hagyományos módszere. Marx 1847-ben a tudálékosan lapos kispolgári észjárás - az un. "grobiánus ész" - megnyilvánulásaként jellemezte azt a felfogást, amely az osztálykülönbségeket a vagyoni és foglalkozási különbségekkel cserélte fel. "A 'grobiánus' emberi és az osztálykülönbséget a 'pénzeszacskó nagyságának különbségévé' és az osztályellentéteket 'mesterségek közötti perpatvarrá' változtatja. A pénzeszacskó méretei tisztán mennyiségi különbség, amellyel ugyanahhoz az osztályhoz tartozó két-két egyént tetszés szerint egymásra lehet uszítani. Hogy a középkori céhek 'mesterségük szerint' szemben álltak egymással, az közismert. De ugyanilyen közismert az is, hogy a modern osztálykülönbség korántsem a mesterségeken nyugszik, hanem ellenkezőleg, a munkamegosztás nagyon különböző munkamódokat hoz létre ugyanazon osztályon belül."[14] Lenin a marxizmus kritikusainál leplezte le az osztálykülönbségek és a szakmai különbségek összetévesztését. "A szakmai különbségek összetévesztése az osztálykülönbségekkel, az életmódbeli különbségek összetévesztése az osztályoknak a társa-

14/ Marx-Engels Művei 4. kötet 337. oldal.

dalmi termelés egész rendjében elfoglalt helyzetében mutatkozó különbségekkel - az igazán szemléltetően illusztrálja a divatos "kritika" teljes tudományos elvtelenségét és azt a gyakorlati törekvést, hogy kitörölje magának az "osztálynak" a fogalmát, kiküszöbölje magának az osztályharcnak az eszméjét."[15] Ez a jellemzés, amelyet Lenin a marxizmus kritikusairól a századforduló idején adott, módszertanilag találó az osztályfogalom mai leegyszerüsitő értelmezésére is, amely ezt a fogalmat foglakozási különbségekre, életmódbeli különbségekre, szociális különbségekre redukálja, vagy éppenséggel ezek segítségével próbálja "kitörölni" az osztály fogalmát.

A társadalom osztályviszonyainak, osztályszerkezetének vizsgálata a szociális struktúra vizsgálatának sajátos elméleti szintjét jelenti, amely az adott társadalomra jellemző alapvető viszonyukat tárja fel és ebből von le következtetéseket a társadalmi cselekvés alapvető szubjektumaiként fellépő nagy társadalmi csoportok jellegére, érdekeire és társadalmi szerepére vonatkozóan. Az osztály marxista fogalmának lényege és célja nem a csak "magukbanvalóan" létező társadalmi csoportok empirikus leírása, hanem az adott társadalomban működő aktív, cselekvő társadalmi erők feltárása. Marx a munkásosztály osztállyá válása fontos szakaszának tekintette azt a folyamatot, amely során a proletariátus kezdetben csupán "magábanvalóan" létező osztályból "magáértvalóan" létező osztállyá válik.[16] Hangsúlyozta, hogy az osztály mozgalma mindig politikai mozgalom, azaz olyan mozgalom, amely az osztály érdekeit általános formában és kényszerítő erővel érvényesíti.[17] Ebben az értelemben jegyezte meg Marx, hogy az azonos helyzet önmagában - amennyiben az azonos helyzetü egyének között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet - nem hoz létre osztályokat.[18] Az osztály fogalma tehát nem egyszerüen és szüken szociális,

---

15/ Lenin Összes Müvei 5. kötet 173-174. oldal.
16/ Marx-Engels Müvei 4. kötet 172. oldal.
17/ Marx-Engels Müvei 33. kötet 322. oldal.
18/ Marx-Engels Müvei 8. kötet 187. oldal.

hanem komplex - egyszerre közgazdasági, szociális és politikai - kategória, amely a társadalmi cselekvés sajátos szubjektumait jelöli meg. Az osztályviszonyok marxista elemzése természetesen a társadalmi cselekvés szubjektumainak objektív meghatározottságából indul ki, de felöleli és magában foglalja az osztállyá szerveződés, az önálló osztályként történő fellépés szubjektív feltételeit is, vagyis azt, hogy a szóban forgó osztályok mennyire ismerik fel saját érdekeiket, mennyire képesek azok érvényesítése érdekében szervezett, összehangolt cselekvésre.

Az osztályok marxista megközelítése mindenekelőtt annak a szerves kapcsolatnak és kölcsönhatásnak a feltárására irányul, amelyben, egy adott időszakban, a társadalom valamennyi osztálya áll egymással. Tehát nem önmagukban, a többiektől elszigetelt osztályokat vizsgálunk, hanem osztályviszonyokat, társadalmi kapcsolatok szerves rendszerét. Ez teszi lehetővé az egyes osztályok érdekeinek és törekvéseinek objektív értelmezését. A társadalom osztályszerkezete azokat az alapvető társadalmi viszonyokat fejezi ki, amelyek a társadalmi haladás egy adott szakaszán a különböző, ellentétes, egymást keresztező törekvések labirintusában, a legalapvetőbb, a törekvések látszólagos káoszán tendenciaszerűen utat törő törekvéseket és azok kölcsönhatásának végső eredményét meghatározzák.

Az osztályviszonyok elemzése alapján elsősorban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a társadalmi fejlődés adott szakaszában melyik az az osztály, amely a társadalmi haladás fő szubjektumaként lép fel, annak irányát meghatározza és az érte folyó harcot "vezeti". Lenin a marxizmus különbségét a polgári közgazdaságtan, szociológia stb. objektivizmusától többek között abban jelölte meg, hogy ott ahol az "objektivista" "leküzdhetetlen történelmi tendenciákról" beszél, a marxista arról az osztályról beszél, amely az adott rendet "vezeti". A marxista - mutat rá Lenin - "következetesebb az objektivistánál, és mélyebben, teljesebben érvényesíti az objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik folyamat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, melyik az az osztály, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza."[19]

19/ Lenin Összes Művei 1. kötet 388-389. oldal.

A marxizmus, mint ismeretes, azzal emelkedett az utópista szocializmus fölé, hogy a munkásosztályban megtalálta azt a társadalmi erőt, amely nemcsak sírásója a kapitalizmusnak, hanem "képes arra, hogy az új társadalom alkotójává váljon". "Marx tanításában a legfontosabb az - állapítja meg Lenin -, hogy megvilágítja a proletariátusnak, mint a szocialista társadalom megteremtőjének a világtörténelmi szerepét."[20]

A marxisták a munkásosztály történelmi hivatását sohasem értelmezték messianisztikusan és sohasem azonosították a szűken értelmezett munkáspolitikával, amely a munkások közvetlen szociális érdekeinek védelmére és érvényesítésére korlátozódik. A munkásosztály forradalmi szerepének és taktikájának tudományos megalapozását mindig is összekapcsolták az egész társadalom osztályviszonyainak elemzésével. "Az élenjáró osztály taktikája csak akkor lehet helyes, ha objektíve számbavessi az adott társadalom valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét, tehát számba veszi ennek a társadalomnak objektív fejlettségi fokát, valamint a társadalomnak és más társadalmaknak a viszonyát is. Ennek során az összes osztályokat és az összes országokat nem statikusan, hanem dinamikusan vizsgálja, vagyis nem mozdulatlan állapotukban, hanem mozgásukban /amelynek törvényei az egyes osztályok gazdasági létfeltételeiből következnek/."[21]

Az osztályviszonyok elemzésének célja és módszerei a szocialista társadalomban sem lehetnek mások. Az elsődleges cél ma is annak a megállapítása, hogy melyik az a társadalmi erő, amely a társadalmi cselekvés fő szubjektuma, amely "vezető" a szocialista gazdasági rendet és képes végig vinni az osztályok teljes felszámolásának folyamatát. Ezt ma is az alapvető osztályviszonyok, ezen belül a munkásosztálynak a termelés társadalmi rendszerében elfoglalt helye és tulajdonviszonyai határozzák meg. Az osztályviszonyok marxista elemzésének egyik fő kérdése éppen ezért annak a vizsgálata, hogy hogyan változik a munkásosztály helye a termelés társadalmi rendszerében, hogyan fejlődnek a munkásosztály tulajdonviszonyai. Emellett ma is időszerű feladat, hogy objektíve számba vegyük az adott társadalom - a mi

20/ Lenin Összes Művei 23. kötet 1.oldal.
21/ Lenin Összes Művei 26. kötet 67. oldal.

esetünkben szocialista társadalom - valamennyi osztálya közötti kapcsolatok összességét. Méghozzá nem statikusan, hanem dinamikusan, nem mozdulatlan állapotukban, hanem mozgásukban vizsgálva az osztályokat, amelynek törvényei ma is az egyes osztályok gazdasági létfeltételeiből következnek. A szocialista társadalom osztályait, azok mai helyzetét és sajátos szerepét éppen úgy nem lehet helyesen megitélni ha figyelmen kívül hagyjuk ezeknek az osztályoknak a multját, azt a reális utat, amelyet bejártak, mintha figyelmen kívül hagyjuk mozgásuk és fejlődésük irányát.

b/ A magyar társadalom osztályszerkezetének átalakulása

A magyar társadalom osztályszerkezetében a felszabadulást követő évtizedekben végbement gyökeres átalakulások alapja a tulajdonviszonyok szocialista átalakulása volt. Ez részben a tőkés tulajdon kisajátításával és államosításával az alapvető termelési eszközök állami tulajdonba vételével, részben az elaprózott kistulajdon egyesítésével, szövetkezetesítésével történt. A szocialista tulajdonviszonyok a 60-as években a népgazdaság minden ágában tulsúlyra kerültek és megszilárdultak, a magántulajdon pedig viszonylag szük területre szorult vissza.

A tulajdonviszonyokban végbement változások közvetlenül tükröződnek az aktív keresők különböző társadalmi szektorok közötti megoszlásában. 1949-ben az aktív keresők közel 60 százaléka önálló vagy annak segitő családtagja volt. A szocialista szektorban - az állami és szövetkezeti szektorban együttesen - dolgozók aránya kevesebb mint 30 százalék. A keresők több mint 10 százaléka pedig a magánszektorban volt alkalmazásban. Jól mutatja a tulajdonviszonyokban végbement változások hatását a szociális struktúra, s ezen belül az osztályszerkezet átalakulására, hogy az 1976-os adatok szerint az állami szektorban dolgozó aktív keresők aránya már 71 százalék, a szövetkezeti tagok és segitő családtagjaik 17 százalék, a szövetkezeti szektorban alkalmazásban állók 8 százalék, az önálló 3 százalék és 1 százalék a magánszektorban alkalmazásban állók aránya.

Az aktív keresők megoszlása a különböző társadalmi szektorok között természetesen önmagában nem fejezi ki az osztályviszonyokat. Már ugyanazon a szektoron belül elvben különböző le-

het az aktív keresők osztályhelyzete, szociális minősége, foglalkozási viszonya; az egyes szektorok között is mindig van fluktuáció; az osztályok határai nem azonosíthatók mechanikusan a társadalmi szektorok határaival. 1949-ben a magánszektorban még egyaránt találhatók tőkések, kistulajdonosok és bérből élő alkalmazottak. Az állami szektorban a munkásosztályhoz tartozó keresők mellett az értelmiségi, illetve a hivatali alkalmazotti rétegekhez tartozó keresők is megtalálhatók. Az aktív keresők társadalmi szektorok szerinti megoszlásában megfigyelhető változások az osztályszerkezet átalakulásának csak a jellegét és irányát mutatják. Ennek lényege, hogy ugrásszerüen megnőtt a két szocialista szektorban dolgozók száma /jelenleg az aktív keresők 96 százaléka az állami és a szövetkezeti szektorban dolgozik/, ugyanakkor a magánszektorban dolgozók aránya minimálisra csökkent. Társadalmunk osztályszerkezetét tehát egészében az állami és a szövetkezeti szektor tulsúlya határozza meg. Az osztályszerkezet elemzéséhez azt kell elsősorban megvizsgálni, hogy azok a társadalmi szektorok, amelyekben az aktív keresők túlnyomó többsége dolgozik, milyen tulajdonviszonyokat képviselnek; mennyiben termelnek ki tendenciaszerüen olyan nagy társadalmi csoportokat, amelyek társadalmunkban is viszonylag önálló, sajátos érdekekkel rendelkező aktív társadalmi erőkként lépnek fel.

Az állami és a szövetkezeti tulajdon kialakulásának, fejlődésének, jelenlegi helyzetének, továbbfejlődésük perspektívájának részletes vizsgálata önálló téma és kutatási feladat. A mi témánk szempontjából leszögezhetjük: társadalmunkban az állam szocialista jellege mellett mind az állami tulajdon, mind pedig a szövetkezeti tulajdon a termelési eszközök szocialista köztulajdonát jelenti.

A nyugati polgári és "újbaloldali", "neomarxista" irodalomban egyaránt találkozhatunk olyan nézetekkel is, amelyek kétségbe vonják az állami tulajdon szocialista jellegét a mai szocialista országokban. Azt állitják, hogy ez a tulajdon nem igazi szocialista tulajdon,hanem állam-kapitalista tulajdon,gyakorlatilag egy, a hatalmat gyakorló bürokratikus osztály tulajdona.[22]

22/ Ld.pl.Ernest Mandel:Formation de la pensée économique de Karl Marx,Paris.Maspero;Paul M.Sweezy-Charles Bettelheim: Lettres sur quelques problemes actuels su socialisme,Paris.

Nem feladatunk ezen a helyen bővebben foglalkozni ezekkel a nézetekkel. Csak emlékeztetünk arra, hogy a marxizmus álláspontja szerint a tőkés tulajdon kisajátításához és helyébe a szocialista köztulajdon megteremtéséhez a forradalmi proletariátus számára az egyetlen járható út az, hogy meghódítja az államhatalmat és arra támaszkodva állami tulajdonba veszi a termelési eszközöket. "A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja."[23] Lenin az 1919-es Oroszország gazdaságát úgy jellemezte, hogy abban a szocializmus eleme annyiban van meg, amennyiben "a proletár államhatalom az állami földön és állami vállalatokban országos méretekben megszervezi a nagyüzemi termelést, a különböző gazdasági ágak és vállalatok között elosztja a munkaerőt és az állam tulajdonában levő szükségleti cikkek tömegét elosztja a dolgozók között".[24] Az állami tulajdon szocialista jellegét alapvetően az állam jellege határozza meg. A mi viszonyaink között, amikor az állam szocialista jellegű, az állami tulajdon egyértelműen szocialista tulajdon.

A szövetkezetek elvi és gyakorlati jelentőségét a szocialista tulajdonviszonyok kialakulásában és fejlődésében először Lenin világította meg 1923-ban "A szövetkezetekről" c. írásában. Rámutatott arra, hogy másképpen merül fel a szövetkezetek kérdése a tőkésállam viszonyai között és másképpen a szocialista állam viszonyai között, amikor "minden nagyüzemi termelési eszköz az állam hatalmában van, az államhatalmat a proletariátus tartja kézben, a proletariátus szövetségre lépett a sok millió kis- és középparaszttal". Az első esetben - a tőkésállam viszonyai között - a szövetkezet kollektiv kapitalista intézmény. A második esetben a szövetkezet a szocializmusra való áttérésnek "a lehető legegyszerűbb, legkönnyebb és a parasztság számára legelérhetőbb útja".[25] Lenin elméletileg bebizonyította - és a lenini szövetkezeti terv gyakorlati végrehajtása is igazolta -, hogy adott feltételek /a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság politikai hatalma, az alapvető termelési

23/ Marx-Engels Összes Művei 20. kötet 275. oldal.
24/ Lenin Összes Művei 39. kötet 263. oldal.
25/ Lenin Összes Művei 45. kötet 369. oldal.

eszközök állami tulajdona/ mellett a kisparaszti tulajdon szövetkezetekbe történő egyesítésével létrejöhet a szocialista tulajdon új, sajátos formája - a szövetkezeti tulajdon.

Az állami tulajdon a szocialista társadalmasítást össztársadalmi méretekben valósítja meg, a szövetkezeti tulajdon csoportméretekben. Ennek mindenekelőtt objektív anyagi-gazdasági alapja és oka van: a termelőerők fejlettségének, a munka objektív társadalmasodottságának eltérő foka az iparban és a mezőgazdaságban. Magyarországon más közép- és kelet-európai országokhoz hasonlóan, a kapitalizmus idején a termelőerők fejlődése és a termelés objektív társadalmiasodása az iparban előbbre járt, mint a mezőgazdaságban. Az iparban a termelési eszközök magasabb fokú tőkés koncentrációja ment végbe. A mezőgazdaságban a félfeudális nagybirtokok mellett fennmaradt és fontos szerepet játszott a paraszti kisárutermelés. Az 1945-ös földosztás pedig az utóbbit jelentősen kibővítette. A szocialista forradalom tehát az objektív társadalmasodottság különböző fokán álló ipart és mezőgazdaságot örökölt, s ezért a közvetlen /szocialista/ társadalmasítás formája sem lehetett ugyanaz a mezőgazdaságban, mint az iparban. Az iparban a szocialista társadalmasítás alapvető formája a tőkések kisajátítása és az állami szocialista tulajdon megteremtése volt, a mezőgazdaságban pedig a kistulajdonos, kisárutermelő parasztok egyesülése a szövetkezetekben, a szövetkezeti tulajdon kialakítása. Természetesen az iparban is létrejöttek szövetkezetek és a mezőgazdaságban is állami gazdaságok, de a jellemző formák nem ezek voltak. A korábban főleg kisárutermelő mezőgazdaság szövetkezetesítése, a parasztság "legegyszerűbb, legkönnyebb és legérthetőbb" útja volt a szocializmushoz. A termelőerők fejlettségének és az objektív társadalmasítottságnak a különbségei az iparban és mezőgazdaságban természetesen nem tűntek el teljesen a szocializmusban sem. Ez hosszabb folyamat, amely csak a mezőgazdasági termelés teljes iparosításával, a város és a falu közötti különbségek megszűnésével fejeződik be. A munkásosztály és a parasztság által bejárt történelmi utak is még hosszú időn keresztül befolyásolják a szocialista tulajdon formáit. A szocialista tulajdon két formájának létezése tehát anyagi-gazdasági, történeti-szociális, politikai és társadalompszichologiai okokból ered. E két forma

sajátosságai - az alapvető közös vonások mellett - az irányítás, a munkaszervezés, az elosztás formáiban, az érdekek struktúrájában is kifejezésre jutnak.

A társadalmunkban egyértelműen tulsúlyban levő és domináló szocialista tulajdonviszonyok alapvetően meghatározzák társadalmunk osztályszerkezetének egészét. Természetesen nem lehet helyesen értelmezni a tulajdonviszonyok szerepét a társadalom osztályszerkezetében, ha a szocialista tulajdon formáit egymástól elválasztva, kizárólag önmagukban vizsgáljuk és a tulajdonviszonyok szerepét a tulajdonformák szociális differenciáló hatására redukáljuk.

A szocialista tulajdon két formája között nincs merev gazdasági vagy szociális választóvonal. A szocialista állami tulajdon kezdettől fogva fontos szerepet játszik a szövetkezeti tulajdon kialakulásában és szocialista fejlődésében. A szövetkezeti tulajdon szervesen illeszkedik be a szocialista népgazdaság egységes rendszerébe. A két tulajdonforma közeledése és kapcsolatainak elmélyülése a szocialista tulajdonviszonyok további fejlődésében és tökéletesítésében is fontos szerepet játszik. A két szocialista szektor szoros kapcsolata és kölcsönhatása dolgozóik összetételében is tükröződik. A mezőgazdasági munkaerő egy részének átáramlásával az iparba nemcsak a korábban kistulajdonos, illetve szövetkezeti népesség leszármazottjai és családtagjai kerültek át az állami szektorba, hanem korábban az állami szektorban dolgozó munkások és szakemberek is kerültek mezőgazdasági szövetkezetekbe.

A mai magyar társadalomban a szocialista tulajdonviszonyok egyértelmű tulsúlya minőségileg, jellegében megkülönbözteti annak osztályszerkezetét, mind a szocialista forradalom előtti magyar társadalom, mind pedig a mai nyugati tőkés társadalom osztályszerkezetétől. A szocialista tulajdonviszonyok hatása az osztályszerkezetre kettős irányban érvényesül. Egyrészt a szocialista tulajdonviszonyok létrejötte, megszilárdulása, fejlődése és tökéletesedése a szocialista társadalom növekvő társadalmi homogenizálódása irányában hat. A magántulajdonon alapuló osztálykülönbségeket megszünteti és fokozatosan csökkenti a még meglevő osztálykülönbségeket. A szocialista tulajdon mindkét formájában a termelési eszközökhöz való viszony alapvető jelle-

ge - a termelési eszközök szocialista köztulajdona alapján végzett közvetlenül társadalmi jellegü munka; ebben a tekintetben a szocialista tulajdon különböző formáiban foglalkoztatottak között fokozatosan eltünnek az osztálykülönbségek. Másrészt a szocialista tulajdonviszonyok jelenlegi állapota, a szocialista tulajdon két formájának létezése a termelési eszközökhöz való viszonyokban tendenciaszerüen - bár csökkenő mértékben - újratermel és átmenetileg konzervál bizonyos különbségeket. Ez a különbség nem a termelési eszközökhöz való viszony alapvető jellegére, hanem annak formájára vonatkozik. Nem is elsősorban a különböző szektorokban dolgozók közvetlen élet- és munkakörülményeiben, hanem a társadalmasítás fokának különbségeiben és ebből eredően az érdekek struktúrájában, realizálásuk módjában nyilvánul meg. A termelési eszközökhöz való viszony ezen különbségei, ameddig léteznek, egyidejüleg a szocialista társadalomban is bizonyos osztálykülönbségeket is jelentenek. A szocialista tulajdonviszonyoknak az osztályviszonyokra gyakorolt hatásából egyik oldalt sem lehet figyelmen kívül hagyni. A szocialista tulajdonviszonyok fejlettségének konkrét vizsgálatán alapuló helyzetfelmérésnek kell eldöntenie,hogy a kettő közül melyik az erősebb; azaz mennyire haladt előre az osztályok és az osztálykülönbségek megszünése, milyen osztálykülönbségek tünnek el es milyen osztálykülönbségek termelődnek ujjá.

Társadalmunk tulajdonviszonyaiban, korlátozott mértékben jelen van még a magántulajdon /magánszektor/ is. A magántulajdon azonban - már csak arányainál fogva is - társadalmunk osztályviszonyaiban marginális szerepet játszik. A magántulajdon nem gyakorol lényeges befolyást az alapvető osztályviszonyokra és az osztályszerkezet egészére; közvetlenül az aktív keresők mintegy 4 százalékának társadalmi helyzetét határozza meg. Természetesen a magántulajdonosi viszonyok maradványai, magántulajdonosi tendenciák továbbélése, azok társadalmi hatásának kisugárzása közvetve a társadalom szélesebb rétegeit is érintik, de nem határozzák meg azok társadalmi helyzetét. A magántulajdon a mi társadalmunkban - elvileg - saját munkán alapuló magántulajdont jelent, s csak korlátozott mértékben teszi lehetővé idegen munkaerő alkalmazását. Ilyen körülmények között a magántulajdon nem termel ki olyan antagonisztikusan ellentétes vi-

szonyt a termelési eszközökhöz, mint a kapitalizmusban,amikor az alapvető termelési eszközök magántulajdona a társadalmat nem dolgozó tulajdonosokra és tulajdon nélküli dolgozókra osztotta. A mi társadalmunkban a magántulajdonosi réteg többségében egyben dolgozó réteg is. A magántulajdon és a kisárutermelés ugyanakkor osztályszempontból megkülönbözteti ezt a réteget a szocialista osztályoktól; a kistulajdonosok és kisárutermelők osztályjellegü kispolgári társadalmi réteget alkotnak.

Társadalmunk osztályszerkezetének elemzésekor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szocializmus az új társadalmi alakulatnak csupán az első fázisa, amelyben az új társadalom a saját alapjából még nem fejlődött ki teljesen, épp hogy keletkezik a régiből, "tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag,erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, amelynek méhéből származik".[26] Ez vonatkozik az osztályviszonyokra is. A szocialista társadalom osztályviszonyait nem érthetjük meg, ha figyelmen kívül hagyjuk történeti eredetét, a régi társadalom osztályviszonyainak örökségét és annak "anyajegyeit" a kialakuló új társadalmon. A szocializmus viszonyát a régi társadalom osztályszerkezetéhez a megszakítottság és a folytonosság dialektikája jellemzi. Ez abban is megnyilvánul, hogy a szocialista forradalom egy történelmileg kialakult osztályszerkezetből indul ki és azt fokozatosan formálja át. A szocialista tulajdonviszonyok minőségileg új típusu osztályszerkezetet alakítanak ki, amely jellegében és alapvető tartalmában gyökeresen különbözik a régi társadalom osztályszerkezetétől. Ugyanakkor a régi osztályszerkezet egyes elemei megváltozott körülmények között és átalakult tartalommal tovább élnek a szocializmus osztályszerkezetében is. Társadalmunk mai osztályszerkezetét nem lehet megérteni és helyesen értékelni e történelmi folytonosság figyelembevétele nélkül.

A régi társadalom osztályainak egy részét - a tőkésosztályt, általában a régi kizsákmányoló osztályokat - a szocialista forradalom mint osztályokat megszünteti. Magyarországon az 50-es években befejeződött a burzsoázia gazdasági likvidálása; gyakorlatilag végbement a tőkésosztály szociális deklasz-

---

26/ Marx-Engels Művei 19. kötet 18. oldal.

szálódása is, tagjainak, leszármazottjainak többsége más osztályokba, illetve rétegekbe került. A burzsoázia, amely a tőkés társadalom egyik alapvető osztálya volt, a mi társadalmunk osztályszerkezetéből végérvényesen eltűnt.

A proletariátus mint osztály nem tűnik el a szocialista forradalom győzelme után sem, de megváltozik belső természete és a társadalom szociális struktúrájában elfoglalt helye. A korábbi proletariátus szocialista munkásosztállyá alakul át. A folytonosság és a megszakítottság dialektikája itt ugyanannak az osztálynak a fejlődésében érvényesül. A szocialista munkásosztály, fő tömegeiben ugyanaz a "szociális test" mint a proletariátus a kapitalizmusban; léte és munkája ugyanúgy a nagyüzemi gépi termeléshez köti, hagyományai és történelmi tapasztalatai közösek, politikai szervezettségében és ideológiai tudatosságában a közvetlen folytonosság érvényesül. Ugyanakkor az osztály belső természetében, társadalmi helyzetében és szerepében jelentős változások mentek végbe.

Az első alapvető változás a munkásosztály uralkodó osztállyá szerveződése volt. Már Marx kimutatta, hogy a szocialista forradalom első lépése és valamennyi feladata megoldásának alapvető feltétele - a proletariátus uralkodó osztállyá emelése.[27] Ez a lépés, a munkásosztály osztállyá szerveződésének, a kezdetben csak "magábanvalóan" létező osztályból "önmagáértvalóan" létező osztállyá alakulásának, a korábbinál magasabb fokát jelenti. "A politikai hatalomnak a proletariátus által való meghódítása a proletariátus mint osztály számára óriási lépés előre "[28] - állapította meg Lenin.

A munkásosztály csak úgy szerveződhetett uralkodó osztállyá, hogy politikai pártja révén a társadalom életének minden területén meghódította a vezetést, kinevelve azokat a vezetőket, akik a társadalom életének minden területén képesek a munkásosztályt képviselni, vezető szerepét érvényesíteni. Ebben az is fontos szerepet játszott, hogy a munkásosztály soraiból a politikailag legtapasztaltabb és legöntudatosabb munkások százezrei kerültek különböző vezető, irányító posztokra. Természe-

---

27/ Marx-Engels Művei 4. kötet 459. oldal.
28/ Lenin Összes Művei 41. kötet 32. oldal.

tesen nem lehet a munkásosztály politikai vezetését és hatalmának gyakorlását mechanikusan a vezetők, a különböző területen irányító munkakört betöltők szociális származásához kötni. Az osztály érdekeit helyesen kifejező politika alapján olyanok is részt vesznek az osztály politikai és ideológiai tevékenységében, akik egyénileg nem a munkásosztály soraiból származnak. Sőt azok, akik a munkásosztály soraiból kikerülve ma a társadalom életének különböző területein végeznek irányító munkát, szociális értelemben személy szerint közvetlenül már nem tartoznak a munkásosztályhoz. Tevékenységük azonban a munkásosztály összetevékenységének és komplex társadalmi szerepének szerves része. A munkásmozgalom történetében voltak kísérletek, amikor a szűken értelmezett osztályt és annak politikai szervezeteit, az osztályt vezető forradalmi csoportot megpróbálták mesterségesen szembeállítani. Az ilyen kísérletekkel szemben emlékeztetett Lenin, "hogy az osztályokat rendszerint és a legtöbb esetben, legalábbis a modern civilizált országokban, politikai pártok vezetik; hogy a politikai pártokat általános szabályképpen a legtekintélyesebb, legbefolyásosabb, legtapasztaltabb, a legfelelősségteljesebb tisztségre megválasztott egyének, az ugynevezett vezetők többé vagy kevésbé állandó csoportjai irányítják".[29] Az uralkodó osztállyá szerveződött munkásosztály feladatai különösen összetettek és bonyolultak, átfogják a társadalom minden szférájának irányítását. Marxista-leninista pártja, politikai szervezetei, megfelelő vezetők kiválasztása és a szakemberek megnyerése nélkül a munkásosztály képtelen lenne megoldani ezeket a feladatokat. Megváltozott társadalmi szerepét nem lehet megítélni a munkásosztály fogalmának szük szociális és statisztikai megközelítése alapján. A munkásosztály gazdasági, politikai és ideológiai tevékenységét a maga totalitásában kell vizsgálni, amihez szervesen hozzátartoznak azok a szervezetek is, amelyeken keresztül a munkásosztály politikai és ideológiai szerepe megvalósul.

A másik alapvető változás a munkásosztály helyzetében: közvetlen tulajdonviszonyainak átalakulása. A munkásosztály sajátos helyzeténél, a nagyipari gépi termeléssel való összeforrott-

29/ Lenin Összes Művei 41. kötet 23. oldal.

ságánál fogva csak a szocialista közösségi tulajdon útján lehet az általa létrehozott és használt termelési eszközök tulajdonosa. A szocialista munkásosztály viszonyát a termelési eszközökhöz az állami szocialista tulajdon határozza meg. Az állami tulajdon teremtette meg annak a lehetőségét, hogy a munkásosztály mint osztály a társadalmi termelést szocialista céljainak és elveinek megfelelően össztársadalmi méretekben szervezze meg és irányítsa. Maga az államosítás ennek természetesen csak első aktusa és jogi előfeltétele; a tulajdonviszonyok tartalmát azonban ebben az esetben sem azonsíthatjuk annak jogi formájával. A szocialista tulajdon tartalma a termelés közvetlen társadalmasítása. A szocialista állami tulajdon fejlődésének egyik kulcskérdése ma a szocialista gazdaság irányításának olyan tökéletesítése, amely biztosítja a munkásosztálynak mint osztálynak növekvő részvételét a szocialista gazdaság egészének irányításában. A szocialista állami tulajdon természetéből és lényegéből következik, hogy nem osztható fel az osztály tagjai között és nem alakítható át csoporttulajdonná. A szocialista tulajdon ugyanakkor mai fejlettségi fokán a szocialista gazdaság keretein belül még feltételezi a vállalatok gazdasági és jogi önállóságát, az árú- és pénzviszonyok érvényesülését, a munka szerinti elosztás szabályozását és ellenőrzését. Ez azt is jelenti, hogy miközben a munkásosztály mint osztály a termelési eszközök kollektív tulajdonosa, a társadalmi termelés, az egész szocialista gazdaság irányítója, az egyes munkás munkavállalóként lép kapcsolatba - foglalkozási viszonyba - valamely állami vállalattal. Ez a kettősség, a munkásosztály mint kollektív tulajdonos és az egyes munkás mint munkavállaló alkalmazott, ma a munkásosztály osztályhelyzetének fontos - a szocialista tulajdonviszonyok adott fejlettségi fokából objektíve következő - sajátossága, ami a munkások közvetlen szociális helyzetében és mindennapi érdekeiben is kifejezésre jut. Ezért helytelen lenne az osztály viszonyát a termelési eszközökhöz mechanikusan átvinni az egyes munkások helyzetére és azonosítani az egyes munkások foglalkozási viszonyával.

A munkásosztály társadalmi helyét és szerepét érintő gyökeres minőségi változásokkal párhuzamosan, a munkásosztály mennyiségi növekedése mellett belső struktúrája is átalakult.

A munkásosztályhoz tartozó proletár népesség már a felszabadulás előtt is az aktív keresők több mint 50 százalékát alkotta. Ennek közel fele azonban az agrárproletariátushoz tartozott, s átmeneti helyzetü félproletár rétegeket is magába foglalt. Ezért 1945 után, amikor az agrárproletárok többsége földhöz jutott, a munkásosztály aránya 41 százalékra csökkent. A 40-es évek második felétől, a 70-es évek elejéig a munkásosztály létszáma és aránya az összes népességen belül gyorsan növekedett; jelenleg elérte az aktív keresők 59 százalékát. Ez a munkásosztály azonban összetételében is erősen különbözik a felszabadulás előttitől. A felszabadulás előtt a munkásosztályhoz sorolt fizikai dolgozóknak csupán mintegy egyharmada dolgozott az iparban és épitőiparban, ennek is a jelentős része a kisiparban. Jelenleg a munkásosztályhoz tartozó fizikai dolgozók 48 százaléka az iparban, többségük korszerü nagyipari üzemekben dolgozik. Az 1000-nél nagyobb munkáslétszámú ipartelepeken dolgozó ipari munkások aránya a felszabadulás előtti 39 százalékról 44 százalékra növekedett. Az épitőiparban dolgozó fizikai munkások aránya 10 százalék. A szállitás—hírközlés területén dolgozó fizikai munkások aránya is 10 százalék. Ezek az ipari-nagyüzemi-gépi termeléssel közvetlen kapcsolatban álló rétegek alkotják ma a munkásosztály törzsét, mintegy kétharmadát. A szolgáltatás jellegü ágazatokban dolgozik a fizikai munkások 15 százaléka, a kereskedelem területén 15 százalék, a mezőgazdaságban 6 százalék. Ez a folyamat a munkásosztály jelentős "feltöltődésével", új rétegeknek a munkásosztályba történő áramlásával járt. A mezőgazdasági népesség egy részének átáramlásakor többségüknél az osztályhelyzet megváltozását is jelentette. A munkásosztályba került új rétegek általában az alacsonyabb szakképzettségü munkások létszámát növelték elsősorban, s gazdasági, szociális, politikai és kulturális asszimilálódásukhoz viszonylag hosszabb időre van szükség. Ugyanakkor ez erősítette a munkásosztály szociális kapcsolatát, részleges összefonódását a társadalom más osztályaival és rétegeivel.

A folytonosság és a megszakítottság dialektikája sajátosan érvényesül a parasztság fejlődésében, szocialista átalakulásá-

ban. A parasztság mint osztály nem a tőkés termelési mód terméke, hanem a feudális termelési mód csökevénye. Azokban a tőkésországokban, amelyekben a tőkés termelési viszonyok teljesen kiszorították a feudális és félfeudális viszonyokat, a parasztság mint osztály felbomlik és megszünik. Azokban az országokban viszont, ahol a kapitalista fejlődés során a mezőgazdaságban nem tüntek el teljesen a feudális, félfeudális viszonyok maradványai, a parasztság felbomlása nem fejeződik be teljesen, s ezért bizonyos értelemben mint osztály fennmarad. Ezt a sajátos kettősséget mutatta ki Lenin a forradalom előtti Oroszország parasztságának helyzetében "Amennyiben falvainkban a 'modern' /polgári/ társadalom kiszorítja a hübéri-jobbágyi társadalmat, annyiban a parasztság nem osztály többé, felbomlik a falusi proletariátusra és falusi burzsoáziára /nagy-, közép-, kis- és legkisebb polgárságra/. Amennyiben még fennmaradnak a hübéri-jobbágyi viszonyok, annyiban a parasztság még továbbra is osztály, vagyis ismétlem, nem a polgári, hanem a hübéri-jobbágyi társadalom osztálya marad. Ez az 'amennyiben - annyiban' a valóságban a mai orosz falu hübéri-jobbágyi és burzsoá viszonyainak rendkivül bonyolult egybefonódása formájában áll fenn."[30]

Magyarországon, a legtöbb mai szocialista országhoz hasonlóan, a mezőgazdaság tőkés fejlődése felemás módon ment végbe. A félfeudális agrárviszonyok rendkívül bonyolult módon összefonódtak a tőkés viszonyokkal, ezért a parasztságnak mint osztálynak a felbomlása bár elkezdődött és előrehaladt, nem fejeződött be. Az 1945-ös földosztás megszüntette a félfeudális nagybirtokrendszert és földhöz juttatta a parasztságot, megerősítette a paraszti kistulajdont, s ezzel a parasztság kistulajdonosi, kisárútermelői jellegét. Igy Magyarországon a szocialista forradalom kezdetekor a népesség közel fele a kistulajdonos, kisárútermelő parasztsághoz tartozott, amely még sok tekintetben magán viselte a hagyományos paraszti osztály vonásait, ugyanakkor belsőleg maga is osztályjelleggel tagozódott.

Ebben a helyzetben a szocialista forradalom egyik kulcskérdéseként merült fel ennek a kistulajdonos, kisárútermelő

30/ Lenin Összes Művei 6. kötet 289. oldal.

parasztságnak a viszonya a munkásosztályhoz és a szocializmushoz. A kérdés az volt: ahhoz, hogy a parasztság eljusson a szocializmushoz, végig kell-e járnia előbb a kapitalista fejlődés útját, amelynek során mint osztály teljesen felbomlik, többsége "proletarizálódik", beolvad a munkásosztályba vagy pedig van másik járható út, amelyen a parasztság eljuthat a szocializmushoz? A leninizmus az oroszországi forradalmak tapasztalatai alapján felismerte, hogy a kistulajdonos, kisárutermelő parasztság a munkásosztály vezetésével más úton, közvetlenül is eljuthat a szocializmushoz - a szövetkezetek formájában.

Mint ismeretes, ezen az úton jutott el a magyar parasztság többsége is a szocializmushoz. A parasztsághoz tartozó népesség egy része az 50-es években a munkaerőnek a mezőgazdaságból való elvándorlásával a munkásosztály soraiba került át és így jutott el a szocializmushoz. Az így elszármazók többsége azonban nem vesztette el kapcsolatát a parasztsággal: családján keresztül általában továbbra is kötődött a kistulajdonhoz, illetve később a szövetkezetekhez, lakhelye a falu maradt és főleg az "ingázók" számát szaporította. Az egykori kistulajdonos, kisárutermelő parasztság egésze azonban nem a munkásosztályba való beolvadással, hanem a mezőgazdaság szövetkezetesítésével jutott el a szocializmushoz.

A mezőgazdaság szövetkezetesítése megállította a parasztság osztályokra bomlásának korábban elkezdődött folyamatát. A mezőgazdaság szövetkezetesítése előtt a kistulajdonos, kisárutermelő parasztságon belül a tulajdon és a kisárutermelő gazdaság eltérő nagysága osztálykülönbségeket hozott létre. A kistulajdonosoknak szövetkezetekbe tömörülésével ezek az osztálykülönbségek megszüntek, a szövetkezeti parasztság a termelési eszközök szövetkezeti tulajdona alapján a tulajdonviszonyok - tehát a legfontosabb osztálykritérium - tekintetében egységessé vált.

Természetes, hogy ez a folyamat nem mehetett végre egy csapásra és nem fejeződött be a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulásával, ellenkezőleg: éppen hogy elkezdődött. A mezőgazdaság szövetkezetesítése után egy ideig a szövetkezeti parasztság helyzetében még együtt vannak jelen és keverednek a régi patriarchális parasztság egyes vonásai, a parasztság ko-

rábbi osztálytagozódásának maradványai és a szövetkezeti parasztság egyre erősödő szocialista jegyei. A szövetkezeti gazdálkodás megerősödésével, a szocialista népgazdaság átfogóbb rendszerébe történő bekapcsolódásával fokozatosan egyre inkább ezek az utóbbiak kerülnek tulsúlyba és ma alapvetően ezek jellemzik a parasztság osztályhelyzetét és helyét társadalmunk osztályszerkezetében.

A parasztság létszáma és aránya az össznépességen belül az elmúlt évtizedekben a mezőgazdasági népesség csökkenése következtében számottevően csökkent. Az aktív keresők több mint fele 1949-ben a mezőgazdaságban dolgozott, 1960-ban nem egésszen 39 százaléka, a 70-es években pedig ez az arány 23 százalék. Ez természetesen a szövetkezeti parasztság létszámában is tükröződik. 1960-ban /amikor a mezőgazdaság szövetkezetesítése még nem fejeződött be, s az aktív keresők 19 százaléka mezőgazdasági önálló volt/ a szövetkezeti parasztsághoz a keresők 12 százaléka tartozott. Ez az arány 1970-ig 18 százalékra emelkedett,majd a 70-es évek alatt fokozatosan csökkent és jelenleg /1978/ 13 százalék. Vannak akik ebből a csökkenésből azt a következtetést vonják le, hogy ez a parasztságnak mint osztálynak az eltünését, az osztályszerkezetben korábban játszott szerepének az elvesztését jelenti. Azonban már Lenin is figyelmeztetett arra, hogy egy osztálynak a jelentősége nem a létszámától függ, hanem mindenekelőtt a társadalom gazdaságában játszott szerepétől és a többi osztállyal való kapcsolatától.

A szövetkezeti parasztságnak a szocialista gazdaságban játszott szerepe /a mezőgazdasági termékek nagy többségét a szövetkezeti parasztság munkája állítja elő/, a munkásosztályhoz fűződő szoros és közvetlen kapcsolatai, csökkenő létszáma ellenére is társadalmunk egyik alapvető osztályává teszik./A megnövekedett munkásosztály tagjainak több mint a fele közvetlenül a parasztságból került ki, az új értelmiség soraiban is sokan vannak paraszti származásúak, a népesség 9 százaléka él olyan kevert háztartásokban, amelyekben munkás, értelmiségi és egyéb szellemi kereső mellett az aktív keresők között szövetkezeti paraszt is van./

Vannak akik a szövetkezeti parasztság "elparasztiatlanodásából", vagyis a hagyományos, differenciálatlan - szakképzettség

nélküli - paraszti munka és paraszti életmód fokozatos eltűnéséből vonják le azt a következtetést, hogy a szövetkezeti parasztság már nem tekinthető osztálynak. A szövetkezetekben a mezőgazdasági termelés vitathatatlanul mélyreható átalakulásokon megy át, aminek szükségszerű következménye, hogy a hagyományos paraszti munkát egyre inkább a differenciáltabb és szakképzettebb mezőgazdasági munka váltja fel, s a mezőgazdaság gépesítésével és az ipari módszerek terjedésével az ipari munka szerepe is növekszik a mezőgazdaságban. Ez azt jelenti, hogy munkájának tartalmát és minőségét tekintve a szövetkezeti parasztság egyre kevésbé hasonlítható az egykori egyénileg gazdálkodó, hagyományos mezőgazdasági munkát végző parasztsághoz. Csakhogy a parasztságot elsősorban nem munkájának minősége és konkrét formája teszi önálló osztállyá, hanem sajátos tulajdonviszonyai, a szövetkezeti parasztság esetében - a szövetkezeti tulajdon sajátosságai. A szövetkezeti tulajdon pedig a mezőgazdaságban a mezőgazdasági munka korszerűsödése után is hosszú ideig megtartja szerepét és sajátosságait.

A szövetkezetek sajátossága és létjogosultsága nemcsak abból következik, hogy a parasztság főleg a szövetkezetek útján jutott el a szocializmushoz és ma is a szövetkezeti forma segítségével illeszkedik be a szocialista társadalomba /tehát a szövetkezeti tulajdon felszámolása vagy beolvasztása az állami tulajdonba súlyos politikai hiba lenne/, hanem abból is, hogy a mezőgazdaságban a munka objektív társadalmasítottsága még ma is viszonylag alacsonyabb fokú, mint az iparban, s a mezőgazdasági munka gyors ütemű korszerűsítése ellenére sem vált még a mezőgazdaság az ipari termelés egyszerű válfajává. Ez abban is megmutatkozik, hogy a technikai munkamegosztás fejlettségi foka még mindig alacsonyabb a mezőgazdaságban, mint az iparban, a mezőgazdasági szövetkezetekben pedig általában alacsonyabb, mint az állami gazdaságokban; a szakmunkások aránya a szövetkezeti parasztságban jóval alacsonyabb, mint a munkásosztályban /a szövetkezeti parasztsághoz tartozó dolgozók között még mindig kevesebb mint 20 százalék a szakmunkás képzettségű, ugyanakkor amikor a munkásosztályhoz tartozó keresők között ez több mint 40 százalék/. Nem szüntek még meg a mezőgazdasági termelés olyan sajátosságai sem, mint az időnyszerűség, a természeti feltéte-

lek rendkívüli szerepe. Ezekkel összefüggnek a termelőszövetkezeti parasztság munkájának és életmódjának olyan sajátosságai, mint a segítő családtagok rendszeres részvétele a mezőgazdasági munkában /a termelőszövetkezeti parasztsághoz tartozó aktív keresők 7,3 százaléka segítő családtag/, a háztáji gazdaságok helye a termelőszövetkezeti parasztság munkájában és életében. Ebből a szempontból a termelőszövetkezeti dolgozók háztáji gazdaságait meg kell különböztetni a munkások és állami alkalmazottak "kisegítő"kisgazdaságaitól. Ezek a "kisegítő" kisgazdaságok vannak, sőt abszolut számban ez több mint a termelőszövetkezeti dolgozók háztáji gazdasága. Más azonban a helyzet, ha a munkásosztályon, illetve a szövetkezeti parasztságon belül vizsgáljuk a kisgazdaságokkal rendelkezők arányát. A munkásosztályhoz tartozók valamivel több mint a felének van kisgazdasága, a szövetkezeti parasztsághoz tartozók csaknem 100 százalékának van háztáji gazdasága. Jelentős a különbség az egy kisgazdaságra jutó jövedelem nagyságában is. A munkások és alkalmazottak kisgazdaságainak jelentős része a hobby-kert, a hétvégi üdülésre szolgáló kert, illetve a főleg saját szükségletre termelő kiskert. A szövetkezeti dolgozók háztáji gazdasági viszont általában egyre szervesebben kapcsolódnak a nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodáshoz, azzal szoros gazdasági és technológiai kapcsolatban vannak, szervesen kiegészítik azt, és fontos szerepük van a szövetkezeti jövedelmek elosztásában és újraelosztásában is. A sajátos szövetkezeti tulajdonviszonyok alapján tehát a szövetkezeti parasztság munkájának és életmódjának is vannak olyan sajátosságai, amelyek nem tűnnek el az "elparasztiatlanodással" és a szövetkezeti parasztságot általában /természetesen itt is csak tendenciaszerüen/ megkülönböztetik a munkásosztálytól.

Belsőleg differenciálódik a szövetkezeti parasztság is. A nagyüzemi mezőgazdasági termelés korszerüsödése a munkamegosztás fejlettebb formáit hozza létre a szövetkezetekben is. Dolgozói ezért növekvő mértékben differenciálódnak a munka jellege és fajtája szerint. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben ma egymás mellett találjuk meg a szakképzettség nélküli, nem specializált mezőgazdasági házi munkát, a specializált mezőgazdasági betanított munkát, a mezőgazdasági szakmunkát, az ipari

szakmunkát és a magasabb szakképzettségü szellemi munkát. Különbségek vannak a szövetkezethez kötődés formájában is: a szövetkezeti tagok 66 százaléka mellett, 8 százalék a segítő családtagok és 26 százalék az alkalmazottak aránya. Sajátos módon kötődnek a szövetkezetekhez a szövetkezeti nyugdíjasok. Mindezek a különbségek természetesen tükröződnek a szövetkezeti dolgozók jövedelmében, életkörülményeiben, életmódjában is. Ez a differenciálódás azonban elvileg különbözik a parasztság korábbi tulajdon szerinti differenciálódásától. A magántulajdonosi viszonyok alapján a kistulajdonos, önállóan gazdálkodó parasztság osztályszempontból is polarizálódott. A szövetkezeti parasztság kialakulásával ez az osztálydifferenciálódás megszünt. Ebben az értelemben - de csak ebben az értelemben - beszélhetünk arról, hogy a korábban osztályszempontból is tagozódó kistulajdonos parasztság egységes szövetkezeti parasztsággá alakult át. Ennek nem mond ellent a szövetkezeti parasztság mai fokozódó differenciálódása, amely nem osztályok szerint, hanem elsősorban a munka jellege és fajtája szerint megy végbe. A szövetkezeti parasztságra is vonatkozik az, hogy a "a munkamegosztás nagyon különböző munkamódokat hoz létre ugyanazon az osztályon belül". Azt a tényt, hogy a szövetkezeti parasztság szociálisan nem homogén, hanem differenciálódik,nem tekinthetjük meggyőző érvnek a szövetkezeti parasztságnak mint viszonylag önálló osztálynak a létezésével szemben.

A szocialista forradalom eredményeként a társadalom osztályszerkezetében végbement változások felvetik azt a kérdést, hogy mennyire haladtunk előre az osztályok és az osztálykülönbségek felszámolásában, és mennyire közelítettük meg az osztály nélküli társadalmat. Ismeretes, hogy a marxizmus klasszikusai a szocializmus egyik alapvető céljának tekintették az osztályok megszüntetését. Elméletileg megfogalmazták az osztályok és osztálykülönbségek teljes megszünésének objektív kritériumát is. Az osztályok, osztálykülönbségek akkor tünnek el teljesen és véglegesen, amikor már "nincs különbség a társadalom tagjai között a társadalmi termelési eszközökhöz való viszonyok tekintetében".[31] Nem foglalkoztak azonban az idáig vezető folyamat

31/ Lenin Osszes Müvei 33. kötet 81. oldal.

részleteinek megjóslásával, nem beszéltek arról, hogy a szocializmusban átmenetileg milyen osztálykülönbségek maradnak meg. Lenin az októberi forradalom győzelme utáni cikkeiben általánosságban jellemezve a szocializmust azt írja, hogy "a szocializmus az osztályok megszüntetése". Ugyanakkor Lenin hangsúlyozta azt is, hogy ez nagyon hosszadalmas folyamat lesz. "Hogy megszüntessük az osztályokat, először is meg kell dönteni a földbirtokosokat és a tőkéseket. A feladatnak ezt a részét végrehajtottuk, ez azonban a feladatnak csak egy része, mégpedig nem is a legnehezebb része. Hogy megszüntessük az osztályokat, másodszor, meg kell szüntetni a munkás és paraszt közötti különbséget, mindenkit dolgozóvá kell tenni. Ezt nem lehet egyszerre keresztülvinni. Ez hasonlíthatatlanul nehezebb és szükségszerűen hosszan tartó feladat. Olyan feladat ez, amelyet nem lehet valamely osztály megdöntésével megoldani. Ezt a feladatot csak az egész társadalmi-gazdasági szervezet átépítésével, az egyéni különálló kisüzemi árugazdaságból nagyüzemi társadalmi gazdaságra való átmenettel lehet megoldani."[32] "Világos, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és a tőkéseket kell megdönteni, nemcsak az ő tulajdonukat kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog."[33]

Lenin tehát az osztályok megszüntetését közvetlenül összekötötte a munkás és paraszt közötti különbségek megszüntetésével, az egyéni, különálló kisüzemi árugazdaságról a nagyüzemi társadalmi gazdaságra való átmenettel, hangsúlyozva, hogy ez különösen nehéz feladat és hosszadalmas folyamat. Ekkor - 1919-ben - azonban még nem tért ki arra, hogy ennek a fő útja a szövetkezetesítés és nem vetette fel a szocialista tulajdon szövetkezeti formájának a kérdését sem. Mint ismeretes az ezzel kapcsolatos nézeteit, a lenini szövetkezeti tervet néhány évvel később, "A szövetkezetekről" c. írásában fejtette ki először.

32/ Lenin Összes Művei 39. kötet 266. oldal.
33/ Lenin Összes Művei 39. kötet 15. oldal.

Ezért az 1922 előtti írásai nem foglalkoznak - nem is foglalkozhatnak - a szocialista tulajdon két formájával és azok jelentőségével a szocialista társadalom szociális struktúrájában.

A szocialista építés Szovjetunióban szerzett tapasztalatai igazolták, hogy az osztályok felszámolása hosszan tartó folyamat, s egyszersmind lehetővé tették ennek a folyamatnak és fokozatainak konkrétabb megközelítését is. A tapasztalatok alapján reálisabban ítélhetjük meg az osztálykülönbségek megszűnésének időpontját is, s ennek során helyesbíteni kellett az arra vonatkozó kezdeti elképzeléseket. A Szovjetunióban például már a második ötéves terv célul tűzte ki a kapitalista elemek megszüntetésével az osztálykülönbségek végleges felszámolását is. Noha a második ötéves tervet a Szovjetunió sikerrel teljesítette, a kapitalista elemeket felszámolták, a gyakorlat megmutatta, hogy ez nem jelentette ugyanakkor az összes osztály és valamennyi osztálykülönbség eltűnését. A lenini szövetkezeti terv gyakorlati megvalósítása, a nagyüzemi szövetkezeti szocialista mezőgazdaság kialakulása ugyanakkor új módon vetette fel a parasztság szocialista átalakulásának és a szocialista társadalomba történő beilleszkedésének a kérdését is.

Ezeket a tapasztalatokat, amelyekkel összhangban vannak más szocialista országok tapasztalatai, köztük a mieink is, először a szovjet marxista társadalomtudományi-politikai irodalom elemezte és általánosította.[34] Ennek során széles körű megvitatásra került az a kérdés is, hogy a Lenin által definiált

---

34/ A szocializmus szociális struktúrájával foglalkozó szovjet társadalomtudományi irodalomból megemlítjük: "A szovjet társadalom szociális struktúrája átalakulásának problémái" Moszkva 1968./orosszul/, "Osztályok, társadalmi rétegek és csoportok a Szovjetunióban" Moszkva 1968./orosszul/M.N. Rutkievics: "A szovjet társadalom szociális struktúrája fejlődésének tendenciái"Moszkva 1975/orosszul/, A.A.Amvroszov: "A szovjet társadalom szociális struktúrája" Moszkva 1975. /orosszul/,A.A.Amvrossov:Az osztálydifferenciálódástól a szociálisan egynemű társadalom felé.Moszkva 1978./orosszul/; szovjet szerzők magyarul is publikált művei közül:G.J. Glezerman:A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése. Kossuth 1975., szerzői kollektíva R.I. Koszolapov vezetésével:A szocialista társadalom.Kossuth 1978. M.Rutkievics:A fejlett szocialista társadalom szerkezete. Társadalmi Szemle,1974.4.sz.M.Rutkievics: A társadalmi struktúra változásának tendenciái a szovjet társadalomban. Szociológia,1975. 3.sz.

marxista osztályfogalom mennyiben alkalmas a szocialista társadalom osztályszerkezetének elemzésére. A vita eredményeként az az általános álláspont alakult ki, hogy a lenini definíciónak az a pontja, amely szerint az osztályok az emberek olyan nagy csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, a szocializmusban létező osztályokra már nem érvényes. A szocialista társadalomban már megszűntek az antagonisztikus osztályok. Azonban a lenini definíció elméleti és módszertani kiindulópontjai a szocialista társadalom osztályszerkezetének elemzésére is érvényesek; az osztály fogalmának legfontosabbb kritériumai a szocialista társadalom osztályaira is alkalmazhatók. "Olyan társadalmi csoportok ezek - állapítja meg G.J. Glezerman -, amelyeket egyesít a szocialista gazdaság rendszere, a termelési eszközök össznépi tulajdona és a közös munka, de amelyek a termelési eszközökhöz való viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük és a társadalmi jövedelem elosztási formái tekintetében különböznek egymástól."[35]

A nemzetközi irodalomban a 60-as években bukkantak fel olyan nézetek, amelyek szerint a szocialista országokban az osztályfogalom és az osztálymegközelítés már teljesen elvesztette a létjogosultságát. Hasonló nézeteket fejtett ki többek között a csehszlovák P.Machony[36], a lengyel W.Wesolowski[37], Magyarországon pedig Hegedüs András. Ezeket a nézeteket azonban a nemzetközi marxista irodalom erős fenntartással és éles kritikával fogadta[38]. A kritika rámutatott arra, hogy az ilyen következte-

35/ G.J.Glezerman:A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése. Kossuth 1975. 143.old.
36/ Socialna štructura socialisticke spolecnosti.Praga 1966.
37/ W.Wesolowski:Strata and interests in socialist society.VI. 14.World Congress of Sociology.Evian.1966.
38/ G.J.Glezerman:A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése.Kossuth 1975.138-152.o.M.N.Rutkievics: A szovjet társadalom szociális struktúrája fejlődésének tendenciái.Moszkva,1975.3-16.o./oroszul/,A.A.Amvroszov: A szovjet társadalom szociális struktúrája.Moszkva,1975.1o-19.o. /oroszul/;Amvroszov: Az osztálydifferenciálódástól a szociálisan egynemű társadalom felé,Moszkva 1978.11-36.o./orosz/ Amvroszov a következőképpen jellemzi az osztályokat és osztálykülönbségeket tagadó nézeteket;"azok akik tagadják a szocialista országokban az osztályok létezését,akarva vagy akaratlanul a munkáso.vezető szerepe tagadásának az útjára lépnek a szoc.viszonyai között,a munkáso.és a szövetkezeti parasztság szövetsége ellen lépnek fel, vagyis leveszik na-

tések nem számolnak eléggé a szocialista országok társadalmi valóságának reális helyzetével, elméletileg és módszertanilag elferdítik a marxista osztályfogalom lényegét és azt a "szociális stratifikáció" polgári elméleteivel cserélik fel, politikai következményeik pedig a munkásosztály vezető szerepének tagadásához és a munkás-paraszt szövetség jelentőségének a lebecsüléséhez vezetnek.

Az osztályfogalomnak a szocialista társadalomra történő alkalmazásával kapcsolatos elméleti vita arra is felhívta a figyelmet, hogy a szocializmus osztályszerkezetének vizsgálatánál nem szabad szem elől téveszteni a szocializmusban létező osztályok sajátszerüségét és különbségét az antagonisztikus társadalmak osztályaitól. "A legfontosabb az, hogy a szocialista társadalomban nem szabad figyelmen kívül hagyni az osztályok sajátszerüségét... Ezért itt maga az osztályfogalom is módosul, akárcsak például az állam fogalma."[39] Az antagonisztikus osztálytársadalmakban az alapvető osztályok antagonisztikusan szemben állnak egymással, viszonyukat a kizsákmányolás és az elnyomás jellemzi. Ezekben a társadalmakban az osztálykülönbségek fejlődésének fő tendenciája a polarizálódás és a különbségek kiéleződése. A szocialista társadalomban ma létező osztályok és osztálykülönbségek elvileg különböznek az antagonisztikus osztálytársadalom osztályaitól és osztálykülönbségeitől. A szocialista társadalom osztályainak sajátszerüségeit röviden az alábbiakban lehet összefoglalni:

Először: a szocialista társadalomban nincsenek antagonisztikus, kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok.

Másodszor: a szocialista társadalom osztályai eredetüket tekintve nem ebben a társadalomban jöttek létre, hanem azokat az új, fokozatosan kialakuló társadalom történelmileg a régi társadalomtól örökölte és szociális természetüket fokozatosan alakítja át. Ezek az osztályok tehát a szocializmus származásá-

---

pirendről azokat a feladatokat, amelyeket még meg kell oldani, a társadalmi jelenségek osztálymegközelítését kispolgári és polgári tudománytalan elképzelésekkel helyettesítik." /Amvroszov:A szovjet társadalom szociális strukturája.16.o./

39/ G.J.Glezerman: a történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése, 143. oldal.

nak "anyajegyeként" élnek tovább és termelődnek újra megváltozott társadalmi feltételek között, megváltozott szociális tartalommal.

Harmadszor: a szocialista munkásosztály és a szövetkezeti parasztság aktuális osztályhelyzetében alapvetőek a közös vonások, a szocialista tulajdonviszonyok által meghatározott szocialista jelleg: a különbségek és eltérések nem a tulajdonviszonyok alapvető tartalmával, hanem annak a formájával függnek össze.

Negyedszer: a még meglévő osztálykülönbségek nem növekednek, hanem a szocialista társadalom fejlődésével, a szocialista tulajdon formáinak közeledésével fokozatosan csökkennek.

Ötödször: a szocialista társadalomban az emberek szociális helyzetének különbözősége /életszinvonal, jövedelem stb./ mind kevésbé esik egybe az osztályok közötti határvonalakkal; az osztályok közötti szociális különbségek fokozatosan kiegyenlítődnek, ugyanakkor az osztályokon belül egyéb szociális differenciáló tényezők /szakképzettség, a végzett munka mennyiségi és minőségi különbözősége stb./ érvényesülnek. Ezért a szocialista társadalomban az osztály fogalmát még kevésbé lehet a szociális különbségeket leíró kategóriaként kezelni mint a tőkés társadalomban.

Ahogyan Lenin a szocialista államot a polgári államtól megkülönböztette "fél-államnak", "elhaló államnak" nevezte, a szocialista társadalom osztályait is "fél-osztályoknak", "elhaló osztályoknak" nevezhetjük. Addig azonban, ameddig ez a folyamat nem vezet el az osztályok teljes megszűnéséhez, a társadalom szociális struktúrájának elemzésében az osztálymegközelítésnek elsőrendű jelentősége van.

Az osztálymegközelítés a szocialista társadalom szociális struktúrájának vizsgálatában elsősorban annak tisztázására irányul, hogy melyik osztály "vezeti" a szocialista társadalmi rendet. Az, amelyik a társadalmi folyamatok középpontjában áll, s amelynek érdekei a szocialista társadalom fejlődésének irányát alapvetően meghatározza. Továbbá arra, hogy a társadalom vezető osztályának melyek a legfontosabb osztályszövetségesei és azoknak milyen a viszonya a társadalom vezető osztályához. Ebben a

tekintetben döntő jelentőségű a szocialista társadalom két alapvető dolgozó osztályának - a szocialista munkásosztálynak és a szövetkezeti parasztságnak - egymáshoz való viszonya. Végül az osztálymegközelítés magába foglalja az egyéb osztályjellegű különbségek - például a szellemi és a fizikai munka, a város és a falu közötti lényeges különbségekből fakadó szociális különbségek - feltárását is. Az osztálymegközelítés segítségével jellemezhetjük társadalmunk szociális struktúrájának gyökeres különbségét a tőkés társadalom szociális struktúrájától, valamint fejlődésének fő irányát: az osztályok teljes megszüntetésének történelmi perspektíváját.

c/ A szocialista munkásosztály és a szövetkezeti parasztság jellemzői társadalmunkban

Társadalmunk alapvető osztályai a szocialista munkásosztály és a szövetkezeti parasztság.[40] Az alapvető osztályok fo-

---

40/ A szocialista országok társadalomtudományi-politikai irodalmában általánosan elfogadott az az álláspont, hogy a szocialista társadalom alapvető osztályai a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság. Az MSZMP XI. kongresszusának határozata és a kongresszuson elfogadott programnyilatkozat a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszán a munkásosztálytés a szövetkezeti parasztságot társadalmunk alapvető osztályaiként tárgyalta, a munkás-paraszt szövetséget államunk legfőbb politikai alapjának nevezte, a szövetségi politikát osztályszövetségként jellemezte./Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth 1975.79-83.,461-470.,499-507.oldal/. Az SZKP XXV. kongresszusa a munkásosztálynak, a parasztságnak és az értelmiségnek a munkásosztály vezető szerepével létrejött szövetségét a szovjet nép közössége alapjának nevezte/Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth 1976.99.oldal/, ezt az új szovjet alkotmány is rögzítette. A munkásosztályt és a szövetkezeti parasztságot a szocialista társadalom alapvető osztályaiként kezelte a Bolgár Kommunista Párt XI. kongresszusa is. /A BKP XI. kongresszusa, Kossuth 1976.42-43.oldal/ A Német Szocialista Egységpárt 1976-ban elfogadott új programja szerint "a szocialista társadalom politikai alapja a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság szövetsége" /Az NSZEP XI. kongresszusa, Kossuth 1976.144.oldal/ A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusán a szocializmus építése új szakaszának feladataként jelölte meg, hogy formálja a munkás-paraszt szövetség "társadalmunk két alapvető osztályának szövetsége szocialista tartalmát" /A LEMP VII. kongresszusa. Kossuth 1967.40.oldal./ A Csehszlovák Kommunista Párt XV. kongresszusa megállapította, hogy országában "A munkásosztály szilárd szövetségese a szövetkezeti földművesek osztálya. Uj osztályt jelent, amely falvaink forradalmi

galmának a tartalma és jellege azonban minőségileg más mint a tőkés társadalomban, vagy a korábbi osztálytársadalmakban. A tőkés társadalomban /és minden eddigi osztálytársadalomban/ az alapvető osztályok egymással harcban álló antagonisztikus osztályok voltak, amelyek harca az adott társadalom lényegéből következett és a társadalmi haladás alapvető hajtóereje volt. A szocialista társadalom alapvető osztályai baráti osztályok. Kapcsolatukat nem az antagonisztikus ellentét és a harc, hanem a kölcsönös egymásra utaltság és az együttműködés jellemzi. Alapvetőeknek abban az értelemben nevezzük őket, hogy ők az új, szocialista társadalom építésének fő szubjektumai; együttesen a népesség többségét alkotják; elsősorban az ő termelő munkájukkal és politikai aktivitásukkal épül a szocialista társadalom.

Az alapvető osztályok jellege a szocialista társadalom fejlődése során is változik. Az ötvenes években - a szocializmus alapjainak lerakása előtt - a magyar társadalom alapvető osztályai még különböző típusu osztályok voltak, amelyek tulajdonviszonyai és életmódja minőségileg különböztek egymástól; a munkásosztály tulajdonviszonyait tekintve már szocialista, a parasztság pedig még kistulajdonos, kisárútermelő osztály. A 60-as években - közvetlenül a szocializmus alapjainak lerakása után - az alapvető osztályok már azonos típusuak /alapvető tulajdonviszonyaik jellegét tekintve szocialisták/, de a szocialista tulajdon két formájának különbsége mellett a két osztály viszonyában még az is tükröződik, hogy a szövetkezeti tulajdon csak fokozatosan szilárdul meg és a parasztság osztályhelyzete is csak fokozatosan változik meg. A fejlett szocializmus építésének időszakában, és még inkább a fejlett szocialista társadalomban, a két alapvető osztály tovább közeledik egymáshoz, közös vonásaik erősödnek, különbségeik csökkennek. Ez a folyamat azonban nem változtat azon, hogy ameddig osztálykülönbségek még egyáltalán léteznek, addig a szocialista munkásosztály és a szövetkezeti parasztság alkotják társadalmunk alapvető osztályait.

A szocialista társadalom alapvető osztályaihoz kapcsolódik az értelmiség. A szocializmusban a társadalom tudományos irányí-

---

megváltoztatásának folyamatában alakult ki." /A CSKP XV. kongresszusa, Kossuth 1976. 44. oldal/

tásának fejlődésével, a tudomány és a kultúra szerepének növekedésével az értelmiség munkájának jelentősége és létszáma is növekszik. Az értelmiség azonban a szocialista társadalomban sem képez önálló osztályt. Szociális származása révén is növekvő mértékben kapcsolódik a munkásosztályhoz és a parasztsághoz, de főként munkájával a társadalom alapvető osztályainak érdekeit és törekvéseit realizálja. A szocialista társadalom szociális struktúrájának vizsgálatában fontos helyet foglal el az értelmiség helyzetének és fejlődésének, szociális utánpótlásának és szociális kapcsolatainak a vizsgálata. Ez azonban külön téma és önálló kutatás tárgya, amellyel ezen a helyen nem kívánunk foglalkozni.

A továbbiakban csak a szocialista munkásosztály és a szövetkezeti parasztság helyét vizsgáljuk a mai magyar társadalom osztályszerkezetében. A munkásosztályról és a szövetkezeti parasztságról az elmúlt években számos publikáció jelent meg a hazai társadalomtudományi irodalomban.[41] Ezek a publikációk első-

---

41/ Ezeket a kérdéseket tárgyaló publikációkból: Klaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Kossuth 1968. Klaskovits János-Illés János: A munkásosztály fogalma. Tanulmányok a munkásosztályról. Kossuth 1973. Buza Márton: A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése. Kossuth 1965. Csizmadia Ernő-Nagy Sándor-Zsarnóczai Sándor: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása. Kossuth 1966. Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth 1976. Kovács Ferenc: A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése. Társadalomtudományi Közlemények, 1972.2. szám. Kovács Ferenc: A munkásosztály helye a szocialista társadalom struktúrájában. Társadalomtudományi Közlemények, 1974.1.szám. Halay Tibor: A munkássá válás folyamata; a munkásfiatalok szociális, politikai, kulturális helyzete Magyarországon. Társadalomtudományi Közlemények, 1974.1.szám. Kovács Ferenc: A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. szám. Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság szocialista átszervezése és társadalmi-politikai következményei. Társadalomtudományi Közlemények, 1977.1.sz. Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977.1.sz. Pogány György: A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása a társadalmunk szerkezetére. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3.sz. Héthy Lajos-Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. Társadalomtudományi Közlemények, 1977.4.sz. Benedek Sándor: Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. Társadalomtudományi Közlemények, 1977.4.sz. Lengyel Zsuzsa: A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről./Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez/. Társadalomtudo-

sorban ezeknek az osztályoknak a fogalmával, határaival és belső szerkezetével foglalkoznak. A társadalom osztályszerkezetében elfoglalt helyük, szerepük és érdekeik felismerése szempontjából fontos azonban, hogy elméletileg is összefoglaljuk azokat a jellemző jegyeket, amelyek a munkásosztályt és a szövetkezeti parasztságot jellemzik a szocialista társadalomban. Ezek alapján közelíthetjük meg helyesen a határaikkal és belső szerkezetükkel kapcsolatos problémákat is.

A szocialista munkásosztálynak mint osztálynak jellemző vonásai társadalmunkban:

- a tulajdonviszonyok szempontjából az alapvető termelési eszközök tulajdonosa, de nem egyénileg, nem a magántulajdon formájában, hanem kollektívan, az állami tulajdon formájában; termelő tevékenységének társadalmi kereteit közvetlenül is az állami tulajdon határozza meg;

- a munka társadalmi szervezetében játszott szerepe és munkájának jellege szempontjából a munka társadalmasításának magas fokát képviselő nagyüzemi gépi termelés keretei között végzett termelő munka jellemzi;

- a társadalmi javak megszerzésének módja és nagysága szempontjából az jellemzi, hogy munkájából él, alapvetően a végzett munka szerint jut jövedelemhez, amelynek nagysága és fejlődése mindenekelőtt attól függ, hogy milyen mértékben növekszik a megtermelt javak mennyisége és ebből mennyi kerülhet a fogyasztási alapba.

Az elméleti irodalomban, a statisztikában és a politikai gyakorlatban ismételten visszatérő és gyakran vitatott kérdés, hogy statisztikailag hol húzhatjuk meg a munkásosztály határait, illetve kiket sorolunk a munkásosztályhoz. A kérdés egyértelmű megválaszolásának a nehézségét és az ezzel kapcsolatos vitákat több körülmény magyarázza.

Először: a marxista osztályfogalom elméleti tartalmát és módszertani jelentőségét tekintve nem azonos az egyének mechanikus osztályokba sorolásával, nem feltételezi az osztályok kö-

---

mányi Közlemények, 1977.4.sz.Kemény László: A munkásosztály struktúrájáról /Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez/ Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 1.sz.

zötti határvonalak éles meghúzását. Ugyanakkor a társadalmi gyakorlatban különféle "igények" jelentkeztek az osztályok "határainak" és a "besorolás" kritériumainak megállapítására. A társadalomstatisztikának például olyan operacionalizált kategóriákra van szüksége, amelynek segítségével mérni tudja az osztályok létszámát, arányait. Az empirikus szociológiai felmérések mintáinak kiválasztása is feltételezi az osztály fogalmának operacionalizálását. A "besorolás" kérdése gyakorlati módon merül fel a szociálpolitikában, a munkáslakás építkezések támogatásánál vagy más, osztályokhoz címzett szociális juttatásoknál. A "besorolás" kérdése gyakran politikai érzékenységgel is párosul, például eredetileg munkás származású, de mai helyzetüket és munkájukat tekintve ma már közvetlenül nem a munkásosztályhoz tartozó funkcionáriusoknál. Fontos leszögezni, hogy az osztály fogalmának bármiféle olyan operacionalizálása, amely az osztály határait kvantitative igyekszik rögzíteni és az egyének besorolásához alkalmazza az osztálykritériumokat, csak feltételes jellegü lehet és csupán megközelítheti az osztály elméleti fogalmát. Az osztály statisztikai határainak rögzítését a statisztikai gyakorlat teszi szükségessé és az ilyen operacionalizálás csak a statisztika eszközeként funkcionálhat,anélkül, hogy helyettesítené az osztályviszonyok elméleti elemzését. A konkrét szociálpolitikai intézkedéseknél a "besorolás" kritériuma általában nem esik egybe az osztály elméleti fogalmával, az adott szociálpolitikai intézkedés érvényességi körét az adott intézkedés konkrét céljaitól és gazdasági lehetőségeinktől függően mindig konkrétan kell megállapítani. A "politikai osztályhovatartozás" sem esik egybe az osztálynak a lenini definícióban megfogalmazott fogalmával.Eredeti osztályhelyzetük és jelenlegi politikai tevékenységük alapján például "politikailag" a munkásosztályhoz tartoznak a munkásosztályból kikerült politikai vezetők is, noha közvetlenül szociális helyzetüket tekintve ma már nem tartoznak oda. Éppen azért, mert a határok statisztikai megvonása és a "besorolás" mindig gyakorlati célú, az elméleti osztályfogalom ehhez csak általános keretül szolgál. Az osztály fogalmának helyes elméleti értelmezése ugyanakkor előfeltétele annak, hogy a határok gyakorlati szempontú megvonása és az ennek megfelelő "besorolás" egységes szemlélettel és azo-

nos elvek segítségével történjen.

Másodszor: maguk az osztályok dinamikusan fejlődnek,változik összetételük, miközben sok tekintetben összefonódnak egymással. A munkásosztály határainak értelmezésénél tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a változásokat, amelyek a munkásosztály ágazati és szakmai összetételében, a termelőmunka jellegében mennek végbe. Nem lehet például a munkásosztály határait a fizikai munkások körével azonosítani, hiszen a termelőmunka növekvő mértékben intellektualizálódik, a munkásosztályon belül olyan új munkásréteg jelentkezik és fejlődik dinamikusan, amelynek munkája a fizikai és a szellemi munka újfajta összekapcsolását valósítja meg. A termelő és a nem termelő ágazatok közötti hagyományos határvonalak is egyre inkább elmosódnak, az egész társadalmi termelésben növekszik a szolgáltatások szerepe és a szolgáltatások jellege is megváltozik, ami a munkásosztály összetételében is tükröződik. Az osztályok fokozatos közeledésének,az osztálykülönbségek csökkenésének történelmi időszakában érthető módon növekszik a határesetek és átmeneti rétegek száma is. Közismert példái ennek a mezőgazdasági szövetkezetekben alkalmazott minőségben dolgozó ipari munkások, az ipari szövetkezetek dolgozói, a vegyes szociális összetételü háztartások stb. Az elméleti elemzés az osztálynak csak a tipikus jegyeit mutatja fel és az osztály fejlődésének fő tendenciáit jelezheti. Az osztály tipikus jegyei és fejlődésének fő tendenciái azonban különböző mértékben realizálódnak az osztály egyes rétegeiben.

A szocialista munkásosztály tipikus jegyei legteljesebben a munkásosztály törzsét alkotó ipari munkásságban jelennek meg. Az ipari munkásság a munkásosztálynak az elmúlt evtizedekben legdinamikusabban fejlődő és jelenleg is legnagyobb része. Az ipari munkásság - ezen belül is elsősorban a nagyüzemi ipari munkások - a munkásosztály egész arculatát alapvetően meghatározó legfontosabb része.

Az ipari munkásséghoz közel állnak, gyakorlatilag annak válfaját képviselik az építőiparban, a közlekedés és a hírközlés, az ipari és egyéb szolgáltatások területén dolgozó munkások. Arányuk a munkásosztályon belül ugyan nem emelkedett, de abszolút létszámuk így is nőtt, s összetételük, szakképzettsé-

gük, foglalkozási struktúrájuk megváltozott. A munkásosztály tipikus jegyei náluk is egyértelműen megjelennek és ennek alapján vitán felül áll a munkásosztályhoz való tartozásuk.

A munkásosztály sajátos részének tekintjük a mezőgazdaság állami szektorának dolgozóit is. Bár a munkájuk konkrét tartalmát, szakmai struktúráját tekintve a mezőgazdaság szövetkezeti szektorának dolgozóihoz állnak közel, közvetlen munka- és életkörülményeik is hasonlítanak, de tulajdonviszonyaik és a termelés társadalmasításának viszonylag magasabb foka a munkásosztályhoz kapcsolja őket. Munkájuk jellegét és életmódjukat tekintve "kettős kötődésüek", s ebben az értelemben határesetet jelentenek a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság között.

Vitára ad alkalmat a kereskedelem és más nem termelő ágazatok fizikai dolgozóinak a besorolása. Egyfelől tulajdonviszonyaik, szociális helyzetük egyértelműen a munkásosztályhoz köti őket. Másfelől a szükebb értelemben vett termelőmunkában látszólag nem vesznek részt. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy Marx már a kapitalizmus viszonyai között is a kereskedelemben dolgozók egy részének munkáját értéktermelő munkának tekintette /a fogyasztásra szánt áruk raktározása, tartósítása stb./[42] . A kereskedelemben és a kereskedelmi jellegű szolgáltatásokban napjainkban tovább növekszik a közvetlenül is értéktermelő munka szerepe. Az un. nem termelő ágazatokban foglalkoztatott fizikai dolgozók egészének munkatevékenysége is valamilyen formában összefügg a szóban forgó ágazatok működéséhez szükséges anyagi feltételek megteremtésével, illetve fenntartásával, egyénileg pedig ez a munkatevékenység nem sokban különbözik a termelő ágazatok fizikai dolgozóinak tevékenységétől. Ezért ezt a dolgozó réteget is - noha a munkásosztály tipikus jegyeit csak részben találhatjuk meg nála - a munkásosztályhoz sorolhatjuk.

Más szempontból vitatott és vitatható az ipari szövetkezetek dolgozóinak munkásosztályhoz tartozása. Az ipari szövetkezet a tulajdonviszonyok szempontjából a szövetkezeti szocialista szektor része. Az ipari szövetkezetek dolgozóinak többsége azonban nem szövetkezetekbe tömörült egykori kisiparos, hanem

---

42/ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész Kossuth, 1958. 374. o.

eredetileg is munkás. A volt kisiparosok kötődése a bevitt vagyonhoz, a korábbi kistulajdonhoz gyakorlatilag minimális. Az ipari szövetkezetekben foglalkoztatott munkások munkakörülményei és szakmai struktúrája nem különbözik az állami ipar munkásaiétól. Az ipari szövetkezetek irányításának, a munka szervezésének, a jövedelem elosztásának a rendje is közelebb áll az állami ipari vállalatokéhoz, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekéhez. Ezért - bár ismét határesetről van szó - ezt a dolgozó réteget is a munkásosztályhoz soroljuk, a munkásosztály részének tekintjük.

Hosszú időn keresztül vitakérdés volt a nem fizikai dolgozóknak a munkásosztályhoz tartozása. Az egyik szélsőséges álláspont a munkásosztályt kizárólag a fizikai munkásokkal azonosította. A másik szélsőséges álláspont - teljesen figyelmen kívül hagyva a termelőmunkát mint a munkásosztály egyik tipikus osztályjegyét - a munkásosztály határait parttalanul kiszélesítette, a munkásosztályhoz javasolta sorolni az állami szektor minden alkalmazottját. A vita eldöntésének elméleti kulcsát a "termelőmunka" és a "termelőmunkás" fogalmának a tisztázása jelenti. Marx a kapitalizmus viszonyai között a termelőmunka alapvető kritériumának azt tartotta, hogy a tőkés számára profitot termel, megjegyezve, hogy ez általában valamilyen anyagi termékben jelenik meg.[43] Ismeretes, hogy Marx már a kapitalizmus viszonyai között szükségesnek tartotta azt is hangsúlyozni, hogy a termelőmunka egyesíti magában "a fej és a kéz munkáját is", s bár a kettőt a munkamegosztás szétválasztja és különböző személyekre osztja, de "az anyagi termék" a személyek "közös terméke" s ebben az értelemben "a munkások egésze" /tehát a fizikai és a szellemi munkát végzők együttesen/ "termelő munkásnak" minősül.[44] Korunkban a termelés műszaki fejlődésével a termelőmunkában tovább növekszik a "fej munkájának" a szerepe és gyökeresen átalakul a fizikai és a szellemi munka viszonya.

Természetesen a szocialista társadalomban megváltozik a termelőmunka gazdasági tartalma is. Noha ennek a folyamatnak a

43/ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész Kossuth 1958.374.o.
44/ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész Kossuth 1958.374.o.

pontos elemzésével és tudományos általánosításával a marxista közgazdaságtudomány még adós, annyi már most megállapítható, hogy a termelőmunka és a termelőmunkás fogalmát szélesebben kell értelmeznünk, mint korábban. Figyelembe kell venni azt is, hogy a termelőmunkához való kapcsolódás formáját tekintve itt is fokozatok, átmenetek, közvetítettségek egész láncolatáról van szó, részben a különböző ágazatok között, részben az adott ágazaton, illetve vállalaton belül a termelő és a nem termelő szféra között.

A munkásosztály határainak feltételes és megközelítő megvonásánál elméletileg is indokolt az a kialakult gyakorlat, hogy a termelő ágazatokban a termelőfolyamatban részt vevő vagy azt közvetlenül irányító nem fizikai dolgozókat /művezető, technikus stb./ a munkásosztályhoz soroljuk. A munkásosztálynak számszerűen nem nagy /5-6 százalék/, de hosszabb távon dinamikusan fejlődő rétegéről van szó, amely a fejlődés egyik fő tendenciáját képviseli.

A munkásosztály objektív helyzetéből és érdekeiből következik társadalmunkban betöltött vezető szerepe is:

- a munkásosztály objektív helyzeténél fogva a legkövetkezetesebb szocialista osztály, osztályérdekei a legnagyobb mértékben esnek egybe társadalmunk szocialista fejlődésével, a szocialista vívmányok megvédelmezésével és tökéletesítésével, a szocialista elvek következetes érvényesítésével;

- a munkásosztály alapvető osztályérdekeit nem érvényesítheti a szocialista társadalomban az össztársadalmi érdekektől függetlenül, más dolgozó osztály vagy réteg rovására; érdekei megkövetelik, hogy élére álljon a szocialista építésnek, s maga köré tömörítse a szocialista társadalom valamennyi osztályát és rétegét;

- a munkásosztály társadalmunk alapvető termelőereje, a termelés társadalmasításának viszonylag legmagasabb fokát képviseli; munkáját a magas fokú üzemi koncentráció és a korszerű technika alkalmazása, a szervezettség és a fegyelem, szakképzettségének állandó fejlesztése jellemzi /ez elsősorban a nagyüzemi ipari munkásságra vonatkozik és nem zárja ki azt, hogy a munkásosztálynak ma még vannak korszerűtlen feltételek között dolgozó, alacsony szakképzettségű vagy szakképzetlen csoportjai

is; a munkásosztály arculatát és fejlődésének fő irányát azonban nem ezek, hanem a korszerű technikával dolgozó nagyüzemi ipari munkások határozzák meg/;

- a munkásosztály politikailag is a legszervezettebb és legtudatosabb szocialista osztály, a leggazdagabb politikai tapasztalatokkal rendelkezik és szubjetíve is legmélyebben azonosul a szocialista ideológiával; ebben döntő szerepe van a munkásosztály marxista-leninista pártjának, amely az osztály politikailag legaktívabb és legöntudatosabb részét tömöríti, állandó kapcsolatban van a munkásosztály tömegeivel, szervezi és irányítja politikai és ideológiai tevékenységét; a munkásosztály rendelkezik a legnagyobb és tapasztalatokban leggazdagabb tömegszervezettel - a szakszervezetekkel.

A szövetkezeti parasztságnak mint osztálynak jellemző vonásai társadalmunkban:

- a tulajdonviszonyok szempontjából a munkájához szükséges termelési eszközök közös tulajdonban - csoporttulajdonban - vannak, ami a szocialista társadalom viszonyai között a szocialista tulajdon sajátos formáját jelenti; a szövetkezetek által megművelt föld egy része jogilag a tagok magántulajdonában van ugyan, de a szövetkezet közösen használja, s a közösen használt föld mind nagyobb része fokozatosan jogilag is a szövetkezet tulajdonába kerül;

- a munka társadalmi szervezetében játszott szerepe és a munka jellege szempontjából a nagyüzemi mezőgazdasági termelés keretében kollektív termelőmunkát végez, munkája társadalmasításának foka ugyanakkor viszonylag alacsonyabb,mint a munkásosztályé, ami a munkaszervezés formáiban is kifejeződik; a munkamegosztás fejlettsége és a szakképzettség szinvonala ugyan fokozatosan közeledik a munkásosztályéhoz, de egyelőre elmarad attól; a közösben végzett munkát rendszeresen kiegészíti a háztájiban végzett munka;

- a társadalmi javak megszerzésének módja és nagysága szempontjából a szövetkezeti parasztság jövedelmének fő forrása a termelőszövetkezetben végzett közös munka, de jövedelmében szerepet játszanak más tényezők is /a szövetkezet földrajzi és gazdasági adottságai, a vezetés szinvonala, a háztájiból származó jövedelem és csökkenő mértékben a földjáradék/;

- politikai tudatosságát és szervezettségét az határozza meg, hogy a munkásosztály vezetésével lépett a szocializmus útjára és szerveződött szocialista osztállyá, alapvető érdekei pedig egybeesnek a munkásosztály érdekeivel; a munkásosztály forradalmi pártjának politikája egyben kifejezi és megvalósítja a szövetkezeti parasztság érdekeit is, soraiban tömöríti annak politikailag legtudatosabb részét; a szövetkezeti parasztság sajátos érdekeinek képviseletét szolgálják a termelőszövetkezetek területi szövetségei és a TOT.

A szövetkezeti parasztság tipikus osztályjegyei nem ellentétei a munkásosztályénak, csupán /főleg fokozatilag/ különböznek azoktól. A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság osztályhelyzetében növekvő jelentősége van azoknak a lényegileg közös vonásoknak, amelyek a két osztályt már ma is összekötik: a tulajdon-viszonyok szocialista típusának, a közvetlenül is társadalmi jellegű termelőmunkának és a végzett munka szerinti elosztásnak. Ugyanakkor a két osztály történelmi múltjából, az eltérő objektív feltételekből, a termelőerők fejlettségének és a termelés társadalmasításának eltérő fokából következően ezek az alapvetően közös vonásaik a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság helyzetében eltérő formában és különböző fokozatokban érvényesülnek. Ez a szocialista társadalom érettségének jelenlegi fokával függ össze és továbblépés csak az objektív feltételek megváltoztatása, a termelőerők fejlesztése, a munka társadalmasításának növelése, a szocialista tulajdonviszonyok tökéletesítése, a munkások és a szövetkezeti parasztok szociális körülményeinek javítása útján lehetséges. Az objektív fejlődés szükségszerű szakaszait átugrani vagy azt adminisztratív eszközökkel siettetni - a szövetkezeti tulajdon és a szövetkezeti parasztság sajátosságait figyelmen kívül hagyva - szubjektivizmus lenne, ami előbb-utóbb megbosszulná magát.

A szövetkezeti parasztság tipikus osztályjegyei a szövetkezeti parasztság egészét mint osztályt jellemzik, de ez nem mindig ad lehetőséget az egyes dolgozó egyértelmű besorolására. A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közötti határvonal éles megvonása több nehézségbe ütközik. A város és a falu közötti határvonal - bár a város és a falu különbségei belejátszanak a munkásosztály és a parasztság konkrét helyzetének kü-

lönbségeibe - hozzájárul az osztálykülönbségek továbbéléséhez, de már régen nem esik egybe a munkásosztály és a parasztság közötti határvonallal. A munkások fele falun él, a falvak többsége nem kizárólag paraszti közösség, elkezdődött és előrehaladt a korábban egyértelműen falusi típusu települések urbanizálódásának folyamata. Nem húzhatunk éles határvonalat a munkásosztály és a parasztság közé az ipari és a mezőgazdasági munka alapján sem. A mezőgazdaságban is léteznek állami szektor, amely általában a termelés társadalmasításának magasabb fokát valósítja meg, mint a mezőgazdaság szövetkezeti szektora; ennek alapján az állami gazdaságok dolgozóit a munkásosztályhoz soroljuk. Másfelől a mezőgazdasági munka "iparosodik", a munkamegosztás jellege és szinvonala alapján egyre közelebb kerül az ipari munkához. Ez a folyamat a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is megfigyelhető. A termelőszövetkezeti parasztságot ma már nem jellemezhetjük globálisan a hagyományos értelemben vett paraszti munkával sem. Ez azonban nem változtat azon, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek a munka társadalmi szervezetének egy más formáját és a termelés társadalmasításának viszonylag alacsonyabb fokát képviselik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem minden dolgozója szövetkezeti tag, s a mezőgazdasági szövetkezetekben nagy számban dolgoznak ipari munkások is. Számításba véve a munkaerő bizonyos fluktuációját is a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok között, továbbá a két dolgozó osztály tagjainak összefonódását a vegyes összetételü háztartásokban, nem nehéz belátni, hogy minden határvonal és egyéni besorolás csak viszonylagos és megközelítő lehet, a határesetek pedig vitára adnak alkalmat.

A legelfogadhatóbbnak az a megoldás látszik, amelyik magát a termelőszövetkezetet tekinti olyan gazdasági és szociális egységnek, amellyel megjelölhetjük a termelőszövetkezeti parasztság viszonylagos és megközelítő határait. Egyértelmü a helyzet a termelőszövetkezetek aktív tagjainál. A szövetkezet mint sajátos gazdasági és szociális szervezet sajátos kapcsolatokat épít ki a nyugdíjasokkal és a tagok eltartott családtagjaival is. A nyugdíjasok magas arányát jelzi, hogy száz aktív szövetkezeti tagra 48 nyugdíjas jut. A nyugdíjasok tagjai maradnak a szövetkezetnek, szükség esetén munkaképességük mértékében a ter-

melésben is részt vesznek, a szövetkezetek pedig a nyugdíjjárulékon és az elvégzett munka utáni jövedelmen kívül is támogatják őket szociális és kultúrális igényeik kielégítésében. A segítő családtagok is részt vesznek az idényjellegű közös munkában, és általában ők dolgoznak a háztáji gazdaságokban is. Indokolt tehát, hogy őket is a szövetkezeti parasztsághoz soroljuk.

A legtöbb vitára a szövetkezetekben dolgozó alkalmazottak, köztük ipari munkások és nem fizikai alkalmazottak helyzete ad okot. Az alkalmazottak megjelenése és számuk növekedése a szövetkezetekben az 1960-as évek első felében még a szövetkezeti jövedelem bizonytalanságával és viszonylag alacsony színvonalával függött össze. Ma már azonban éppen a szövetkezetek gyarapodásával, az iparszerű mezőgazdasági termelés térhódításával, a szövetkezetek tevékenységének komplexebbé válásával, a melléküzemágak fejlődésével, az új technika bevezetésével, a szakemberek szerepének növekedésével függ össze. A szövetkezeteknek ugyan nem tagjai és közvetlenül nem részesülnek a tulajdonosi jogokból /a közgyülésen nem rendelkeznek szavazati joggal/, de munkájuk elválaszthatatlan a szövetkezet működésétől, munkájukkal a szövetkezet vagyonát és bevételét gyarapítják, ők maguk is anyagilag érdekeltek a termelőszövetkezet eredményeiben és fejlődésében. Ennek alapján soroljuk őket is a termelőszövetkezeti parasztsághoz. Kettős helyzetük azonban bizonyos ellentmondások és feszültségek forrásai is. Ellentmondás van a szövetkezetek irányításában és egész tevékenységében aktív szerepet játszó alkalmazottak tényleges szerepe és tulajdonosi státusa között. Ellentmondások keletkeznek a szövetkezeteken belül gyakorlatilag azonos munkát végző tagok és alkalmazottak között az érdekképviselet és a munkahelyi jogok tekintetében. A tsz-alkalmazottaknak például a szakszervezetek XXIII. kongresszusa döntése alapján a termelőszövetkezetekben is lehetőségük van szakszervezeti szervezetek létrehozására. A tsz-alkalmazottak arányát és helyzetét tekintve különbségek vannak az egyes termelőszövetkezetek között is. A termelőszövetkezetek egy részében erősebb a törekvés arra, hogy a szövetkezetben dolgozó alkalmazottak tagként lépjenek be a szövetkezetbe, más szövetkezetekbe

pedig az alkalmazottak létszámának növekedése felé haladnak. Az ellentmondások ellenére mindenféleképpen a szövetkezeti parasztság egy olyan sajátos csoportjáról van szó, amely nélkül ma már elképzelhetetlen a mezőgazdasági termelőszövetkezet és a szövetkezeti parasztság, s amely ugyanakkor közvetlenül kapcsolódik a munkásosztályhoz, illetve az értelmiséghez is. Ez is mutatja társadalmunkban az osztályok erős összefonódását és az osztályok közötti határok viszonylagosságát.

A szövetkezeti parasztság alapvető érdekei egybeesnek a munkásosztály alapvető érdekeivel és az egész szocialista társadalom általános érdekeivel. Ez a munkás-paraszt szövetség alapja. Ugyanakkor a szövetkezeti parasztságnak vannak - objektív helyzetéből következően - sajátos, részleteiben a munkásosztályétól eltérő érdekei is; érdekeinek struktúrájában a szövetkezeti csoporttulajdon tágabb teret biztosít a partikuláris csoportérdekeknek is. A munkás-paraszt szövetség fejlődése tehát nagymértékben attól függ, hogy az eltérő érdekeket a konkrét gazdaságpolitikai, szociálpolitikai döntésekben hogyan sikerül egyeztetni az átfogó közös érdekek alapján. A munkás-paraszt szövetség elmélyülése és fejlődése tehát nem automatikus folyamat, hanem az objektív érdekek figyelembevételére épülő, az átfogóbb össztársadalmi érdekek, az alapvető és perspektívikus érdekek elsőbbségét biztosító, a részleges érdekellentmondásokat tervszerűen megoldó tudatos szövetségi politika eredménye, aminek viszont feltétele a társadalom osztályviszonyainak és azok változásainak állandó elemzése.

Az osztályviszonyok változásának fő iránya társadalmunkban a munkásosztály és a parasztság további közeledése, közös vonásaik kiszélesedése és a még meglevő különbségek fokozatos csökkenése. Mennyiségi arányaikban az 1950-es, 1960-as évekhez hasonló eltolódás, átáramlás a fejlett szocializmus építésének időszakában nem várható. A munkásosztály és ezen belül az ipari munkásság létszáma az elkövetkező 15-20 esztendőben számottevően nem fog tovább növekedni. A szövetkezeti parasztság létszáma, a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának csökkenésével, előreláthatóan némileg csökkeni fog. Ezeken az arányokon belül azonban mindkét alapvető osztály helyzetében további jelentős minőségi változások várhatók, amelyek a két osztály közeledése

és hosszabb távon, összeolvadásuk irányába mutatnak.

Ennek a folyamatnak a fő meghatározó tényezőire már az MSZMP programnyilatkozata is rámutatott. Az egyik tényező a szocialista tulajdon mindkét formájának tökélesítése és közeledése egymáshoz. A Programnyilatkozat leszögezi: "a népgazdaság és termelőerők további tervszerű fejlődésének fontos feltétele mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon hatékony működtetése, továbbfejlesztése, szocialista vonásainak erősítése."[45] Ennek során a szocialista tulajdon mindkét formájában tökéletesednek és közelebb kerülnek egymáshoz a gazdasági irányítás, a munkaszervezés, az elosztás formái és módszerei. Erősödnek a közvetlen gazdasági kapcsolatok az állami ipari vállalatok, illetve állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek között, aminek egyik formája a közös vállalkozások, agrár-ipari komplexumok kialakítása. Ezzel együtt a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság tulajdonviszonyai egységesebbé válnak, a tulajdon eltérő formáinak szerepe osztályhelyzetükben fokozatosan csökken. Ezt a folyamatot azonban nem lehet erőszakosan siettetni, a szocialista tulajdon jelenlegi formái még nem merítették ki lehetőségeiket, a szocialista tulajdon fejlődése még hosszú időn keresztül ezekben a formákban fog végbemenni és csak a fejlődés egy későbbi szakaszában a szocialista tulajdon jelenlegi formáinak fejlesztése alapján "fog kialakulni a termelési eszközök és egyéb közjavak magasabbszintű össznépi, kommunista tulajdona".[46] Mindaddig, ameddig ez a folyamat nem fejeződik be, a szocialista tulajdon két formájának létezése - a két tulajdonforma közötti reális különbségek mértékében - az osztályviszonyok lényegi meghatározó tényezője marad.

Az állami és a szövetkezeti tulajdon, s egyben a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledésének alapja a termelés társadalmasításának további növekedése mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon keretei között. Az intenzív iparfejlesztés megköveteli a gyártmányszerkezet és a technológiai színvonal korszerűsítését, a termelési eszközök felújítását új technikával, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak al-

45/ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve 502.oldal.
46/ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve 503. oldal.

kalmazását, a termelés további gépesítését és automatizálását, s a termelés növekvő társadalmasultságával összhangban a tervezés és gazdasági irányítás tökéletesítésével, a munka jobb megszervezését társadalmi és üzemi méretekben egyaránt. Mindezek alapján mindkét szocialista szektorban tovább erősödik a munka közvetlen társadalmi jellege. Folytatódik az ipari módszerek alkalmazása és elterjedése a mezőgazdaságban is. Mindez tükröződik a munkásosztály és a parasztság munkájának jellegében és szakképzettségében is. Az ebben a tekintetben várható változások mértékének megítélésében azonban reálisan kell figyelembe venni a termelés gépesítésének és automatizálásának jelenlegi fokát és ütemét. Az elkövetkező 15-20 évben a termelés automatizálása még nem lesz döntő hatással az ipari munkások többségénél munkájuk jellegére és szakképzettségük színvonalára. A termelés gépesítésének fejlesztésével várhatóan csökken ugyan a segédmunkások aránya, de a szakmunkások számánál gyorsabban fog növekedni a betanított munkások száma. A fejlődés iránya azonban mindenféleképpen az, hogy növekszik a szakképzettség általános színvonala, nő a szellemi tevékenység aránya a munkások munkájában, fokozatosan növekszik a magasan szakképzett, munkájukban a szellemi és a fizikai tevékenységet magasabb fokon egyesítő új típusu munkások száma és szerepe. Hasonló irányban fejlődik a termelőszövetkezeti parasztság munkájának jellege is, de itt ez a fejlődés alacsonyabb szintről indult el és ezért nagyobb utat kell megtennie. Az ipari módszerek elterjedése a mezőgazdaságban, a termelőszövetkezetek mezőgazdasági tevékenységének korszerűsödése az elkövetkező években feltehetően gyorsítani fogja ezt a folyamatot. De itt is helytelen lenne a gazdasági adottságokat figyelmen kívül hagyva túlbecsülni ennek a folyamatnak az ütemét. A hagyományos paraszti munka bár fokozatosan csökken, de még nem tünik el teljesen, maradványai a növénytermelésben és a hástáji gazdaságokban még sokáig megmaradnak. A mezőgazdasági termelésben tovább növekszik a gépi munka és a szakmunka szerepe, de a szakmunkások aránya a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a közeljövőben még nem fogja elérni az ipari üzemek vagy akár az állami gazdaságok szakmunkás arányát. A termelőszövetkezetek üzemnagyságának növekedése, a termelési rendszerek kiterjedése, az agrár-ipari komplexumok kia-

lakulása ellenére a mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelő tevékenységének méretei és koncentráltsága is elmarad az állami gazdaságokétól, amivel összhangban van a szocialista tulajdon csoport formája. A tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a megalapozatlan előreszaladás ezen a téren, például a termelőszövetkezetek elhamarkodott összevonása, nemkívánatos káros következményekhez vezet. Az irányítás módszerei és a munkaszervezés módszerei is közelebb kerülnek az állami vállalatokéhoz, megőrizve ugyanakkor a szövetkezeti jellegből következő sajátosságokat. Egészében tehát a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság között a munka jellege, a szakképzettség színvonala és struktúrája szempontjából is tovább csökken a különbség.

Az életkörülmények javulása, az életszínvonal-különbségek kiegyenlítődése és a szocialista életmód fejlődése is elősegíti a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledését. Az MSZMP programnyilatkozata a fejlett szocializmus építésének egyik céljaként fogalmazta meg a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonalának közelítését:"Gondoskodni kell róla, hogy a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság jövedelme azonos szinvonalú legyen. A társadalmi juttatások területén meg kell szüntetni a meglévő különbségeket a bérből és fizetésből élők, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok között."[47] Ez a cél csak mindkét osztály életszínvonalának általános emelése mellett érhető el. Tekintettel arra, hogy az ismert gazdasági problémák miatt az életszínvonal emelkedése az elkövetkező években a tervezettnél alacsonyabb lesz, a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala kiegyenlítését is csak lassabban érhetjük el. Ügyelni kell arra is, hogy a két osztály életszínvonala a lehetőségek szerint egyenletesen növekedjék. Az osztályok közötti kiegyenlítődést segíti elő mindkét szektorban a munka szerinti elosztás elvének még következetesebb alkalmazása, összhangban a programnyilatkozattal: "A bérpolitikában következetesebben kell érvényesíteni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét, a több és a jobb, valamint a nehezebb, a bonyolultabb munka magasabb díjazását. Az elosztás fő formája, az arányaiban is növekvő társadalmi juttatás mellett

47/ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve 511.oldal

a munka szerinti elosztás elve marad."[48] A munkásság összjövedelmének kb. 70 százaléka, a szövetkezeti parasztok összjövedelmének 51 százaléka a bérjellegü jövedelem; 20 illetve 38 százalék származik a másutt végzett munkából, a háztáji és kisegítő gazdaságokból. A munka szerinti elosztás elvének következetesebb érvényesítése természetesen differenciál is; szakképzettség és a végzett munka szerint jövedelemkülönbségeket hoz létre. Ez a differenciálódás azonban nem az osztályok között, hanem az egyes osztályokon belül és mindkét dolgozó osztály esetében nagyjából azonos elvek alapján történik. A jövedelmek fő forrásai mindkét osztályban egyre azonosabbakká válnak, abban a tekintetben is, hogy a bérjellegü jövedelmek aránya közeledik egymáshoz, a nem munkából származó jövedelmek /földjáradék, korábbi gazdasági helyzet maradványai/ aránya csökken, a társadalmi juttatások színvonala kiegyenlítődik. Az életkörülmények kiegyenlítődésének fontos eleme a város és a falu közötti különbségek csökkenése. A munkásosztály és a parasztság közeledése abban is kifejezésre jut, hogy mindkét osztályban egyre inkább kialakulnak a szocialista életmód reális feltételei, s mindkét osztály életmódjában erősödnek a szocialista életmód elemei.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a ma még csak fő vonásaiban látható folyamat csak fokozatosan bontakozik ki. Az osztályszerkezet olyan ugrásszerü változása - akár jellegének radikális átalakulása, akár mennyiségi arányok gyors módosulása tekintetében -, mint amilyen az 1950-es és részben az 1960-as éveket jellemezte, az elkövetkező évtizedben nem várható. Sokkal inkább a szerves növekedés és az egyes osztályok belső minőségi fejlődése fogja jellemezni az osztályszerkezet fejlődését is. A várható fejlődés ütemének és belső ellentmondásainak folyamatos és konkrét elemzése a marxista társadalomtudományok állandó feladata.

48/ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve 511. oldal.

Szpirulisz Ildikó - Benedek Sándor - Bőhm Antal - Gál Róbert - Kovács Ferenc - Pál László

A MUNKÁSOSZTÁLY FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

A munkásosztály kutatásával intézetünkben a megalakulás óta foglalkozunk. Elsőként a magyar munkásság történeti leírását és a szocializmus viszonyai közötti körülhatárolást kíséreltük meg. Foglalkoztunk mai munkásságunk demográfiai szerkezetével /nők, fiatalok/, megvizsgáltuk a nagyüzem munkás struktúrájának változását /Csepel Művek, MÁV/. Bevezettük az ágazati közelítés szempontját is, s az iparon kívül a közlekedés, belkereskedelem munkásrétegeinek fejlődését is feltártuk. Kutatásainkban alkalmaztuk a területi megközelítést is /Pest megye, Salgótarján, Borsod/, s kiemeltük az általános műveltség, szakképzettség struktúraalakító tényezőit. Feltérképeztük a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségének alakulását, helyzetét.[1]

Jelen tanulmányunkban a munkásosztály struktúraváltozásait a gazdaság fejlődése, szerkezeti átalakulása és ennek lehetséges perspektívái oldaláról közelítettük meg. /A korábbi kutatások tapasztalatait felhasználtuk, összegeztük./ A társadalmi struktúra változásainak fő mozgatója a gazdaság fejlődése, szerkezeti átalakulása. Ezzel együtt a politikai tényezők, a hatalmi viszonyok, a hagyományok, a kulturális színvonal a számos egyéb tényező is hat. Valamennyi tényező számbavétele, hatásmechanizmusainak, összefüggéseinek feltárása több kötetes monográfiát igényelne. Figyelmünket azokra a tényezőkre összpontosítottuk, melyek a társadalmi munkamegosztás továbbfejlődésével, a munka jellegének megváltozásával függnek össze, mivel ezek a munkásosztály differenciálódásában elsődleges szerepet játszanak. A társadalmi munkamegosztás és a tulajdon összefüggését az alapegységeken /a vállalatokon/ keresztül ábrázoltuk; a munkamegosztást különböző társadalmi-gazdasági szinteken elemeztük.

1/ A fenti művek bibliográfiáját lásd a tanulmány végén.

A munkásosztályt fejlődésük jelenlegi szakaszában már nem elsősorban a külső, beáramló csoportok rétegzik, hanem belső átrendeződés megy végbe soraiban, és ezáltal új társadalmi csoportokat vonz magához. A munkásosztály szerkezetét, arculatát döntően már nem a múltbeli társadalmi rétegződés maradványai alakítják, hanem új, a szocialista fejlődés talaján kialakuló mozgások. Az MSZMP KB 1974-es, a munkásosztályról szóló állásfoglalása a munkásosztály részeként interpretálta - többek között - az állami gazdaságok munkásait, a közvetlen termelésirányítókat s az ipari szövetkezetek fizikai dolgozóit. Tanulmányunkban megvizsgáljuk azt, hogy ezek a munkáscsoportok a munkásosztály mely kritériumait, jellemzőit, csoportismérveit hordozzák; ezek milyen intenzitással érvényesülnek; milyen perspektívák, tennivalók körvonalazhatók az integráció elősegítésében. Megnéztük, hogy ezek a csoportok valóban réteget képeznek-e, s ha igen, milyen rétegspecifikus vonásokkal rendelkeznek. Természetesen ezek árnyaltabb feltárása, megismerése további kutatások feladata.

Választ kerestünk arra a kérdésre is, hogy az osztályok, rétegek közeledésének milyen jellegzetes ismérvei bukkannak fel a különböző rétegek, csoportok fejlődésének elemzése során. Hazánkban a munkás életmódban jellegzetessé vált a munkahely-lakóhely eltávolodása. Mivel a bejárók csoportja ezt a jegyet szélsőséges formában hordozza, elemzésünk rájuk is kiterjedt. A kutatások folyamán jól elkülöníthető, speciális arculatú réteg bontakozott ki. Tanulmányunkban az előbbiekben felsorolt rétegek, csoportok leírása, elemzése foglalja el a legjelentősebb helyet, s elsőként kíséreltük meg ezek átfogó, összefoglaló jellemzését. A kutatáshoz felhasználható tény- és forrásanyag[2] eltérő szinvonala és mennyisége, valamint az idő rövidsége behatárolta lehetőségeinket.

Tanulmányunkban az 1970-es években vizsgáljuk a munkásosztály belső rétegződésének alakulását. Társadalmi-gazdasági helyzetünkre e szakaszban az jellemző, hogy "a szocialista tulajdon-

2/ Ezek jegyzékét a tanulmány végén közöljük.

nak, a szocialista termelési viszonyoknak uralkodó helyzetük van [3] A társadalom szocialista jellege ebben a korszakban tovább erősödött. A szocialista építés a békés egymás mellett élés körülményei között folyik. Társadalmi-gazdasági fejlődésünket a termelési viszonyok mozgásformáinak szilárdulása, formálódása és ujraformálódása együttesen jellemzi. Gazdasági irányítási rendszerük alakítása, a szocialista demokrácia tartalmasabb funkcionálásának, formáinak, módszereinek keresése, a megélénkült jogalkotási tevékenység, mind a megszilárdulás és újraformálódás egy-egy mozzanata.

Az 1970-es évekre a makrostruktúrális változások lelassultak, minőségi belső szerkezet- és arányváltozások szakasza kezdődött meg. A gazdasági fejlődés belső és külső feltételei az évtized közepére jelentősen megváltoztak. Ez hatást gyakorolt mind a társadalmi szerkezetre, mind az osztályok, rétegek struktúrájának alakulására.

A gazdasági fejlődés új körülményeit jellemzi, hogy a foglalkoztatás jelentős bővítésére az 1990-es évekig nincs lehetőségünk. A gazdaság eszközigényessége, az infrastruktúrális beruházások - köztük a belföldi energiahordozók feltárása, a környezetvédelem növekvő igényei miatt - várhatóan emelkednek. A külgazdasági feltételek, a cserearányok hátrányosan megváltoztak; az újonnan kialakult feltételek feltehetően tartósnak igérkeznek számunkra. Ugyanakkor gazdaságunk nyitottsága erősödik, külső kapcsolatai szélesednek. A népgazdasági ágak közti főarányok jelenleg megszilárdultnak tekinthetők; a további átrendeződés a szelektív fejlesztés folyamata lesz.

A társadalmi szerkezetben a munkásosztály a legnagyobb létszámú és legnagyobb arányú osztály. 1978-ban létszáma 3 millió, ez az aktív keresők 59,2 %-át képviseli.[4] Az 1970-es évek közepén számbeli növekedése megállt, belső átrendeződés kezdődött meg soraiban, melyet az ágazaton belüli /pl.ipari alágazatok/ és területi szerkezetváltozások, valamint a képzettségi szinvonal és a foglalkozási szerkezet minőségének átalakulása ösztönöznek elsősorban.

3/ Az MSZMP XI.kongresszusa. Kossuth 1975. 77.o.

4/ Statisztikai Évkönyv. 1977. KSH 1978. 30. o.

A munkásság társadalmi mobilitása, utánpótlása, demográfiai összetétele

A társadalmi struktúra fejlődésének, a társadalom nyitottságának alapvető mutatója a társadalmi mobilitás alakulása. Ez választ ad arra, hogy melyek az osztály utánpótlási forrásai, milyen mozgások vannak az osztályok és rétegek között, hogyan alakulnak a különböző osztályokhoz, rétegekhez tartozók átlagos esélyei. A szocializmus eddigi fejlődése bizonyította,hogy társadalmunk nyitottsága fokozódott; a felfelé irányuló társadalmi mobilitás egyenlőtlenségei a múlthoz képest csökkentek. Az új társadalmi rendszer kibontakozásával történelmi őrségváltás zajlott le, de még jelentősebb mozgásokat eredményezett a gazdaság-szerkezet gyökeres megváltozása, a szocialista iparosítás megvalósítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az iskolai végzettségi szint emelkedése. Az 1970-es évekre ezen makrostruktúrális jellegü folyamatok lelassultak, részben lezártnak tekinthetők; a társadalmi-gazdasági fejlődésben egyre inkább mikrostruktúrális átrendeződések zajlanak le.

Vizsgáljuk meg, hogyan alakul a társadalmi mobilitás intergenerációs /nemzedékek közötti mobilitás/ típusa.[5] A társadalmi rendszer változásának lényeges mutatója volt, hogy a vezető és értelmiségi foglalkozásúak csoportjában a munkás- és parasztszármazásuak aránya a férfiaknál 51 %-ra, a nőknél 44 %-ra emelkedett. Míg a férfiaknál a fenti átrétegződési folyamat az utóbbi tíz évben azonos szinten maradt, a nőknél a szint emelkedése folyamatos, tehát a munkások és parasztok lányainak beáramlása az értelmiségbe az újabb fejlődési szakasz jellemzője. Megállapítható az is, hogy az értelmiség csoportjaiba való bekerülés esélyegyenlőtlenségei jelentősen csökkentek, de nem

5/ Lásd a KSH az 1973-as mikrocenzushoz kapcsolódó vizsgálata. Eredményeit ismertet: Andorka-Illés: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai. Statiszikai Szemle,1968. 10-11.sz. A vizsgálat problémja, hogy az apák foglalkozását 1973-ban is 1938-ra vetítve vizsgálta. A mai fiatal munkások apja 1938 óta jelentős részben intragenerációsan mobil volt, tehát az 1938-al történő összehasonlítás nagyobb léptékü mobilitást mutat ki, mint ami a valóságos volt. Igy jöhetett létre, hogy 1973-ban pl. a szakmunkásréteg társadalmi származása a felvétel szerint jelentős mértékben paraszti volt.

szüntek meg. Már az 1960-as évek végén a vizsgálatok azt mutatták, hogy a munkás és paraszt fiatalok átáramlása csökkent, az értelmiség több foglalkozási csoportja zártabbá vált. Ekkor ennek ellensúlyozására - főként adminisztratív jellegü - intézkedések történtek. A társadalmi származás szerint még létező hátrányok azonban csak fokozatosan, az oktatási rendszer további átalakításával, a csecsemőkortól kezdett társadalmi nevelés intézményrendszerének bővitésével, a közmüvelődési hálózat újszerü kiépítésével, a lakáshelyzet javításával stb.csökkenthetők.

A nők beáramlása más társadalmi rétegekbe fokozatosan ment végbe. Jelenleg a nem fizikai foglalkozások közül leginkább az ügyviteli alkalmazottak, középszintü szakemberek között találhatók meg; arányuk itt 60 %. Ez döntően a szakmunkások lányai körében jellegzetes, majd egyenlő aránnyal következnek a betanított és segédmunkások lányai.

A munkásrétegek társadalmi származását vizsgálva a szakmunkásréteg viszonylagos zártságot mutat.

1.tábla

A munkás-, paraszt- és kisiparos származásúak aránya a szakmunkások között [a/]

Apa társadalmi csoportja 1938-ban	1939	1947	1957	1965	1973
		é v b e n			
Férfiak					
Kisiparos	16,8	16,1	14,9	12,3	10,6
Szakmunkás	21,7	22,9	20,0	19,4	18,9
Betanított és segédmunk.	16,3	16,7	16,8	16,6	16,8
Mezőgazdasági fizikai	31,1	32,3	37,6	42,1	45,1
Nők					
Kisiparos	23,5	21,3	19,2	17,0	14,0
Szakmunkás	28,5	24,4	23,1	21,5	20,8
Betanított és segédmunk.	16,8	13,6	14,8	15,1	16,3
Mezőgazdasági fizikai	15,7	21,7	30,7	34,1	38,4
A nők aránya a szakmunkások között	14,6	14,2	18,4	19,8	21,0

a/ Az 1962-1964.évi adatfelvételkor a szakmunkás férfiak 14 %-a kisiparos, 22 % szakmunkás, 8 %-a betanított munkás,10 %-a segédmunkás,42 %-a parasztszármazású. A szakmunkás nők közül 20 % kisiparos,24 % szakmunkás,8-8 % betanított és segédmunkás, 32 % parasztszármazású. 1949-ben a szakmunkás férfiaknak 35 %-a, a szakmunkás nőknek 27 %-a parasztszármazású. Statisztikai Szemle, 1976. 10.sz. 948. oldal.

Ebben a rétegben a mezőgazdaságból átkerülők aránya csökken, de megtalálható, hiszen az ipari jellegű szakmák száma megnőtt. Ezt a növekményt azonban a munkásság saját utánpótlása nem tudja biztosítani, mivel gyermekei jelentős arányban léptek át az értelmiségi rétegbe. A nők bekerülése a szakmunkás rétegbe mindmáig igen csekély arányú: 21 %.

A paraszti származás kimutatható a betanított és segédmunkások rétegében.

2. tábla

A parasztszármazásúak aránya a betanított és segédmunkások között[a/]

Megnevezés	1939	1947	1957	1965	1973
		évben			
Betanított munkás					
férfi	46,0	49,8	55,5	58,5	58,7
nő	26,7	30,1	36,1	44,0	49,2
A nők aránya a betanított munkások között	41,4	38,5	41,2	50,6	55,6
Segédmunkás					
férfi	52,9	50,7	58,4	59,6	60,2
nő	52,4	48,4	46,0	47,2	51,3
A nők aránya a segédmunkások között	60,0	49,7	47,1	54,3	58,5

a/ Az 1962-1964. évi felvétel szerint a parasztszármazásúak aránya a betanított munkás férfiak között 61, a nők között 55, a segédmunkás férfiak között 68, a nők között 54 százalék.
Statisztikai Szemle, 1976. 10. 948.oldal.

A táblázatból leolvasható, hogy a munkásként tevékenykedő nők közül a többség betanított és segédmunkásként dolgozik. Nyilvánvaló, hogy azok száma, akik származása mezőgazdasági fizikai foglalkozású, az ipari segéd- és a betanított tevékenység könnyebben elérhető. Uj mobilitási jelenség, hogy a parasztszármazású férfiak már a tanult szakma felé orientálódnak.

A különböző szakképzettségü munkásrétegeknél a képzettség növekedésével csökken a paraszti származásúak aránya és előtérbe lép a saját utánpótlás.

A munkásosztály utánpótlási forrásait illetően megállapít-

ható, hogy az ifjúsági önreprodukció jellegzetes, tehát az újonnan munkába lépő munkásfiatalok kezdik el munkásként életpályájukat. A munkás átlagéletkor 1974-ben 34 év volt. /ld. 3-4. tábla./

3. tábla

A munkásosztály aktív keresői korcsoportok szerint

/százalék/

Korcsoport	1949	1960	1970	1973	1977
14-19	10,1	10,8	11,6	11,6	11,6
20-29	32,1	27,4	26,9	26,4	26,9
30-39	21,6	24,7	24,0	23,7	24,0
40-54	25,0	25,7	28,5	31,4	28,6
55-59	4,3	5,8	6,2	4,3	6,2
60-x	6,9	5,6	2,7	2,6	2,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A tábla 1977-es adatai: A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években.

4. tábla

A munkásosztály aktív keresőinek aránya a megfelelő korú aktív keresőkhöz képest

/százalék/

Korcsoport	1949	1960	1970	1973
14-19	31,4	61,9	73,4	74,3
20-29	49,6	64,0	62,7	61,3
30-39	44,6	53,9	59,0	58,6
40-54	35,9	47,5	54,3	55,8
55-59	29,7	40,3	48,2	50,2
60-x	24,2	25,0	26,0	30,6
Összesen:	38,7	50,8	57,1	58,0

Forrás: A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH. Budapest, 1975. 36.oldal.

Az osztály korstruktúrája átalakult. A felszabadulás évében, vagy azután születettek 1973-ban már 38 %-ot alkotnak és

csupán 7 % az 55 éves, vagy ennél idősebb.[6] A szakmunkás réteg a legfiatalabb; ezt követi a betanított munkásréteg; a segédmunkásoké előregedő réteg. Azonban az ifjusági utánpótlás az egyes népgazdasági ágakben nem egyöntetü. A mezőgazdaság különösen a hagyományos tevékenységekben öregebb, mint más népgazdasági ágak; az ipar fiatal, főleg a fiatal női munkaerő magas aránya miatt, ugyanigy a kereskedelem és a vendéglátóipar is. A legszámosabb munkáscsoportot magába foglaló ipar is különböző arányban foglalkoztatja a fiatalokat. Növekszik a bányászat, kohászat munkásainak életkora; a legfiatalabb iparágak: a hiradás, müszeripar és a bőripar. A fiatalok a dinamikusan fejlődő, modernizálódó ágazatok és azt fémjelző foglalkozások felé áramlanak. Egyes szakmák ázsiója, presztizse - gyakran megalapozottan, vagy tévesen is - rendkívül megnőtt. A 30 év alattiak aránya a gépjármü-motorszerelők, elektromüszerészek, szerszámkészitők, rádió- és tv-szerelők, szövők, fonók, festők, mázolók, bolti eladók csoportjában magas.

Az egyes foglakozási csoportokban a nemek aránya rendkívül különböző. Jelentős változás a nők szempontjából, hogy míg az 1960-as években a női munkások fele az agrár jellegü foglalkozásokba tömörült, 1973-ban már csak 23 %-uk agrárfoglalkozású és 34 % az iparban, épitőiparban dolgozik, illetve jelentős az arányuk a tercier szektorban is. Tehát a jelenlegi női munkások már jóval szélesebb foglalkozási szerkezetben tevékenykednek, mint az 1960-as években. A férfi és női munkások foglalkozási szerkezetére jellemző, hogy a 14 nagy foglakozási csoport átfogja mindkét nem munkásainak 50 %-át. A feminizálódott foglalkozások az iparon belül a villamossági szerelő, a müszerész; a könnyüiparban: a szabó, varró, szövő, fonó, kötőszövő és cipész foglalkozás. A belkereskedelem bolti eladóinak döntő többsége nő. Mindenesetre a nők többsége még betanított, vagy segédmunkásként dolgozik.

A munkásság társadalmi helyzetének változását nemcsak intergenerációs mobilitása, hanem intragenerációs /nemzedéken belüli/ mobilitása is befolyásolja. A munkások a munkás életpálya folyamán gyakran megváltoztatják foglalkozási, sőt társadalmi

6/ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. 36. oldal.

csoportjukat is. Ennek a mozgásnak fő oka a gazdasági-foglalkozási szerkezet változása és lényeges elősegítő tényezője az általános és szakmai képzés hozzáférhetősége.

Megállapítható, hogy az intragenerációs mobilitás valamennyi munkásrétegnél felfelé mutató irányban halad előre, de nem egyenlő mértékben és egyenlő eséllyel. A munkásévek folyamán csökken a szakképzettséget nem kivánó munkakörökben dolgozó munkások aránya, azaz feljebb lépnek. A segédmunkásként dolgozók eljuthatnak a betanított munka végzéséhez, de szakmunkássá már csak kis százalékuk válik. Alapvető problémájuk, hogy müveltségi szintjük alacsony, iskolai végzettségük nem éri el a nyolc általánost, s ez nem teszi lehetővé a magasabb szakképzettség megszerzését. Súlyos problémát jelent, hogy segédmunkásaink egy része nemcsak megreked a segédmunkás szinten, hanem saját társadalmi helyzetét utódaiban újratermeli.

A betanított munkások életútja több fokozattal írható le. Egy részük szakmunkás, más részük szakképzetlen irodai alkalmazott, középszintü szakember, sőt szakértelmiségi is lesz. Az előrelépés itt is szoros összefüggésben van az iskolai végzettséggel. Ez a réteg már többségében elvégezte a 8 általánost.

Életútja folyamán kevéssé mozgékony a szakmunkásréteg, itt mutatkozik a legnagyobb zártság. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a szakmai képzés jelenlegi szinvonala részben olyan, ami nem teszi lehetővé az előrelépést. Jelentős különbség mutatkozik abban, hogy a középiskolát, főleg szakközépiskolát végzettek jóval nagyobb mértékben és ütemben tudnak előrehaladni, mint a szakmunkásképző iskolát végzettek. Az előbbi oktatási formák nagyobb esélyeket kínálnak. Az érettségizett szakmunkások közül kerülnek ki ma már jelentős számban a közvetlen termelésirányítók.

Nagyon mozgékonyak, életútjukon gyorsan előrehaladnak a közvetlen termelésirányítók közé tartozó technikusok, gyakran jutnak a müszaki értelmiség soraiba is. Általában megállapítható, hogy különböző munkásrétegekből jelenleg intragenerációs mobilitás útján is jelentős munkáscsoportok jutnak el az értelmiségig. Az irodai, ügyviteli munkát végzők közé sokan kerülnek; ez arra utal, hogy ezt a munkát /különösen a lányok/ a fizikai munkánál magasabbra értékelik.

A társadalmi mobilitás különböző típusainak elemzéséből,a munkások demográfiai összetételének adataiból arra a következtetésre juthatunk, hogy az osztályok, rétegek mozgását jelenleg már a gazdasági szerkezet finomabb mozgásai motiválják. Megnövekedett az intragenerációs mobilitás szerepe, igénnyé vált a kvalifikáltabb munka végzése, s a technikai fejlődés előrehaladása is kényszerítőleg hat az ismeretek, a szakma felújítására, a váltásra. Az intergenerációs mozgásokra is figyelnünk kell, mivel esélyegyenlőtlenségek a különböző rétegekbe való átlépésben még jelenleg is léteznek. A társadalmi nyitottság fenntartása és növelése további komplex társadalompolitikai feladat, amelyben az oktatási, közművelődési rendszer további fejlesztése döntő tényező.

A munkásság megoszlása a népgazdaság ágai között

Számos dokumentum, tanulmány leszögezi, hogy "hazánk agrár-ipari országból szocialista nagyiparral és nagyüzemi mezőgazdasággal rendelkező - gazdaságilag közepesen fejlett - ipari agrár országgá vált."[7] Az ipar mind a foglalkoztatottak számában, mind a lekötött eszközökben, mind a nemzeti jövedelem létrehozásában vezető szerepet játszik. A munkásosztály szempontjából pedig ez azt jelenti, hogy legnagyobb létszámú és arányú osztaga az ipari munkásság.

Gazdasági fejlettségünk meghatározásánál az ipar általában a nagyipari jelzőt kapja. A nagyipari fejlettségi szint még nem eléggé pontos, mivel jelentheti a gyári nagyipart és a tömegtermelést megvalósító nagyipart is. A gyári nagyipar kis, közép-és nagy sorozatú gyártási folyamatot jelent, s a termékek előállítása müveletről müveletre, sorozatokban történik. Általában ezt a gyártási folyamatot mühelyrendszerünek nevezzük. Ebben a folyamatban a munkás még függetlenebb, szakképzettségének lényeges eleme ügyessége, rátermettsége és e szakképzettség megszerzésében a tapasztalat rendkívül fontos. Az ilyen körülmények között dolgozó szakmunkás univerzálisabb képzettségü.

A tömegtermelést megvalósító nagyiparban tömegyártás való-

7/ Lásd pl. az MSZMP KB 1977.okt. 20. és dec. 1-i ülésének dokumentumai, Kossuth Könyvkiadó 1977. 27. oldal.

sul meg, a termelés folyamatrendszerü, a gyártás a végzendő müveletek sorrendjére épül, a gépek rendszerbe szerveződnek, a munkamuveletek specializációja fokozódik, a munkás munka autonómiája csökken. A tömegesen végzett tevékenység betanított jellegü, ugyanakkor megjelennek a magasabb képzettségü munkások /pl. beállítók, karbantartók/. A munkatevékenység erőteljesen specializált, a részmüveletek meghatározottak, a tevékenységben már nem a munkás jártassága a leglényegesebb tényező. Természetesen a termelési szervezet sajátosságaiból - nemcsak a gazdasági fejlődés eltéréseiből - adódóan is létezhetnek egymás mellett különböző fejlettségü termelési rendszerek.

A fejlett tőkésországok már az 1930-as években, különösen a hadi konjunktúra kibontakozásával átléptek a nagyipari tömegtermelés korszakába. Hazánk gazdasága ekkor még döntően az ipari fejlődés megelőző szakaszában volt és a felszabadulás után indult meg a nagyipari tömegtermelés térhódítása. Iparunk ma részben nagyipari tömegtermelést, részben kis sorozatú gyáripari termelést valósit meg, s ezen belül is nagy változatosság tapasztalható. Az építőipar területén a gyáripari termelés lassabban bontakozik ki. A termelő jellegü tercier szektorban /belkereskedelem, szállítás, hírközlés, vízgazdálkodás, lakossági szolgáltatás/ - a szállítást, hírközlést kivéve - kisipari jelleg uralkodik. Az alapszférát képviselő iparban is vegyes jellegü a fejlettség, s a hozzácsatlakozó kiegészitő, szolgáltató szférák fejlettségbeli elmaradása jelentős.

A másik lényeges jellemző vonás, hogy a gépesítés - az iparosítás gyors üteme, a rendelkezésre álló szabad munkaerő nagysága, a beruházási eszközök szükössége miatt - úgy haladt előre, hogy minden szférában elsősorban alaptevékenységre terjedt ki. Az iparon belül is kevéssé valósult meg a termelés egységes technikai alapon nyugvó rendszere, azaz a segéd-, kisegitő tevékenységtípusok döntően még kézi erővel végzett munkán alapulnak. A fejlődés leírt sajátosságai azt eredményezték, hogy a termelőegységek a termelőfolyamat zavartalansága érdekében saját, házilagos szolgáltató tevékenységet szerveztek /javítás, karbantartás, szállítás stb./. Ebből, s a nem alaptevékenységet képviselő folyamatok gépesitetlenségéből fakad, hogy az egyes termelő szférákban jelentős és növekvő a nem

alaptevékenységet folytató munkások aránya. A vállalatok között megvalósuló kooperáció elégtelen működése, a gazdaságirányítás rosszul beállított szabályozói ezt eredményezik. Természetesen a profil bővülésének vannak a tudományos-technikai fejlődésből, életszínvonal-emelkedésből eredő okai is: új foglalkozások megjelenése, nagyvállalati formák terjedése, a vállalati szociális intézmények bővülése.

Az iparon belül az ipari profilu fizikai tevékenységet végzők aránya 1960-ban 72 %, 1973-ban 70 % volt. Az iparban az arányok a szolgáltatási tevékenységek felé tolódtak el. Az építőiparban a profil fizikai tevékenységet végzők aránya eleve alacsonyabb, mint az iparban; 1960-ban 53 % volt, 1973-ra az arány 55,4 %-ra nőtt. A termelő szolgáltatásokban a profiljellegü fizikai tevékenységet végzők aránya az előbbi két ágnál jóval kisebb. 1960-ban ez az arány a szállítás, a hírközlés területén 16 %, 1973-ban 18 %; a kereskedelemben, vendéglátóiparban 1960-ban 19 %, 1973-ban szintén 19 %; a lakossági szolgáltatások esetében 1960-ban 4 %, 1973-ban 3 % /magán szolgáltatás visszaesése/ volt.[8]

Az adatokból kirajzolódik a tendencia: a termelő folyamat minél nagyüzemibb, technikailag fejlettebb, annál magasabb a profil jellegü tevékenység. A termelés egyes szférái között bemutatott különbségek egyben jelzik gazdasági fejlettségük rangsorát is. Az iparon belüli profiltevékenység részarányának csökkenése felhívja a figyelmet arra, hogy a technikai fejlődés egy elért szintjén a háttérágazatok lemaradása nem teszi lehetővé a profiltevékenység további bővítését. A gazdasági-technikai fejlődésben kialakul az a helyzet is, hogy minőségi átalakulás következik be, s maga az alapprofil változik meg, tehát a további növekedés megszünik s profilváltás történik. Megállapítható, hogy a magyar népgazdaságban még nem ez az alapirányzat.

Egy társadalmi csoport változásai, mozgása a végzett munka jellegének leírásával is ábrázolható. Társadalmi, gazdasági fejlődésünk jelenlegi fokán a társadalmi csoport belső szerkezetének feltárásakor a munka jellegének változása az alapvető deter-

8/ A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. KSH Bp. 1977.

minánsok közé tartozik, s így a munkásosztály esetében is - kiindulópontunk. A végzett munka jellegéhez először a társadalmi munkamegosztás ágazati szintjén közelítünk, eljutva az alágazati tagolódásokhoz, s végül a társadalmi munkamegosztás alapegységeihez a vállalatokhoz, ahol már a tulajdonviszony - munkamegoszás összefüggése érzékletesen, plasztikusan megragadható.

A munkásosztály belső szerkezetváltozásának egyik lényeges dimenziója tehát ágazati struktúrájának változásában ragadható meg. Az ágazati leírást és elemzést horizontális közelítésnek szokták nevezni, hozzátéve, hogy ez nem hordoz hierarchikus különbségeket. Ezzel a felfogással nem értünk egyet, mivel a tudományos-technikai fejlődés különböző korszakai mindíg kiemeltek egyes szférákat a gazdaság szerkezetében. A fejlett tőkésországokban korábban, nálunk jelenleg is az ipar a gazdaság fő szektora. A tőkésországokban már erőteljes átstruktúrálódás indult meg a tercier szektor felé. A gazdaság kiemelkedő szférája mindíg spontán, vagy kialakított preferenciákat élvez, tehát hierarchikusan kiemelkedik a többi ágazat közül. Érzékelhető volt ez iparunkban; a munkaerő is ezt preferálta - ide áramlott.

A munkásság ágazatok közötti megoszlásának változását hazánkban az alábbi adatok jellemzik /5. tábla, lásd a következő oldalon/. Világosan kirajzolódik az ipari foglalkoztatás döntő súlya, s a mezőgazdaság munkaerő elvándorlása. Az ipari fejlődés lelassulásával nálunk is változik a helyzet. Az ipari munkások részaránya 1973 óta csökken, s ennek egyelőre az az oka, hogy a munkaerő-utánpótlás szükös és nő az iparban a nyugdijas korba kerülők aránya. Az építőipari munkások létszámnövekedése részint a jelentős keresetnövekedésnek köszönhető, részint annak, hogy a fokozott építési igények jelentős másodlagos jövedelmek megszerzését teszik lehetővé. A szolgáltatási szféra létszámnövekedése még lassú, s ebben az elkövetkező évtizedben sem várható gyors ütem. Gazdasági fejlődésünk jelenlegi szintje, mint azt néhány vonással bemutattuk, szükségessé teszi az infrastruktúra eszköz- és élőmunka részesedésének növelését. Egyelőre az ipar is munkaerőigénnyel jelentkezik,

5. tábla

A munkások ágazati megoszlása

Ágazatok	1949 ezer	%	1960 ezer	%	1970 ezer	%	1973 ezer	%	1977 %
Összesen:	1582,8	100,0	2416,6	100,0	2847,2	100,0	2949,0	100,0	100,0
Ebből:									
Ipar	567,3	35,9	1075,7	44,5	1396,7	49,1	1379,4	46,8	46,4
Építőipar	66,9	4,2	229,6	9,5	278,4	9,8	319,2	10,8	10,1
Szállítás	113,4	7,2	218,9	9,1	289,6	9,1	270,6	9,2	9,9
Kereskedelem	68,5	4,3	153,4	6,3	238,6	8,4	271,4	9,2	10,1
Szolgáltatás	115,6	7,3	76,5	3,2	74,6	2,6	81,1	2,7	
Egészségügy, kult.	52,8	3,3	75,1	3,1	114,0	4,0	126,8	4,3	12,0
Közigazg., egyéb	178,6	11,3	183,6	7,6	111,1	3,9	100,4	3,4	
Mező-erdő-vizg.	371,8	23,5	331,2	13,7	238,5	8,3	247,5	8,4	8,0
Termelés közvetlen irányítója	47,9	3,0	72,6	3,0	135,7	4,8	153,3	5,2	3,5

Forrás: Az 1973. évi Mikrocenzus adatai, KSH 1974. 110. oldal.
Lásd: A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években.

a mezőgazdaságban sem várható jelentős létszámcsökkenés, tehát a tercier szféra irányába az átstruktúrálódás csak fokozatosan mehet végbe.

Az ipari munkásság legnagyobb létszámú és arányú csoportjai közül a gépipari és a könnyűipari munkásság emelkedik ki. Az iparosítás nagy termelőeszköz keresletet támasztott. Ez megkövetelte a nehézipar s különösen a gépipar fejlesztését. Az ipari foglalkoztatottság szerkezetét jelzi, hogy 1977-ben az összes ipari munkás 51,7 %-át foglalkoztatta a nehézipar /bányászat nélkül/, ezen belül 32,1 %-át a gépipar; 27,3 % a könnyűipar és 11,7 % az élelmiszeripar munkás-foglalkoztatottainak aránya.[9] Az eszközök lekötésében is vezet a nehézipar. 65,5 %-át köti le az ipar termelő állóeszközeinek, s ebből 18,1 %-ot a gépipar; 12,9 %-ot a könnyűipar és 11,6 %-ot az élelmiszeripar. Az adatokból nyilvánvaló, hogy nagyobb állóeszközarányt képviselnek a nehézipar és alágazatai. A termelőmunka technikai felszereltségének mutatói nem egyöntetűek. Az egy munkásra jutó termelő állóeszközök értéke a nehéziparban 503 ezer Ft, a könnyű- és élelmiszeriparban 209 ezer Ft, illetve 393 ezer Ft. Ha számbavesszük, ebből mennyi a gépek, gépi berendezések aránya, akkor a könnyűipar áll az első helyen s utána következik a nehéz- és élelmiszeripar, csekély aránykülönbséggel.Ez részben a könnyűiparban lezajlott rekonstrukció eredménye, részben abból adódik, hogy a nehézipar belső szerkezete a könnyű- és élelmiszeriparhoz viszonyítva rendkívül differenciált /eltérő fejlettségű iparcsoportok/. A nehéziparon belül a munka technikai felszereltsége szempontjából ki kell emelni a villamosenergia-ipart és a vegyipart. Ez a két ágazat az ipari munkás-foglalkoztatottak 2, illetve 7 %-át köti le, azonban az egy munkásra jutó termelő állóeszközök értéke a villamosenergia-iparban 2921 ezer forint, a vegyiparban 930 ezer forint.[10] Ezekben az ágazatokban a munkások koncentrációja nem a foglalkoztatottak magas létszámában ragadható meg, hanem az általuk lekötött eszközök értékében. Ez azt is jelenti, hogy a technológiai rendszerük a nagyipari tömegtermelést képviseli.

9/ Statisztikai Évkönyv, 1977. KSZ. 1978. 136.oldal.
10/Ipari Zsebkönyv, 1978. KSH. 1978. 59. oldal.

A legdinamikusabban növekvő munkásosztag az építőipari munkásoké volt, s az építőipar még jelenleg is a lassan, de létszámnövelő szférák közé tartozik. A nagy volumenü beruházások, a lakásépítési program megvalósítása rendkívül megnövelte az építési igényt. Az építőipar különösen a 60-as évektől kezdve gyökeresen átalakult. Ma már az építőipari tevékenység felét az előregyártott elemekből történő építkezés adja. Ennek következtében a termelő állóeszközállomány a kivitelező építőiparban az 1960. évi 3987 millió forintról 1977-re 29 721 millió forintra nőtt, s eredményeként a szakipari foglalkozási csoportok létszáma és aránya nőtt a legjelentősebb mértékben.[11]

A szállítási és hírközlési szférában, amely a szolgáltató jellegü termelő szférák közül a legnagyobb munkáslétszámot foglalkoztatja, belső átrendeződés ment végbe. Hazánkban a közúti motorizáció az 1960-as évektől tért hódított, s itt valósult meg a legnagyobb munkáslétszám-növekedés. A vasúti közlekedésben rekonstrukció zajlott és zajlik jelenleg is; ennek hatása munkáslétszám-csökkenés volt, de ugyanakkor jelentősen megnövelte technikai felszereltségét. Az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték pl. 1974-ben 782,6 ezer forint volt.[12]

Az életszínvonal növekedésével, a fogyasztási struktúra átalakulásával megnőtt a belkereskedelem szerepe; feladatai megsokszorozódtak. A magyar belkereskedelem a felszabadulás előtt kifejezetten kisüzemi jellegü volt, koncentrált árúházi hálózat nem alakult ki. A kisüzemi jelleg mindmáig fennmaradt. Csak az 1960-as évek végétől nőtt jelentősen az árúházi hálózat, s leginkább az élelmiszer-kereskedelemben bontakozott ki koncentrációs folyamat. A jelentősen növekvő igények miatt a mezőgazdasági szövetkezetekben a kereskedelem jelentős arányú melléktevékenységgé vált. A belkereskedelemben még uralkodó a kisüzemi forma, s a kialakult munkaerőhiány gátolja a hálózat kiterjesztését. Munkás-foglalkoztatottainak többsége nő, ez még hangsúlyosabban veti fel a szociális létesítmények korszerü szintjének kialakítását, ami kisüzemi jelleg mellett nehezen valósítható meg.

11/ Statisztikai Evkönyv, 1977. KSH 207. oldal.
12/ KPM adatszolgáltatása. 1975.

Áttekintve a munkásság ágazati arányait, csoportjait, feltehetjük a kérdést; a munkásosztály elkülönült rétegeként kezelhetjük-e az ipari munkásságot?!

Az ágazati elkülönítésnek létjogosultsága van, mert az ipar speciális technológiai folyamatokkal, nagyüzemi szervezettséggel, nagy munkáscsoportokat foglalkoztatva sajátos termékeket állít elő. A kérdés az, hogy a munkásságon belül az ipari munkásság sajátos arculatú, tudatú réteg-e? A vizsgálatok jelenlegi szintjén válaszunk az, hogy az ipari munkásság nem ragadható meg elkülönült rétegként. Milyen tényezők indokolják ezt?

1. Hazánkban az ipar fejlettségi színvonala rendkívül heterogén; kézműipari, gyáripari, nagyüzemi tömegtermelést folytató alágazatokat, vállalatokat foglal magába. Ezek munkásai rendkívül eltérő "termelési viszonyok" között tevékenykednek. Az iparon belüli egyenlőtlen fejlődés, véleményünk szerint nemcsak magyarországi, nemcsak szocialista, hanem a tőkés termelési viszonyok között is fellépő jelenség. A tudományos-technikai fejlődés felgyorsulása az iparon belül is éles és jelentős fejlettségi színvonalkülönbségeket hoz létre. Pl. a gépiparon belül megtalálható: a gépi és gépi berendezéseket gyártó ipartól a műszeriparon át a fémtömegcikk-iparig számos technikai, gazdasági fejlettségben rendkívül eltérő alágazat. A könnyűipar tagoltsága jóval kisebb mértékű, az élelmiszeriparé pedig ennél is kisebb. Egyes ipari ágazatok esetében, mint például a gépipar, már az alágazat réteg-elkülönítő jellege is kétséges.

Hasonló jellegzetességeket tapasztalhatunk az építőipar, szállítás, hírközlés és a belkereskedelem szférájában is.

Az elkülönült csoportok létét kifejezhetjük a sajátos érdekeket képviselő szervezetekkel. Az érdekek és elkülönültség intézményrendszere megjelenik az irányításban is /pl. ágazati minisztériumok/. Ennek megfelelően valóságos és formális kapcsolatrendszer jön létre, melynek működése gazdaságirányítási rendszerünkben elementáris erővel érvényesül. A munkásság legszélesebb tömegeit a szakszervezetek fogják át; ezek érdekképviseleti, oktató, nevelő szerepüket ágazati szinten szervezve fejtik ki. Ezen a szinten szervezik a dolgozók munka- és brigádmozgalmait, elevenítik fel a sajátos mozgalmi és az egybetartozást kifejező ünnepeket, pl. építők napja, vasutasok napja stb.

Egyes zártabb közösségeknél /vasutasok, bányászok/ egyen- és formaruha hangsúlyozza az egybetartozást. Ezek a tendenciák, ti. a különös ágazati profil, arculat kihangsúlyozása, az utóbbi évtizedben vált általánossá és feltétlenül helyes irányba mutat, mert a munkásság soraiban a társadalmi munkamegosztás elemzett szintjein jelentős differenciálódás tapasztalható.

2. A nagy népgazdasági ágak rétegképző jelentőségének csökkenése abban is megragadható, hogy csökken anyagi termelésükben a népgazdasági ágra jellemző alaptevékenység részesedése. Ez, mint elemzésünkben bemutattuk, részben a technikai-gazdasági fejlődés előrehaladásának eredménye; a mezőgazdaság iparosodása; részben az a hazánkban tapasztalható jelenség, hogy a szolgáltató, háttéripart alkotó kapacitások szükösek, ezért házilagos tevékenységként minden ágazatban kiépülnek. Ezek a tendenciák a népgazdasági ágak kereteit szétfeszítik, s ha az ipari munkásság kifejezést használjuk, akkor ez a munkáscsoport ma már a mezőgazdaságban, építőiparban, s a szolgáltatási szférában egyaránt megtalálható. A jövő tendenciája részben a profilok letisztulása, részben feltétlenül a munka, a tevékenység jellegének közeledése. Kétségtelen, hogy a népgazdasági ágak kereteinek fokozódó elmosódása a munkásságot mozgékonyabbá teszi, kötöttségeit oldja.

A vállalat csoportképző szerepe

Az ágazatilag elkülönült, megosztott termelőfolyamat alapegységekben folyik. Ezen alapegységek egyik alapvető típusa az állami vállalat. A vállalat nem csupán társadalmi munkamegosztás-egység, hanem a termelési viszonyok hordozója. A munkások konkrét termelő tevékenységüket ezekben az alapegységekben teljesítik, közösségeik itt alakulnak ki elsősorban. Az állami vállalati forma a népgazdaság különböző szféráiban eltérő arányú. A termelőerők és termelési viszonyok ágazatilag eltérő fejlettségi szinvonala hozza létre ezt a helyzetet. Az állami szektor, s az ezzel együtt járó vállalati tulajdonforma aránya a szállítás, hírközlés, az ipar, majd ezt követően az építőipar területén a legmagasabb. A mezőgazdaságban a szövetkezeti tulajdonforma az uralkodó. A belkereskedelem, szolgáltatás szfé-

rájában a két tulajdonforma részesedése egyenlő arányú. Eddigi vizsgálataink azt jelzik,hogy a nem mezőgazdasági szövetkezetek tulajdonképpen vállalati formában működnek, annak kis- és középüzemi típusait képviselve. A mezőgazdasági szövetkezetek esetében is egyre inkább terjed ez a folyamat - ti. vállalati jellegű gazdálkodás.

Az iparosodás előrehaladása, a tudomány és technika vívmányainak hasznosítása, a vállalati szociális intézményrendszer kiépítése a nagy szervezeti, vállalati formák létrehozására ösztönöz. Ez megköveteli a termelőeszközök és a munkaerő tömörítését, a technológiai folyamatok rendszerjellegű kiépítését. Vállalati területen hazánkban jelentős centralizációs és koncentrációs folyamat zajlott le. Erről részletes adatokkal, tényekkel az ipar szférájában rendelkezünk. A vizsgálódást 1960-tól kezdhetjük, amikor az államosítás okozta változások már nem játszottak szerepet. 1960-ban az állami iparvállalatok száma /trösztöket, egyesüléseket is beszámítva/ 1368; 1965-ben 840; 1970-ben 812; 1977-ben 713 volt. Az építőipari vállalatok száma 1960-75 között 158-ról 115-re, a kereskedelmi vállalatok és szövetkezetek száma 1843-ról 847-re, az állami gazdaságoké 251-ről 143-ra csökkent. A vállalati centralizáció a munkaerő centralizációját is jelentette: a legfeljebb 500 személyt foglalkoztató ipari vállalatok száma az 1960. évi 66,6 %-ról 1976-ra 35,8 %-ra, az 1000 dolgozónál többet foglalkoztató vállalatok aránya 1960. évi 14,7 %-ról 1976-ra 42,5 %-ra nőtt.[13] Míg a centralizációs folyamat az 1960-as években horizontálisan zajlott, vállalatok összevonásával, az 1970-es években vertikális beolvasztások történtek. A vállalatoknál egyre égetőbben jelentkeztek a háttéripari, szolgáltatási hiányok és ezt a profil kiszélesítésével, megszerzésével igyekeztek pótolni. A munkás foglalkoztatási struktúra tehát egy vállalaton, s ezen túl ágazaton belül is, így vált rendkívül széthúzottá, tagoltá. A centralizált, nagyvállalati forma nemcsak egyes nehézipari alágazatokban,hanem az ipar egészében uralkodóvá lett: a könnyűiparban és gépiparban a vállalatok száma egybeesik, az élelmiszeriparban nem sokkal több, mint az előbbi szférában. Magyarországon a centra-

13/ Statisztikai Évkönyv, 1976. 157. oldal

lizációs folyamat túlságosan gyorsan zajlott le, az ágazati sajátosságok nem érvényesültek kellőképpen. A centralizáció részben volt csak a technikai-gazdasági fejlődés eredménye, s túlzottan felszámolódott a közép- és kisüzemi vállalati forma.

A centralizáció mindig koncentrációval jár együtt. Kétségtelen, hogy koncentráció fokozódott; az egy ipartelepre jutó munkások száma 1960-ban az állami iparban 128 fő, 1975-ben 192 fő. Az iparon belül a korszerűsödés pozitív irányát mutatja a vegyipar, ahol az egy ipartelepre jutó munkáslétszám ebben az időszakban 194 főről 305 főre emelkedett.[14] A koncentrációs folyamat azonban nem volt szinkronban a centralizációval. Az ipartelepek száma 1960-1975 között csupán 20 %-kal csökkent, s nagy a telephelyi széttagoltság. Ebből következően a munkásosztályon belül legnagyobb arányt képviselő ipari munkásság nem élvezhette eléggé a nagyvállalati szervezetből fakadó előnyöket, mivel koncentrációjának foka alacsony volt. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a koncentráció jellemzésére ma már nem mindig alkalmas az egy ipartelepre jutó munkások száma, mivel a technikai fejlődés a növekvő technikai felszereltségi szint irányába halad és így kis munkáscsoportok nagy tömegű és értékű géprendszereket működtetnek. Mindig az adott szféra gondos vizsgálata alapján dönthető el a koncentráció alapvető mutatójának kialakítása.

A vállalatok, üzemek sajátos arculatú munkáscsoportok kialakulásának lehetőségét hordozzák. A gazdaságirányítás kezdeti korszakában a vállalatok gazdasági elkülönültségének, árútermelő tevékenységének intenzitása sokkal alacsonyabb fokú volt, s így a vállalat csoportalkotó, elkülönítő jellege sokkal kevésbé érvényesült. A csoportalkotó jelleg a gazdaságirányítás rendszerében az utóbbi évtizedben kifejezettebbé vált. A vállalatok árútermelő funkciója növekedett; a fejlesztési, termékszerkezet-alakítási változások a vállalatok között fennálló különbségeket növelték /kiemelt nagyvállalatok, dinamikus-stagnáló fejlesztési koncepciók/. Ugyanakkor a jelen korszak eredménye az is,hogy a gazdasági elkülönültség fokozódása mellett az egyes egységek közti együttműködés /vállalati társulások/ és a különböző tu-

14/ Ipari adattár. KSH. Bp. 1978. 107. és 110.o.adatai alapján számítva.

lajdonformájú gazdálkodási egységek /vállalat - szövetkezet/ közötti társulások elterjedtek. Kétségtelen, hogy az utóbb említett típus főleg építőipari és értékesítési jellegű, tehát a kiegészítő profilokat biztosítja, de nem valóságos termelési kooperáció. Az állami vállalatok fejlődésével tehát a szocialista tulajdonviszonyok érettebben, kiforrottabban jelentek meg.[15]

A munkások az anyagi javak konkrét előállítási folyamatát egy adott termelési egységben teljesítik; ennek technikai, technológiai, szervezeti rendszere egyesíti őket kollektívába. A társadalmi szervek alapegységei a termelés egységeire épülnek, a kollektivitást, egybetartozást íly módon is erősítve. Az üzemi munkáskollektiva létrejöttére hatnak a vállalat hagyományai: mióta létezik, hogyan alakult termelési profilja, milyen mozgalmi hagyományai vannak, a közösséghez tartozásnak milyen megkülönböztető, kitüntető jegyei vannak? A vállalatok felismerték a fenti tényezők szerepét, a jubileumi ünnepségeket kollektívát mozgósító üggyé igyekeznek tenni, virágzik az üsemtörténet kutatása, a törzsgárdához tartozást jelvények és szimbólumok, preferenciák is hitelesítik. De ebben a folyamatban ellenható tendenciák is működnek. A népgazdasági ágak közti profilelmosódások, maga az egyenlőtlen fejlődés, de a társadalom nyitottsága is megmozgatja a munkásokat. A munkásdinasztiák, akik egy üzemhez, vállalathoz kötődtek, megszűnőben vannak. /Ezt jelezték pl. a Csepel Vas- és Fémművekben lezajlott vizsgálataink/.

A vállalati tevékenységben létrejött termékek hírneve, elterjedtsége, szinvonala szintén kollektivitást, összetartozást hoz létre a munkások között. Általában a dinamikusan fejlődő üzemek felé áramlik a munkaerő, mert ezek inkább képesek előnyöket biztosítani, de a szűkös munkaerőkínálat esetében a vonzás motivációja összetett, és a korszerüsödő, rekonstrukciót végrehajtó üzemek is elvesztik a munkaerőt, mert az új technológiai rendszerek a munkaintenzitás magasabb fokát követelik meg. A vállalaton belül is léteznek egyenlőtlenségek, hiszen a nagyvállalati formák elterjedése önálló részegységek működését feltételezi. A munkaerő hiánya miatt ezeket az egységeket az anyavállalat az utóbbi években vidéken hozta létre; gyakran kevésbé

15/ Ennek jogi deklarációja az állami vállalatokról szóló 1977.évi VI.törvény.

fejlett termelőeszközeit telepítve ide, takarékoskodva a munkahelyi és szociális ellátás intézményeivel, biztosításával. Különösen ez utóbbi egyenlőtlenség nem tartható fenn, s negatív tendenciának minősíthető, mivel elavult struktúrákat, technológiákat konzervál.

A munkások általában végrehajtó funkciókat teljesítenek, de az üzemi demokrácia fórumainak közvetlen és képviseleti rendszerének kiépítésével a beleszólás és a rendelkezés jogait is gyakorolják. Ha ezek jól működnek, akkor a közösségformálás rendkívül fontos eszközei lehetnek. A munkamozgalmak közösségi formái, melyek a társadalmi lét egyéb területeire is átnyúlnak, a sajátos arculat és csoporttudat kialakulását eredményezik. A vállalati közösség kialakulását segitik elő a vállalatok nem termelő, egészségügyi, kulturális, szociális intézményei és funkciói /pl. lakásjuttatás/. A vállalatok kiegészíthetik és kiegyenlíthetik a társadalom e téren nyujtott juttatásait, és ezáltal is erősíthetik a kötődést.

Összefoglalva megfogalmazhatjuk, hogy a vállalati formáció erősödése a munkásosztályon belül erőteljes differenciálódást hoz létre, s ez jellegzetes lesz a következő évtizedekben is. Ugyanakkor lassan terjedni fognak a vállalati, vállalati-szövetkezeti társulások, közös vállalatok, melyek az osztályok közeledését, a társadalom szociális egynemüségének előrehaladását szolgálják. A vállalatok közösségi alkotó funkcióinak fokozódása a társadalmi integráció rendkívül fontos eszköze. A munka egyre erőteljesebb társadalmasodási folyamatában lehetővé válik a társadalmi célok kisebb közösségben történő tudatosítása, a közösségi mozgósítás.

Foglalkozási csoportok, a foglalkozási minőség tagoló hatása

A munka jellegének ábrázolásában továbbhaladva a foglalkozási csoportok változását vesszük szemügyre.

A szocialista szektorban a tíz legnagyobb létszámú fizikai foglalkozású csoport a következő: /a sorrend a létszámnak megfelelő/.[16]

16/ Lásd: A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete KSH Bp. 1977.

1. Általános mezőgazdasági termelők;
2. Takarítók, kályhafűtők;
3. Teher- és személygépkocsi-vezetők;
4. Szállító- és rakodómunkások;
5. Általános és egyéb lakatosok;
6. Kőművesek;
7. Bolti eladók;
8. Mezőgazdasági erőgépek vezetői;
9. Konfekció szabók és varrók;
10. Villanyszerelők.

Megjegyezzük, hogy a 10 legnagyobb létszámú foglalkozási csoport csupán a fizikai foglalkozások egynegyedét öleli fel. Ez azt jelenti, hogy a munkás foglalkozási struktúra bár előrehaladt az univerzálisabb jelleg felé, de még rendkívül széttagolt, és mint a gazdaság fejlettsége is, rendkívül vegyes jellegű. Ezt jelzi az is, hogy a nagy létszámú foglalkozási csoportok korszerűségi szintje között nagy eltérések vannak. Természetesen a foglalkozási csoport létszámának alacsonyabb szintje jelezhet magasabb technikai fejlettségi szinvonalat is,mint pl. a kőolajiparban, ahol kis munkáscsoportok működtetnek nagy értékű termelési eszközöket, de általában, mint bemutattuk, ez gazdaságunkban még nem jellemző.

A foglalkozási csoportok jeleznek más ismertetett gazdaság fejlettségi problémákat is. Pl. a segédtevékenységek gépesítetlenségét: a takarítók, kályhafűtők a második legnagyobb létszámú foglalkozási csoport, a szállító, rakodómunkások a negyedikek. A tercier szektor problémáját villantja fel, hogy a bolti eladók létszámban csak a 7. helyet foglalják el.

A foglalkozási csoportokban a tudományos-technikai fejlődés előrehaladásával részben specializációs /pl. a lakatos szakmacsoport specializációja/, részben integrációs folyamatok zajlanak le /pl. a javítás, karbantartás integrálódó szakmái/. Egyes foglalkozások megszünnek, újak teremtődnek /pl. épületelemgyártó/, a régi szakmák új tartalommal telítődnek /pl.fonó, szövő/.

Az iparban a szakmai csoportok kialakulását főként a villamosság, a motorizáció térhódítása, az általános javító, karbantartó tevékenység igénye eredményezte. A legfontosabb gép-

ipari szakmacsoportok: esztergályos, lakatos, műszerész, hegesztő, motorszerelő. A könnyűiparban a fő foglalkozási csoportok: cipész, fonó, fonóelőkészítő, szövő, szövőelőkészítő, asztalos, szabó, varrónő; az élelmiszeriparban: pék, sütőipari munkás, a hentes-mészáros és a molnár. /Természetesen ezek a profil típusu foglalkozásokat képviselik./

Vázoltuk már, hogy az iparban az utóbbi években nő a nem profil tevékenységet folytatók aránya. Lényeges az a tény is, hogy a munkások 57 %-a végzett az alaptevékenység körébe sorolható munkát /minisztériumi ipar/.[17] A kisegítő tevékenységnek két nagy szférája van; az anyagmozgatás, szállítás, raktározás és a javítás-karbantartás. A nagy értékü, tömegtermelő technológiai rendszereket alkalmazó villamosenergia-iparban és a vegyiparban magas a javítással, karbantartással foglalkozó munkások aránya, és ugyancsak magas ez a zárt technológiai rendszereket alkalmazó könnyüiparban is. A gépipar több területét még a gyáripari technológia jellemzi; itt az alaptevékenységet végző munkásnak javító, karbantartó funkciója is van.

Az építőiparban a munka szakipari jellege erősödött, profilja építőiparibbá vált. A legfontosabb építőipari munkás foglalkozási csoportok: kubikus, ács, állványozó, kőmüves, villanyszerelő, vasbetonszerelő, festő, mázoló, csőszerelő. Az építőiparban a kisegítő tevékenységet végzők létszáma erőteljesen csökkent, de aránya még így is magasabb, mint az iparban. Az anyagmozgatás gépesítése sürgető feladat, mivel a munkaerő pótlásának biztosítása egyre kevésbé lehetséges.

A szolgáltatási szférában két számottevő foglalkozási csoport van: a gépkocsi-, illetve buszvezető és a bolti eladó. Ez abból is fakad, hogy az anyagi jellegü tercier szektorban a szállítás és a belkereskedelem a két fő foglalkoztató. A lakossági szolgáltatások munkás aránya igen csekély. Jellegzetessége e szférának, hogy még nem eléggé profilos, a kisegítő jellegü tevékenység túl sok munkaerőt köt le.

A munkásosztály szerkezetváltozásának egyik leglényegesebb

17/ Lásd: Az ipari munkások és kisegítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. 1972. KSH.

dimenziója: a foglalkoztatottsági-szakképzettségi szerkezet. Az ágazati, szakmai csoportokról szóltunk, most nézzük meg a betanított és segédmunkát, valamint a termelés irányításának kérdését.

A munkaerő müveltségének, képzettségének alapjait az általános iskolai oktatás teremti meg. Kétségtelen, hogy az iskolai végzettségi szint arányai a munkásosztályon belül a felszabadulás óta döntően megváltoztak. 1949-ben a magyar munkásosztály 18 %-a rendelkezett 8 általánossal, 2 %-a érettségivel /12 osztály/, 0,1 %-a pedig felsőfokú iskolai végzettséggel. 1973-ban a 8 általános iskolai végzettségüek aránya 56 %, az érettségizetteké 8 % és a felsőfokú végzettségüeké 0,4 %;[18] tehát jelenleg a legtömegesebb csoportot az általános iskolát végzett munkások adják.

Évek óta megfigyelt jelenség, hogy az iskolaköteles korosztályuak több mint 10 %-a nem végzi el a nyolc általánost. Ezek a rétegek munkába lépve a fizikai munkások szakképzetlen csoportját gyarapítják, s képzésükről már a munkásélet folyamán kell gondoskodni. Társadalmi törekvéseink ellen ható objektív kényszerüség, hogy a kiterjedt volumenü melléktevékenység egyszerü fizikai munkát igényel, mely a munkaerő megnyerése miatt magasan bérezett. Az általános müveltségi szinvonal, a szakképzettség növekedése, a munkásosztály önreprodukciójának kiterjedése feltétlenül lehetővé tette, hogy a munkásosztály integrációja /müveltségi közös értékek kialakulása, szolidaritás, közös ideológia, társadalmi küldetés átélése stb./ jelentősen előrehaladjon. Ugyanakkor a szociológiai vizsgálatok jelzik, hogy a közösségi szemlélet, a munkához való viszony új értékei, a társadalmi célokkal való azonosulás a müveltebb, szakképzettebb munkásoknál jelentkeznek, terjednek. A szakképzett munkások és a segédmunkások között ezen a területen is növekvő különbség tapasztalható. Tehát az iskolai végzettség, a szakképzettség, az igények jelenlegi szintje mind jobban fékezi a további előrehaladást ezen a területen.

18/ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 14. oldal.

6. tábla

A magyar munkásosztály tagozódása foglalkozási minőség szerint

Foglalkozási minőség	1960	1970	1973	1977
Szakmunkás	31,8	37,0	39,6	41,4
Betanított munkás	27,1	30,7	30,7	35,0
Segédmunkás	38,1	27,5	24,5	20,1
A termelés irányítója	3,0	4,8	5,2	3,5
Munkásosztály összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 1975. 15. old. és Statisztikai Évkönyv, 1977. 120.alapján számítva.

Kétségtelen, hogy a foglalkozási minőséget négyes tagozódásban ábrázoló trend nagyon általános, kevéssé árnyalt képet ad. Statisztikai adatszolgáltatásunk mindmáig adós azzal, hogy átfogó, árnyalt képet adjon az osztály foglalkozási minőségének alakulásáról. Szükséges lenne statisztikai adatszolgáltatásunkban bevezetni a munkajelleg és a szakképzettség kombinációja segítségével kialakított kategóriarendszert, ami pl. a szovjet statiszikai adatszolgáltatásban már kialakult. Mi csak részleges adatokra támaszkodva villanthatunk fel problémákat. Árnyaltabb elemzéshez jutunk, ha az ágazat és a szakképzettség, illetve gépesítettség változókat kombináljuk. A legmagasabb szakmunkás-arányt az építőipar, szállítás, hírközlés és az ipar mutatja fel. A betanított munkásarányoknál a sorrend: ipar, szállítás, hírközlés, kereskedelem. Segédmunkásokat legnagyobb arányban a szolgáltatásokban és a mezőgazdaságban találhatunk.

1972-ben a KSH adatgyűjtésének eredménye szerint[19] /minisztériumi iparra vonatkozó adatok/ az alaptevékenységet végzők /a munkások 57 %-a/ 51 %-a gépek, berendezések mellett dolgozott, gépesített munkát végzett 36 %. Általában megállapítható, hogy az alaptevékenység gépesítettebb, mint a kisegítő

19/ Tudatában vagyunk annak, hogy 1972 óta változások zajlottak le, de úgy véljük, még a jellegzetes trendeket nem változtatták meg. Frissebb adatok statisztikai adatszolgáltatásunkban még nem állnak rendelkezésre.

tevékenység. A kisegítő tevékenységet végzők /43 %/ között 16 % végzett gépesített munkát és 24 % gépek, berendezések mellett dolgozott. A gépesítettség mutatóit ipari alágazatonként elemezve megállapíthatjuk, hogy a gépesítettség kiemelkedően magas a könnyüiparban, ezt követi a vegyipar, jelentős különbséggel harmadikként a kohászat, majd a gépipar. Az alaptevékenység magasabb gépesítettségi szinvonalából adódóan itt a betanított jellegü munkavégzés a tipikusabb: 50 %; a kisegítő tevékenységeknél az arány 33 %. A szakképzettségi igény az alap- és kisegítő tevékenységnél közel azonos:41 %, illetve 41,5 %. Ez jelentős részben abból adódik, hogy a kisegítő tevékenységen belül magas a javítási, karbantartási munkák aránya, s ezek szakképzettséget kivánnak meg.

Az előbb elemzett tényezőket az adatfelvétel a szakképzettségi igény árnyaltabb skálájával kombinálta /szakképzett munka 4 fokozat, betanított munka 2 fokozat, segédmunka 1 fokozat/.

A gépiparban a fizikai munkát végzők munkájuk szakképzettségi igénye szerint két pólus körül tömörülnek: a normál szakképzettséget és az egyszerü betanítást igénylő tevékenységeknél. A gépipar müszaki fejlettségi szinvonala rendkívül vegyes, az alaptevékenységet végzők aránya a többi ágazathoz viszonyítva magas.

A könnyüipar, amely erőteljesen gépesített és magas az alaptevékenység aránya, nagymértékben igényel betanított típusu tevékenységet; a fizikai munkások e tevékenységek körül tömörülnek, de ugyanakkor a segédtevékenységet végzők aránya magasabb, mint a gépiparban. A vegyiparban a fizikai munkatevékenység jellege az egyszerü szakképzettségben és a betanított munkatípusokban testesül meg. Az élelmiszeripar, amely gépesítettségben messze elmarad az előbbi ágazatoktól, s jelentős segédtevékenységet igényel, segédmunkás igényével kiemelkedik az iparban, s ugyanakkor munkafolyamatai nagyobbrészt egyszerü vagy bonyolultabb betanított munkát igényelnek.[20]

A fenti rövid elemzés is bizonyítja, hogy a munka jellegé-

20/ Adatbázis: Az ipari munkások és kisegítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. KSH 1972.

nek alakulására sok tényező hat. A gépesítettség, az alap- és kisegítő tevékenység arányai, a gyártási folyamat sajátosságai vegyes, bonyolult összetételü munkaerő-struktúrát igényelnek. Nehezíti a tisztánlátást az is, hogy ipari fejlődésünk egyenlőtlen jellegü volt ágazatok, alágazatok, vállalatok, az alap- és segédtevékenység fejlettségi szinvonalát illetően.

Fel kell figyelnünk újabb tendenciára is: a gépesítettség előrehaladásával feltünik a gépek ellenőrzését, felügyeletét ellátók csoportja; ezek többnyire új típusu betanított tevékenységet végeznek. Feltünően magas az ilyen munkát végzők aránya a vegyiparban, ahol a nagy tömegü és értékü termelési eszköz mellett a betanított munka a tipikus. A szakmunka a vegyiparban inkább - s ez már a jövő irányába mutató tendencia - a javítás, karbantartás területén érvényesül.

Az építőipar területén a technológiai folyamatok átalakulásának felgyorsulása az utóbbi 10-15 év eredménye. Ez a foglalkozási struktúrában jelentős átalakulást eredményezett. A betonelemek, panelek, szerelvények elterjedésével a szakképzett, szakipari tevékenységet végző munkások aránya ugrásszerüen megnőtt. Uj szakma pl. a vasbetonszerelő, csőszerelő, de a kőmüves, villanyszerelő, ács tevékenysége is átalakult, előretört a specializáció. A segédtevékenységben foglalkoztatottak aránya az építőiparban magasabb, mint az iparban.

A segédtevékenységek gépesítése itt kevéssé haladt előre, s az a társadalmi tapasztalat, hogy a szakképzettséggel nem rendelkező munkaerő legnagyobb része ebben a szférában csapódik le. Az építőipar a segédtevékenység területén magasabb béreket, kedvezőbb munkaidőt kínál, mint más területek. A zárt technológiai rendszerü ipari tevékenységeknél kötetlenebb, kevésbé ellenőrizhető munkavégzést tesz lehetővé. Motiválja a helyzetet az is, hogy az építőipari szak- és segédtevékenység "magán"-kereslete is tömeges és ez jelentős pótlólagos jövedelem megszerzését teszi lehetővé. Az építőiparban a kézmüipar jelenléte nagyobb mértékü, mint az iparban, s ez ötvöződik a gyáripari és nagyipari tömegtermelés folyamataival. A szakmunkásarány alakulását tehát főként a kézmüipari, gyáripari folyamatok együttes tömeges léte befolyásolja.

A szolgáltatási, tercier szférában - a szállítást kivéve, amely a vasútnál kifejezetten nagyüzemi folyamat, s a közúti szállítás is e felé halad - a kisipari jelleg az uralkodó. A szállítás, hírközlés vasúti alágazatában, amely nagyüzemi hagyományú, a munka tevékenység jellege a betanított munka felé tolódott el, de a géppel végzett tevékenység aránya a müszaki-technikai szinvonal vegyes jellege miatt nagyon különböző. A szállítás és hírközlés legtömegesebb szakmája, amely a tercier szektoron belül is kiemelkedik: a gépkocsivezető. Az utóbbi 15 évben tért hódító, közúti motorizáció népszerüvé tette ezt a szakmát. E tevékenység tulajdonképpen betanított jellegü, de itt is munkált az a probléma, hogy nem megfelelő a háttértevékenység - a javítás, a karbantartás -, s ezt a munkát igyekeznek részben a gépkocsivezetőre áthárítani. Kétségtelen, hogy bérezési problémák, az üzem veszélyessége a szakmásítás felé terelték a megoldást. A kiskereskedelemben a legnagyobb tömegü csoport a bolti eladóké, tevékenységük még nagyobbrészt "kisipari" keretek között valósul meg, rendkívül erőteljes forgalomnövekedés mellett. Ez tipikusan kézzel végzett tevékenység és segédtevékenysége nagymértékben gépesítetlen. A kereskedelemben mutakozik legkifejezettebben az a tendencia, hogy a fogyó munkaerő mellett a gépesítetlen segédtevékenység elvégzése a szakprofil tevékenységet végzőre hárul. A tercier szektorban müködő munkások tevékenységének sajátossága, hogy munkájukban pszichológiai elemek, az emberekkel való foglalkozás képessége is szerepet játszik.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a munkásosztály tagozódása foglalkozási minőség szerint a magasabb szintü foglalkozási minőségek felé mutat /szak-, betanított munka/, egyenlőtlenül, de nő a szakképzettség iránti igény. A szakképzettség tartalma azonban nagyon különböző minőségeket takar, mivel a technikai-gazdasági szinvonal fejlettsége is változatos. További vizsgálódásokat igényel a szakma struktúra változásaiban a tendenciák feltárása. A szakképzettség növekedésének vannak olyan tényezői is, hogy a munkaerő megnyerése miatt minősítik a munkát szakképzettséget igénylőnek./Pl. magasabb bér így biztosítható./ A betanított tevékenység növekedése a gazdasági-müszaki

fejlődés eredménye, s további előretörése várható a gazdasági fejlettség egyenletesebb színvonalának kibontakozásával. Bár a betanított munka térhódítása kétségtelenül a gazdasági fejlődés előrehaladásának következménye, mégis számos olyan változást eredményez a munka jellegében /pl. monotónia/, amit ellensúlyoznunk, s különböző módszerekkel csökkentenünk kell. A segédtevékenységek száma, aránya csökken és csökkenni fog. A csökkenés gyorsabb volt és gyorsabb is lesz, mint amit a gazdaság fejlettségi színvonala lehetővé tesz. Ennek oka hazánkban nem a gazdasági fejlődés dinamizmusa, hanem a gyorsan fogyó és segédtevékenységre nehezen megnyerhető munkaerő.

A munkásság foglalkozási szerkezetét, a foglalkozás minőségét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a differenciáltság rendkívül erőteljes; túl széles, széthúzott foglalkozási szerkezet a jellemző. Ez a termelő folyamat széttagoltságát, szétaprózottságát tükrözi. A végzett munka technikai felszereltsége is rendkívül változatos. Az elhatározott profiltisztítással járó fejlesztési koncepciók a munka jellegét /a munkahelyi struktúrát/ összefogottabbá, egységesebbé fogják tenni. Rendkívül lényeges probléma, hogy ezt az oktatási rendszer hasonló fejlődése kisérje, hogy kialakuljon a munkahelyi és szakmastruktúra kongruenciája. A foglalkozás minősége a munkásosztályon belül jelentős elkülönítő tényezőként működik, mely együtt jár esély, elosztási és politikai egyenlőtlenségekkel és továbbélteti azokat.

A társadalmi különbségek létező, lényeges megjelenési formája a település jelleg szerinti különbség, amelyet a város és falu társadalmi-gazdasági összehasonlításával szoktunk ábrázolni. Természetesen ez túlzott leegyszerüsítés, mert a két kategória belső különbségei, differenciáltsága /pl. földrajzi-gazdaságföldrajzi fekvés, laksürüség stb./ jelentős. A várost és falut hagyományosan a munkásság, illetve a parasztság lakóhelyeként tartottuk számon. Hazánkban az 1970-es évekre a munkásság fele községekben él, s közülük a többség távoli, nagyrészt városi munkahelyekre jár dolgozni. Ez az "eljáró" illetve "bejáró" életmód szoros összefüggésben áll az elérhető, megszerezhető foglalkozási minőséggel; befolyásolja a kultúra, a

javak elérhetőségének lehetőségeit, megszerzésének módját és fokozza az esélyek egyenlőtlenségét.

Vizsgálataink azt mutatják, hogy a bejárók esetében szocialista fejlődésünk folyamán kialakult új, sajátos arculatú munkásréteghez jutottunk el.

A bejáró munkások

Hazánkban a felszabadulást követően munkásságunk életmódjában, életvitelében új jelenségként bontakozott ki a tömeges bejárás. Az 1960-as évek elején 600 ezerre tehető az ingázók száma. Az 1970-es évekre a naponként ingázók a népgazdaság különböző ágazataiban, az aktív keresők 20 %-át képviselik, számuk meghaladja az 1 millió főt. Az utóbbi évtizedben a bejárás egyre jellemzőbbé vált, 1960-1970 között a bejárók száma 50 %-kal emelkedett. A bejárás a munkásság körében a legszámosabb, mivel a bejárók 82 %-a fizikai dolgozó.

A bejárás tömeges, társadalmi méretü kibontakozását az 1950-es években a szocialista iparosítás eredményezte. Az 1960-as években a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejeződésével ujabb munkástömegek áramlottak az ipar felé, de mellettük megjelent a bejáró munkások második, harmadik - immár munkásszármazásu - generációja. Az 1970-es években új tendenciák bontakoznak ki, ágazatilag terítettebbé válik a bejárók csoportja. Az ipar mellett az építőiparban, a szállításban a bejárás a dolgozók 1/3-át érinti. A bejáró munkások többsége az iparban dolgozik, ezt követi a mezőgazdaság - itt kiemelkednek az állami gazdaságok -, majd a szállítás, építőipar, kereskedelem /a sorrend a bejáró munkások arányában/.

A bejárók 3/4-e az 1970-es években férfi, de a munkaképes korú női munkaerő egyre erőteljesebb munkába vonásával az ingázó nők aránya az utóbbi 10 évben 10 %-kal emelkedett.

Szembetünő, hogy a legfiatalabb korosztályban, a 14-29 évesek között a legmagasabb az ingázók aránya, valamint az a tény is, hogy az életkor növekedésével az egyes korcsoportokon belül egyenes arányban csökken ez az arány. Mindez két összefüggésre utal. Az idősebb korosztályok nehezebben vállalják már az eljárással, bejárással kapcsolatos fáradságot, a családalapítás

után az ingázó kötelékei megváltoznak. A fiatalabb korcsoportokba tartozók több okból /jobb kereset, munka, szakképzettség, de nem utolsósorban presztizs-szerzés/ inkább vállalják a bejárást, mint az idősebbek, s elhatározásukat a lakóhelyükön kívüli munkahely vélt vagy valóságos előnyei, vonzása stb. motiválja.

Az ingázás, bejárás jellemző vonása, hogy mindig a kevésbé fejlett településről a fejlettebb felé irányul a mozgás. Hazánkban ez szinte teljes mértékben a tömegközlekedési eszközökkel valósul meg. Az utóbbi évtizedben a tömegközlekedés szinvonalának emelésére lényeges intézkedések történtek; elősegítette ezt, hogy a közlekedéspolitikai koncepció a tömegközlekedés egybefüggő rendszerét teremti meg fokozatosan. A bejárók számának emelkedése, a kibocsátó települések területi szétszórtsága, a növekvő szociális igények, munkaerőgondok azt eredményezték, hogy az üzemek is törekszenek - saját vagy bérelt autóbusz segítségével - a munkásszállítást megszervezni. A bejárók számára az utóbbi módszerek lényegesen kedvezőbbek, mivel lehetővé teszi az üzemi viszonyokhoz /műszakváltás, munka utáni üzemi tevékenység/ való alkalmazkodást és esetleg kényelmesebb is. A vállalatok részéről ez helyes törekvés /ti. a saját munkásszállítás/, de továbbra sem hanyagolható el a tömegközlekedési eszközök járatsűrűségének, komfortjának javítása. Indokolja ezt az is, hogy az utóbbi években a bejárás utazási távolsága nőtt, s a kibocsátó települések is egyre szétszórtabban helyezkednek el. Felvetjük azt is, hogy a bejárás stabilizálódott magas szintje miatt, amelyeket az előbb említett problémák motiválnak, illuzórikus a vállalatokat lépcsőzetes munkakezdésre kényszeríteni.

A falvakban általában szükebbek a munkaválasztási lehetőségek, s a munkavállalók megszerezve a szükséges információkat, eljárnak dolgozni a fejlettebb településekre, ahol többféle munkát találnak, s a munkahelyek között is választhatnak. Így alakult és alakul ki egyes települések vonzáskörzete; agglomerációs gyűrűk, övezetek, régiók jönnek létre. Megfigyelt jelenség, hogy a bejárás az iparilag fejlett településekben, körzetekben magas, mivel a helyben lakók között nincs újabb munkaerőforrás, foglalkoztatási inkongruencia alakult ki. Tipikus a bejárás az aprófalvas körzetekben, ahol a kis települések nem

kínálnak elég munkahelyet. A bejáró munkás tapasztalva a bejárás napi fáradságát és ugyanakkor az urbanizált, infrastruktúrálisan jobban ellátott település előnyeit, igyekszik közelebb húzódni munkahelye településéhez. Felerősödnek a migrációs folyamatok. A közelebb húzódás kifejezését azért kell használnuk, mert egyrészt a városba településnek - különösen Budapest esetében - jogilag, gazdaságilag szabályozott fékjei vannak, másrészt az eddig falvakban lakók számára ezek a falusiasabb típusu települések életmódbeli átmenetet is képeznek. Az itt élők tehát munkahelyükön a városi munkások alkotórészét képezik,igényeik, szükségleteik ebbé az irányba mozognak, ugyanakkor lakóhelyük túlnépesedett és alul urbanizált. Azaz, a népesség ezen a területen tömörül, a városiasodás folyamata játszódik le, de ugyanakkor a városiasodás, az infrastruktúrális ellátottság növekedése nem párhuzamos a lakosság növekedésével. Ez hazánkban általában létező ellentmondás, de legélesebben és közismerten a budapesti agglomerációban, valamint Pest megyében tapasztalható.

A bejárók első generációi ipari munkát vállalva, életformát változtatva új tevékenység-rendszerekbe illeszkedtek be, amelynek munkahagyományai és kulturája újak számukra. Jó részük még a jelenlegi időszakban is elsősorban csak segédtevékenységet, betanított munkát tud vállalni. Ezekben a tevékenységformákban többnyire jelentős a fizikai terhelés, s a munkahelyi ártalmak fokozottabbak. Az építőipari betanított, s különösen a segédtevékenység döntő részét ma is a bejáró munkásréteg végzi el. A másod-, harmadgenerációs bejárók esetében általában történik előrelépés a magasabb szakképzettség felé, tehát ma már kiegyenlítettebbek a foglalkozási minőség szerinti arányok a helyben lakók és bejárók között, de a segéd- és betanított munkát végzők között még mindig magasabb a bejárók aránya.

7. tábla

A munkahelyükkel azonos és nem azonos helyen lakók aránya

/százalék/

	Állami ipar	
	azonos	nem azonos
Szakmunkás	68,4	31,6
Betanított munkás	63,6	36,4
Segédmunkás	60,8	39,2
Összes munkás	65,4	34,6

Forrás: A szocialista iparban foglalkoztatottak létszámösszetétele és kereseti viszonyai. KSH 1976. 20. oldal.

A bejáró munkásréteg a falu és a város között él, következésképpen kettős kötődés jellemzi. Életmódjában, tevékenységében komoly civilizatorikus közvetítő szerepet játszik a város és a falu társadalma között, elősegiti az urbanizációs igények kifejlődését. A bejárók esetében tehát arról van szó, hogy a falusi - és többnyire paraszti - környezetével szakítva, a város és az ipar felé indul, paraszti életformáját munkáséletre cseréli fel. Az életmódváltás feszültségekkel és ellentmondásokkal teli folyamat, hosszú évekig eltarthat, sőt az első generációs bejáró nem is nagyon tudja, illetve akarja teljesen felszámolni paraszti kötelékeit. Az ipari munka után, otthon a kertjében, a telkén,a háztájiján mezőgazdasági munkával folytatja melléktevékenységét. Ebből a helyzetből fakad a bejárók kettős élete.

A második és harmadik generáció esetében a paraszti háttérhez való kötődés fokozatosan gyengül. Ezek a bejárók egyre tudatosabban vállalják a munkáséletet s igényeikben, társadalmi elvárásaikban már meg is fogalmazzák ezt.

Mindez összefügg a bejárók életfeltételeinek változásával is. Az első generáció feladata nemcsak az ipari munkakörülményekbe való beilleszkedés, hanem a bejáró lét hátterének, a családi környezetnek a megfelelő kiépítése. Tekintettel arra, hogy a város és falu között, illetve az agglomerációkban ma még jelentős infrastruktúrális különbségek vannak, a falusi környezet hátrányait többnyire önerőből kell a bejárónak leküzdenie.

Mindenekelőtt lakást kell építenie /vásárolnia/, vagy a szüleitől örökölt lakást modernizálnia. Az állami lakások túlnyomó része városokban épül, tehát a falusi munkások többnyire önerőből - esetenként állami kölcsönökkel - építenek maguknak lakóházat. Az építkezések közismert formája az un. kalákaház, amelyben a baráti vagy a nagyobb családi, rokoni kör összefogva egymás után építi fel tagjainak a házakat.

A családi ház felépítése, modernizálása igen nagy anyagi és fizikai ráfordítást igényel. Az anyagi feltételeket túlmunkával és redukált fogyasztással érik el. Ez a sajátos helyzet a bejáróban a nagyobb teljesítményre és a magasabb keresetre való orientációt alakítja ki, amely az évek hosszú során magatartási formává, sőt az életmód modelljévé válik, amelytől egy részük akkor sem tud már szabadulni, amikor családi hátterét megteremtette, s lakóhelyi környezetét civilizálta.

A felhalmozási törekvések és a felhalmozási kényszer a bejáró dolgozók legproduktivabb időszakát, a 25-től 45 éves korig terjedő időt fogja át. Azt az időszakot, amikor a társadalmi elvárások a bejárótól is a szakképzettség, esetleg a magasabb kvalifikáció megszerzését, magasabb müveltséget, iskolai tanulmányokat és - nem utolsósorban - aktív társadalmi-politikai és közéleti tevékenységet kivánnak meg. Ezeknek az elvárásoknak természetesen csak kevéssé tudnak eleget tenni. Hangsúlyozni kell itt azt is, hogy a bejárók alacsonyabb foku kulturális és társadalmi aktivitásának egyik oka a lakóhely és munkahely jelentős különbözősége, amit még újratermelhet és tartósan negative befolyásolhat, a társadalmi redisztribució jelenlegi formája is.

Itt vetődik fel az újraelosztás kérdése. A munkások a termelő folyamatban termelik meg azokat az anyagi javakat, amelyek az egyéni és társadalmi fogyasztás bázisát képezik. Az ipari jellegü munkahelyek az infrastrukturális háttér fejlődésére hatnak, formálják környezetüket, termelt javaikból adóznak a területi fejlesztés céljaira. A bejáró munkások részt vesznek ebben a tevékenységben, de mivel lakóhelyük és munkahelyük nem azonos településen van, lakóhelyükön nem részesülnek munkahelyük környezetalakító tevékenységének gyümölcseiből. A társadalmi méretü elosztás folyamatai is az urbanizált települések infrastruk-

turális fejlesztését preferálják elsősorban, s nehezen tudnak lépést tartani az agglomerációs övezetek népességszaporodásával, gyorsabban növekvő igényeivel. A bejáró munkásréteg bemutatásánál arra a nagyon lényeges kérdésre hívjuk fel a figyelmet, hogy munkásságunk 50 %-a ma már falvakban él és a város és falu fejlettségi szinvonalának közelítése nem csupán a munkásosztály és parasztság közeledését segíti elő, hanem a munkásság felét képező réteg életvitelének, helyzetének megváltozását is. Ezért szükségesnek tartjuk a falusi munkások lakásépítésének, juttatásának fokozottabb preferálását.

Gadzasági-társadalmi fejlődésünk tendenciáit áttekintve úgy látjuk, hogy a bejárók létszáma aligha csökken. Csupán arról lehet szó, hogy a bejárók, ingázók létszámnövekedése csökken és beáll egy stabil szintre. Megitélésünk szerint a jelenlegi egy millió fő 1-2 évtizeden belül többé-kevésbé standard értéknek tekinthető. A bejárás növekedésében újabb nagy - az 50-es vagy 60-as évekre jellemző - hullám viszont már nem várható. Társadalmi struktúránk fejlődése a mezőgazdasági népesség további csökkenésével jár együtt, azonban ez az egyre kisebb mértékben felszabaduló munkaerő körülbelül arányban áll majd az urbanizáció következtében városba települőkkel.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a bejárás társadalmi jelensége körülményeivel együtt változatlan marad. Megitélésünk szerint változás mindenekelőtt a bejárás egyenletesebb "elosztásában", azaz a bejárók társadalmi, területi, ágazati és munkamegosztásbeli megoszlásában, összetételében várható. Különösen jelentős változások lehetnek a bejárás területi megoszlásában egyrészt a főváros és a vidék, másrészt pedig az iparosodott és kevésbé iparosodott, illetve a rövidebb vagy hosszabb távon iparosítandó területek bejáróinak megoszlásában. A termelési szerkezet további átalakítása ugyancsak változásokat hoz a bejárók összetételében és az is feltételezhető, hogy a tercier szektor /a szolgáltatások/ fejlődésével ezen a területen is megnövekszik a bejárók jelenlegi aránya.

További változások várhatók a bejárás körülményeiben; ennek legfőbb tényezője a tömegközlekedési eszközök tervezett és várható fejlődése. A vállalatok is egyre inkább rákényszerülnek a kulturáltabb munkásszállítás megoldására.

Végezetül változások várhatók a bejárók munkahelyi és lakóhelyi helyzetében és lehetőségeiben is. Ami a munkahelyet illeti, a bejárók többsége ma már a puszta kereseti lehetőségeken túl több szállal is kötődik munkahelyéhez. A bejáró munkások egyre inkább a városi munkásra jellemző elvárásokkal és igényekkel lépnek fel, jóllehet jó néhány üzemben még mindig csak "munkerőként" kezelik őket. Problémának tartjuk, hogy a különböző munkahelyeken ma még hiányzik a bejárók szociális érdekvédelme. Megítélésünk szerint az üzemi demokrácia intézménye a bejárók számára is utat nyithatna - meglévő társadalmi-politikai szervezeteken keresztül, vagy más fórumokon - a speciális bejáró érdekek kifejeződésének. A bejáró- és munkahely kapcsolatát, a bejárók fokozódó identifikálódását ez nyilvánvalóan elmélyíthetné.

A munkásszállások szerepe

Az eljáró munkások között számos olyan van, aki lakóhelyére nem tér vissza naponta, hanem csak hetente, kéthetente. Ez a csoport 300-320 ezer főre becsülhető, s jelentős részét munkásszálláson élők alkotják. Jelenleg mintegy 150 ezer ember él munkásszállásokon. Ebből Budapesten 55-60 ezer fő lakik 563 szálláson; ez az országos adatokhoz viszonyítva jelentős arányt jelent s mutatja azt, hogy a budapesti munkaerő-problémákat külső munkaerőforrások igénybevételével igyekeznek megoldani. A munkásszálló szerepe a munkahely-lakóhely egybeesésének nagyarányú megszűnésével, a kolonizált üzemi telepítési formák fellazulásával nőtt meg, tehát hazánkban felszabadulás után vált jellegzetes intézménnyé. Mindenekelőtt a munkaerő ideiglenes elhelyezését biztosítja. Az igények, szükségletek növekedésével, a munkaerőforrások beszűkülésével, a munkásszállói élet kényelmével, kulturáltságával szemben támasztott követelmények fokozódnak. Előtérbe kerül az az igény, hogy a szálló egyre inkább ellásson közművelődési, közösségi életet szervező funkciókat is.

A munkásszállón élők nagyon különböző társadalmi-gazdasági helyzetű csoportokból érkeznek. Egy részük számára a munkásszállói életmód felemelkedést jelent. /Cigányok, kis falvak, tanyák lakói, sokgyermekes családok gyermekei./ Más részük a munkásszállást átmeneti állapotnak tekinti, s a városi munkaválla-

lással a városi letelepedést kívánja elérni. Természetesen az előbb említett csoportokban is fokozatosan kialakul ez az igény. A munkásszállás mai viszonyaink között a társadalmi felemelkedés kis csatornája, a városias, fejlett szociális-kultúrális közegbe való bejutás és beilleszkedés részben valóságos, részben vélt lehetőségeit kínálja.

A munkásszállásokon lakók egy része vidéken már családdal rendelkezik, s munkavállalásának oka, hogy a lakásszerzéshez szükséges anyagi javakat megszerezze. Arra törekszik, hogy ehhez a lakáshoz a városban, vagy az agglomerációs övezetben jusson, s ha ez nem sikerül, visszamegy falujába, ott építkezik és munkát is már ott vállal. A szállón lakók más része még családdal nem rendelkezik, de a családalapitás után általában szintén a lakás megszerzése válik központi problémájává; vagy a városban, vagy ha ez nem lehetséges, ott ahol rokoni kapcsolatai vannak, ahonnan eljött. Csak kis csoport az, amelyik családot nem alapít, s véglegesen a munkásszállóban marad. Ezek a vállalathoz, a szakmai közösséghez jobban, erősebben kötődnek, mert ez adja számukra a közösségi lét fő formáját. A munkásszállás tehát általában a munkások számára átmeneti életformát, körülményeket teremt. A munkaerőigények és a rendelkezésre álló munkaerő különböző típusu inkongruenciája miatt a jövőben is fenn kell tartanunk ezt az intézményt. Ezért funkcióit, lehetőségeit fokozottabban ki kell építenünk, ki kell használnunk.

A munkásszálló sajátos közösségi intézmény, melynek oktatási, kulturális funkciója is lehet. Körülményeivel, lehetőségeivel formálja az ott lakók igényeit, szokásait, s ez tudatos, jól kialakított nevelőmunkával tovább alakitható. A vállalatok elsődleges szempontja a munkaerőszerzés, de a fogyó munkaerő a vállalatot arra ösztönzi, hogy munkásszállóinak szinvonalát, komfortját, kulturáltságát emelje. A munkásszálló a közösségformálás lehetőségeit kínálja. Az itt élő korábbi közösségéből kiszakad, új, városi életformába kerül be, s itt kell új közösségi kapcsolatokat kiépítenie. A beilleszkedés nem zökkenőmentes és az új közegbe került élete gyakran félresiklik. Nem tudja a módját a városi létbe való beilleszkedésnek, vagy külsődlegességeit látja csak. A vállalat szempontjából is lényeges kérdés a beilleszkedés elősegitése, mert ez a munkahelyhez kö-

tődést is elősegíti. A munkásszálló lehetővé teszi a társadalmi mobilitást; felfelé azok számára, akik előnytelen, hátrányos környezetükből kikerülnek, s lefelé azok számára, akik ebben az átmeneti helyzetben helyüket nem tudják megtalálni. Az esélyegyenlőtlenségek a szállásokon tovább éleződhetnek, de haladhatnak a kiegyenlítődés irányába is. Ezen folyamatok pozitív irányba történő alakítása lényeges feladata a munkásszállói funkcionáriusoknak, de a munkahelyeken is.

Nagyon fontos kérdés, hogy a szálláson élők számára ne az átmenetiség legyen a leglényegesebb motiváló tényező, hanem a továbblépés, amire az intézmény lehetőséget kínál. Ki kell alakítani az intézménnyel szembeni tulajdonosi érzületet, felelősséget, mert ma még a közömbösség, az érdektelenség a jellemzőbb. A munkásszállásokon élőknél is megfogalmazhatjuk, hogy célja - a lakás, a letelepedés elérése - következtében tevékenységét teljesítménycentrikusság és korlátozott társadalmi aktivitás jellemzi. A teljesítménycentrikusság nemcsak munkahelyén, hanem munkaidőn túli munka, melléktevékenység vállalásában is megmutatkozik. A lakás biztosítása jelentős akkumulációt igényel, amit redukált fogyasztással tud elérni. Ha vállalat kínál számukra lakásmegoldási lehetőséget, akkor kötődésük a vállalathoz szorosabbá válik, de ez ma még csak esetenként fordul elő.

A munkásszállásokon élők létszáma a jövőben jelentősen csökkeni nem fog. Magatartásukban, munkahelyhez kötődésükben a vállalatok fokozottan érdekeltek, tehát az itt élők problémáival a gazdasági és társadalmi szervek vezetőinek az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell foglalkozniuk. Szükséges lenne ezenkívül ezen intézmények életének megszervezését mindinkább a szállói kollektíva választott közösségére bízni.

Bevezetőnkben megfogalmaztuk, hogy három társadalmi csoport vizsgálatát végeztük el, főként társadalomstatisztikai mutatók és szociológiai másodelemzések segítségével. Kutatásaink nem igazolták minden esetben, hogy sajátos, belső kohézióval rendelkező csoporthoz jutottunk el /közvetlen termelésirányítók/, illetve feltételezhető, hogy a csoport határai más réte-

geket is körülfognak /ipari szövetkezetek munkásai/. Valóban sajátos arculatú társadalmi csoport jelent meg az állami gazdaságok munkásainak elemzésénél.

Körvonalazódott az is, hogy a közvetlen termelésirányítók esetében különösen - de az ipari szövetkezetek munkásainál is- további, mélyreható vizsgálatokra, tényfeltárásra van szükség.

Az állami gazdaságok munkásai

Hazánkban a nagyüzemi, vállalati jellegü mezőgazdaság csekély történeti hagyományokkal rendelkezett, tehát az állami gazdaságok vállalatszerü gazdálkodásának kialakítása hosszabb időszakot vett igénybe. E kibontakozást hátráltatta az 1950-es évek gazdaságpolitikája is. A nincstelen parasztok, mezőgazdasági bérmunkások, gazdasági cselédek, gazdaságukat felszámoló parasztok alkották az állami gazdaságok munkásainak első generációját. Gazdasági tapasztalataik, kulturájuk, társadalmi tudatosságuk rendkívül heterogén volt, beilleszkedésük a nagyüzemi termelés ritmusába, fegyelmébe, rendszerébe lépcsőzetesen, fokozatosan valósult meg, tehát munkás vonásaik csak lassan fejlődtek ki. Családjaikban az 1950-es évtizedben még az agrártevékenység volt a tipikus, ezek a családok a falu közösségében éltek továbbra is. Az 1960-as évek közepétől az állami gazdaságok vállalati jellege egyre kifejezettebbé vált: a munkatárgyés eszközök koncentrációja és centralizációja fokozódott, a munkafolyamatok gépesített technológiai rendszerei alakultak ki. A termelékenység növekedése jelentősen haladt előre. Az árútermelő tevékenységben tért hódított az ipari tevékenység; kooperációs kapcsolatok alakultak ki és erősödtek mind állami, mind szövetkezeti tulajdonú gazdálkodási egységekkel. Mindez azt eredményezte, hogy a munka jellege megváltozott, nagyüzemi termelési rendszer jött létre, újfajta szakképzettség vált általánossá, s kialakultak a belső intragenerációs mobilitás csatornái. Közben a falu társadalmi közössége átalakult. Az 1970-es évekre már a munkásság a parasztsággal azonos arányban lakja a falvakat, a vegyes családok egyre nagyobb mértékben terjednek.

Állításaink bizonyításául tekintsük át az állami gazdaságok munkásainak termelési viszonyait.

A termelési eszközök fejlődése:

A gazdaságok alapvető termelési eszköze: a föld. A fejlődés tehát ezen eszköz koncentrációjának és centralizációjának alakulásával is bizonyítható. 1949-ben földterületük 100 ezer ha; 1954-ben 886 ezer ha-val rendelkeztek /állami tartalék földek müvelésbe vétele/; jelenleg 915 ezer ha-n gazdálkodnak. Ez az ország mezőgazdasági területénk 12,5 %-át képezi. Az állami gazdaságok kezdettől fogva árutermelést folytattak, s vállalati jellegük egyre erőteljesebben mutatkozik meg abban, hogy termékeik többsége árúvá válik. Jelenleg a mezőgazdasági árútermelés 18 %-át adják az állami gazdaságok, ez meghaladja a földterületben /12,5 %/ és a mezőgazdasági termelésben /15,8 %/ elért részarányukat. Ma még statisztikai adatokkal nem mutatják ki részesedésüket a nem mezőgazdasági árutermelésből, pedig az alágazati változás elemzése arra utal, hogy tevékenységükben ez is egyre jelentősebb szerephez jut.

A gazdaságok számában, a földterületek alakulásában a koncentrációt és centralizációt - mint alábbi táblázatunk mutatja - jelentősen növekvőnek itélhetjük.

8. tábla

Gazdaság és terület koncentráció

Év	Gazdaságok száma	Egy gazdaság átlagos összterülete /ha/
1950	299	1260
1960	251	3541
1970	173	5855
1975	143	6813
1977	133	7496

Forrás: "Az állami gazdaságok 25 esztendeje számokban" c. ÁGK kiadvány és egyéb belső nyilvántartás.

A táblázat nem tükrözi azt a problémát, ami a hatékonyabb termelőfolyamat kialakítását hátráltatja a gazdaságokban: a földjeik 20-30 község határában fekszenek s ez nagy telepi szórtságot eredményez. Ezt a történeti örökséget csak lassan számolhatják fel. A koncentráció és centralizáció előrehaladását jelzi az is, hogy 10 állami gazdaság termelési értéke meghaladja a

600 millió Ft-ot, 24 gazdaság 350 millió Ft feletti termelési értéket állít elő. Ezek az értékek vállalati nagyságrendet jelentenek és több olyan gazdaság van, melynek egységei önálló vállalati nagyságrendü termelési értéket produkálnak. 7 gazdaság nevében ezért már mezőgazdasági kombinát elnevezés szerepel.

A termelési eszközök további jelentős részét képezik: a gépek, berendezések, járművek. A beruházások áramlása a mezőgazdaság s az állami gazdaságok irányába a 60-as évek közepén felgyorsul. Az állami gazdaságokat is jellemzi az 1950-es évek elejétől az állandó létszámcsökkenés, bár ez egyenletesebben történt, mint a termelőszövetkezetek esetében. Az 1970-es évek jelensége a kismértékü foglalkoztatás-növekedés a gazdaságokban; ennek egyik oka, hogy ekkor a szolgáltató, háttéripar kiépítése felgyorsul s ez vonzerőt képvisel a falusi fiatalság számára. A gazdaságok fejlődésének nagyon lényeges eredménye, hogy a termelés bővitését döntően mindvégig a munkatermelékenység növelésével érték el.

Mezőgazdaságunk általában, de az állami gazdaságok különösen az állóeszköz lekötésében, technikai felszereltségében számottevően közeledett az iparhoz. Egyre inkább felszámolódik az a mezőgazdasági fejlődésben jellemző közép-kelet-európai sajátosság, hogy a mezőgazdaságban a szerves összetétel /technikai felszereltség/ az iparinál jóval alacsonyabb. E folyamatban az állami gazdaságoknak indukáló szerepe van.

Az állami gazdaságok tevékenysége több alágazatra oszlik; ezek a növénytermelés, az állattenyésztés és az ipari szolgáltatói tevékenység. A növénytermelés további két alágazata: a szántóföldi és kerti növénytermelés. A három nagy alágazat a gazdaságok összes tevékenységében, a termelési értékben egyenlő súlyt képvisel. A gazdasági alapprofil, a vezető ágazat az egyes gazdaságokban mezőgazdasági jellegü.

A vállalati jelleg erősödése profil-tisztitást, a termékek számának, típusainak csökkentését is jelentette. A mezőgazdasági termelés iparszerüvé válása olyan irányba hat, hogy a vállalkozás kapcsolatai erősödjenek az iparral, a szolgáltatási szférával. Fejlett tőkésországok gazdaságában erőteljes folyamat a vertikális integráció a mezőgazdaság oldaláról. A mezőgazdasági tőke behatol az ipari, kereskedelmi, szolgáltatói szférába és

vertikális egyesüléseket hoz létre. Hazánkban a szolgáltatási, kereskedelmi, építőipari szférában szük keresztmetszetek vannak, fejlettségük nincs szinkronban az iparival. Ezért maguk az ipari vállalatok házilagos, belső vertikumokat építenek ki. Ez jellemző az állami gazdaságok esetében is, tehát általában nem vertikális egyesülés jön létre különböző vállalkozási formák között, hanem az állami gazdaság kiépíti saját vertikumát.

Az állami gazdaságok termelésének vállalati jellege következtében elkülönült a termelés előkészítése, végrehajtása és ellenőrzése.

9. tábla

A nem fizikai foglalkozásúak megoszlása

/1976/

	Állami mezőgazdaság	Állami ipar
Összesen	100,0	100,0
Ebből		
Müszaki, igazgatási, gazdasági	52,0	45,6
forgalmi	19,7	22,3
egészségügyi és kult.	0,9	2,1
számviteli, pénzügyi, egyéb ügyviteli	27,4	30,1

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1976. KSH Bp. 1978.

Az állami gazdaságok szervezetében már müködnek termelés-előkészítő, technológiai, müszaki-technikai feltételeket biztosító, ellenőrző részlegek. Az alkalmazotti létszám növekedése tehát ezt a folyamatot jelzi.

Az utóbbi években elterjedtek az iparszerü termelési rendszerek. Ez azt jelenti, hogy a rendszergazda, a bázisgazdaság vállalkozik a termelési tényezők legkedvezőbb összhangjának kialakítására és fejlesztésére. 1977-ben 68 termelési rendszer müködött, 36-nál állami gazdaság a rendszer szervezője. Ez saját üzemi oktatás létrehozását is szükségessé tette. A termelési rendszer üzemelése számos helyen már folyamatos, több müszakban megvalósuló. A növénytermesztésben 1976-ban a nagyüzemileg müvelt szántóterület 30 %-án folyt a termelés rendszer keretében,

az állattenyésztésben 13, a kertészeti ágazatokban 19 rendszer működött. Ezek hatására az állami gazdaságok kb. 60 %-ában a munka végzése az ipari termelés folyamatához hasonlítható. Az előbbi részarány a termelőszövetkezetek esetében 30 %-ra tehető.

Az állami gazdaságokban a különböző alágazatokban - növénytermelés, állattenyésztés, ipari tevékenység - a müszaki-gazdasági fejlődés eltérő szinten valósult meg, és nem esett egybe időben sem.

Először a növénytermelésben, a szántóföldi alágazatban indult meg a technikai fejlődés, gépesítés zajlott és folyik ma is. Ezt a folyamatot legszemléletesebben a gazdaságok traktorvonóerejének növekedése, a traktorpark összetétele mutatja.

A mezőgazdasági munkák gépesítése a nem nagy lóerejü /vonóhorgon teljesített 15 lóerő/ "G-35-ös" traktorokkal kezdődött. Ezek az első gépek - az un. "körmös traktorok" - váltották át a fogaterőt gépi erőre. Legfőbb tulajdonságaik közé tartozott egyszerü szerkezetük, könnyen elsajátítható kezelésük, amire akkor még alacsony szintü müszaki kultúrával rendelkező traktorosaink elég rövid idő alatt képessé váltak.

Ezután megjelentek a nagyobb teljesítményü, több célra is alkalmas és egyre bonyolultabb gépek, amelyeknek kezeléséhez már magasabb felkészültséggel rendelkező dolgozókra volt szükség. A fokozatos fejlődés vegyes összetételü traktorállományt hozott léte, ami az alkatrész-ellátásban, szervíz-munkánál gondot jelent. A növénytermesztés területén a tehergépkocsi, pótkocsi, munkagépállomány növekedése is hasonló ütemü volt. A növénytermesztésen belül a legkevésbé gépesített a kertészeti termelés. Ez világviszonylatban is általános jelenség, de a magyar mezőgazdaságban nagyobb az elmaradás a kertészeti munkák gépesítésében, mint amit az alágazat jellege indokol.

A termelési eszközök részét képezik a megmunkálás, termelés kémiai, biológiai alapanyagai. A növénytermesztés iparosodására jellemző, hogy az összes anyagköltségből a nem mezőgazdasági részarány az állami gazdaságokban 1960-ban 18 %, 1975-ben pedig 57 % volt. A mezőgazdasági termelésben az anyagok forradalmát jelzi a kémiai anyagok belépése; szelektív, szuperszelektív gyomirtó vegyszerek, hatékony tápanyagok használata. A biológiai

forradalom a hibridek megjelenésével fémjelezhető, ezek a hozamok ugrásszerü növekedést hoztak. Ezek a tendenciák is a profilok letisztítását, a hatékonyabb, folyamatrendszerü termelést eredményezték.

Az állattenyésztési alágazatban a technikai-gazdasági fejlődés jobban késett és csak az 1960-as évek közepétől gyorsult fel. Először a baromfi-, majd a sertés- és végül az 1970-es években a szarvasmarha-tenyésztés nagyüzemi jellege is kibontakozott. Ezt jelzi az állattartó telepek fejlődése is. Kezdetben a tehénállomány a 60-100 tehén befogadására alkalmas - és teljesen kézi munkára alapozott technológiával rendelkező - egymástól nagy távolságra épített istállókban került elhelyezésre. Az istállókat később telepekké fejlesztették. Az állatállományt összevonták, kialakultak először az 500-as, majd fokozatosan a 600-as és 1000-es tehenészetek, korszerü technológiával, a fejés, az etetés-itatás, a trágya-eltávolítás gépesítésével.

Jellemző a technikai kapacitások növekedésére a sertéshizlaldák fejlesztése: egy munkás kezdetben - hagyományos kézi munkára alapozott technológiával - 150-160 hízót volt képes ellátni. A technikai fejlesztés során alakult ki a 260-280-as, majd a 400-as, azután a 600-as és 1000-es gondozási norma.

A technikai kapacitás-növekedések változásokat követeltek meg a technikával dolgozó, azt irányító, mozgató embertől; csökkentették a fizikai erő követelményt és jelentősen növelték a munkavégzéshez szükséges szakértelem, kultúráltság, figyelem, pontosság igényét.

Bizonyítottuk a termelési eszközök, az ezt átfogó vállalati keretek vizsgálatánál, hogy ezek fejlődése az ipari színvonal, a nagyüzemi termelési rendszer irányában haladt, ezt a fejlettséget általában el is érte. Meg kell vizsgálnunk az itt foglalkoztatottak munkájának jellegét, a munkások tevékenységének, lét- és munkakörülményeinek alakulását.

A munkásréteg néhány jellemző vonása

a/ Foglalkoztatottsági szerkezet

Az állami gazdaságok stabilizálódása, a vállalati gazdálko-

dás kialakulása, a mezőgazdasági termelés gyökeres átalakulása csökkentette a csúcsmunkákat, s részben az idényjelleget. A munkásréteg tevékenységében döntő fordulat, hogy a foglalkoztatás állandósult. A gazdaságok megalakulásakor a munkások fele volt állandó foglalkoztatott, jelenleg már 86 %. E munkáscsoport többsége betanított, illetve szakmunkát végez. A szerződéses munkavállalók még főként a növénytermesztés kertészeti alágazatában és a szállítás, rakodás területén találhatók. Közülük sokat távolról toboroznak és ezek a munka idején a gazdaságok munkásszállásain laknak. Az alkalmi munkásokat a növénytermesztésben foglalkoztatják, s főként a gazdaságban dolgozók családtagjaiból kerülnek ki, gyakran ipari dolgozók, akik erre az időre szabadságot vesznek ki munkahelyükön. Az utóbbi években a kertészeti munkák csúcsidején a diákok munkája is fontos tényezővé vált.

A három alapvető alágazat munkásaránya a következők: növénytermesztés 30 %; állattenyésztés 30 %; ipari, szolgáltatási tevékenység 37 %. Ez azt jelenti, hogy a gazdaságban foglalkoztatott munkások 40 %-át nem mezőgazdasági profilú tevékenységgel foglalkoztatják, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben ez az arány 33 %. Az iparban a profil foglalkozású munkások aránya 1973-ban 69 %; az építőiparban 55 %. Az állami gazdaságok 60 %-os aránya az építőipart meghaladja, az iparhoz közel esik. Az állami gazdaságokban a fenti arány kialakulása részben a tagoltabb társadalmi munkamegosztás, a nagyüzemi eszközök és technológiai rendszerek alkalmazásának eredménye, részben a saját javítási, karbantartási, építőipari, raktározási, kereskedelmi tevékenység jelentős arányának következménye. Az utóbbi pedig gazdasági szerkezetünk fejlettségének egyenlőtlenségeiből, hiányosságaiból is fakad.

Az állami gazdaságok munkásainak foglalkozási minőség szerinti struktúrája közel esik az ipari munkásokéhoz. A foglalkozási minőség arányaiból az is nyilvánvaló, hogy nőtt az egyes tevékenységtípusokban is a munkamegosztás, a munkavégzés tagoltabbá vált. Ez azt eredményezte, hogy a legnagyobb mértékben a betanított munka iránti igény nőtt meg.

10. tábla

Az állandó munkások létszámaránya foglalkozási minőség szerint

/százalék/

	Állami gazdaság			Tsz[a/]		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
Szakmunkás	32,4	36,5	40,1	22,4	26,6	29,3
Betanított m.	38,2	37,1	40,6	36,8	49,5	54,3
Segédmunkás	29,4	26,4	19,3	27,6	18,6	16,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	86,8[b/]	94,7[b/]	100,0[c/]

a/ Tagok és alkalmazottak.
b/ Hiányzik: a rendszeresen dolgozó cs.tag és nyugdíjas.
c/ Összes aktív dolgozó.

Forrás: Mg-i Adatok I. 1976. KSH. 1976.; Mg-i Adatok 1977/1. KSH. 1977.; Mg-i adatok 1978/1.KSH. 1978. adatai alapján.

Vizsgáljuk meg az egyes gazdasági ágazatok alapvető szakma, illetve munkatípusait.

A növénytermesztés területén a gépesítés kialakulása új munkáscsoportot, a mezőgazdasági erőgépek kezelőit, vezetőit hozta létre. Ezeknek a foglalkozásoknak a társadalmi presztizse magas, bár szakmailag inkább a betanított munka típusát képviseli. A gyors szakmásodás abból is adódik, hogy az erőgépek központosított javítása, karbantartása megoldatlan,s ezért a gépek vezetőit ösztönzik arra, hogy ezt a munkát elvégezzék, a szerelést is megtanulják. A téli időszakban pedig így állandó munka biztosítható számukra. Az új, nagy teljesítményü traktorok munkába állítása - amelyeknek javítása és karbantartása bonyolult feladat - megköveteli a gépjárművezetési és javítási tevékenység kettéválását.

A növénytermelés hagyományosan kialakult szakmája: a kertész-szakma. A kertészeti termelés, különösen a szőlő és gyümölcstermelés az a munkatevékenység az állami gazdaságokban, ahol a tevékenység leginkább univerzális jellegü szakképzettséget kiván. A kertész szakmunkások a kialakuló munkacsúcsok idején a munkavégzés felügyelői, a munka betanítói, ellenőrei,

azaz művezetői feladatokat látnak el, akik mellett segédmunkások, gyalogmunkások dolgoznak. Példáink jelzik, hogy a növénytermesztés ágában a technikai fejlődés eltérő szintjén kialakult, de a szakmunka általános jelzőjével egybefogott szakmák vannak.

Az állattenyésztésben, mely a nagyüzemivé válás útján legkésőbb indult el, a fejlődés ipari rendszereket alakított ki. Itt a munka erőteljesen szakosodott; pl. jól érzékelhető ez a hagyományos fejőgulyás munkakör területén. Kialakult egyrészt a fejőgépeket kezelő fejőmester, másrészt a különböző telepi belső berendezéseket /önitatást, világítást, szellőztetést/ üzemeltető, karbantartó munkás. Takarmányos fogatosok, gyalogtakarmányosok helyett gépjárművezetők és rakadoó gépkezelők működnek. A közvetlen állattartó munkában a nevelést, hízlalást betanított munkások, a tenyésztői munkát - elletést, fiaztatást - szakmunkások végzik. Az előbbiekből világosan kirajzolódik a munkamegosztás előrehaladó tagolódása. E munkafolyamatoknak azonban a munkakörülmények, a folyamatos lekötöttség, a munka monotonsága miatt kicsi a vonzása. Az utánpótlás negatív szelekciójú: a szerelő, traktoros, ipari munka végzéséből kiszoruló fiatalok képezik azt.

Kedvező jelenség, hogy az állami gazdaságokban ma az átlagéletkor 37 év. A munkások 1/3-a fiatal, 50 %-a középkorú és csak 15 %-a időskorú. Ezek az arányok az ipari üzemek munkásainak kormegoszlásához közel esnek és a mezőgazdasági szövetkezeteknél jóval kedvezőbbek. Ez azt is jelenti, hogy az állami gazdaságokban jelen van az új technikához, termelési szerkezethez könnyebben alkalmazkodni tudó, oktatási rendszerünk intézményein többségében áthaladt és a szocializmus viszonyai között felnövekedett nemzedék.

Az állami gazdaságok munkásai között a női munkások aránya 1976-ban 25 %, 1977-ben 20 %. Az az iparban tapasztalt tény, hogy a nők döntő többségben a betanított és segédmunkások között dolgoznak, az állami gazdaságokban is fennáll. A szakmunkások között arányuk mindössze 6 %. A betanított munkakörök természetesen a modernizálással jöttek létre. Az állami gazdaságokban egyre jelentősebb arányú ipari, szolgáltatási munkakör kínál le-

hetőségeket jelentős arányú női foglalkoztatásra.

b/ Munkaerőmozgás, utánpótlási források

Az állami gazdaságok kialakulásakor a társadalmi mobilitás sajátos útjait tapasztalhatjuk. Az itt dolgozó munkások első generációját nincstelen parasztok, volt uradalmi cselédek, föld nélküli mezőgazdasági bérmunkások képezték. Az első generációs munkások többsége nem gazdálkodó parasztokból került ki. A közülük még dolgozók képviselik az állami gazdaságok 15 %-os idős korú blokkját. Beilleszkedésük a nagyüzemi tevékenységbe bonyolult folyamat volt. Korábban az árútermelő nagybirtokon, uradalmi munkában résztvevők számára ez könnyebb volt.

A gazdaságok középkorú munkásainak társadalmi származása már nagyobbrészt a felszabadulás utáni társadalmi-gazdasági változások hatását tükrözi; gazdálkodó parasztok, akik a mezőgazdaságot elhagyva gyakran az iparban kerestek először munkát,de ez túl idegen volt számukra és az állami gazdaságon keresztül tértek vissza a mezőgazdaságba. Iparból jött ipari szakmájú dolgozók, akik falvakban éltek, s itt helyben munkát vállalva egyesítették a munkahelyet és a lakóhelyet. A 16-30 év közötti állami gazdasági munkások 32 %-os csoportja már a gazdaságok munkásainak, szövetkezeti parasztoknak a gyerekeiből került ki és új képzési formákon haladt keresztül. Jellegzetessé vált az intragenerációs mobilitás. A fiatalok képzés segítségével feljebb lépnek a szakképzettebb tevékenység irányába.

A korösszetétel alakulása kedvező ifjusági utánpótlási forrásra utal, bár az egyes ágazatokban vannak utánpótlási problémák, pl. állattenyésztés, kertészeti termelés. Megállapítható, hogy ma már a munkaerő reprodukció társadalmi csatornái egységesebbek, s a fő forrás a saját munkásság új generációja. Természetesen ezek a tendenciák az állandó munkások mozgását jellemzik.

A gyorsuló technikai fejlődésnek az állami gazdaságokban is munkaerő-felszabadító hatása volt. Pl. a traktorosoknál a nagy teljesítményü traktorok megjelenése az 1970-es években a traktorvezetők létszámcsökkenését eredményezte. Ezek az új gépek már megkövetelték a kétmüszakos üzemeltetést, az ipari jellegü munkaidőt s természetesen a szakképzettség növelését. A munkaerő-

mozgások tapasztalata, hogy a más munkahelyre távozó fiatalok ipari jellegü munkahelyek felé mozognak, szakképzettségük, munkájuk konvertálható. A fluktuáló középkorúak más mezőgazdasági jellegü munkahelyre távoznak, szaktudásuk hagyományosabb, kevésbé konvertálható.

c/ Elosztási viszonyok

Az állami gazdaságokban a bérezésben az állami vállalatoknál szokásos bérezési,elosztási formákat alakítottak ki. /Természetesen a kezdeti években nagy tömegü alkalmi, szerződéses munkás bérezése nem ebben a formában történt./ Döntő változás volt, hogy az állami gazdaságokban is a teljesítmény vált a bérezés meghatározó tényezőjévé.

Az állami gazdaságok a mezőgazdaság szférájában müködnek s az itt kialakult bértételek az 1950-es években 10-15 %-kal alacsonyabbak voltak az ipari bértételeknél. Ugyanakkor a munkaidő napi 2-4 órával hosszabb volt, mint az iparban. Ez visszahúzó erőt jelentett az utánpótlásban. A bérkiegyenlítődés az állami mezőgazdaság és az ipar között a 60-as évek végén következett be. Ebben feltétlen segített, hogy az állami gazdaságok már 1968-ban átlagbérkorlátozás nélküli bértömeggazdálkodást vezettek be. /Ez azóta már relatív bértömegszabályozzá változott át./ A gazdaságokban a kereseti arányok átalakulását a munkás nagyüzemi jellegének kibontakozása is elősegítette.

Az állami gazdaságok munkásai közül keresetben kiemelkednek a kombájnosok /évente e szakmában kb. 12 hetet dolgozhatnak csak/. A következő kereseti csoport a traktor- és gépkocsivezetők, majd a tehenészek, sertéshízlalók és sertéstenyésztők következnek. Mögöttük haladnak keresetben a műhelyi dolgozók, építőmunkások s a sort a növénytermelési gyalogmunkások és fogatosok zárják.

A munkák presztizse részben egybeesik a keresetek sorrendjével: elől állnak a műhelymunkák, az állattenyésztésben a sertéstenyésztés presztizse a korszerü tartás mellett sem magas,mert itt a munkahely szennyezettsége jelenleg is jellemző. A kertészeti munka kereseti arányai alacsonyak, s presztizsük sem magas; itt a gépesítés csak távoli jövőben valósul meg, s tovább fennmarad a hagyományos mezőgazdasági munka. Az állami gazdasá-

gok között, akárcsak más szférában működő vállalatok között,léteznek átlagkeresti különbségek.A legnagyobb különbséget a jól funkcionáló nagyüzemiség eredményezi.A legmagasabb átlagkeresetet a Bábolnai M.K., a Környei M.K., a Komáromi Ág. biztosítják. Hasonlóan magasabb átlagkeresetek alakulnak ki a jó mezőgazdasági termelési feltételekkel és emellett korszerű termelési rendszerekkel rendelkező gazdaságokban /pl. Csongrád, Baranya, Pest, Fejér megyékben./ Hátrább kerülnek a gyengébb mezőgazdasági termelési feltételek között működő gazdaságok/Somogy, Bács-Kiskun, Heves megye/. A legalacsonyabb keresetek a munkaerő kibocsátó megyékben működő állami gazdaságokban - pl. Zala, Szabolcs, Hajdu-Bihar megye - találhatók. Az állami gazdaságokban a jövedelem kiegészítés sajátos formája, hogy a dolgozók /eltartott családtagok száma szerint/ negyed-, [illegible] földhasználatot, un. illetményföldet kapnak. Ezt úgy minősíthetjük,mint a vállalatok természetbeni juttatását,tehát ez nem a háztáji gazdaság funkcióját tölti be. A gazdaság vállalati jellegének megnyilvánulása az is, hogy ezt a földet vetésre előkészítve adja át, a termést térítésmentesen hazaszállítja. Ujabban már a gazdaság térítés ellenében a termés betakarítást is végrehajtja, azaz a juttatás pénzbeli formát ölt. A gazdaságok munkásai ugyanúgy részesülnek a társadalmi juttatásokból /családi pótlék, táppénz, gyes stb./, mint más munkás és egyéb rétegek.

d/ Munka- és életkörülmények

A munkaidő alakulásában, rendjében kezdetben az állami gazdaságok a mezőgazdasági jellegü üzemekhez álltak közelebb,napi 10-12 óra munkavégzéssel,sajátosan tömörülő munkacsúcsokkal.A IV.ötéves tervben érték el a gazdaságok a nyolcórás munkaidőt; a heti 44 órás munkaidő 1978 végéig valósul meg.Kialakult a szabad szombat rendszere is.

11. tábla

Az állami gazdaságok munkásainak munkaidő alakulása

Év	Törvényes munkaidő /óra/év	1967=100
1967	2918	100,0
1972	2493	85,4
1977	2361	80,5

Forrás: ÁGK adatszolgáltatása, 1978.

Az új, iparszerű termelőfolyamat is több műszakkal kialakított munkarendet igényelt. A munkaidő a növénytermesztés, állattenyésztés, az ipari ágazatok területén különböző. A növénytermesztők közül a zöldség- és gyümölcstermesztésben dolgozók munkaideje 8 órás és a munkacsúcsok nehezen leküzdhetők. A korszerű állattartó telepeken az ipari jellegű munkafolyamat lehetővé tette az iparban szokásos rend bevezetését, s ugyanez mondható el az ipari munkát végzőknél is.

A vállalatoknak - gazdasági-szociális egység is lévén - gondoskodniuk kell munkásaik munkakörülményeiről, szociális ellátásukról, azok fejlesztéséről. Az állami gazdaságokban ennek sokkal kevésbé voltak hagyományai, mint az ipari vállalatoknál. Megállapítható, hogy az állami gazdaságokban a munkavégzés technikai szinvonala és a munkahelyi szociális létesítmények szintje közötti inkongruencia ma is jóval nagyobb, mint az ipari vállalatoknál. A munkatevékenység valóban gyökeres átalakulása a mezőgazdaságban nem járt együtt a korszerű szociális létesítmények kialakításával, fejlődésével. A IV., V. ötéves tervben a gazdaságok nagy erőfeszítéseket tettek a hiány pótlására; ezt állami támogatás is segitette.

A munkahelyek szétszórtsága, a munkacsúcsok, a szerződéses és alkalmi foglalkoztatás igényli a munkásszállások fenntartását. A tőkés mezőgazdaság időszakában ezek tömegszállás formájában léteztek. Jellegük a létrejövő állami gazdaságokban csak lassan változott meg. 1976-ban 1409 munkásszállás működött, 17 518 férőhellyel.

12. tábla

Munkásszállások színvonala
/1976/

I. kategóriában volt	30 db	685 férőhellyel
II.kategóriában volt	135 db	679 férőhellyel
III.kategóriában volt	130 db	1949 férőhellyel
IV.kategóriában volt	301 db	4147 férőhellyel
V. kategóriában volt	353 db	4243 férőhellyel
VI.kategóriában volt	460 db	5815 férőhellyel

Forrás: ÁGK adatszolgáltatása, 1978.

A munkásszállások felszereltsége, komfortja országosan is, sok kívánnivalót hagy maga után. Az állami gazdaságok munkásszállásai ezen kedvezőtlen általános szint alatt vannak, mivel a szállások 58 %-a tömegszállás, s az V., VI. kategóriába tartoznak. A jelenlegi tervidőszakban ezért az V., és VI. kategóriájú szállásokat felszámolják.

Az állami gazdaságokban a munkásszállítás szükségszerű, mivel a munkahelyek a tömegközlekedési útvonalaktól távol esnek, szétszórtan helyezkednek el. Kezdetben a terményt, élő állatot, trágyát is szállító vontatókkal szállították a dolgozókat. Az 1960-as években megjelentek a ponyvás, utazófülkés tehergépkocsik; ezek voltak a munkásszállítás fő eszközei. A szállítással kapcsolatos mennyiségi és minőségi igények nőttek. Megkezdődött a gazdaságokban a bérelt és saját autóbuszpark kialakítása. Az állami gazdaságok adottságaiból következően hamarabb felismerték a saját munkás-szállítás szükségességét; iparvállalatoknál ez a folyamat később indult meg.

A lakott helyek és a munkahelyek távolsága, a bejárás és a munkásszállások szükségessé tették az üzemi étkeztetést. Ez kezdetben primitív körülmények között történt. Az 1960-as évtized közepétől kezdődött a korszerű üzemi étkeztetés kialakítása és jelenleg már 60-70 ezer fő étkeztetését biztosítják. A mai étkező helyiségek többsége étterem jellegű, a termek kultúrális célokra is felhasználhatók. A távoli munkahelyeken dolgozók számára az ételt kiszállítják és újabban már az a törekvés is tapasztalható, hogy egyes központokban melegítő konyhát és étkező helyiségeket is biztosítsanak.

A munkások létkörülményeinek alakulásában kiemelkedő szerepet játszik lakásellátottságuk. A foglalkoztatás állandósítása szempontjából fontos, hogy a munkások a környéken telepedjenek le. A felszabadulás előtti nagy gazdaságok, uradalmak, cselédlakás telepet tartottak fenn, ezekben komfort, közmünélküli lakások voltak. Felszámolásukra jelenlegi ötéves tervünkben intézkedések történtek. A lakások állapota nyomasztó örökség volt a munkásréteg egy részének életében s teljes inkonzisztenciában volt a korszerű munkavégzéssel.

1976-ban az állami gazdaságok tulajdonában 27 ezer lakás

volt; ebből 11 600 lakás 1945 előtt épült és uradalmi cselédházban volt; 3150 lakás tanyásterületen, 8000 lakás 1945 után épült majorokban, 1900 volt községekben és a vállalati bérlakások száma 2200 volt. Ezen lakások 50 %-a egy szoba-konyhás, 1/3a komfortos vagy félkomfortos volt. A legsúlyosabb gondot a 6000 föld- és hidegpadlós, villanynélküli szükséglakás jelentette. Az ötéves terv végéig az utóbbi lakásokat lebontják és helyettük újakat építenek. Vállalati lakásokban lakik a gazdaságok dolgozóinak 25 %-a, a dolgozók többsége tanyai, illetve kisvárosi településeken lakik saját, vagy bérelt lakásban. A gazdaságok felmérése szerint ezek állapota nem tér el jelentősen a gazdaságok bérlakásaitól.

A munkahelyek szétszórtsága, életmód-hagyományok miatt a lakótelepi rendszer kialakítása itt általában nem a legkedvezőbb megoldás. Tehát nem a vállalati tulajdonú lakások számának növelésére kell törekedni, hanem a saját tulajdonú lakásépítést kell támogatni hitellel, parcellázással, tervekkel, kivitelező kapacitások rendelkezésre bocsájtásával stb.

A végbemenő folyamatok is azt jelzik, hogy a vállalati lakások száma csökken. Az 1950-es évek közepén az ilyen tulajdonú lakások száma 40 000 volt, 1975-ben 27 000 és 1977-re 24 700.

A harmadik és negyedik ötéves tervben megemelkedett a lakásépítési támogatás /vissza nem térítendő/, a vállalati kölcsön és a természetbeni támogatás /terv, gép, fuvar/ egyaránt. A következő időszakban a gazdaságok fejlesztési alapjaik jelentősebb részét fordítják lakásépítésre; a településre alkalmas helyek kijelölésének és előkészítésének üteme felgyorsul.

Kutatásaink azt jelzik, hogy az állami gazdaságokban a munkásság sajátos arculatú csoportja tevékenykedik. Ezt jelenleg még főként közgazdasági, statisztikai elemzés segítségével tudjuk bizonyítani. A szubjektum vizsgálatával, tudatállapotának feltérképezésével szociológiai irodalmunk még adós.

A fenti megállapítást /ti. osztály integráció/ bizonyítja, hogy a gazdaságokban tipikussá vált a vállalati árutermelő te-

vékenység; a termelési eszközök koncentrációja, centralizációja az ipari arányokhoz közel áll; a különböző tevékenységi területeken - nem egyenletesen, de - nőtt a munka technikai felszereltsége; vállalati típusú belső munkamegosztás alakult ki; a nagyüzemi tömegtermelő rendszerek döntő arányúvá váltak. A foglalkoztatás alapvetően állandósult, az iparhoz hasonló foglalkozási minőségek alakultak ki, ifjusági önreprodukció vált jellegzetessé; a folyamatrendszerü munkavégzés jelentős arányú, a vállalati típusu jövedelemelosztás általános. Az inkongruencia a munkavégzés szociális körülményei és a munkafolyamat korszerüsége között még fennáll.

Elemzésünkben az egyes tényezők bemutatásánál, összehasonlításként, használtuk a termelőszövetkezetekre vonatkozó adatokat is. Igy kivántunk utalni a közeledés folyamatára. A termelőszövetkezetek és dolgozók egyes csoportjainak tevékenységét jelenleg is az állami gazdaságoknál már teljességében kibontakozott folyamatok jellemzik. A társadalmi-gazdasági fejlődés következtében a jelenségek a termelőszövetkezetekben távlatokban tömegessé válik, s igy is halad előre az osztályok közeledésének folyamata.

Az ipari szövetkezetek munkásai

a/ A vállalati gazdálkodás kibontakozása

Az 1960-as évek végén az ipari szövetkezetek tevékenységét körülhatárolva kettős célt jelöltek meg. Egyrészt, hogy ezek a vállalkozási formák az ipari nagyüzemi tevékenység kiegészítő és háttértevékenységét képezzék, a kis- és középüzemek szerepét töltsék be; másrészt, hogy a lakosság számára javító-és szolgáltató tevékenységet végezzenek. Ennek érdekében szövetkezeti vállalati modellt dolgoztak ki, a döntésjogi rendszert, a gazdaságirányitást megváltoztatva, az érdekképviseleti szisztémát is átalakítva. A szövetkezetek vállalati jelleget öltöttek - mint a továbbiakban bizonyítjuk - részben nagyüzemek kiegészítőjeként, részben önálló árútermelőként, külkereskedelmi tevékenységet folytatva. A lakosság megnövekedett szolgáltatási igényét az ipari szövetkezetek, a kisiparosok munkáját is bele-

számítva sem tudják fedezni és állandó túlkereslet jellemző.

A szövetkezetek profilja az 1960-as évekre ipari jellegűvé vált és emellett az építőipari, szolgáltatási tevékenység aránya csekély volt. 1962-ben a szövetkezetek teljes termelési értékének 81 %-át adta az ipari tevékenység 14 %-át az építőipari és 4 %-át a szolgáltatási tevékenység.

Az 1970-es években is a fenti struktúra jellemzi a szövetkezetek termelését, de az alapprofilok részben letisztultak, a specializáció jobban kibontakozott. Fokozódott tevékenységükben az export irányultság, ami jobban nőtt, mint a teljes tevékenység. Megkezdődött az ipari szférában a szövetkezetek nagyüzemet kiegészítő, kisegítő profiljának kialakulása. Az ipari profilu szövetkezetek majdnem 70 %-a vesz részt termelési együttmüködésben. Az ipari tevékenység a szövetkezetekben - a bányászatot és villamosenergiaipart kivéve - valamennyi ipari alágazatban folyik. A könnyüipari profilu szövetkezetek termelési foglalkoztatási súlya nagyobb, mint a gépipariaké.

A szolgáltatások területén fokozódott a specializálódás. A specializált részlegek szolgáltatási alaptevékenység végzésére egyesülnek, s így koncentráltabban tudják munkájukat végezni. Ez már a lakosság számára végzett szolgáltatások 48 %-át fogja át. Az építőipari szövetkezetekben a lakásépítés, karbantartás és beruházás tevékenységének szétválása tapasztalható, s az ennek megfelelő szakosodás. A szövetkezetek között elterjedtek a társulásos formák, de ezek még főként a termelés előkészítésére és a forgalmazásra, s kevésbé magára a termelésre terjednek ki. A szövetkezetek között 45 társulás müködött /1976/ s ezek közül 25 anyagbeszerzésre, 10 exporttevékenység elősegítésére és 10 főként müszaki fejlesztési feladataink ellátására alakult. E társulásoknak az ekkor muködő szövetkezetek fele tagja volt.

Az 1960-as évek végétől a szövetkezetek vállalati jellegének kibontakozását jelzi a termelési érték, a létszámkoncentráció és a technikai felszereltség fokozódása.

13. tábla

A szövetkezetek fejlődésének néhány mutatója

Időszak	Szövetkezetek száma	Egy szövetkezetre jutó		
		összlétszám fő	bruttó álló eszközérték millió Ft	termelési érték millió Ft
1965.	1142	300	1,7	13,4
1970.	1109	282	4,0	24,7
1975.	1049	295	9,5	42,6
1980.a/	850	370	17,2	76,0

Forrás: OKISZ adatszolgáltatása, 1978.

a/ Tervszám

Az 1970-es éveket a telephelyek állandósulása, központi üzemházak kiépítése is fémjelzi; probléma, hogy ez a telephelyi kiépítés még kevéssé jár együtt korszerű szociális létesítmények kialakításával.

A munkaerő jelentős centralizációja zajlott le. Tíz év alatt /1965-75/ megduplázódott a 200-250 és az 500-nál több termelőt foglalkoztató szövetkezetek aránya, ugyanakkor a foglalkoztatottak zöme a 60-200 foglalkoztatási kategóriájú szövetkezetekben dolgozik.

A szövetkezetek esetében is, mint az állami iparban, nagy a telephelyi szétszórtság. A szövetkezetek alapprofilja jelenleg az ipari, építőipari tevékenység és nem a szolgáltatás, s ebből is adódik, hogy ezt a telephelyi széttagoltságot kedvezőtlennek tartjuk. Az összes telep 50 %-a 10 főnél kevesebb termelőt foglalkoztatott 1977-ben. Ezt is számbavéve a centralizáció és koncentráció inkongruenciája jelentős.

A szövetkezetek vállalati gazdálkodásának kibontakozását jelzi a termelő, nem termelő létszám alakulása. A nem termelő létszám növekedése a szövetkezetekben a kollektív vállalati munkaszervezet kibontakozását jelzi, azaz az irányítás, végrehajtás jellegzetes különválását, az irányítási szervezet belső tagolódását. A korábbi családias, kisipari irányítási forma megszűnt.

A 100 termelőre jutó nem termelő arány a szövetkezetekben 1971-ben 17,6 %; 1975-ben 20,4 %- volt. A három nagy szférában; ipar, építőipar, szolgáltatóipar, a termelők aránya mindenütt csökkent, de jelentősebben az iparban és a szolgáltatásban. A nem termelő arány a szolgáltatóiparban a legalacsonyabb. /A nem termelő kategória természetesen rendkívül heterogén, a szövetkezeti nyilvántartás három alcsoportot különböztet meg ezen belül: müszaki, adminisztrativ, egyéb /gépkocsivezető, kocsikisérő, őr, takarító stb./.

14. tábla

A nem termelő létszám alakulása a szövetkezetekben

	1963	1970	1975
Müszaki	7561	13 157	15 219
Adminisztratív	13079	20 936	24 373
Egyéb	2414	4556	23 574
	23054	38 649	63 166

Forrás: OKISZ adatszolgáltatás, 1978.

Az adatok azt jelzik, hogy az irányításban még az adminisztratív igazgatási jellegü tevékenység-típus dominál és a müszaki szakvezetés /kutatás, fejlesztés, üzemfenntartás/ szerepe nem bontakozott ki kellően. A másik jellegzetesség, hogy a szövetkezeti munkamegosztás tagolódásával a kisegitő, a nem profilos tevékenység részesedése rendkívül megnőtt. /Állami ipar fejlődési tendenciái is ezt jelezték./

A termelőfolyamat irányításának kis-, illetve középüzemi tagoltságát jelzi, hogy a szövetkezetekben a vállalati, telepi szintü vezetők aránya magasabb az irányitók között, mint az állami iparban. A közvetlen termelésirányitók kategóriájában az önálló vezetők aránya szintén magasabb, mint az állami iparban. Visszatér a termelésirányitók elemzésénél felvetődő probléma, hogy a nagyüzemiség előretörésével az irányítás hierarchikusabbá válik, s alsóbb szinten a döntési jogkörök beszükülnek.

A szövetkezetekben a kezdetben családias, kisipari irányítás volt. Az 1950-es évek végére ez, a termelés modernizálódásával, kezd felbomlani. Az 1960-as évek elején a közgyülés sze-

repe nőtt: titkos szavazás, nyereség és részesedés felemelési joga, vezetőség kártérítési felelőssége stb.

Az 1960-as évek végétől az állami szervek gyakorolják az ágazati irányítást; az országos és szakmai szövetségek /pl. OKISZ/ érdekképviseleti, mozgalmi, szolgáltatói feladatokat látnak el. Vállalati önállóság jött létre. Kialakultak a saját alapszabályok, a demokratikus önkormányzat és ennek fórumrendszere /pl. termelési tanácskozás, döntőbizottságok/. Ugyanakkor a szövetkezeti demokráciában megfigyelhető a képviseleti formák térhóditása. /Küldöttgyülés - munkahelyi tanácskozás./ Elkülönült a vezetés és végrehajtás. Erőteljesebben nőtta társadalmi szervek tagjainak száma. Problémaként megfogalmazható, hogy a gazdálkodás átalakulásának nem sikerült hatékonyan, megfelelően átalakítani a gazdálkodási, irányítási rendszer egymásra épülését és a kis-középüzemi vállalkozási formák üzemi demokráciájának működési mechanizmusát.

b/ A dolgozói összetétel általános vonásai

1949-ben 378 szövetkezet működött 11 060 taggal, 1960-ban 1613 szövetkezet 195 878 foglalkoztatottal és 1977-ben 1049 szövetkezetben 298 159-en dolgoztak.

A létszámnövekedés nem volt egyenletes. A mezőgazdaság szocialista átszervezése idején /1960-as évek/ volt egy jelentősebb hullám a szövetkezetek felé. Később a magas születési évjáratok munkába lépése jelentette /1960-70 között a fiatalok aránya 13-26 %-ra nőtt/ a másik nagy, új csoportot. Az 1960-as évek közepétől a vidéki ipartelepítés is hatott. Az évtized végén, vidéken a nők számára az ipari szövetkezetek jelentették a társadalmi munkamegosztásban való bekapcsolódás egyik fontos csatornáját.

A jelenlegi fő munkaerő utánpótlási forrás az ifjuság: 1975-re 40 %, a 30 éven aluliak aránya.

1975-től a létszámnövekedés a szövetkezetekben is megállt, s akárcsak az állami iparban létszámcsökkenés következett be.

Az 1960-as évek közepétől megkezdődik a vidék térnyerése a szövetkezetek tevékenységében, ami nem minősíthető gyors ütemünek.

Módosítja a tendenciát a vidék javára még az is, hogy szá-

mos budapesti szövetkezet vidéki telephellyel működik. /A foglalkoztatottak 6,4 %-a/. A szövetkezetek térhódítása az iparilag közepesen fejlett megyékben volt a legnagyobb; itt bizonyos ipari bázis volt, s a szövetkezet ezt tovább bővitette.

A foglalkoztatottak ágazati szerkezete a népgazdasági arányokhoz hasonlóan alakult. Az ipari foglalkoztatottak képezik az összes szövetkezeti foglalkoztatottak több mint 60 %-át, de a létszámnövekedés csak 1975-ig tartott, azóta csökkenés mutatkozik. Az épitőipari szféra a foglalkoztatásban 20 %-kal részesedik, foglalkoztatás növekedése 1975-ben szintén megállt. A harmadik még jelentős foglalkoztató a szolgáltatás részesedése 10 %, s még 1975 után is lassú létszámemelkedés jellemzi.

A döntő létszámarányt képviselő szövetkezeti iparban a legnagyobb foglalkoztatási súlyt a könnyüipar képviseli, de 1970 óta létszámvesztése jelentősebb, mint a gépipari ágazaté. A könnyüipar térvesztése a kézmü- és háziipar zuhanásszerü foglalkoztatási csökkenéséből adódik.

c/ A szövetkezet termelői, a munkások

A termelő funkciókat ellátók átlag életkora 34 év, s ez lényegében egybeesik az állami iparban dolgozók átlagéletkorával. A szövetkezeti iparban a 26 év alattiak aránya magasabb, mint az állami iparban.

Hasonlóan az állami iparhoz a szövetkezetekben is vannak fiatal alágazatok, pl. gépek gyártása, közlekedési eszközök gyártása, épitőipar, textilipar; elöregedett viszont a kézmü- és háziipar. A szövetkezetekben az 1960-as évek elején nagymértékü fiatalodási folyamat zajlott le. A fiatalokat a korszerü szakmák, a magasabb kereset, valamint a lehetséges melléktevékenységek vonzzák; illetve a nők számára itt mutatkozott a munkába lépés egyik olyan lehetősége, ami kevésbé szigoruan kötött és körülhatárolt, mint a nagyüzemi munka. A fiatalok között a szakképzettségi szint már magasabb. A szakmunkás gárda 52,4 %-a a betanított munkások 45,3 %-a, a segédmunkások 43,5 %-a 30 év alatti.

Az ipari szövetkezeti szféra jelentősen elnőiesedett. A nők legnagyobb csoportjai a könnyüiparban és a szolgáltatás területén /74,8 %/ találhatók. A szövetkezetekben is, mint általában, a foglalkozási minőség szerinti tagozódásnál a nők a beta-

nított munkások között találhatók legnagyobb arányban /79 %/. A szövetkezeti ipar munkásainak átlagos iskolai végzettsége magasabb az állami ipar munkásainál, de a differenciáltságuk jelentős. Az igényesebb szakmákat, foglalkozásokat feltételező ágazatokban, pl. műszeripar, gépek, gépi berendezések gyártása, magasabb az iskolai végzettség szinvonala. A legalacsonyabb az iskolai végzettség a bőr-, szőrme- és cipőiparban.

A szövetkezetek üzemmé válásával, a vállalati jelleg fokozódásával a korábbi univerzális kézműves szakmunkásarány csökkent és nőtt a betanított, segédmunkás-arány. A szövetkezeti termelés szinvonala a gyáripari termelés irányába haladt, s vele a foglalkozási minőség is. Az ipari alágazatban 1957 és 1975 között a szakmunkásarány 74 %-ról 49,4 %-ra csökkent. Ugyanitt a betanított munkásarány 17,8 %-ról 41 %-ra és a segédmunkásarány 8,2 %-ról.9,6 %-ra nőtt. Az építőipari alágazatban a szakmunka csökkenése kisebb ütemü volt, és a gépesítetlenség alacsony szintje miatt a segédmunkát végzők aránya az iparénál jóval magasabb. Feltételezhetjük, hogy ebben a szférában a kézmüipari jelleg maradt mindmáig domináns.

15. tábla

A munkások foglalkozási minőség szerinti tagozódása

/százalék/

Megnevezés	Állami ipar			Szövetkezeti ipar		
	1965	1970	1975	1965	1970	1975
Szakmunkások	44,3	44,0	46,3	63,3	52,6	49,0
Betanított munkások	38,8	40,5	39,6	27,4	35,8	40,7
Segédmunkások	16,9	15,5	14,1	9,3	11,6	10,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: OKISZ adatszolgáltatása, 1978.
Ipari adattár KSH. 1978. 303. és 349.o.

A fenti tendencia azokban az alágazatokban tapasztalható legerőteljesebben, ahol a gépesítés a széria jellegü termelést honosította meg: műszeripar, vegyipar, müanyagipar, papiripar, textilipar, szőrmeipar stb. A szövetkezetek a szakmunkásgárda megteremtéséhez jelentős szakmunkásképzési tevékenységet folytatnak.

A szövetkezetekben a termelőtevékenység sajátos kiegészítését biztosítja a bedolgozás. A jelentős munkaerőforrások létének időszakában magas volt a bedolgozói arány,de egyre jobban visszaszorult; 1965-ben a foglalkoztatottak között 24,4 %-ot képviseltek, addig 1975-ben arányuk 13,8 %-ra esett vissza. Kétségtelen, hogy a vállalati gazdálkodás megerősödése, valamint a munkaerőforrások kimerülése a bedolgozók létszámát leszorította.

A legnagyobb bedolgozói létszám a könnyűiparban található, s ezen belül természetesen ma is vezet a kézmű- és háziipar. Jelentős aránynövekedést a bedolgozók esetében nem várhatunk, de szükséges lenne éppen a munkaerőszükösség miatt nagyobb mértékben fenntartani ezt a formát. Megoldandó gond, hogy munkaviszonyként kellene elismerni a bedolgozást, s a bedolgozót részesíteni mindazokban a juttatásokban, kedvezményekben, amelyek a munkaviszonyban állót megilletik.

A szövetkezetekben a termelők 90 %-ban órabérben, 10 %-ban havibérben dolgoznak /1974-es adat/.

A normázásos bérezés legelterjedtebb a betanított munkásoknál - 76 %, a szakmunkásoknál az arány 70 %, a segédmunkásoknál 43 ". /A nők nagyobb arányban dolgoznak normarendszerben, mivel a betanított munkások többségét képezik./ A szakképzettség szerinti bérdifferenciáltság a szövetkezetekben is, akár más szférában csekély; a segédmunkát végzők hiánya a béreket egymáshoz közelíti.

A szövetkezeti munkások 60 %-a nő. A nők átlagbérnövekedése az 1970-es években jelentős volt, de mindhárom foglalkozási minőségben a női átlagbérek elmaradnak a férfiakétól, és ez a különbség a 70-es évek közepén nőtt. Az átlagkeresetek esetében az elmaradás még jelentősebb.

A munkás-átlagkeresetekben a sorrend az 1960-as évektől építőipar, ipar, szolgáltatás. A szövetkezetek vonzása nem a magasabb átlagbérekben keresendő, hanem az 1960-as évek vége óta létező nagy szolgáltatási keresletben. E munkákat mellékte-vékenységként, külön munkában felvállalhatják a dolgozók. A szövetkezetek lakosság-közelisége, lakossági kapcsolatai erősebbek mint az állami vállalatoké, s ez az előbb említett tevékenység-

re nagyobb lehetőséget ad.

x

Rövid, vázlatos áttekintésünkkel is bizonyítottuk, hogy az ipari szövetkezetek fizikai munkásainak tevékenysége, termelése számos más ipari munkáscsoportéval azonos. Ezek a szövetkezetek gazdaságunkban a kis- és középüzemi gazdálkodási formát testesítik meg, vállalati gazdálkodást folytatnak. A kis-, középüzemi munkásság csoportjai az állami iparon belül is megtalálhatók /főként a tanácsi irányítású vállalatok között./ Az ipari szövetkezeti munkások tevékenységét, munkáját ezekkel a munkáscsoportokkal kellene összehasonlítanunk és feltételezhetjük, hogy közös sajátosságokhoz jutunk el. Ehhez jelenleg statisztikai adatok csak rendkívül hézagosan állnak rendelkezésre. Elemzésünk is bizonyította azonban, hogy az ipari szövetkezetek munkásai a munkásság integráns részét képezik. Felvetődik az a probléma, hogy a szövetkezetek vállalati fejlődéséhez viszonyítva túlságosan visszaszorult a szövetkezeti mozgalom. Ez kifejezésre jut mind az irányítási rendszer tagolódásában, feladataiban, mind a szövetkezeti-üzemi demokrácia nem kellően hatékony működésében.

A közvetlen termelésirányítók

A"közvetlen termelésirányítók" munkásosztályhoz sorolásával kapcsolatban mindenekelőtt két kérdés megválaszolása fontos. Az egyik: a fenti kategóriába sorolt foglalkozási csoportok mindegyike esetében jogos-e és milyen mértékben, a munkásosztályhoz való besorolásuk? Második: a közvetlen termelésirányítók valóságos, szociológiai tartalmú réteg, vagy csupán statisztikai gyüjtő-kategória? A fenti kérdésekre még a mai napig nem fogalmazódott meg a hazai társadalomkutatók részéről elméletileg megalapozott, kutatómunkán alapuló válasz.

Ennek alapvető okát abban látjuk, hogy nincsenek statisztikai adataink, empirikus ismereteink ezen kategóriába soroltakról. Szinte kizárólag csak az iparban foglalkoztatott "közvetlen termelésirányítókra" vonatkozó adatokkal és forrásmun-

kákkal találkozhatunk.

A KSH elnökének 2/1975. V.3./ KSH számú rendelkezése rögzíti azokat a foglalkozási csoportokat, amelyeknek betöltőit - amennyiben az állami szektorban vagy az ipari, építőipari szövetkezetekben dolgoznak - a "közvetlen termelésirányítókhoz" sorolják. Gyakorlatilag ebbe a statisztikai kategóriába kerültek azok, akiknek a munkásosztályhoz való besorolásuk ma indokolt vagy indokoltnak tünik, és eddig - tekintve, hogy nem fizikai munkát végeztek - nem sorolták őket oda.

A KSH adatai ma még ellentmondásosak, nem nyujtanak megbízható alapot az egész kategória áttekintéséhez. Pl. az 1973. évi mikrocenzus 153,3 ezer munkásosztályhoz tartozó közvetlen termelésirányítót mutat ki. Az aktív keresők osztály- és rétegtagozódása 1977. I.1. cimü KSH belső anyag[21] pedig 1977. I.1-re 117,9 ezer főt jelez. Ugyanezen időre /1977.I.1./ a "Társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években" című tanulmány[22] - amely az Egységes Lakossági Adatgyüjtési Rendszer keretében végrehajtott munkaügyi jellegü adatgyüjtés eredményeire hivatkozik - csupán 104 ezer munkásosztályhoz tartozó"közvetlen termelésirányítót" jelez.

A fent érzékeltetett nehézségek miatt ma még le kell mondanunk e kategória egészének bemutatásáról. Ugyanakkor az iparban foglalkoztatottakra vonatkozó ismereteink - amelyek különböző célból folytatott szociológiai felmérések adatainak feldolgozásán alapulnak - [23] lehetőséget adnak az ipari közvetlen termelésirányítók jellemző társadalmi ismérveinek óvatos ábrázolásához.

A "közvetlen termelésirányítók" kategóriáját a végzett munka jellege szerint két nagy csoportra tagolhatjuk. Az egyik csoport munkájában megtalálhatók a vezetés olyan funkciói is, amelyek nem csupán a termelési folyamat technikai oldalára vonatkoznak, hanem a beosztott munkások termelési és egyéb

---

21/ Erdész Tiborné: Termelésirányítók főbb adatai. Társadalomtudományi Intézet /TTI/.

22/ A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években.

23/ Lásd a mellékletben felsorolt forrásokat.

egzisztenciális viszonyaira is kihatással vannak, vagy lehetnek. A rövidség kedvéért nevezzük őket "vezetőknek"; ezek a szó szerint vett "közvetlen termelésirányitók" /kiemelt csoportvezetők, művezetők, főművezetők/. Az üzemekben dolgozók másik csoportjának fő funkcionális feladata a termelési folyamathoz szükséges információk gyüjtése, számontartása, javaslatok kidolgozása, döntéselőkészítés, anyag- és szerszámbiztosítás, illetve nyilvántartás stb.; ezek tulajdonképpen "ügyintézők", akik a vezetés segédszemélyzetét képezik; döntési, utasítási joguk nincs, bár a közvetlen felettesek megbízása alapján koordináló feladatokat ellátnak /pl. diszpécserek/.

A kutatómunka során nyilvánvalóvá vált, hogy a közvetlen termelésirányításban résztvevő "ügyintézők"társadalmi helyzetéről nincsenek országos adatok, de még reprezentatív jellegü szociológiai felmérések sem folytak ebben a témakörben. Ezért ezen csoport jellemzéséről, osztály-hovatartozásának eldöntéséről le kellett mondanunk. Annyit azonban megfogalmazhatunk,hogy a "vezetők"és "ügyintézők" egy társadalmi rétegbe való sorolása nem indokolt.

Amig az előbbiek egy-egy munkáskollektíva vezetői, és döntő módon ez határozza meg az üzemi kollektívában elfoglalt társadalmi helyüket, addig az "ügyintézők" valójában nem vezetők.

A továbbiakban a közvetlen termelésirányítók közül a "vezetők" csoportját jellemezzük, amely során alapvetően a Társadalomtudományi Intézet 1977-ben Miskolcon lefolytatott szociológiai felmérésére támaszkodunk de felhasználunk a mellékletben jelölt más forrásmunkákat is.[24]

A vizsgálatban a főcsoportok: a közvetlen termelésirányítók; a müszaki és egyéb értelmiségiek további alcsoportokra oszlottak. Számunkra a közvetlen termelésirányítók alkalmazott csoportbontásának van jelentősége. Ezek az alcsoportok: brigádvezetők, művezetők, ennél magasabb beosztásúak.

Mint a későbbiekben igazolást nyer, a közvetlen termelés-

24/ A vizsgálat részletes leirását lásd: Kovács Ferenc és szerzői kollektívája: Az osztályok közeledése c. tanulmányában.

irányítókra vonatkozó átlagok mögött alcsoportonként jól kirajzolódó differenciáltság húzódik meg. Ezért az elemzést feltétlenül ki kell terjeszteni az alcsoportokra is. A közvetlen termelésirányítók társadalmi helyének bemutatása céljából a szakmunkásokra, mint "alulról" határos rétegre, illetve a müszaki értelmiségre, mint "felülről" határos rétegre vonatkozó adatokkal végeztük el az összehasonlító elemzést.

a/ Életút, mobilitás

A közvetlen termelésirányítók döntő többsége a vállalatok törzsgárdájából kerül ki. A főcsoporton belül a magasabb beosztásuakra ez már kevésbé jellemző; a vállalatnál eltöltött idő szerint ők a müszaki értelmiséghez állnak közel. A müvezetők és brigádvezetők a szakmunkásokhoz viszonyítva mutatnak hasonló képet, bár azoknál hosszabb törzsgárdatagsággal rendelkeznek. Hasonló differenciáltság mutatkozik az első /eredeti/ foglalkozás tekintetében. A brigádvezetők és müvezetők a szakmunkásokhoz,a magasabb beosztásúak a müszaki értelmiséghez mutatnak hasonlóságot.

16. tábla

Az egyes foglalkozási csoportok megoszlása az első foglalkozás szerint

Jelenlegi foglalkozás	Első foglalkozás					
	mg-i munk.	segéd-munkás	betan. munkás	szak-munkás	szellemi dolgozó	egyéb
Szakmunkás	7,1	10,7	7,1	73,9	-	2,0
K.term.irányító	3,0	13,1	3,5	73,9	7,5	2,0
Ebből:						
brigádvezető	5,1	20,6	3,4	68,9	-	1,0
müvezető	1,9	9,8	3,9	77,4	4,8	1,2
magasabb beo.	2,7	10,8	2,7	54,0	27,0	1,8
Müszaki értelmiségi	-	11,2	4,5	30,6	49,9	3,8

Forrás: Miskolci felmérés adatai 1977. - Társadalomtudományi Intézet.

A szakmunkások és a müvezetők mutatóinak nagyfokú egybeesése azzal van összefüggésben, hogy a müvezetők döntő utánpótlási bázisa a szakmunkásság volt. Ez végsősorban ma is így van, de a technikai haladás következtében ettől eltérő tendenciák is

éreztetik hatásukat. Napjainkban mind gyakrabban neveznek ki olyan fiatal üzemi technikusokat, üzemmérnököket művezetőkké, akik azelőtt nem dolgoztak fizikai munkásként. Ezt két körülmény segíti elő. Egyrészt,a magasabb technikai szinvonal magasabb elméleti felkészültséget igényel a művezetőtől is. Másrészt, a keresti viszonyok nem eléggé ösztönzik a nagyüzemi tapasztalattal rendelkező, jó szakmunkásokat a művezetői pálya felé; ugyanakkor a kezdő, fiatal müszakiak kedvezőbb anyagi feltételekhez, preferenciákhoz jutnak, mintha kezdő müszakiként dolgoznának /általában magasabb jövedelem, munkáslakás-akciók stb./.

Ezzel függ össze a művezetői korátlag fiatalodása is. A Jászberényi Hütőgépgyárban 1971-ben a művezetők 58 %-a volt 40 éven aluli, hat évvel később pedig már 85 %-uk. A több új vidéki iparteleppel rendelkező Taurus Gumiipari Vállalat művezetőinek 46 %-a volt 1973-ban harminc éven aluli. Mindez utal arra, hogy az életkor szerint jelentős a differenciáltság iparágak, de még vállalatok szerint is.

Érdekes differenciáltságot mutat a közvetlen termelésirányítók intergenerációs mobilitása.

17. tábla

Az egyes foglalkozási csoportok intergenerációs mobilitása /Miskolc 1977/

Foglalkozási csoportok	Az apa foglalkozása a megkérdezett munkába lépésekor			
	fizikai dolgozó	szellemi dolgozó	önálló	hátartásb. egyéb
Szakmunkás	83,5	6,0	3,5	4,5
Közv.term.ir.	73,5	8,5	4,5	7,0
Ebből:				
brigádvezető	84,3	3,4	-	5,1
művezető	76,3	9,7	2,9	3,9
magasabb beo.	51,3	10,8	16,2	5,4
Müszaki értelmiségi	51,9	29,0	5,6	12,7

Forrás: Miskolci felmérés adatai 1977. TTI.

A fenti adatok szerint a brigádvezetők és művezetők intergenerációs mobilitása a szakmunkásokéhoz hasonló, míg a magasabb beosztásúaké a müszaki értelmiségéhez.

b/ A munkával kapcsolatos helyzetük, viszonyaik

A közvetlen termelésirányítók fő munkafeladata egy adott termelőegység folyamatos munkájának biztosítása: a termelőmunkához szükséges eszközök és anyagok biztosítása;az emberek munkára szervezése; a müszaki folyamatok irányítása és ellenőrzése; az új dolgozók "bevezetése", esetleg újabb munkafogások betanítása. A müvezető tevékenységének a fizikai munka nem mindennapos összetevője, általában nem haladja meg átlagban a munkaidő 10 %-át. Egyes müvezetői csoportoknál lényeges eltérések is vannak. A textilipari müvezetők munkaidejük egyharmadát fizikai munkával töltik. Ilyen esetekben jogosabbnak tünne a gépmesteri, csoportvezetői munkakör-megjelölés.

A munkahely nemcsak munkaszervezeti, hanem társadalmi egység is. A vállalati kollektíva különböző érdekek /vállalati és azon belüli csoportok partikuláris érdekei/ által struktúrált. Ebből a szempontból a közvetlen termelésirányítók sajátos szerepkört töltenek be. Egyrészt, mint a vállalati érdek képviselői közvetítenek a beosztott munkások felé és számonkérik a vezetés elvárásait /munkafeladatok, munkafegyelem, hiányzás, balesetvédelem stb./; másrészt, mint az adott munkáskollektíva hivatalos vezetői közvetítik a beosztottak érdekeit, képviselik őket a vezetés előtt /fizetési besorolás, jutalmak, munkakörülmények és feltételek javítása stb./.

A kétirányú, sokszor nem egybeeső érdekek képviselete, érvényrejuttatása, az ezen elvárásoknak való megfelelés nagy idegi megterheléssel jár együtt. Különösen a müvezetők esetében jelentkezik ez a probléma. A társadalmi-gazdasági fejlődéssel, a nagy szervezetek kialakulásával a müvezetők tevékenységi és hatásköre szükült. Valamikor hatáskörük, illetve befolyásuk a műhely dolgozói ügyeinek széles skálájára kiterjedt, így sok függött személyiségüktől, jellemüktől, attól, hogyan éltek a hatalommal. Döntő befolyásuk volt a munkások felvételére, elbocsájtására, bérezésükre, a jutalmak elosztására. A munkásfelvételre, illetve a vállalaton belüli munkaerő-elosztásra való befolyásuk gyakorlatilag megszünt, ezt ma már elkülönült szervek végzik /munkaügyi, személyzeti osztályok/.

Fegyelmezési és jutalmazási jogkörük is szükült; a dolgozók

munkahelyi egzisztenciáját érintő kérdésekben a döntés egyrészt a vállalati hierarchia magasabb szintjeire került /pl. elbocsájtás, prémiumelvonás stb./, másrészt ezekben a kérdésekben erősödött a társadalmi szervek befolyása.

Nehezíti a müvezetők helyzetét, hogy feletteseik részéről gyakori az "átnyúlás", azaz a velük való egyeztetés nélkül a beosztottak felé adott közvetlen utasítás. Ez természetesen csökkenti a tekintélyüket és csorbítja a döntési lehetőségeiket. /A Taurus Gumiipari Vállalat müvezetőinek 43,2 %-a nyilatkozott úgy 1973-ban, hogy a felettesei az ő tudta nélkül is adnak közvetlen utasításokat a beosztottjainak./ A müvezetők nemcsak közvetlen feletteseiktől kapnak utasításokat, hanem másoktól is. Ezek az utasítások elég gyakran nem koordináltak, következésképpen nemegyszer egymásnak ellentmondóak. Mindezek a tényezők erősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a müvezetői /közvetlen termelésirányítói/ munkakörre a nagyfoku idegi igénybevétel a jellemző.

A közvetlen termelésirányítók mintegy fele több müszakban dolgozik. A főcsoporton belül a brigádvezetők és müvezetők helyzete élesen elválik a magasabb beosztásúakétól. Az utóbbiak gyakorlatilag a müszakiakkal hasonló helyzetben vannak és egy müszakban dolgoznak.

c/ Iskolázottság, szakképzettség

A közvetlen termelésirányítók iskolázottságára vonatkozó átlagmutatók nem fejezik ki a főcsoport reális képét, elmossák az egyes alcsoportok közötti nagyfokú eltéréseket.

A brigádvezetők domináns csoportja az érettségivel nem rendelkezők; négy közül három idetartozik, a negyedik érettségizett. Mutatóik lényegében megegyeznek a szakmunkásokéval.

A müvezetők jellegzetes csoportja az érettségizettek. A miskolci felmérés adatai szerint háromnegyed részük ide tartozik. A diplomával rendelkező még nem számottevő, véletlenszerü, de már jelen van. /Egyes helyeken azonban már jelentős részarányt képviselnek. Például a Hütőgépgyár müvezetőinek 16,4 %-a főiskolai végzettségü volt 1977-ben./ A diplomás müvezetők száma nőni fog nem a hibás munkaerőgazdálkodás következtében - bár esetenként ez is hozzájárulhat -, hanem a termelőerők fejlődé-

sének követelményeként.

A magasabb beosztásúak között véletlenszerűen előfordulnak még érettségivel nem rendelkezők is /valószínűleg az idősebb korosztályból/, de két alapvető csoportjuk a közel felefele arányt kitevő érettségizettek és a diplomások. Ez az alcsoport a műszaki értelmiségen belül sok hasonlóságot mutat az alsó és középvezetők kategóriájával.

A közvetlen termelésirányítók iskolázottsági szintje különösen a hetvenes években emelkedett erőteljesen. A Csepel Vas- és Fémművekben 1969-ben a művezetők 56 %-a végzett legalább középiskolát, 1972-ben már 64 %-uk. A hűtőgépgyárbeli művezetők 88 %-a rendelkezett 1974-ben legalább középiskolai végzettséggel, három évvel később ez a mutató már 93 % volt.

A különböző iparágakra és azokon belül a vállalatokra vonatkozó adatok ezúttal is nagyfokú szóródást mutatnak.

A legmagasabb szakképzettség tekintetében is alcsoportonként jelentős korrelációk figyelhetők meg. A brigádvezetők 12 %-nak nincs szakképzettsége, 72,4 %-uk szakmunkás /közülük 14,7 % szakközépiskolát végzett/. Üzemmérnököket is találunk a művezetők között /2,9 %/. A magasabb beosztásúak szakmai képzettsége a legmagasabb; fele technikus /51,3 %/, minden negyedik /24,3 %/ egyetemi diplomás, mindössze 2,7 %-uk a csak szakmunkás képzettségű. Az előbbiekben a legmagasabb szakképzettség szerint osztályoztunk; egyébként a művezetők háromnegyed része /74,4 %/, a magasabb beosztásúak közel fele /45,9 %/ rendelkezik szakmunkásképesítéssel. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a művezetőknek is és a magasabb beosztásúaknak is legalább 43-43 %-a munka mellett tanulva szerezte meg a magasabb szakmai képzettséget.

A közvetlen termelésirányítók általános és szakképzettsége állandóan emelkedő tendenciát mutat, amelynek fő összetevője a munka melleti tanulás volt. Ma már egyre gyakrabban kerülnek be ebbe a főcsoportba olyanok, akik végzettségüket már nappali tagozaton szerezték /szakközépiskolát, felsőfokú technikumot, főiskolát végzettek/.

d/ <u>Jövedelmi helyzet</u>

A miskolci felmérés lehetővé teszi, hogy a közvetlen ter-

melésirányítók jövedelmi helyzetét néhány mutatóval érzékeltessük.

Az anyagi viszonyok egyik fontos mutatója az egy háztartási fogyasztási egységre eső jövedelem, amely figyelembe veszi a családtagok szükségleteinek, fogyasztásának az életkortól való függését és a közös fogyasztásból /használatból/ eredő megtakarításokat / lakbér, villany stb./.

Ma a létminimum szintjeként megfogalmazható 1200-2000 forintos intervallumba tartozik a közvetlen termelésirányítók 43,2 %-a /brigádvezetők 39,6 %, művezetők 38,1 %, magasabb beosztásúak 16,2 %/. Ez valamivel alacsonyabb, mint a szakmunkásokon belüli arányuk /40,2 %/, de kétszerese a müszaki értelmiségen belüli aránynak /17,2 %/. A közepes életszínvonalat biztosító 2-3000 Ft-os egy fogyasztási egységre eső jövedelem a közvetlen termelésirányítók 52,9 %-át jellemzi; ez lényegében hasonló mind a szakmunkások /48,9 %/, mind a müszaki értelmiség arányához /51,9 %/. A 3-4000 Ft közötti intervallum a termelésirányítók 10,1 %-át jellemzi, de feltünő az ezen belüli differenciáltság; a legkedvezőtlenebb helyzetben a művezetők vannak /5,8 %/, részarányuk lényegesen alacsonyabb mind a magasabb beosztásúaknál /15,2 %/, mind a brigádvezetőknél /13,7 %/, de még a szakmunkásokénál is szerényebb /6,1 %/. A 4000 Ft-ot meghaladó jövedelem már nem jellemző a közvetlen termelésirányítókra, véletlenszerünek tekinthető, kivételek a magasabb beosztásúak, ahol ezen kategóriába tartozók aránya 10,8 %.

A munkaviszonyból származó személyes jövedelmek tekintetében sajátos helyzetet foglalnak el a közvetlen termelésirányítók a szakmunkások és a müszaki értelmiség között. A művezetők alapbére általában magasabb, mint a szakmunkások átlagáé, ugyanakkor a jó szakmunkások havi jövedelme gyakran magasabb a művezetőkénél. Ezen helyzet kialakulásának egyik oka, hogy a teljesítménybérben dolgozó szakmunkásnak lehetősége van munkaintenzitása növelésével nagyobb keresethez jutni, továbbá a túlórák szintén az alapkeresetét növelik. A művezető egyik lehetőséggel sem rendelkezik; túlmunkát ő is végez, de nem számolható el túlóraként. A kereseti viszonyok feszültségei hozzájárulnak a művezetői utánpótlás biztosításának nehézségeihez.

A szocialista társadalomban, ahol a munkások és vezetőik közötti viszonyt nem terheli antagonizmus, sőt az ugyanazon szocialista tulajdonhoz való kapcsolódás az alapvető érdekek azonosságát teremti meg, a fizikai munkások és a termelő tevékenységük koordináltságát biztosító vezetők közötti különbségek már nem olyan jelentőségüek, hogy osztálykülönbségként lépjenek fel.

Az üzemi demokrácia szélesedése, fórumainak egyre tartalmasabbá válása következtében a fizikai munkások is részesévé válnak a vezetésnek, a közülük választott tisztségviselők pedig - megbízásuk időszakában - közvetlen vezetői funkciókat is ellátnak. Mindez tovább erősíti a fizikai munkások és a termelés közvetlen irányításában dolgozók közötti társadalmi különbségek leépülését.

A fenti változások eredményeként a munkásosztály határai tágultak, és ma már a termelés közvetlen irányítóinak bizonyos körét szintén a munkásosztályhoz tartozónak tekinthetjük. Bizonyíthatóan egyelőre csak az ipar elsővonalbeli vezetőire fogalmazhatjuk ezt meg.

Az iparban a közvetlen termelésirányításban vezető funkciót ellátók rétege is differenciált. A réteg alsó és felső határa nem éles, elmosódó.

A brigádvezetők egészének a közvetlen termelésirányítókhoz való sorolása erősen vitatható. Egyrészt, sok helyen a brigádvezető címként, társadalmi feladatként jelenik meg, valójában a termelési feladatokat, a kollektíva munkáját a művezető vagy a csoportvezető irányítja. Többségében a brigádvezetők valójában fizikai munkások, elsősorban szakmunkások, fő tevékenységük nem a "vezetés". A függetlenített brigádvezetők, akiknek fő funkciója a szervezés, ellenőrzés, azok tulajdonképpen első vonalbeli vezetők, művezetői feladatokat látnak el és jogosultabb lenne, mint első vonalbeli vezetőket, a művezetői kategóriába sorolni őket. A brigádvezetők, csoportvezetők /nem függetlenítettek/ a fizikai munkások/elsősorban a szakmunkások/integráns részét képezik. Ugyanakkor munkatevékenységük valamivel összetettebb azoknál, részt vesznek a munkacsoport, a brigád munkájának összehangolásában, koordinálásában. Ehhez a sajátos fizikai munkás-

réteghez állnak legközelebb a művezetők, sokszor éppen az a csoport képezi a művezetői utánpótlást.

A közvetlen termelésirányító, az első vonalbeli vezető fogalmának legmeggyőzőbben a művezetők felelnek meg. Az ennél magasabb beosztású vezetők tulajdonképpen már nem tartanak napi kapcsolatot a fizikai dolgozókkal; átmeneti, köztes alréteget alkotnak a művezetők és a műszaki értelmiség között, összességükben - differenciálás nélkül - munkásosztályhoz sorolásuk /például az üzemvezetőké/ nem jogos.

Ugyanakkor a művezetői néven jelölt munkakörök népgazdasági szinten, de még egyes iparágak között is nagyon heterogén képet mutatnak.

- A művezetők többsége megfelel az elsővonalbeli vezető fogalmának.

- Jelentős számban vannak művezetők, akikhez közvetlenül nem tartoznak fizikai munkások, hanem segédművezetőkön, függetlenített csoportvezetőkön keresztül irányítanak. Ezek tulajdonképpen másodvonalbeli vezetők /ide sorolhatók a főművezetők is/.

- A függetlenített brigádvezetők, csoportvezetők lényegében művezetői feladatokat látnak el. Számukra bizonyos szempontból /pl. a túlórák így elszámolhatók/ előnyösebb a fizikai állományba való besorolás.

- Az ipari szövetkezetekben általában nem használatos a művezető elnevezés. Sajátos munkamegosztás érvényesül a művezetői tevékenység együttal középvezetői feladatkörökkel is összefonódik.

- Egyes területeken a művezetők feladatkörébe olyan mértékű fizikai munka is tartozik, hogy inkább gépmestemek tekinthetők /például a szövőipari művezetők háromnegyed része munkaidejének felét fizikai munkával tölti/.

A fentiek ellenére a művezetőket tekinthetjük a közvetlen termelésirányítók legtipikusabb képviselőinek. Létszámukat tekintve is a legnagyobb számú alcsoport, 1977-ben mintegy 80 ezer művezető dolgozott a népgazdaságban és ennek mintegy 40 %-a az iparban.

A tapasztalatok alapján arra a következtetésre kell jutnunk,

hogy a jelenleg használatos "közvetlen termelésirányítók" kategória sem elméletileg sem gyakorlatilag nem állja meg a helyét. Ha csupán az elsővonalbeli vezetőket /tehát a diszpécsereket és egy "segédszemélyzetet" nem/ soroljuk egy csoportba, akkor sem jutunk egyetlen társadalmi réteghez, mert a népgazdaság különböző ágaiban, sőt az alágazatokban is nagyon eltérő fejlettségi szintü a munkamegosztás. /Például a gépiparban a müvezetők már csak véletlenszerüen végeznek fizikai munkát, a textilipar egyes területein gyakorlatilag munkaidejük felét ez a tevékenység teszi ki; a mezőgazdaságban, amikor ideiglenes munkaerőt is foglalkoztatnak a mezőgazdasági üzemek - a szezonális munkák idején -, az állandó dolgozó növénytermesztő szakmunkások gyakorlatilag elsővonalbeli /müvezetői/ munkakört látnak el/.

Következésképpen a közvetlen termelésirányítók kategóriáját, ahová a függetlenített brigád és csoportvezetők, a segédmüvezetők, müvezetők és valószínüleg a főmüvezetők egy része sorolható, csupán a népgazdasági ágazatok szintjén tartjuk alkalmazhatónak. Az így értelmezett csoportok közül egyelőre az ipari közvetlen termelésirányítók /és az építőipariak is/ tekinthetők bizonyítottan a munkásosztály részének.

Szükségesnek látjuk a közvetlen termelésirányítás körébe tartozó munkakörök munkajelleg szerinti rendezését, hogy egységesebb, immanensebb kategóriarendszer alakulhasson ki, amely az elemzéseknél, a gyakorlati gazdaság- és szociálpolitikában használható. A további elemzésekhez elengedhetetlen, hogy a KSH retrospektív, részletes, megbízhatóan összehasonlítható adatokkal jellemezze a közvetlen termelésirányítók egyes csoportjait, mert ezek jelenleg még nem állnak rendelkezésre.

x

Néhány következtetés

A munkásosztály ifjusági önreprodukciója jellegzetes, ez belső és társadalmi integrációja szempontjából kedvező. Egyes munkásrétegek esetében az intergenerációs mobilitás lehetőségeinek, feltételeinek javítása fontos, de egyre nagyobb súlyt

kell helyezni az intragenerációs mobilitás esélyeinek javítására is.

A munkásosztály számbeli növekedése lelassult, társadalmi részaránya stabilizáltnak tekinthető.
A munkásosztály belső szerkezetváltozása egyenlőtlen fejlődés alapján ment végbe. A gazdasági fejlődés az ipart emelte a gazdaság alapvető szférájává, de ezen belül és túl is az egyes ágazatok, alágazatok, alap- és melléktevékenységek technikai-gazdasági fejlettsége rendkívül eltérő. A társadalmi munkamegosztás nagy ágazatainak méretei, belső színvonalkülönbségei, differenciálódása miatt csoportképző szerepe, kohéziója csökkent és csökkenőben van. A csoportok kohéziója alágazati szinten sokkal erőteljesebb /irányítás, érdekképviselet, technikai-gazdasági szint/; a legkifejezettebb egybefogó erőt az alapegységek, a vállalatok képviselik. A munkásosztály ebből az aspektusból történő vizsgálatának jelenleg ez a leglényegesebb szintere. A fejlődés egyenetlenségéből adódóan az osztály foglalkozási szerkezete nagyon széthúzott, széttagolt.

A munkásság foglalkozás-minőség szerinti tagozódása a magasabb szintü foglalkozási minőségek irányába halad. A fejlődés jelenlegi fő iránya a betanított tevékenység részarány-növekedése. A segédtevékenység végzőinek aránya gyorsabban csökken, mint ahogy azt a gazdasági fejlődés lehetővé teszi, s ez egyenlőtlenségek kialakulásának forrása lesz.

Létező egyenlőtlenség szimptóma, hogy a segédmunkás-réteg elöregedett, a betanított és segédmunkások jelentős része pedig nő. A foglalkozási minőség csoportképző hatása erőteljes, de leírására a hármas tagozódás alkalmatlan; a tagozódást több tényező együttes hatása determinálja /munkahelyi struktúra-szakmai struktúra/.

A munkásosztály belső rétegződésében a jelenlegi korszakban elsődleges jelentőségüvé válik a településjelleg, a regionális tényező szerepe. A munkásosztály szociális egynemüségének további alakításában rendkívül lényeges társadalompolitikai feladat a településjelleg szerint kialakult egyenlőtlenségek fokozatos csökkentése.

Megállapítható, hogy a munkásosztály jelentős belső diffe-

renciálódása megy végbe, amely ugyanakkor a társadalom más csoportjaival, rétegeivel való szociális egyenlőség fokozódását jelzi. A termelés, a munka egyre előrehaladó társadalmasulása fontossá teszi a kisebb társadalmi egységek, csoportok szerepét. Ezek teszik elsősorban lehetővé az egyén számára társadalmi helyzetének átélését, alakítását, formálását, s ezen keresztül integrálódását a nagy társadalmi egységekbe és csoportokba.

A munkásosztály fejlődésének, rétegződésének távlatai

Megállapítható, hogy a szocialista rendszer megszilárdult, s társadalmi-gazdasági fejlődésünkre már nem a múlt maradványai nyomják rá bélyegüket, hanem új, saját alapokon kibontakozó fejlődés vette kezdetét. A munkásosztály társadalmunk legnagyobb létszámú és arányú osztályává vált. Gyors ütemű létszámgyarapodásának korszaka a 60-as évek végén lezárult, a munkaerőforrások szűkösek. A nemzeti jövedelem létrehozásában, a foglalkoztatásában az ipar áll az első helyen. A tercier szektor irányába történő átrendeződés lassúbb, fokozatosabb és létszámban várhatóan kisebb nagyságrendű lesz.

A munkásosztály utánpótlásának abszolút többségét ma már az először munkába lépők, az ifjúsági munkaerőforrás táplálja. Az osztály önreprodukciója jellegzetes. Jelenleg a távlatokban is kisebb létszámú ifju generációk lépnek munkába. Lakosságunk demográfiai szerkezetét ismerve tudjuk, hogy 1990-ig a foglalkoztatottság növekedésének évi átlagos üteme csupán 0,2 %-os lehet, az előző évtized 0,6 %-os rátájával szemben, tehát ez a tényező is a munkásosztály létszámnövekedése ellen hat.

Gazdasági fejlődésünk körülményei kedvezőtlenebbé váltak az 1960-as évtizedhez viszonyítva; ez is fékezi a gazdasági-társadalmi átrendeződés ütemét. A munkásosztály belső rétegződésében meghatározóvá válik a képzettségi, szakmai, munkahelyi struktúra átalakulása. 1990-ig az egész népesség iskolai végzettségében, a prognózis szerint, a 8 általánost elvégzettek aránya 90 %-ra emelkedik s a középfokú végzettségüek aránya 65-67 %-ra tehető. Ez magában hordozza a szakmai képzettség magasabb szintre emelésének lehetőségét. Ez a munkásosztály struktúra-válto-

zásának fő tényezőjévé válik; az osztályon belül a kvalifikált rétegek aránya megnő. Ez a növekedés részben a szakképzett munkások létszám- és aránygyarapodásából, részben a betanított munkások arányának emelkedéséből származik, közben a segédmunkások létszáma és aránya csökken. Az elkövetkező évtizedben a gépi- nagyipari tömegtermelés térhódítása fokozódik, azaz népgazdaságunk müszaki-technikai szinvonala egyenletesebbé válik, s ez elősegíti a munkásosztályon belül a munkában kialakult egyenlőtlenségek mérséklődését. Ebből következik, hogy a betanított munka aránynövekedése igérkezik a legszámottevőbbnek, s a szolgáltatás területén szakképzettség fokozódása lesz jellegzetes. A szakmastruktúra és a munkahelyi struktúra jelenleg is mutatkozó ellentmondásai nem oldódnak meg egyhamar. A felhalmozási ütem mérséklődése lassítja a munkafolyamatok gépesítését, ami a segédtevékenység következményeként tartósan fenntartja a nagyobb munkaerőigényt. Ugyanakkor a fogyó munkaerő egyre kevésbé vállalkozik e tevékenység ellátására és a nemzedékek törekvései egyre inkább a szakképzettséget igénylő tevékenység ellátására irányulnak. Ez a helyzet a munka szerinti elosztásban a nivellálódást erősíti, a szakképzettség szerinti differenciálás ellen hat.

Az elkövetkező évtizedben jellegzetessé válik a munkásrétegek arányváltozása egy népgazdasági ágon belül. A termékszerkezet skálájának szükülése, a profiltisztítás karakterisztikusabb arculatú munkáscsoportokat hoz létre. Véleményük szerint a profiltevékenységet végző munkások arányának csökkenése átmeneti tendencia hazánkban; a szakosítás, a szolgáltatások fejlesztése ellen ható tényezőként fog működni, s majd a gazdasági fejlődés távolabbi periódusában fog csak a népgazdasági ágak profilja elmosódni. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaságban az iparszerű termelés térhódítása a társadalmi-gazdasági fejlődés lényeges eredménye és ez az iparszerüség az elkövetkező évtizedben a kereskedelem és egyéb szolgáltatások területén is kibontakozik. Mindenesetre ezekben a szférákban a nagyvállalati, közép- és kisüzemi jellegü vállalkozási formák kombinációjára van szükség. Ennek kialakítása szükségszerü az iparban is, s ez azt fogja eredményezni, hogy a gazdálkodás formáinak szélesebb skálája

alakul ki, s az itt tevékenykedő munkáscsoportok differenciáltsága fokozódik. Ugyanakkor a társadalmi munkamegosztás technikai bázisának, szervezeti rendszereinek, munkavégzés típusainak közeledése az osztályok közeledésének elősegítője.

Tartós tendenciaként értékelhető, hogy a munkásság munkavállalásának területi szerkezete a vidék irányába tolódik el. Ez nem jelenti azt, hogy a munkahely és lakóhely kongruenciája kialakul, legfeljebb az feltételezhető, hogy az ingázás, bejárás távolsága fog csökkenni. A területi arányok - város-vidék - változásában ellenható tényezőként működik, hogy a tért nyerő infrastruktúra munkahelyeinek egy része városias településekhez kötött. Továbbra is jellegzetessége lesz fejlődésünknek, hogy munkásságunk növekvő része falun fog élni, az előrejelzések szerint ez a 90-es évtizedre a 60 %-ot is meghaladja. Ez a tendencia abból is adódik, hogy a mezőgazdaságban is egyre jelentősebbé válik a munkásrétegek aránya. Ezzel egyidejűleg a társadalom alapegységében, a családban a különböző osztályokhoz, rétegekhez tartozók együttélése egyre jellegzetesebbé válik. Tehát az osztályok, rétegek között politikai-gazdasági szövetséget a családi kapcsolatok is alátámasztják.

Gazdaságunk nyitottsága távlatokban nőni fog, ez a munkásság napi tevékenységében a társadalmi munkamegosztás nemzetköziségét érezhetőbbé, kifejezettebbé fogja tenni. Egyes termékek különböző országok munkáscsoportjainak végtermékeként jelennek meg, s az ezt létrehozó csoportok képzettsége, kultúrája, fegyelme hat az össztevékenységre.

A munkásosztály ágazati megoszlását illetően lassú átrendeződés megy végbe a szolgáltatásban dolgozók javára. Az ipari munkásság aránya kissé csökkenni fog, de távlatokban is a legnagyobb létszámú munkásosztag marad, soraiban a feldolgozó iparban tevékenykedők fogják továbbra is a legjelentősebb tömegeket képviselni. Az energiatermelésben új korszerű létesítmények lépnek be: atom- és vízerőművek, melyek a technikai fejlettség magas szintjét képviselik. A feldolgozó iparban a legnagyobb munkáscsoportokat foglalkoztató ág a gépipar és a könnyűipar volt és marad, de ezek sorába belép a vegyipar. Természetesen az említett ágazatok nem bővítik tovább foglalkoztatottaik számát,

csak arányukat tartják fenn. A vegyipar esetében a technikai felszereltség kialakuló magas szinvonala eleve a foglalkoztatás növekedése ellen hat, de a munkaerővel szemben új igényeket támaszt. A fenti ágazatok területileg szórtabban fognak funkcionálni. Gépiparunk profilosabbá válik, kiemelkedik néhány alágazat, mint pl. szerszámgépipar, mezőgazdasági, élelmiszeripari gépeket gyártó, az autóbusz, hiradás és vákuumtechnikai, telemechanikus eszközöket előállító ágazatok. Ez a munkásság szempontjából a koncentráció irányába fog hatni, folyamatrendszerü nagyüzemi termelés bevezetését teszi lehetővé. Ugyanakkor nagyon lényeges, hogy a nagyvállalatok mellett kiegészítő, ipari hátteret biztosító, szolgáltatást nyujtó kis vállalkozási formák létezzenek. Ilyen szempontból is lényegesnek tartjuk az ipari, szolgáltatási szövetkezetek tevékenységét, melyek lényegében vállalati formában működnek, s az előbb említett funkció ellátására rendkívül alkalmasak. Az ipar és mezőgazdaság között átmenetet és összekötő láncszemet képvisel az élelmiszeripar. Csatlakozva a mezőgazdasági tevékenységhez, annak szezonális jellegét kiegészítve, állandóbb, folyamatszerübb tevékenység végzését teszi lehetővé. Az élelmiszeripari fejlődés kétségtelen hogy továbbra is jelentős részben a mezőgazdaság oldaláról fog kiindulni; állami gazdaságok, termelőszövetkezetek tevékenységük részévé teszik, alaptevékenységükhöz ez szervesen és jól kapcsolódik. Az építőipar előtt távlatosan nagy feladatok állnak; termelő és nem termelő beruházások, lakásépítés. Az építőipar az a népgazdasági ág, ahol a fejlődés további szakosodás létrejöttét fogja eredményezni. Különösen az infrastruktúrális létesítmények építése jelent új profilú feladatokat. Az építési tevékenységben nőni fog a felújítások iránti igény. Keresni kell azokat az ipari módszereket, melyek ezt folyamatosabbá és tömegszerüvé teszik. Kétségtelen, hogy az építőipari termelékenység növekedése mellett is szükséges még a munkáslétszám bővítése.

A munkásosztály ágazati átrendeződése a szolgáltatási szféra irányába történik. A szolgáltatások közé tartoznak a termelő jellegüek, mint pl.: szállítás, kereskedelem, energia előállítása, vízgazdálkodás, lakossági szolgáltatások és a szolgál-

tatások nem termelő része: az egészségügy, kultúra, szociális ellátás stb. A szállítás területén a tevékenység a közúti szállítás irányába tolódik el, ennek a szférának nagyvállalati szerveződése fog végbemenni s a szállítás új integrált rendszere alakul ki. A belkereskedelem területén is a nagyüzemi formák térhódítása lesz tapasztalható, s ez az a terület, ahol szövetkezeti tulajdonformában működő vállalkozási, gazdálkodási formák bővítése, fenntartása különösen indokolt. Mindenesetre ennek a területnek még új munkaerőigénye van; fejlődésében gátat jelent, hogy a segédtevékenység gépesítése nem fog gyorsan előrehaladni. A nem termelő szolgáltatások foglalkoztatási igénye magas, s az átrétegződés ebbe az irányba is fog haladni. Ez viszont már a munkásosztályon kívüli társadalmi rétegek növekedését jelenti. A szellemi foglalkozásúak társadalmi részaránya nagyobb lesz.

Fontos kérdés a társadalmi esélyegyenlőség további javítása. Munkásságunkon belül is léteznek hátrányos helyzetű rétegek, ezek főként az idősebbek és a több gyermekes családok közül kerülnek ki. Ez megköveteli részben a nyugdíjak reálértékének emelését, az öregekről való gondoskodás módszereinek fejlesztését, a gyermeknevelés terheinek részbeni, fokozottabb társadalmi átvállalását. A társadalmi nyitottság, a mobilitás fenntartásában döntő szerepe van a lakáshelyzet javításának, az oktatási rendszer modernizálásának, s az iskolán kívüli kulturális tényezők elérhetőségének, kihasználásának, a kollektív fogyasztás intézményei kialakításának. Az infrastruktúra a társadalmi szükségletek kielégítésének alapvető tényezőjévé válik, s ezért fejlesztése elsőrendű fontosságú.

Irodalom:

Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Balogh István: A munkásifjuság helyzetéről és társadalmi szerepéről. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Turgonyi Julia--Ferge Zsuzsa: Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Csepel Vas- és Fémművek munkásai. TTI. 1971.

Szpirulisz Ildikó: A vasutas dolgozók társadalmi helyzete. Kossuth Könyvkiadó 1972.

Pest megye munkásai. TTI. 1971.

Az ipari dolgozók helyzete Borsod megyében I-IV. köt. TTI. 1975.

A salgótarjáni munkások müveltsége és müvelődése I., II., III. köt. TTI. 1977.

Turgonyi Julia: A belkereskedelmi dolgozók 1977. TTI. /Kézirat/

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai müveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Társadalmi mobilitás, utánpótlás, demográfiai összetétel cimü részben az intragenerációs mobilitás trendenciáinak ábrázolásánál Gazsó Ferenc által vezetett, 1978-ban lezajlott reprezentativ vizsgálat tanulságait foglaltuk össze.

Gazsó Ferenc: A dolgozó fiatalok társadalmi és szakmai mobilitása. 1978. TTI. /Kézirat/

Böhm Antal--Pál László: Bejáró munkások, 1978. TTI. /Kézirat,

Veres Sándor: A munkásszálláson lakók rétege. 1978. TTI. /Kézirat/

Csizmadia József--Tószegi Zoltán: Az állami gazdaságok munkásai. 1978. TTI. /Kézirat/

Harmat Károly--Tóth József: Az ipari szövetkezetek munkásai. 1978. TTI. /Kézirat/

Benedek Sándor: A közvetlen termelésirányítók. TTI. 1978. - A munkások és a müszaki alkalmazottak munkájának, munkakörülményeinek vizsgálata. - A Társadalomtudományi Intézet Miskolcon 1977-ben lefolytatott vizsgálatának táblázatanyaga. - Társadalomtudományi Intézet.

Az üzemvezetők és a művezetők helyzete, szerepe. - Csepel Vas- és Fémművek, ISZI Társadalomtudományi Osztály /A Csepel Vas- és Fémművekben 1972-ben lefolytatott felmérés anyaga - "Belső használatra"/.

Erdész Tiborné: Termelésirányítók főbb adatai /létszám, összetétel és kulturális aktivitás/. A tanulmány a Társadalomtudományi Intézet számára készült 1977-ben.

Textilipari művezetők helyzete és problémái. Könnyűipari Szervezési Intézet. 1977. - "Csak belső használatra".

A Jászberényi Hűtőgépgyár munkapszichológiai laboratóriumának vizsgálata csoport- és művezetők helyzetéről 1975. május-július. - Belső anyag. Adatok a közvetlen termelésirányítókról a Hűtőgépgyárban. Jászberény 1977.

Taurus Gumiipari Vállalat. Belső használatra. A művezetők helyzetének felmérése, irányító munkájuk fejlesztése.

Kovács Ferenc - Akszentievics György - Böhm Antal - Kolosi Tamás-
- Módra László - Simó Tibor

AZ OSZTÁLYOK KÖZELEDÉSÉNEK FŐBB PROBLÉMÁI A SZOCIALIZMUS ÉPITÉSÉNEK JELEN SZAKASZÁBAN

Az 1976 őszén ezzel a címmel indult kutatásunk arra vállalkozott, hogy vázlatosan bemutassa azokat a fontosabb gazdasági és társadalmi fejlődéstendenciákat, amelyek a munkásság és a tsz-parasztság, valamint a munkásság és az üzemi értelmiség közeledésének főbb problémáival összefüggnek. E célból a szerzőkből álló kutató csoport a következő munkákat végezte el 1978 közepéig: áttekintette az európai KGST-országok fontosabb friss politikai dokumentumait és az ezekhez kapcsolódó fontosabb kommentárirodalmat, elemezte az ezen országokban a témáról írt friss szakirodalmat; feldolgozta az alapvető osztályok és rétegek helyzetére vonatkozó hazai statisztikai adatokat; 12/más intézetekben, tanszékeken dolgozó/ szakértőtől kért a téma egyes részkérdéseit feldolgozó elemző tanulmányokat; 2 saját, e célból megtervezett kérdőíves felvételt bonyolított le, valamint e célból is feldolgozta egyik korábbi /1974-es/ kérdőíves felvételének eredményeit[1] .

A probléma értelmezéséhez

Az európai KGST-országokban az 1970-es évek közepe táján elfogadott fontosabb politikai dokumentumok /pártprogramok, a Szovjet Alkotmány/ a társadalom-struktúra kívánatos, tervezett, illetve már is megfigyelhető fő fejlődési irányaként az osztályok és rétegek közeledését nevezik meg.

Az említett dokumentumok és a hozzájuk csatlakozó kommentátor-irodalom az osztályok és rétegek közeledésének - közelítésének főleg a következő elemeit, mozzanatait emelik ki: a tár-

---

1/ Leírásukat lásd a Mellékletben.

sadalmi egyenlőtlenségek, elsősorban az osztályegyenlőtlenségek csökkenése; az esélyegyenlőség növekedése, s ilyen értelemben a társadalom-struktúra homogenizálódása; a társadalom politikai, erkölcsi és világnézeti egységének erősödése, a szocialista életmód terjedése; a fizikai és a szellemi munka közeledése, a falu urbanizációja, összefüggésben a tudományos-technikai haladással és a mezőgazdaság iparosodásával; a szakmastruktúra változásai, a magas szakképzettséget követelő fizikai munka terjedése; a termelőerők és termelési viszonyok olyan fejlesztése, amely növeli a munka, a termelés és a fogyasztás társadalmasitási fokát. Mindenütt alapvető - a munkásság és a parasztság közeledésének fő tényezőjét jelentő - tendenciának tekintik /az ebből a szempontból speciális lengyel helyzet kivételével/ a termelőszövetkezeti tulajdon fejlődése mellett az iparszerű mezőgazdaság kialakulásával a tradicionális paraszti munka és létezés fokozatos megszünését. Számolnak a mezőgazdasági kistermelés fennmaradásával is. Több országban alaposan méltatják a szociális szempontból vegyes családok számának növekedését, és a mobilitási esélyek javulását, mint a közeledés egyik fontos mutatóját és tényezőjét.

A közeledés fontos tényezőjének tekintik a dokumentumok az általános müveltség magasabb szintre emelését, szorgalmazzák az egyenlő alapú és arányú közéleti aktivitás növekedését, a szocialista demokratizmus fejlődését.

Az egyelőre elég kevés szakirodalom meglehetősen eltérő hangsúlyokkal, megközelitésekkel dolgozik. Ez arra utal, hogy megbizható elméletünk nincs még a közeledésről, de már vannak elméleteink. R.I.Koszolapov szovjet szerző például a klasszikusok álláspontjának értelmezéséből kiindulva azt hangsúlyozza, hogy a cél nem egyszerüen a szocialista osztályok egymás közötti egyenlődésének megteremtése, hanem az osztályok megszüntetése. A jelenlegi szovjet munkásosztály és kolhozparasztság közeledését mint összeolvadásuk kezdetét értelmezi. Ugyanezt az értelmezést kiterjeszti az értelmiség anyagi termelésben részt vevő rétegeire is, amelyek a szerző szerint, egyrészt a munkásosztállyal, másrészt a kolhozparasztsággal vannak "összeolvadóban". Hangsúlyozza a munkásosztály etalon szerepét eb-

ben a folyamatban.[2]

P.N.Fedoszejev szovjet akadémikus szerint "korai lenne feltételezni, hogy a fizikai munka és a szellemi munka mai különbségei csak szakmai különbségek, amelyeknek nincs közük a szociális határok elmosódásához. Magától értetődik - folytatja Fedoszejev -, hogy a minőségileg új az, hogy a szellemi dolgozók, elsősorban az anyagi termelésben részt vevő tudományos-műszaki káderek és az agrár-értelmiség egyre inkább közelednek a munkásokhoz és a parasztokhoz... Ez azonban egyelőre nem vezetett összeolvadásukhoz. A fizikai munka és a szellemi munka emberei közötti lényeges különbségek megszüntetése - nélkülözhetetlen feltétele és valószínüleg befejező mozzanata az osztálynélküli, szociálisan homogén társadalom létrejöttének."[3]

M.N.Rutkevics szovjet szociológus ugy véli, hogy a szocialista társadalom strukturális fejlődésének fő tendenciái: a/ az osztályok és társadalmi csoportok közeledése; b/ a közöttük meglevő különbségek fokozatos leküzdése; c/ szociális határaik elmosódása. Összeolvadásukról, szerinte még korai beszélni, bár egyes mozzanatai ennek már megfigyelhetők. A közeledés három fő folyamatban megy végbe: 1/ a dolgozó osztályok és rétegek közeledése a termelő eszközökhöz való viszony tekintetében; 2/ a munka jellegének változásaiban /a munka intellektualizálódásával a tudományos-technikai forradalom során/; 3/ az elosztás, fogyasztás területén, elsősorban a társadalmi fogyasztási alapok /juttatások/ növekvő arányán keresztül.[4]

W.Wesołowski és K.M.Słomczynski lengyel szociológusok megkülönböztetik az osztályok megszüntetésének, az osztálykülönbségek elmosódásának és az osztályok, rétegek kölcsönös közeledésének folyamatait. Az osztályok megszüntetésén a lenini osztályfogalom-meghatározásban felsorolt elsődleges kritériumok szerinti különbségek megszünését értik; az osztálykülönbségek elmosódásán a "másodlagos" osztálykritériumok /müveltség, képzettség, anyagi életviszonyok/ szerinti különbségek megszünését.

2/ R.I.Koszolapov: Szocializm. K voproszam tyeoriji. Moszkva, 1975., 424-471 old.

3/ Kommunyiszt, 1976., 15.sz., 50.old.

4/ M.N.Rutkevics-F.R.Filippov/szerk./: Szocialnaja sztruktúra razvitogo szocialisztyicseszkogo obscsesztva v SzSzSzR, Moszkva, 1976., 211-222.old.

Végül az osztályok kölcsönös közeledésén a tudat közös szocialista tartalmának gyarapodását és a társadalmi-politikai aktivitás közös vonásainak növekedését értik. Hangsúlyozzák, hogy ezek a folyamatok feltehetőleg nem párhuzamosak egymással, hanem eltolódások, kölcsönhatások, visszacsatolások és elmaradások bonyolult halmazai. E szerzők szerint a közeledés folyamatai valószínüleg megelőzik a különbségek elmosódását, és még inkább az elsődleges osztálykritériumok szerinti osztály-elkülönülések megszünését. Kiemelik, hogy ezeket a struktúra-alakulási folyamatokat tervezni és irányitani lehet, de erőltetni nem, mert az alapvető az a termelékenység növekedése.[5]

A hazai szakirodalomban két fontosabb irás jelent meg kutatásunk kezdete előtt, illetve ettől függetlenül.[6]

Mindebből következik, hogy kutatásunk megtervezéséhez egyetlen "kész" elméleti álláspontot sem vehettünk alapul, hanem saját - jóllehet hipotetikus - kiindulópontokat kellett választanunk, amelyek, természetesen, nem függetlenek sem az itt ismertetett dokumentumoktól és szakirodalmi álláspontoktól, sem saját korábbi kutatási eredményeinktől és tapasztalatainktól.

Ezek a kiindulópontok - vázlatosan - a következőkben foglalhatók össze:

a/ A szocialista társadalomstruktúra fejlődése az osztálymegoszlások leépülésével jár, de ez nem zárja ki egyéb megoszlások /különbségek, egyenlőtlenségek/ fennmaradását, esetleg egyikük-másikuk növekedését sem.

b/ Az osztályfogalom lenini definiciójában megfogalmazott ismérvek alapján formálisan megállapithatók különbségek a munkásosztály, a tsz-parasztság, az értelmiség és a kisárutermelők között, de a kutatás feladata a tartalmi elemzés.

c/ A szocialista tulajdon két formájának strukturális szerepe történetileg változó. Korábban a szövetkezeti tulajdon fő funkciója a volt kisárutermelő osztályok és rétegek átvezetése

5/ W.Wesołowski-K.M.Słomczynski: Klasszovaja sztruktura szocialisztyicseszkogo obscsesztva - nyekotorije metodológicseszkije voproszi. Informacionnij bjulletin, 1977., XVI.Problemnaja Komiszszija, Warszawa, 1977., 9-25.old.

6/ Ferge Zsuzsa: A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. Valóság, 1976.11.sz., 13-25 old. és Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977., 1.sz. 96-117.old.

a szocialista /társadalmi, kollektiv/ gazdálkodás útjára, és ennyiben struktúrálisan elkülönitő szerepet is betöltött. A szövetkezeti tulajdon és termelés fejlődése során ez a strukturálisan elkülönítő szerep háttérbe szorul és ennyiben az állami és a szövetkezeti tulajdon különbsége a gazdálkodás eltérő feltételeihez és módjaihoz kötődik, a társadalom-struktúra szempontjából azonban - az állami tulajdonhoz hasonlóan - homogenizáló funkciója kerül előtérbe.

d/ A társadalmi munkamegosztás fejlődése a fizikai munkák-szellemi munkák egyértelmü dichotómiáját fokozatosan felszámolja. Feltételezzük azonban, hogy ez a megkülönböztetés - az ebből a szempontból átmeneti kategóriák szaporodása mellett is - ma még strukturálisan releváns.

e/ Legfontosabbnak és legsürgetőbbnek tekinthető a munkásság és a müszaki értelmiség, illetve a munkásság és a tsz-parasztság különbségeinek, távolságának konkrét becslése.

f/ Nem elégedhetünk meg az ismert módon definiált osztályok és rétegek átlagos adatainak összehasonlitásával, mert az átlagadatok elfedik a belső különbségeket. Ezért a belső különbségeket is vizsgálni kell.

Az osztályok közeledésének - mint problémának - értelmezéséhez fogalmilag a társadalmi különbségek három típusát kell megkülönböztetni:

- Osztálykülönbségeknek nevezzük azokat a társadalmi különbségeket, amelyek társadalmi osztályokat különítenek el. Ennek tipikus formája a tulajdonviszony /de nem a tulajdonforma/ által létrehozott társadalmi különbség. /Példa: a tőkés-tulajdonos és a bérmunkás különbsége./

- Osztály jellegü különbségeknek azokat a társadalmi különbségeket nevezzük, amelyek ugyan nem különítenek el osztályokat, de eredetükben a korábbi rendi és osztályegyenlőtlenségekre vezethetők vissza; az előző társadalmakban - s részben még ma is - az osztálykülönbségekhez szorosan kapcsolódtak. Példaként itt említhetjük a fizikai munkát és a szellemi munkát végző emberek társadalmi különbségét.

- A nem osztály jellegü különbségek pedig azok a társadalmi különbségek, amelyek nem is kötődnek a korábbi osztályszerkezethez, lényegüket tekintve nem osztály alapon szerveződnek.

/Nagyon sokfélék az ilyen típusú különbségek: pl. munkamegosztásbeliek, státus jellegüek, demográfiaiak, a települési, etnikai, nemzetiségi stb. különbségekkel kapcsolatosak./

Ebben a megközelítésben azt mondhatjuk, hogy napjainkban az osztálykülönbségek teljes felszámolásának időszakában élünk. Az osztály jellegü és nem osztály jellegü különbségek azonban még hosszú időn keresztül jellemezni fogják szocialista társadalmunkat, és ezek területén homogenizációs és differenciációs folyamatokra egyaránt számitanunk kell.

Ennek megfelelően az osztályok közeledésén az osztálykülönbségek elmosódását, valamint az osztály jellegü /-eredetü/ különbségek méreteinek csökkenését értjük. Ezek megvalósulhatnak a társadalmi csoportokat elválasztó távolságok fokozatos megszünésén, illetve a két csoport közötti határvonalak fokozatos elmosódásán keresztül. Az osztályok közeledése ezért egyaránt együtt járhat az osztály jellegü és nem osztály jellegü különbségek csökkenésével, változatlanul maradásával és növekedésével, illetve uj társadalmi differenciák létrejöttével is.

Jelen tanulmány nem kiván foglalkozni ezen utóbbi relációkkal. Kizárólag az osztálykülönbségek elmosódásának és az osztály jellegü különbségek csökkenésének vizsgálatára koncentrálunk. /A más típusú strukturális mechanizmusok elemzésére más kutatási irányok keretében kerül sor./

A volt kizsákmányoló osztályok felszámolásával - véleményünk szerint - társadalmunkban két nagy osztályszerü elkülönülés maradt fenn: a munkásosztály és a kisárutermelő parasztság, illetve a munkásosztály és az értelmiség különbsége. Az előbbit osztálykülönbségnek tekinthetjük, bár nem olyannak, mint a tőkés bérmunkás különbséget, ahol a különbség az ellentét fokán van. Az utóbbi - a munkásság és az értelmiség különbsége - pedig tipikus osztály jellegü /-eredetü/ különbség. A városi kisárutermelő és a munkásosztály különbsége szintén osztálykülönbség, ennek jelentősége azonban - a szóban forgó réteg kis számának és társadalmi szerepének következtében - marginális; vagyis nem jelent különösebb strukturális problémát. Ami tovább vizsgálandó strukturális probléma, az az un. "másodlagos gazdaság" egésze, amely a kisárutermelők különböző rétegeivel is összefonódik. /Erre alább még kitérünk./

Az osztályok közeledése tehát elsősorban a munkás-paraszt, illetve a munkás-értelmiség relációban értelmezendő. Ebben a két relációban azonban közel sem azonos típusú folyamatokat figyelhetünk meg.

A szocialista munkásosztály és a kisárutermelő parasztság osztálykülönbsége - amely ennek a parasztságnak osztályszerű belső rétegződése miatt korántsem volt homogén - a mezőgazdaság szocialista átszervezése során - a szövetkezeti nagyüzemi gazdaságok kialakulásával, amely megnyitotta az utat a parasztí munka szervezeti, technikai, szakmai modernizálódása és társadalmasodása előtt - gyors ütemben átalakult, osztály jellegűvé /-eredetüvé/ transzformálódott, tehát lényegében változott meg. Más szavakkal: a termelőszövetkezeti keretekben megindult a korábbi parasztság tömeges és együttes munkássá válása. Történeti és történeti-szociológiai kutatások[7] felhivják a figyelmet arra, hogy a hazai fejlődés kapitalista korszakában a - már a jobbágyfelszabaditáskor sem egységes - parasztság felbomlása vállalkozókra és mezőgazdasági bérmunkásokra tovább folytatódott, de nem fejeződött be; "fáziskésést" szenvedett a parasztság polgárosodása egyrészt, mezőgazdasági bérmunkássá válása másrészt. Az ország különböző vidékei között e folyamatok előrehaladásában nagy különbségek voltak. A felszabadulás utáni földosztás - a nincstelen agrárnépességet földhöz juttatva - lényegesen megnövelve a kisárutermelő parasztság számát és társadalmon belüli arányát, tovább késleltette, hogy a parasztság megszabaduljon a tradicionális munka- és életformáktól. Ezt csak a termelőszövetkezetek 1957 utáni fejlődése volt képes - most már gyors ütemben - pótolni, bár a korábbi regionális különbségek hatása mindmáig érződik.

7/ Berend T.Iván-Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20 században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Hazánk Péter-Laczkó Miklós: A tőkés társadalmi struktúra kialakulása Magyarországon, in: Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Erdei Ferenc: A parasztság válsága, in: A magyar parasztársadalom. Franklin Társulat, Budapest, 1941; Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háboru között. Valóság, 1976. 4. és 5.sz.

A munkásosztály és a tsz-parasztság közeledése, a parasztság "elparasztiatlanodása", a mezőgazdaságban foglalkoztatottak "munkássá válása" napjainkra igen előrehaladott; határvonalak egyre kevésbé húzhatók meg egyértelműen. A munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság, illetve ezek egyes rétegei közötti különbségek általában lényegesen kisebbek, mint a munkásosztály vagy a termelőszövetkezeti parasztság belső rétegződésében meglevők.

A munkásosztály és a tsz-parasztság közötti osztálykülönbség tételezését Magyarországon már ma is erőteljesebben indokolja történelmi múltjuk és a társadalmi-politikai hagyomány, illetve a fejlődésben játszott társadalmilag elvárt szerepük, mint a közöttük levő mai - osztály jellegű /-eredetű/ - társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek. Ezek eddig is jelentős mértékben csökkentek, s az elkövetkező 20-25 éves időszakban ez a közeledési folyamat - megítélésünk szerint tovább fog folytatódni. Feltételezhető, hogy az ezredforduló magyar társadalmában már végképp nem lesz értelme külön tsz-paraszti osztályról beszélni. Úgy gondoljuk, hogy már ma fel kell készülnünk ennek fokozottan jelentkező, a társadalmi tervezésben figyelembe veendő következményeire. Pusztán példaként kiragadva: agrárpolitikánk, a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitika egyre kevésbé értelmezhető egyúttal parasztpolitikaként is; ennek hatásai közvetlenül érintenek más rétegeket is. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonforma létét sokkal inkább a gazdálkodás és a gazdasági feltételek különbségei, mint a tsz-paraszti osztály feltételezett csoporttulajdonosi karaktere indokolja. A gazdaságpolitika, jövedelempolitika, szociálpolitika tervezésének egyre erőteljesebben a más vonatkozásban meglevő társadalmi különbségekből és nem a munkás-tsz-paraszt különbségből kell kiindulnia.

Némileg más típusú folyamatok figyelhetők meg a munkásosztály és az értelmiség vonatkozásában. A különböző - elsősorban a jövedelmekre, a lakáshelyzetre, és a mobilitási esélyekre, valamint részben a fogyasztási szerkezetre vonatkozó - társadalom-statisztikai és szociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a munkásság és az értelmiség között, a felszabadulás előtti jelentős különbségek a negyvenes évek végétől az ötvenes

évek közepéig igen radikálisan - több szempontból is túlzottnak tekinthetően - csökkentek. A hatvanas évektől viszonylag lassú ütemben és ciklusban váltakozva némileg növekedtek és a hetvenes években egy, a háború előttinél alapvetően kisebb mértékben stabilizálódtak. Az értelmiség különböző rétegeire ez különböző mértékben érvényes. Egyrészt nyilvánvalóan nem egyformák a távolságok a pedagógusok vagy az orvosok és a munkásság között, másrészt az alkotó vagy a rutinmunkát végző, vezető vagy beosztott értelmiségi rétegek és a munkásság között. Ugyancsak különböző távolságokat tételezhetünk fel a falusi, kisvárosi és a nagyvárosi értelmiségi rétegek, valamint a munkásság között, nem is beszélve az ipari és mezőgazdasági üzemekben dolgozó, a termelőfolyamattal közelebbi, napi kapcsolatban levő értelmiségi rétegek és a munkásság, valamint a termelőfolyamattól szervezetileg távolabb levő /államigazgatási, "akadémiai", pénzügyi, művészeti stb./ szférák értelmiségi dolgozói és a munkásság feltehetően különböző távolságairól.

Ezúttal nincs mód e folyamatok részletes tárgyalására, ehhez további kutatások szükségesek. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy a munkásosztály és az értelmiség vonatkozásában napjainkban egészében nincs szó a társadalmi különbségek eltűnéséről, a két nagy társadalmi csoport összeolvadásáról. Kutatásaink inkább két másik jelenségre hívják fel a figyelmet.

Egyfelől az tűnik reálisnak, hogy a munkás-értelmiségi átlag és a munkások alsó és az értelmiség felső kategóriái közötti távolság változatlansága mellett a két csoport közötti határvonal mosódik el fokozatosan. Ez megmutatkozik a munkatevékenység vonatkozásában, ahol növekszik azoknak a munkamegosztási pozicióknak a társadalom egészén belüli aránya, amelyeknél már nem különböztethető meg egyértelműen a fizikai és a szellemi munka. Kitűnik azonban ez az életviszonyok differenciáltságában is, ahol a munkások átlag felett és az értelmiség átlag alatt élő rétegeinek életviszonyai nagyjából hasonlóak. Másfelől úgy tűnik, hogy már ma is nagyobb az értelmiségen, illetve a munkásosztályon belüli differenciáltság, mint az "átlag-munkás" és az "átlag-értelmiségi" közötti társadalmi távolság.

Feltételezzük, hogy a következő évtizedekben lényegében az itt jelzett folyamatok folytatódnak, továbbá a technikai

fejlődés mai irányzataiból ítélve arra kell következtetnünk, hogy még hosszú időn keresztül fennmarad a munkásság és az értelmiség különbsége. Ugyanakkor azonban növekedni fog azoknak a strukturáló mechanizmusoknak a szerepe, amelyek nem ebben a relációban differenciálják a társadalmat, valamint ezzel párhuzamosan növekedni fog azon rétegekhez tartozók száma és aránya, akiknél a munkás-értelmiségi különbségtétel már korántsem vehető egyértelműnek. /Ismét csak példaként jelezzük, hogy a tervezés jelenlegi álláspontja szerint az egyik legnagyobb értelmiségi területen, a műszaki végzettségűeknél a jövőben a középfokú és nem egyetemi felsőfokú végzettségűek száma lényegesen gyorsabban fog növekedni, mint az egyetemi végzettségűeké./

Ezen a folyamaton belül a jövőre nézve növekvő súllyal vetődik fel az úgynevezett nem értelmiségi szellemi dolgozók helyzetének kérdése. Annál is inkább, mert az előreszámítások szerint az ezredforduló magyar társadalmában ők fogják alkotni az aktív keresők mintegy egynegyedét.

A szellemi dolgozók egészét - s ez közel egyet jelentett az érettségizettekkel általában - Magyarországon a századforduló idején még egyértelműen, de a két világháború közötti időszakban is jórészt értelmiséginek tekintették. Ezt indokolta a társadalmi termelés rendszerében elfoglalt helyük, az életviszonyok differenciáltsága, s ugyanakkor az is, hogy a szellemi dolgozók egésze még 1949-ben is kisebb népességet jelentett, mint ma az - elvileg felsőfokú végzettséget igénylő munkaterületen dolgozóként értelmezett - értelmiségi.

Az ötvenes évek elejétől azonban különböző okok hatására igen gyorsan növekedett ez a réteg, s várhatóan a növekedési ütem nem fog lényegesen lelassulni. /Az alkalmazottak túl nagy arányának tulajdonított és sokat emlegetett problémák - véleményünk szerint - e réteg belső szerkezetével és nem nagyságrendjével vannak elsősorban összefüggésben./

E réteg számszerű növekedése ugyanakkor társadalmi helyzetének és anyagi életkörülményeinek relatív degradálódásával is együtt járt, ami azután - különösen egyes területeken - gyors elnőiesedést is eredményezett. Napjainkban már e réteghez tartozók többsége vagy képzettebb munkások vagy értelmi-

ségiek feleségei, s társadalmi helyzetüket, életkörülményeiket erősebben határozza meg a férj társadalmi státusa, mint saját helyük a társadalmi munkamegosztás rendszerében.

Mindez jelentős bizonytalanságot eredményezett e réteg struktúrán belüli helyének megítélésében. Nyugat-Európa marxista társadalomtudósainál megfigyelhető az a törekvés, hogy az alkalmazottakat a munkásosztály sajátos rétegének tekintsék. Nálunk az utóbbi időben inkább se nem munkás, se nem értelmiségi mivoltuk, mintsem tényleges helyzetük elemzése alapján az kezd általánossá válni, hogy a társadalmi struktúra egészén belül - közülük a közvetlen termelésirányitókat a munkásosztályhoz sorolva - külön alkalmazotti rétegként értelmezzük őket. Külön fontossága van annak a ténynek, hogy e réteg nagy gyüjtőhelye a szellemi dolgozóvá vált munkásoknak és parasztoknak, nemkülönben gyermekeiknek; vagyis a felfelé irányuló mobilitás tömegesen elérhető lépcsőfoka.

Mindenesetre az alkalmazotti réteg számszerü növekedése várható a továbbiakban is, jövőbeli társadalmi helyéről és helyzetéről azonban éppugy keveset tudunk, mint a jelenlegiről. Itt pusztán azt kivántuk jelezni, hogy nem célszerü, ha e réteget a társadalomtudományok és a társadalmi tervezés marginálisnak tekinti és elhanyagolja, mint azt eddig tette. Csak további kutatások válaszolhatnak arra a kérdésre, hogy a szocialista termelési viszonyokon alapuló strukturáló mechanizmusok rétegkikristályosodást eredményeznek, vagy pedig a kialakuló struktúra és rétegződés különböző elemei között "szórják szét" a nem értelmiségi szellemi dolgozók tömegeit.

Ezen átfogó tendenciák jelzése után azonban érdemes kissé részletesebben is megvizsgálnunk, hogy az osztályok közeledési folyamatai miként nyilvánulnak meg a társadalmi rétegződés egészén belül.

Az osztály-közeledés és a társadalmi rétegződés

Mindeddig az egyetlen - ha nem is közvetlenül az osztályközeledés és a rétegződés kapcsolatára - vonatkozó viszonylag rendszeres kutatás a KSH 1963. évi "Társadalmi rétegződés

Magyarországon"[8] vizsgálata. Ez a kutatás elsősorban azt vizsgálta, hogy a jövedelmi és lakásviszonyokban, a fogyasztásban megmutatkozó, illetve a kulturális és a mobilitási egyenlőtlenségek közül a társadalom tulajdonforma szerinti, vagy pedig a munkajelleghez igazodó rétegződése magyaráz-e többet. Arra a megállapitásra jutottak, hogy már 1963-ban is a munkajellegcsoportok szerinti rétegződés lényegesen erőteljesebben határozta meg az egyenlőtlenségeket; azonban "a rétegeket jellemző ismérvek" /a statisztikailag mérhető fenti egyenlőtlenségek - kiemelés tőlünk!/ - teljes szóródásából /a munkajellegcsoportok szerinti/ a társadalmi rétegződés csak egy részt, 20-25 százalékot magyaráz.[9]

Ez véleményünk szerint három tényezőből adódik. Először - a munkajelleg-csoportok szerinti rétegződés a társadalmi munkamegosztás által létrehozott differenciálódásnak szükségszerüen csak egy relative leegyszerüsített, csupán a legfontosabb összefüggésekre koncentráló tipológiáját nyújtja. Másodszor - az egyenlőtlen elosztásnak korántsem egyetlen szempontja a "hivatalosan" szervezett munkamegosztásban elfoglalt hely. Harmadszor - az egyenlőtlen elosztás olyan különböző dolgokra /munka, javak, esélyek, hatalom, presztizs/ terjed ki, amelyek egyenlőtlen elosztása egymáshoz képest csak igen korlátozottan konzisztens. Ebből következik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatánál nem elég csupán a munkamegosztás szerinti elkülönüléseket vizsgálni, hanem egyéb tényezőket is figyelembe kell venni független változóként. /Pl. település jellege; döntésekben való részvétel lehetősége stb./

Későbbi időpontokra azonban még a munkamegosztási rétegződés szempontjából sem rendelkezünk hasonlóan rendszerezett adatokkal, jóllehet, legalább ennyit az 1973. évi mikrocenzus és a hozzákapcsolódó jövedelmi és mobilitási felvétel elvileg lehetővé tett volna. Azonban csak a jövedelmi és a mobilitási adatokat dolgozták fel nagyjából hasonló rétegződési szempontok alapján. Magának a mikrocenzusnak az adatait csak foglal-

8/ Társadalmi rétegződés Magyarországon. /Mód Aladárné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Kemény István /Budapest 1966.KSH.

9/ Ugyanott, 120. oldal.

kozási főcsoportok /nem mezőgazdasági és mezőgazdasági fizikai dolgozók, valamint szellemi foglalkozásúak/, illetve az újonnan kialakított osztálykategorizálás szerint közölték; mindkettő csak lényegesen durvább elemzést tesz lehetővé, mint a hagyományos munkajellegcsoportok szerinti kategorizálás.

Ebből közvetlenül következik, hogy a munkajellegcsoportok vonatkozásában is csak a jövedelmi és a mobilitási tényezők szempontjából rendelkezünk viszonylag friss - bár már több mint öt éves - országosan reprezentatív adatokkal. A népesség egészét tekintve a jövedelmi egyenlőtlenség a két vizsgálat között lényegileg nem változott, 1972-ben a két szélső decilishez tartozók havi átlagos egy főre jutó jövedelme nem egészen 1:4-hez különbséget mutat. A relativ szóródás változatossága azonban az abszolút különbségek növekedését eredményezte.[10]

A jövedelmi egyenlőtlenség relativ változatlansága a rétegek közötti jelentős átcsoportosulásokkal járt együtt. Míg 1963-ban a segédmunkás háztartások egy főre eső családi jövedelmét 100-nak véve, a mezőgazdasági fizikai dolgozóké 106, a betanított munkásoké 115, a szakmunkásoké 133, az irodai dolgozóké 145, a középszintű szellemi dolgozóké 155 és az értelmiségieké 187 volt, addig 1972-ben ugyanez az arány a mezőgazdasági dolgozóknál 122, a betanított munkásoknál 132 és az értelmiségnél 167 volt. Lényegileg ugyanezt a tendenciát tapasztaljuk, ha az egy főre jutó jövedelem helyett az egy fogyasztási egységre jutó jövedelmet vesszük figyelembe. /1.tábla lásd a 266. oldalon/

Úgy tűnik tehát, hogy a rétegek közötti jövedelmi különbségek a vizsgálat időszakban csökkentek. Különösen a mezőgazdasági fizikai dolgozók jövedelme emelkedett dinamikusan, s ma már valamelyest meghaladja az irodai dolgozó és a szakmunkás-háztartásfővel rendelkező családok jövedelmét. /Ennek értékeléséhez azonban figyelembe kell venni, hogy az említett évtizedben előrehaladt a szakmásodás a mezőgazdasági nagyüze-

10/ Lásd erről részletesebben: "A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben". Budapest, 1975.KSH 65.old., illetve "Kutatási koncepció az életszínvonalpolitika tudományos megalapozásához". Budapest 1977.14-15.old.

mekben, nőtt a háztáji gazdaság jövedelmezősége, nőtt a teljesített munkaidő stb./ A másik dinamikusan emelkedő családi jövedelmü réteg a segédmunkásság volt, míg a többi réteg egymás közti jövedelemaránya lényegében nem változott.

1. tábla

A háztartások jövedelmi színvonala
a háztartásfők munkajellegcsoportja szerint
1963-ban és 1973-ban[11]

Háztartásfők munkajellegcsoportja	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelem			
	1963-ban		1972-ben	
	Ft	segédm.:100	Ft	segédm.:100
Értelmiségi	1364	184	2250	164
Középszintü szellemi dolg.	1110	150	1773	129
Irodai dolgozó	1032	139	1636	119
Szakmunkás	968	131	1606	117
Betanított munkás	852	115	1428	104
Segédmunkás	741	100	1371	100
Mezőgazdasági fizikai	771	104	1662	121

Ebből úgy tünik, hogy itt egy társadalompolitikai céljainknak egyértelmüen megfelelő tendencia rajzolódik ki, hiszen éppen a korábbi legalacsonyabb jövedelmü rétegek jövedelem-emelkedése volt a legdinamikusabb. Ez a kép azonban valamelyest módosul, ha két további lényeges tényezőt is figyelembe veszünk. Egyfelől a tényleges életszínvonal szempontjából nem csak a jövedelmek nominális értékét kell figyelembe vennünk, hiszen a munkából származó jövedelmek mellett az állami beavatkozás, legalább két ponton a társadalmi juttatásokon és az árak központi szabályozásán keresztül közvetlenül kihat a családok életszínvonalára.[12] Másfelől pedig a jövedelem-statisztikák esetében

11/ Társadalmi rétegződés Magyarországon, idézett kiadás 33.o. illetve saját átszámításaink "a családi jövedelmek színvonala és szóródása" idézett kiadás 33.o.adatai alapján.

12/ Nyilvánvaló, hogy az állami beavatkozás a mi rendszerünkben a munkából származó jövedelmek alakulását is befolyásolja. Erre azonban még a későbbiekben visszatérünk.

mindig számolni kell a bevallási-torzitás tényezőjével, s különösen igy van ez a mi társadalmunkban, ahol a főállásból származó jövedelem mellett viszonylag nagy szerepe van a statisztikailag nehezebben feltárható egyéb jövedelemforrásoknak és jövedelem átcsoportosulásoknak.

Az árpolitika és az úgynevezett társadalmi juttatások jövedelmekre gyakorolt hatásáról Ladányi János kutatásai alapján viszonylag jó képpel rendelkezünk. Az áreltéritések hatására az egy főre jutó nettó kiadásoknál évente az értelmiségnél 1148, az egyéb szellemi dolgozóknál 1034, a szak- és betanitott munkásoknál 733, a segédmunkásoknál 529 forint megtakaritás, a parasztoknál 134, a kettős jövedelműeknél 245 forint ráfizetés mutatható ki.[13] Az árrendszer tehát a munkás és paraszti nomináljövedelmekben a parasztság javára mutatkozó különbséget a reáljövedelemben kiegyenlíti, az értelmiségi és munkás-nomináljövedelmek különbségét pedig valamelyest növeli. Ugyanakkor az adott rétegen belül ez a határ a család egy főre jutó jövedelmével párhuzamosan növekszik, tehát a rétegeken belül a parasztságnál nivelláló, a munkásoknál és a szellemi dolgozóknál pedig differenciáló szerepe van.

A társadalmi juttatásokkal kapcsolatban csak a főbb népességcsoportokra rendelkezünk összevont adatokkal. Ezekből is megállapítható, hogy egy főre számitva évente a társadalmi juttatások a szellemi dolgozóknál 6408, a munkásoknál 5088, a parasztoknál 3948 és a kettős jövedelműeknél 3864 forint többletet jelentenek.[14] Sajnos, nem lehet egzaktan figyelembe venni, hogy a jelenlegi természetbeni társadalmi juttatások jelentős része egyéb társadalmi előnyök - pl. a felsőfokon továbbtanulók rétegenkénti aránya, a vállalati üdülés igénybevétele, vagy a lakástulajdon és a bérlet rétegenként eltérő aránya - következtében szintén nem a különbségeket csökkentő irányba

13/ Lásd: Ladányi János: Fogyasztói árak és szociálpolitika. Valóság, 1975/12., 23. old.

14/ Lásd: Ladányi János: A mezőgazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. Valóság, 1976/9. 35. old. Jövedelmi kategóriák szerint az egyes jövedelmi csoportok nagyjából hasonló összegü juttatásban részesülnek /37.old./ és a vállalati szociális alapok - jóllehet itt a rétegek szerinti bontás nem elvégezhető - nem csökkentik a különbségeket.

hat.[15] Mindenesetre tény, hogy nem tünik megalapozottnak az a feltételezés, hogy a társadalmi juttatások csökkentik a munkából származó jövedelmek differenciáltságát.

Bonyolultabb a helyzet a "másodlagos gazdaságból", tehát a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kivüli kereső tevékenységekből és jövedelem átcsoportosulásokból származó jövedelmekkel. Jövedelemstatisztikánk a részletes bevalláson, valamint a mezőgazdasági háztáji és kisegitő gazdaságokban megtermelt javak értékének becslésén alapszik. Ebből adódóan viszonylag pontosan tartalmazza a háztáji és a kisegitő gazdaságokból származó jövedelmeket, azonban csak igen pontatlanul és minden bizonnyal erőteljesen lefelé torzitva tartalmazza a társadalmunkban igen kiterjedt "másodlagos gazdaság" egyéb formáiból származóakat.[16]

A jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálata során további problémát jelent, hogy a munkajelleg-csoportok szerinti rétegződés csak a jövedelmek szórásának egy részét magyarázza meg. Az egyes rétegek jövedelmi helyzete maga is igen nagy szórásokat mutat. Például az értelmiség legkisebb jövedelmü egyharmadának jövedelme alacsonyabb, mint a szakmunkások legmagasabb jövedelmü egynegyedéé; vagy a segédmunkások legalacsonyabb átlagjövedelme elsősorban abból adódik, hogy itt a legnagyobb arányú /28,4 %/ a havi 1000 Ft egy főre jutó jövedelemnél kevesebbel rendelkezők aránya; vagy az alsó és a felső decilis jövedelmének különbsége minden rétegen belül közel kétszerese az értelmiségiek és a segédmunkások jövedelemkülönbségeinek.[17] Tudjuk azt, hogy a jövedelmek rétegeken belüli szóródása is erősen összefügg a családon belül az aktiv keresők és az eltartottak arán-

15/ A társadalmi juttatások ezen hatásának tipológiáját lásd: Ferge Zsuzsa: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központositott ujraelosztás tipusai. Közgazdasági Szemle, 1975/6. 722-723.old.

16/ E másodlagos gazdaságról lásd Gábor R.István: Kereső tevékenység és jövedelemátcsoportosulások a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kivül. Jelen kiadás, III. köt.

17/ Az adatok saját számitásaink, az 1972-es jövedelemfelvétel már idézett publikációjának 55. és 65. oldalán közölt adatok alapján.

nyával, illetve a 18 éven aluli eltartottak számával. 1972-ben a gyermeknélküli családok egy fogyasztási egységre jutó jövedelme 1,2-szerese az egy, 1,3-szorosa a kettő, másfélszerese a három és több mint duplája a négy vagy több gyermekes családok egy fogyasztási egységre jutó jövedelmének.[18]

Nyilvánvaló azonban, hogy a jövedelmek szóródását más - kellően még fel nem tárt - tényezők is befolyásolják.

Az életszinvonal egyéb - lakás, fogyasztás, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság - mutatóit illetően csak lényegesen összevontabb olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság és a szellemi dolgozók /esetleg a kisárutermelők és a kettős jövedelmüek/ közötti különbségeket mutatják.

A lakásellátottság tulajdonformák, laksürüség, komfort szerinti megoszlásában is jelentősek a rétegek közötti különbségek. A tulajdonformák szerinti különbségek értelmezése azonban azért problematikus, mert a szükös lakáspiac viszonyai közepette a lakástulajdon igen sokszor csak kényszer-eredmény. A másik két mutató szerint a szellemi dolgozók lényegesen jobb körülmények között élnek, mint a másik két társadalmi csoport. A munkások és szövetkezeti parasztok átlagos lakásviszonyai pedig nagyjából kiegyenlitettek.[19]

Az egy főre jutó évi nettó kiadások esetében az értelmiségiek kiadásainak egynegyede, az egyéb szellemi foglalkozásuak-

---

18/ V.ö.: Kutatási koncepció az életszinvonal-politika tudományos megalapozásához. 7. old., Az egy főre jutó jövedelemnél - a számitás jellegéből adódóan - természetesen még nagyobbak a különbségek.

19/ A szellemi foglalkozásu háztartásfők családjainál a laksürüség a szövetkezeti parasztságnál 22, a munkásoknál 25 %-kal alacsonyabb, és mig a szellemi dolgozók családjainak 71, addig a munkásoknak 32, a szövetkezeti parasztoknak 8 %-a él összkomfortos és komfortos lakásokban. /Lásd: Adatok és tények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről. Budapest 1976. KSH. 9-10.old./ Az 1976. évi háztartásstatisztika közöl a vezető állásuaknak és értelmiségieknek a rétegére vonatkozó adatokat. Náluk a laksürüség valamivel alacsonyabb, mint az egyéb szellemi foglalkozásuaknál és a legalább komfortos /fürdőszobával rendelkező/ lakások aránya is a legmagasabb, 92,4 %. /Háztartásstatisztika, 1976. Bp., 1977. KSH, 27. old./

nál 30 %, a munkásoknál egyharmad és a szövetkezeti parasztságnál 37 % megy el élelmiszerre. Ezen túl is megállapíthatjuk, hogy a rétegek között mind a fogyasztás szerkezetében, mind minőségében /például a húsféleségek egy kilóra jutó árában/ a fentieknek megfelelő különbségeket találunk.[20]

Hasonló nagyságrendűek a különbségek a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság esetében is, jóllehet itt az életszínvonal emelkedése rohamosan változtatja meg azoknak a tartós fogyasztási cikkeknek a körét, amelyek az egyenlőtlenségeket megjelenítik. Például a rádióval, televízióval, mosógéppel való ellátottság arányában napjainkban már minimálisak a rétegek közötti különbségek és viszonylag kicsik a hűtőgéppel, porszívóval, centrifugával való ellátottság különbségei is. Ezeknek a cikkeknek az esetében ma már nem az eszközök megléte vagy hiánya, hanem inkább minősége /sztereo vagy mono-rádió; fekete-fehér vagy színes televízió; hagyományos vagy automata mosógép stb./ illetve lecserélési gyakorisága a rétegek közötti egyenlőtlenségek kifejeződése. Ugyanakkor más - elsősorban kulturális igényeket kielégítő - tartós fogyasztási javak szempontjából /fényképezőgép, lemezjátszó, magnetofon/ még az ellátottság aránya is jelentős különbségeket mutat a rétegek között.

Még nagyobb a különbség a magas értékű tartós fogyasztási javakkal - gépkocsi, üdülő - ellátottság területén. 1976-ban az értelmiségi háztartások 55 %, az egyéb szellemi háztartások 30 %, a munkáshaztartások 17 % és a paraszti háztartások 12 %-a rendelkezett gépkocsival,[21] s nyilvánvaló még nagyobbak lennének a különbségek, ha a gépkocsik típusát és kibocsátási évét is figyelembe vennénk. Az üdülő-tulajdonnal kapcsolatban nem állnak rendelkezésre publikált országosan reprezentatív adatok, de feltételezésünk, hogy a rétegek közötti különbségek arányai hasonlóak, mint a gépkocsi esetében.

Végül az anyagi ellátottságnak is egyre fontosabbá váló mutatója, hogy az adott réteghez tartozó személyek milyen mértékben üdültek. Figyelemre méltó, hogy 1974-ben három napot

---

20/ Háztartásstatisztika, 1976. Bp. 28-29., és 42-43. old.
21/ Az adatokat lásd u.o., 26-27. old.

meghaladó mértékben üdült a szellemi dolgozók 55, a munkások 23 és a szövetkezeti parasztsághoz tartozók 7 százaléka.[22]

A társadalmi egyenlőtlenségek azonban nemcsak az anyagi javakban, a materiális életkörülményekben fejeződnek ki. A munka, az esélyek, a kultúra, a hatalom egyenlőtlen elosztásáról azonban kevésbé rendelkezünk országosan reprezentatív társadalomstatisztikai adatokkal. Arról viszonylag pontos adataink vannak, hogy a különböző munkafajták között hogyan oszlanak meg az aktív keresők; a munkaügyi adatokból viszonylag sokat megtudhatunk a munkakörülményekről is. Mindeddig azonban nem alakult ki olyan egységes szempontrendszer, amelynek segítségével magának a munkának, illetve munkakörülményeknek az egyenlőtlenségeit feltérképezhetnénk. Így a munkatevékenységek egyenlőtlen elosztásánál lényegében csak a tény regisztrálásával kell megelégednünk. Nyilvánvaló ugyan, hogy különbség van az egészségre ártalmas és nem ártalmas, piszkos és tiszta, a monoton és változatos, az alkotó jellegű és rutinszerű, a nagy fizikai erőkifejtést igénylő és könnyű, a helyhez kötött és változó munkák között. A munkaszociológiai kutatásokból is tudjuk, hogy a technikai fejlődés az ilyen típusú egyenlőtlenségek szerkezetét megváltoztatta. Az egyenlőtlenségek mértékét azonban lényegileg nem csökkentette. Mindezen egyenlőtlenségek pontos feltárására további részletes kutatásokra van szükség.

Ugyanakkor viszont azt is tudjuk, hogy az egyenlőtlenségek egész rendszerét meghatározó egyik döntő elem magának a munkának az egyenlőtlen megosztása. Ezért az egyéb egyenlőtlenségeket is elsősorban - mint eddig is tettük - a munkamegosztás alapján képzett rétegződési főcsoportokban vesszük figyelembe.

Az életesélyek egyenlőtlen megosztásából elsősorban a mobilitási esélyekről rendelkezünk viszonylag pontos képpel. Közismert, hogy Magyarországon az elmúlt harminc esztendőben - a társadalmi struktúra megváltozása következtében - igen nagy fokú volt a társadalmi mobilitás. Ez a nagymérvű mobilitás azonban nem szüntette meg a különböző indulásúak mobilitási esélyei közötti egyenlőtlenséget.

Az 1973. évi mobilitás-vizsgálat adatai alapján az értelmi-

22/ Adatok és tények,8600 család stb., Id. kiadás 23.old.

ségivé válásra az értelmiségi apák gyermekeinek az egyéb szellemi dolgozó apák gyermekeinél 2,2-szer, a szakmunkások gyermekeinél 5,7-szer, a betanított munkások gyermekeinél 10-szer, a segédmunkások gyermekeinél 18,7-szer és a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinél 20,4-szer nagyobb esélye volt. Az egyéb szellemi dolgozóvá válásra a szellemi dolgozók gyermekeinek másfélszer nagyobb esélye volt, mint a szakmunkások, két- és félszer nagyobb,mint a segédmunkások, és ötször nagyobb, mint a paraszti apák gyermekeinek. Végül a szakmunkás apák gyermekeinek a segédmunkás gyermekeknél kétszer nagyobb esélye volt a szakmunkássá válásra.[23]

A jelenlegi, viszonylag jelentős esélyegyenlőtlenség ugyanakkor lényegesen kisebb, mint akár a felszabadulás előtt, akár a felszabadulást követő első évtizedben volt./2.tábla/.

2. tábla

Az értelmiségivé válás esélyegyenlőtlenségi indexei[24]
/a mezőgazdasági fizikai apák gyermekeinek esélyei=1/

az apa társadalmi csoportja 1938-ban	1939	1949	1957	1965	1973
	években				
Férfiak					
Vezető,értelmiségi	107,4	71,4	23,8	17,1	19,5
Egyéb szellemi	31,2	24,8	9,9	8,2	8,8
Kisiparos, kereskedő	5,6	5,0	3,1	2,6	2,9
Szakmunkás	2,8	3,0	2,9	2,7	3,4
Betanított munkás	1,6	3,1	1,8	1,6	1,8
Segédmunkás	1,8	2,1	0,9	0,8	0,8
Nők					
Vezető és értelmiségi	308,0	273,0	61,0	28,7	25,0
Egyéb szellemi	49,0	58,0	20,6	10,7	10,9
Kisiparos,kereskedő	12,0	20,0	6,8	5,0	4,3
Szakmunkás	8,0	4,0	4,8	3,9	4,1
Betanított munkás	3,0	4,0	3,8	2,3	2,4
Segédmunkás	1,0	8,0	2,8	1,7	1,8

'37 Az 1973.évi mobilitás-vizsgálat kilépési mobilitási adataiból számolva,az apák 1938.évi társadalmi csoportja alapján. Az adatok forrása az 1973.évi társadalmi mobilitás-vizsgálat eredményei.Budapest 1975.KSH 22-23.old.

A felszabadulás előtt az értelmiségi apák fiainak több mint százszor, lányainak pedig több mint háromszázszor nagyobb volt az esélye az értelmiségivé válásra, mint a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek. Ez az esélykülönbség 1973-ra a férfiaknál húszszorosra, a lányoknál huszonötszörösre csökkent. Igaz, hogy a legutóbbi időkben a fiuknál ismét kisebb esélykülönség-növekedés figyelhető meg. Összességében az esélykülönbségek csökkenése nem a kedvezőbb származásúak esélyeinek csökkenésével, hanem hátrányosabb helyzetben levők esélyeinek javulásával következett be. /Az értelmiségi apák fiai közül minden időszakban minden második vált maga is értelmiségivé, míg a mezőgazdasági fizikai dolgozók fiai közül 1939-ben minden kétszázadik, 1973-ban pedig minden harminchatodik vált értelmiségivé./

Némi adattal rendelkezünk még a kulturális egyenlőtlenséget illetően. Mivel maga az iskolarendszer - a nem szakmai képzés is - viszonylag erőteljesen képezi le a társadalom munkamegosztási struktúráját, természetes, hogy a különböző rétegek iskolázási színvonala között jelentősek a különbségek.[25]

A betanított és segédmunkásoknak több mint fele /55 %/, ezen belül a termelőszövetkezeti parasztságnak 63 %-a nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát sem, és minimális /3 %/ a középiskolát végzettek aránya. A szakmunkások jellemző iskolai végzettsége a 8 általános /71 %/, bár itt is találhatók ennél alacsonyabb /20 %/ és magasabb /9 %/ végzettséggel rendelkezők is.

Az irodai dolgozók között nagyjából egyenlő arányban találhatók a 8 általánost végzettek és az érettségizettek, míg a

---

24/ Az index számításainak alapján: Andorka Rudolf-Illés János: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai. Statisztikai Szemle, 1976. okt. 946.old. közölt táblázat. Az 1938-as dátummal való összehasonlítás az idő múlásával felfelé torzítja a mobilitási esélyeket, azonban a vizsgálatban közölt egyéb adatok alapján ez a torzítás egyelőre viszonylag kis mértékű, és így történeti összehasonlításhoz alkalmas.

25/ A magyar szociológiai irodalom egyik legkidolgozottabb témája éppen az iskola- és a társadalmi struktúra közötti kapcsolatok. Ezért a probléma részletes taglalása helyett mindenekelőtt Ferge Zsuzsa és Gazsó Ferenc e témájú munkájára utalunk.

közvetlen termelésirányítóknál /60 %/ és a középszintű szellemi dolgozóknál /56 %/ már az érettségi a többségre jellemző iskolai végzettség. Ezekben a rétegekben találunk először jelentősebb arányban /6, illetve 9 %/ felsőfokú végzettségűeket, amely az értelmiségre jellemző /68,2 %/, bár az értelmiségi foglalkozásúaknak 7 %-a még érettségivel sem rendelkezik.

A kultúrális aktivitással több vizsgálat is foglalkozik. A KSH 8600 családra kiterjedő kutatása például arra a következtetésre jutott, hogy az értelmiség 53, az egyéb szellemi foglalkozásúak 33, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók 13 /ezen belül a szakmunkások 11/ százaléka, "akik valamilyen tömegkommunikációs eszköz igénybevétele mellett szépirodalmat is olvasnak és kisebb-nagyobb gyakorisággal részt vesznek szinházi, zenei vagy egyéb rendezvényeken."[26]

A társadalmi egyenlőtlenségek mindeddig legkevésbé feltárt területe a hatalmi egyenlőtlenség. Ez a statisztikai és hagyományos szociológiai eszközökkel legkevésbé megközelíthető problematika.

Kevés és formális ugyanis csupán annyit mondanunk, hogy a társadalmi irányítás és vezetés rendszerében elkülöníthetők egymástól a vezetés különböző szintjei azzországos felső vezetéstől az egyes kis kollektívák alsószintű vezetőiig, hiszen közismert, hogy a hatalom gyakorlásában való részesedés nem korrelál közvetlenül az egyes vezetői szintekkel. Egy minisztériumi osztályvezető és egy vállalati vezérigazgató hatalmi viszonya az irányítási mechanizmus egészének rendszerétől, az adott vállalat gazdasági és politikai súlyától és e két személy egyéni helyzetétől /a képességek mellett az eddigi életpályát és társadalmi kapcsolatok egész rendszerét is ideértve/ egyaránt függ. A szakirodalomból és a valóságból azonban azt is tudjuk, hogy sok esetben a döntést előkészítő beosztott dolgozónak nagyobb hatása lehet a döntési folyamatra, mint a döntést formálisan meghozó vezetőnek, vagy testületnek, egy-egy kiemelkedő egyéniség személyes tekintélye sokszor nemcsak szimbolikus formában funkcionálhat hatalomként. Mindehhez járul az is, hogy a különböző szervek és testületek a modern társadalmakban a dön-

---

26/ Adatok és tények. Id. kiadás, 28.old.

tési folyamat depreszonifikálódását is eredményezik. Különösen így van ez szocialista viszonyok között, ahol a párt és a társadalmi szervek részvétele - primátusa - érvényesül a hatalom gyakorlásában.[27]

Az eddigiekből tehát - összefoglalván - azt látjuk, hogy a társadalom munkamegosztási rétegződése viszonylag erősen korrelál az anyagi, esélyekbeli és kultúrális egyenlőtlenségekkel, és többé-kevésbé feltételezhetjük, hogy a munkakörülményekben, a munka tartalmában és a hatalom gyakorlásában megnyilvánuló egyenlőtlenségekkel is. Láttuk azonban azt is, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben változások következtek be az egyenlőtlenségekre érzékeny mutatók egy részében, és bizonyos átstrukturálódási folyamatok figyelhetők meg a rétegek között is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az életszínvonal fejlődésével, különösen egyes tartós fogyasztási javaknak, vagy az élelmiszerfogyasztás mennyiségének többé-kevésbé eltűnt az egyenlőtlenségeket hordozó szerepe. Ennek többfajta következménye van, amelyek közül ezúttal egyet emelünk ki. Az egyenlőtlenségeket hordozó javak értékhatára emelkedett - még harminc évvel ezelőtt egy karóra, vagy egy rádió is hordozott egyenlőtlenségi tartalmat, ma már egy televízió is csak alig-alig és csak a gépkocsi vagy a nyaraló határozottabban -, s ez a köztudatban gyakran és tévesen mint az egyenlőtlenségek növekedése jelenik meg. /Ezúttal csak utalhatunk az egyenlőtlenségek növekedésének képzetét keltő másik tényezőre, nevezetesen arra, hogy a társadalmunk demokratizmusának fejlődésével az egyenlőtlenségek nyilvánvalóbbakká lettek./ Márpedig adataink - ha nem is túl nagy biztonsággal - inkább arra mutatnak, hogy a tőkés társadalomtól örökölt kirívó egyenlőtlenségek megszüntetése után, az utóbbi másfél-két évtizedben az egyenlőtlenségek relatív nagysága többé-kevésbé állandósult. Másrészt viszont azt is tapasztaltuk, hogy az egyenlőtlenségek nagyságrendjének változatlansága mellett - s szűkebb témánk szempontjából ez a lényeges - az egyes osztályok helye változott az egyenlőtlenségi rendszerben. Ez

27/ Mindezekről a "Társadalmi többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés" kapcsán részletesebben lásd: Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Budapest 1974.

különösen két ponton szembetünő. Egyfelől a parasztság - a mezőgazdasági fizikai dolgozók - ebben az időszakban igen gyorsan emelkedtek az "egyenlőtlenségi - hierarchiában", s ma már megközelítik a nem mezőgazdasági szakmunkásokat. Igy egyértelmüen a legkedvezőtlenebb helyzetbe a segédmunkások kerültek. Másfelől jelentős mérvü közeledés történt a szakmunkások és a nem értelmiségi és nem vezető állású szellemi dolgozók között.

Mindeddig azonban az osztályok közeledési folyamatát csak a statisztikailag is mérhető rétegződés szempontjából tekinthetjük át. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalmi rétegződés jó néhány eleme nem ragadható meg a statisztika eszközeivel.

A munkásság és a müszaki értelmiség távolsága két miskolci ipari nagyüzemben

Viszonylag könnyü feladat a munkásság és a müszaki értelmiség jelenlegi különbségeinek értelmezése és bemutatása, hiszen kiemelhető a munkásosztály és az értelmiség egy-egy tipikus, ráadásul azonos munkahelyen /ugyanabban a gyárban/ dolgozó, egymással napi kapcsolatban álló rétege. A kutatás elvégezhető akár egy kiválasztott minta megkérdezésével, akár a két rétegről más módon gyüjtött adatok elemzésével. Az eredmény pedig valamilyen fokban jellemző lesz a vizsgált területre - a munkásság és a müszaki értelmiség különbségére - általában. A munkások és a müszaki értelmiségiek - mint köztudott - a munkamegosztásban más-más funkciót teljesítenek, ennek megfelelően másmás szakképzettséggel és jövedelmi szinttel rendelkeznek, másmás életlehetőségeik vannak, kultúrális érdeklődésük és aktivitásuk eltérő. Ezzel szemben azonos tulajdonformában dolgoznak, elvben azonos politikai szervezettségben különböző mértékü aktivitást fejtenek ki. A döntésekben való részvételük már nem azonos, még elvileg sem, hiszen a müszaki értelmiség egésze szakmai képesítése folytán, egy része pedig munkamegosztásbeli funkciói folytán a munkásoknál aránytalanul nagyobb személyes befolyással lehetnek a vállalati ügyekre. Az üzemi demokrácia gyakorlata ezt a különbséget valamelyest mérsékelheti, de a mun-

kamegosztásból adódó ellentétes szerepet nem szüntetheti meg. E dimenziók mentén távolságaik, illetve ezek változásai szintén viszonylag könnyen értelmezhetők. Ezzel, természetesen, nem akarjuk azt mondani, hogy maguk az itt használt alapkategóriák, a munkásság, illetve a müszaki értelmiség fogalmai problémamentesek lennének. A munkásosztály fogalmának ma használatos politikai és társadalomstatisztikai definiciója továbbra is sok társadalomtudományi problémát vet fel;egyebek között azt, hogy ebben benne vannak a közvetlen termelésirányítók, akiknek egy része müszaki értelmiségi. Miskolci vizsgálatunk egyik lényeges következtetése, hogy a közvetlen termelésirányítók rétege szociológiai értelemben nem réteg. Közülük a fizikai állományú csoportvezetők és brigádvezetők általában a szakmunkásokkal, a müvezetőnél magasabb beosztásúak pedig leggyakrabban a müszaki értelmiségiekkel vannak azonos állásponton; objektiv adataikra is jellemző ez a különbség. Más szavakkal: a közvetlen termelésirányítók funkcionális értelemben ugyan a végrehajtó jellegü fizikai munka és a tervező-irányító szellemi munka közötti összeköttetést biztosítják, de mint réteg, egyelőre nem "viselkednek" úgy, mint köztes réteg a munkásság és az értelmiség között; vagyis, nem mondhatjuk, hogy ez a réteg lenne a munkásság és a müszaki értelmiség közeledésének fő tényezője. Ez a "köztesség" valószinüleg csak a müvezetők jellegzetessége.

Továbbá, szintén nem lebecsülhető és tovább tanulmányozandó probléma a segédmunkások és a szakmunkások - miskolci vizsgálatunkban is tapasztalt - meglepően nagy távolsága. Ez újra aláhúzza azt a fontos szempontot, hogy amikor a szocialista korszak munkásosztályáról beszélünk, mindenképpen óvakodnnnk kell az idealizálástól. Semmiképpen sem szabad azt a képzetet táplálnunk, ami a politikai közgondolkodásban és a propagandában eléggé elterjedt, mintha a munkásosztály homogén lenne a szó szociológiai értelmében is /helyzet, törekvés, érdek, életmód stb./.

a/ A vizsgált rétegek főbb jellemzői

Ahhoz, hogy a rétegeknek a vizsgált dimenziókban[28] mért távolságát értelmezni tudjuk, szükséges ismertetni főbb jellemzőiket.

A vizsgált nagyüzemekben /Lenin Kohászati Müvek és a Diósgyőri Gépgyár/ a segédmunkások több mint a fele vidékről jár be, vizsgálatunkban ugyanakkor csak a Miskolcon lakók vettek részt. Emiatt magas e rétegben a fiatalok /30 éven aluliak/ aránya /40 %/, és sok közöttük a cigány. Utóbbiak százalékos arányát nem ismerjük, de minden bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy a segédmunkások rétegében viszonylag magas a nagycsaládosok és az alacsony iskolai végzettségüek aránya. Sok közöttük a nőtlen, az elvált és az özvegy. A nők aránya e rétegben kétszerese a teljes mintánál tapasztaltnak.

A szakmunkások között kevés a fiatal /14 %/, a legtöbben /40 %/ középkorúak /41-50 évesek/. A 8 általánost el nem végzettek aránya alacsony /7 %/, túlnyomó többségük /96 %/ férfi. Mintánk leghomogénebb rétegét képezik.

A közvetlen termelésirányítók almintáját úgy állitottuk össze, hogy közéjük soroltunk munkás-állományú brigádvezetőket és csoportvezetőket, valamint müvezetőket és főmüvezetőket is, mivel mindezek közös funkciója a közvetlen termelésirányítás. Objektiv adataik és szubjektív vallomásaik azonban olyan megoszlást mutatnak, hogy csupán a közvetlen termelésirányítási funkció alapján nem következtethetünk réteg-mivoltukra. Ezért e jelentésben adataikat nem is használjuk fel.

A müszaki értelmiség rétege a különböző szintü /a közvetlen termelésirányítókhoz nem sorolt/ müszaki vezetőket, fejlesztő-kutató és egyéb beosztott mérnököket foglalja magába. Ez a réteg viszonylag homogén.

A legheterogénabb réteg az un. egyéb üzemi értelmiség.

28/ A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem volt lehetőségünk kellően megalapozott, tudományos szintü vizsgálati hipotézis készitésére. Ugyanezen ok miatt a kérdőiv terjedelmét, a feldolgozás idejét stb. is jelentősen korlátoznunk kellett. Igy pl. a téma szempontjából rendkívül fontos munkamegosztási és hatalmi viszonyok nem voltak vizsgálhatók.

Ide soroltuk a közgazdászokat, jogászokat, üzemi orvosokat és könyvtárosokat stb. és a különböző szintü nem müszaki vezetőket is.

b/ Anyagi-jövedelmi helyzet

A vizsgált társadalmi rétegek helyzetének összehasonlításánál, a köztük lévő távolság megitélésénél jelenlegi fejlettségi szintünkön, illetve életszinvonalunk mellett az anyagi-jövedelmi helyzet az alapvető tényező. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint[29] 1972-1975 között az értelmiség és a munkásság átlagkeresete közeledett egymáshoz, s ez úgy ment végbe, hogy az értelmiség keresete kisebb ütemben, a munkásoké nagyobb ütemben emelkedett. A közeledés igen gyors volt, például a felsőszintü vezetők átlagkeresete a munkások és nem értelmiségi alkalmazottak átlagkeresetének 1972-ben 273 %-át, négy év múlva pedig már csak 249 %-át tette ki, s ez ilyen rövid idő alatt jelentős arányváltozásnak számit. /Ha tisztán szakmunkás átlagkeresti adatok állnának rendelkezésünkre, azok még nagyobb mértékü közeledésről tanúskodnának./

Az általunk vizsgált két miskolci nagyüzem rétegenkénti adatai szerint 1977 utolsó negyedében az értelmiségi és a munkás keresetek között az 1975. évi országos adatokhoz viszonyítva kisebb különbség volt, ami az országos és a vidéki adatok eltérése mellett arra is utal, hogy a keresetek területén eredményesen tovább folytatódott a munkások és értelmiségiek helyzetének közelítését szorgalmazó központi törekvés.

A központi bérintézkedések azonban az utóbbi években a munkásosztályon belül elsősorban a nagyüzemi szakmunkások keresetét kivánták nagyobb mértékben növelni. Ennek is köszönhető, hogy a felmérésünkben érintett szakmunkások és segédmunkások átlagos alapfizetése között relative nagyobb a különbség, mint a szakmunkások és az értelmiségieké között. /A szakmunkásokét 100-nak véve, a segédmunkások átlagos alapfizetése 64, a müszaki értelmiségé 131, az egyéb értelmiségé 126 százalékot tett ki a két miskolci nagyüzemben./

29/ Foglalkoztatottság és kereseti arányok /KSH Budapest 1973.,1974.,1975. /

A segédmunkások 4, a szakmunkások és műszaki értelmiség egyaránt 14-14, az egyéb értelmiségnek pedig 18 százaléka számolt be különböző mellékkeresetekről. Ezek havi átlagos összege /az ilyennel rendelkezőkre számítva/ a segédmunkásoknál 750, a szakmunkásoknál 430, a műszaki értelmiségieknél 790 és az egyéb értelmiségieknél 1.060 Ft volt.[30]

A háztartások jövedelmi átlaga jóval kisebb szóródást mutat, elsősorban azért, mert - a viszonylag nagy létszámú segédmunkás-háztartásokban előforduló több kereső miatt - a segédmunkás-háztartások jövedelme alig marad el a szakmunkásokétól /annak 94 %-a/.

Az életszínvonal megítélésénél döntő egy fogyasztási egységre jutó jövedelemnek az alapfizetéshez viszonyított alakulása szempontjából a vizsgált rétegek közül a műszaki értelmiség helyzete a legkedvezőtlenebb; egy fogyasztási egységre jutó jövedelmük az alapfizetésüknek mindössze 59 %-át teszi ki.[31] A szakmunkások helyzete nem sokkal kedvezőbb /a megfelelő arány 63 %/. Az egyéb értelmiség már kedvezőbb helyzetben van /68 %/, s a pénzbeli társadalmi juttatások /családi pótlék, gyermekgondozási segély stb./ miatt a segédmunkások egy fogyasztási egységre jutó jövedelme közelíti meg leginkább az alapfizetésüket /az arány itt 76 %/.

A szakmunkások helyzetéhez viszonyítva a többi réteget, a segédmunkások igen alacsony alapfizetés /64 %/ mellett viszonylag magasabb /78 %-os/ életszínvonalon élnek, a legmagasabb alapfizetésű /131 %-os/ réteg, a műszaki értelmiség - a viszonylag magasabb családlétszám és az alacsonyabb keresetű egyéb szellemi házastársak magas aránya miatt - ugyanakkor ennél alacsonyabb /124 %-os/ életszínvonalat képes csak realizálni.[32]

30/ Figyelemre méltó adalékot jelent az egyes rétegek anyagi helyzetéhez, ha megnézzük, hogy átlagosan mennyiért hajlandók szabadidejükben mellékmunkát végezni. A mellékkereset biztosította átlagos órabér számításaink szerint a segédmunkásoknál 14 Ft/!/ a műszaki értelmiségnél 35 Ft, és egyéb értelmiségnél 60 Ft volt.

31/ Ez a mutató azt mutatja, hogy az egyén életszínvonalát mennyire határozza meg a munkabére, illetve a munka szerinti elosztás közvetítésével teljesítménye. Minél nagyobb ez a százalékarány, annál közvetlenebbül a kereset a meghatározó.

32/ Az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk attól, hogy az életszínvonalat a jövedelmen kívül számos más tényező is befolyásolja.

Az egyéb értelmiség viszont - a feltünően alacsony, átlagosan 2,7 fős háztartáslétszám miatt /ez a többi rétegnél 4,3-4,8 fő/, valamint nagyobb keresetü értelmiségi házastársaknak a müszaki értelmiségnél tapasztaltat meghaladó aránya következtében a vizsgált rétegek közül átlagosan a legmagasabb életszínvonalon él. /Annak ellenére, hogy alapfizetésük átlaga 4 %-kal, a munkával kapcsolatos - a mellékkereseteket is tartalmazó! - összes jövedelmük pedig 3 %-kal elmarad a müszaki értelmiségtől, egy fogyasztási egységre jutó jövedelmük 11 %-kal meghaladja azokét. /Ugy tünik tehát, hogy egyenlősítő törekvéseinket az egyéb értelmiség - jövedelmi téren - a müszakiaknál eredményesebben tudja "kivédeni".

Jövedelmi helyzetét tekintve végső soron a munkások két rétege különül el, a két értelmiségi réteg viszont egymáshoz közel van. E tekintetben a szakmunkások rétege a segédmunkások és az értelmiség között nagyjából azonos távolságra, középen helyezkedik el. Kereset szempontjából inkább az értelmiséghez, az életszínvonalat meghatározó egy fogyasztási egységre jutó jövedelem szempontjából pedig inkább kissé a segédmunkásokhoz áll közelebb. /Lásd a 3. táblát 282. oldalon./

A lakáshelyzet fő meghatározója elsősorban a laksürüség és másodsorban a komfort. Laksürüség szempontjából igen nagy különbségek vannak a vizsgált rétegek között. A segédmunkások körében egy lakószobára közel három /2,72/ lakó jut, az egyéb értelmiségnél ugyanakkor gyakorlatilag minden lakónak külön szobája van /1,07 fő szoba laksürüség/. A szakmunkások /2,15/ és a müszaki értelmiség /1,86/ egymáshoz viszonylag közel, az előbb említett két szélső érték közül valamelyest a segédmunkásokhoz közelebb helyezkednek el.

A lakás komfortja szempontjából a rétegek között nincsenek ekkora különbségek. A segédmunkásoknak is közel fele /46 %/ komfortos[33] lakásban lakik, a szakmunkásoknál ez az arány 69 %, az értelmiségieknél pedig meghaladja a 90 %-ot. E tekintetben tehát a szakmunkások a segédmunkások és az értelmiségiek között, mindegyiktől nagyjából azonos távolságra helyezkednek el.

33/ Komfortosnak tekintettük a lakást, ha konyha, előszoba, vízöblítéses WC és fürdőszoba van.

3. tábla

Jövedelmi adatok a miskolci felvételből

	Segéd-munkás	Szak-munkás	Müszaki értelmis.	Egyéb értelmis.
Alapfizetés, Ft	2.250	3.520	4.610	4.440
Prémium, túlóra, csal. pótl.stb. Ft	390	570	820	730
Egyéb mellékjöv.Ft	30	60	110	190
Együtt, Ft:	2.670	4.150	5.540	5.360
Családi jöv.átlaga,Ft	6.729	7.163	8.993	9.253
Egy fogy.egys.jutó átlagjöv. Ft-ban:	1.718	2.204	2.729	3.016
az alapfiz.százalékában	76,4	62,6	59,2	67,9
Munkás=100:alapfiz.	64	100	131	126
egy fogy.egys.jutó jöv.	78	100	124	137
csal.jöv.átl.	94	100	126	129
Háztart.létsz.átl.	4,8	4,3	4,5	2,7
Lakás átl.szobaszám	1,76	2,0	2,41	2,53
Laksürüség: 1 szobára jutó lakók száma, fő	2,72	2,15	1,86	1,07

Az anyagi helyzet további jellemzője a tartós javakkal való ellátottság. Szintén a segédmunkások ellátottsága a legalacsonyabb, ennek szintje azonban esetenként különböző. A két értelmiségi réteg nagyjából azonos mértékben a magasabb ellátottsági szintet képviseli, s a szakmunkások rétege e tekintetben hol a segédmunkásokhoz, hol az értelmiséghez áll közelebb.

Háztartási gépekkel való ellátottság tekintetében a választóvonal a segédmunkások és a szakmunkások között húzódik, kivéve az automata mosógépet, amely se a segédmunkás, se a szakmunkás háztartásokra nem jellemző. A tömegkultúrális cikkek közül lemezjátszóval a szakmunkások szintén a segédmunkásokhoz hasonló mértékben ellátottak, s ennél magasabb szinten az értelmiség. Rádió és televiziós készülékekkel egyedül a segédmunkások nincsenek teljesen ellátva /81-86 %/, a magnetofonnal való ellátottság szempontjából pedig a szakmunkások a segédmunkások és

az értelmiségiek között nagyjából fele úton helyezkednek el.

A segédmunkások 3, a szakmunkások 18 és az értelmiségiek kb. 50 %-a rendelkezik személygépkocsival. A motorkerékpár egyedül a szakmunkásokra jellemző /17 %/.

Üdülőtelekkel és mezőgazdasági földterülettel a segédmunkások alacsony hányada /5, illetve 9 %-a/ rendelkezik; a szakmunkások e tekintetben inkább az értelmiséghez állnak közelebb.

A jövedelmi és lakáshelyzet, a telekkel, nyaralóval és hétvégi házzal való rendelkezés, a tartós javakkal való ellátottság és az üdülés miléntje alapján képzett összevont életszínvonal-mutató szerint a vizsgált rétegek hármas tagozódást mutatnak. A segédmunkások 64 %-a szegényes és szűkös körülmények között, a két értelmiségi rétegnek pedig 71-76 %-a jómódban, illetve szerény jómódban él. A szakmunkásoknak ugyanakkor több mint fele /64 %-a/ a mi viszonyaink között közepesnek nevezhető életnívón él, s valamivel többen vannak köztük, akik ennél magasabb /25 %/, mint akik ennél alacsonyabb /21 %/ szinten vannak. /4. tábla/

4. tábla

A háztartások százalékos megoszlása életszínvonal-kategóriák szerint

	Szegényes	Szűkös[a/]	Közepes	Szerény jómód	Jómód	Együtt
Segédmunkás	36	28	29	4	3	100
Szakmunkás	9	12	54	16	9	100
Műszaki ért.	1	1	27	30	41	100
Egyéb értelm.	1	2	21	30	46	100

a/ Kozma Ferenc: Jólét - szocialista módon c. könyvében használt kategóriák.

c/ Mobilitás és társas kapcsolatok

A nemzedékek közötti /intergenerációs/ mobilitás szempontjából a választóvonal a munkások és az értelmiségiek között húzódik. Fizikai származású egyfelől a segédmunkások 96 és a szakmunkások 89, másfelől a műszaki értelmiség 60 és az egyéb értelmiség 56 százaléka.

Az önreprodukció aránya a két munkásrétegnél azonos: A se-

gédmunkások 42 %-ának apja is segédmunkás volt a választandó pályakezdéskor, a szakmunkások 41 %-ának apja pedig szintén szakmunkás volt ugyanebben az időszakban.[34] A két értelmiségi rétegnél ugyancsak megegyezik az önreprodukció aránya: 19-19 százalékuk származik értelmiségi foglalkozású apától.

Származás szempontjából tehát a munkásság homogénebb, az értelmiség - a szocialista átalakulás következményeként - nyitottabb. /Fordított helyzetről a munkások és értelmiségiek számának és arányának eltérő nagyságrendje miatt nem is lehet szó, hiszen például ha minden értelmiségi munkásnak adná a gyerekeit, a munkásoknak akkor is csak kis része lenne értelmiségi származású./

A nemzedékek közötti mobilitás /pontosabban a társadalmi hierarchián felfelé történő mozgási/lehetőségeit tekintve a szakmunkások helyzete kedvezőbb volt a segédmunkásokénál. A szakmunkásoknak például csak 9 százaléka származott segédmunkás apától, a megkérdezett műszaki értelmiségieknél ugyanakkor 43 százaléka szakmunkás apától származott, s az egyéb értelmiségnek is 34 százaléka szakmunkás származású. Ezzel szemben az értelmiségi rétegnek csak 2-3 százaléka segédmunkás származású. /5.tábla./

5. tábla

A különböző rétegekhez tartozók apjának foglalkozása a választandó pályakezdés idején /százalékos megoszlás/

A válaszadó jelenlegi foglalkozása	Az apa foglalkozása							
	mezőg. fiz.	segéd-munk.	betan. munk.	szakm.	kis-ip. kisk.	egyéb szell.	ért.	Össz.
Segédmunkás	21	42	11	22	2	2	-	100
Szakmunkás	27	9	12	41	4	4	3	100
Műszaki értelm.	7	3	7	43	6	15	19	100
Egyéb értelm.	14	2	6	34	6	19	19	100

34/ A betanított munkás származását figyelmen kívül hagyjuk, mert a szakképzettség hiánya miatt ugyan a segédmunkásokhoz sorolhatnánk, ha viszont figyelembe vesszük, hogy a technikai munkamegosztás jelenlegi szintjén hány szakmunkás végez lényegében betanított munkát, a szakmunkáshoz is sorolhatjuk.

A nemzedéken belüli mobilitás szempontjából a választóvonal már ismét a munkásság és az értelmiség között húzódik.

A munkások túlnyomó többsége első foglalkozását tekintve is a jelenlegi társadalmi réteghez tartozott. /A segédmunkások 80 százaléka segédmunkásként, a szakmunkások 75 százaléka szakmunkásként kezdte pályáját./ Az értelmiségnek ugyanakkor csak kisebb hányada /36-40 %-a/ kezdte pályáját értelmiségként.

A még tanuló gyermekekkel kapcsolatos szülői pályaelképzelések a társadalmi hierarchián felfelé törekvés lépcsőzetességét tükrözik. A segédmunkások elsősorban /61 %/ szakmunkásnak szánják gyermekeiket, a szakmunkások pedig részben /34 %/ értelmiségi, részben /39 %/ szakmunkás pályára. Az értelmiségiek zömmel /65 %/ gyermekeiket is csak értelmiségi pályán tudják elképzelni.

A már dolgozó gyermekek foglalkozási megoszlása lényegében a válaszadók származás szerinti megoszlásánál tapasztalt különbségeket mutatja. A fizikai foglalkozásúak gyermekeinek többsége is fizikai foglalkozású, az értelmiségiek gyermekeinek többsége pedig szellemi foglalkozású lesz. A segédmunkások gyermekeinek 43 százaléka szakképzetlen fizikai dolgozó, 39 százalék pedig szakmunkás /együtt 82 %/. A szakmunkások gyermekeinek 56 %-a szintén szakmunkás, és csak 3 %-a szakképzetlen fizikai dolgozó. A segédmunkások dolgozó gyermekeinek 2 %-ával szemben a szakmunkások gyermekeinek már 14 %-a értelmiségi pályán dolgozik. A két értelmiségi réteg dolgozó gyermekeinek egyaránt 35-35 százaléka vált értelmiségivé és magas köztük az un. egyéb szellemi dolgozók aránya /szellemi, de nem értelmiségi dolgozó 36-40 %/, tehát a szellemiek aránya együtt 71-75 %.

A házastársak foglalkozását tekintve élesen elkülönül egymástól a munkásság és az értelmiség. A segédmunkások házastársainak 92, a szakmunkások házastársainak 65 százaléka fizikai dolgozó. Az értelmiségiek körében ugyanakkor ez az arány 6-8 %. Az egyéb értelmiségiek házastársainak 41, a műszaki értelmiségiek házastársainak 33 százaléka szintén értelmiségi.Az értelmiségi foglalkozású házastársak aránya ugyanakkor a szakmunkásoknál 4, a segédmunkásoknál 2 százalékot tett ki.

Ha az értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású házastársakat együtt tekintjük, a szakmunkások annyiban térnek el a se-

gédmunkásoktól, hogy az előbbiek körében jóval magasabb a szellemi foglalkozású házastársak aránya /35 %/, a segédmunkásoknál tapasztalható 8 %-kal szemben.

A baráti kapcsolatok elemzése azt mutatja, hogy minden vizsgált rétegre a rétegen belüli barátkozás jellemző. Baráti kapcsolatok szempontjából érdekes módon nem az értelmiség, hanem a szakmunkások rétege a legzártabb. /75 % a szakmunkás barátok aránya./ A két értelmiségi réteg barátainak 62-64 %-a szintén értelmiségi. A segédmunkások 48 %-a barátkozik segédmunkással.

A "hasonlónak hasonlóval" történő barátkozása egyben a rétegek nagyfokú elkülönülését is jelenti. Ha a munkás foglalkozású barátokat együtt tekintjük, a segédmunkások 84, a szakmunkások 78 százaléka barátkozik munkással, ugyanakkor az értelmiségi barátok aránya a segédmunkásoknál 2, a szakmunkások rétegében pedig 13 százalék. A műszaki értelmiség baráti körében viszonylag magasabb /18 %/, az egyéb értelmiségnél pedig kissé alacsonyabb /15 %/ a munkásbarátok aránya, és ezek is szinte kizárólag szakmunkások. A baráti kapcsolatok szempontjából tehát a választóvonal a munkásság és az értelmiség között húzódik.

d/ Társadalmi-politikai aktivitás

A társadalmi-politikai aktivitás egyik szokásos mérőszáma a szervezeti tagság. Ezen belül a párttagok aránya szerint a vizsgált rétegek három csoportba különülnek el. A legkevésbé aktívak a segédmunkások 9 %-os tagsági aránnyal. Közepes aktivitásnak tekinthetjük a szakmunkások 28 %-os párttagsági arányát. Az egyéb értelmiség 53, a műszaki értelmiség 67 százaléka párttag. A mutató szerint tehát az értelmiséget tekinthetjük a politikailag legaktívabb rétegnek.

A párttagságon belül a tisztségviselők aránya már más képet mutat. Ebből a szempontból a határvonal a segédmunkások és a többi réteg között húzódik; a szakmunkások a legaktívabbak. /A párttagok közül a tisztségviselők aránya a szakmunkásoknál 68, a műszaki értelmiségnél 63, az egyéb értelmiségnél 58 százalék, ugyanakkor a segédmunkásoknál csak kb. 20 százalék volt./

A szakszervezeti tagság aránya rétegenként jóval kisebb eltérést mutat, de a párttagságnál tapasztalt hármas tagozódás itt

is kimutatható. /A segédmunkások 74, a szakmunkások 89, az értelmiségiek 95-98 százaléka tagja a szakszervezetnek./ A tagságon belül a tisztségviselők aránya tekintetében itt is a segédmunkások rétege különül el a többiektől, és a szakszervezetben is a szakmunkások rétege bizonyult a legaktívabbnak. /A szakszervezeti tagok közül a tisztségviselők aránya a szakmunkásoknál 37, az értelmiségieknél 27-29 és a segédmunkásoknál 11 százalék./

A taggyüléseken történő felszólalás gyakoriságával, illetve a felszólalók arányával mért aktivitás tekintetében a párttaggyülésen a vizsgált rétegek között nem mutatkozott lényeges különbség. Első pillantásra meglepőnek tünt a segédmunkás párttagok kimagasló aktivitása. /Kb. 30 százalékuk általában mindig felszólal a párttaggyülésen, s a két értelmiségi rétegnél is ugyanez az arány mutatkozott. A szakmunkások aktivitása e téren valamivel alacsonyabb - 22 %-os volt./ Ha azonban figyelembe vesszük a segédmunkások igen alacsony párttagsági arányát, ez a magas aktivitás elképzelhető.

A szakszervezeti taggyüléseken való felszólalás aktivitása már a "megszokott" képet mutatja, vagyis a segédmunkások feltünően passzivak /az általában felszólaló tagok aránya alig 1 %/, a többi réteg aktivitása pedig egymáshoz hasonlóan /38-40 % körül/ alakul.

A szélesebb értelemben vett aktivitások kérdőivünkben felsorolt 7 területe, illetve fajtája [35] közül a segédmunkások 56 százaléka a kérdést megelőző 2 évben egyiket sem vette igénybe. A többi rétegnél ugyanakkor az ennyire passzivak aránya nem haladta meg a 8 százalékot! /Szakmunkások 8 %, müszaki értelmiség 5 %, egyéb értelmiség 2 %/.

A társadalmi-politikai aktivitás vizsgált területei közül a leggyakoribb tevékenységek esetében /a lábjegyzetben 1-4 szám

35/ A kérdőiv az alábbi lehetőségeket tartalmazta:
1. Kollektív összejöveteleken /gyülés,értekezlet, tanácskozás/ való felszólalás; 2. Részvétel bizottság munkájában; 3. Véleménynyilvánítás munkahelyi feletteseknek; 4. Véleménynyilvánítás munkahelyi mozgalmi vezetőknek; 5. Munkahelyen kívüli politikai, mozgalmi szervek megkeresése; 6. Állami hivatalok megkeresése; 7. Sajtó, rádió, TV megkeresése; 8. Egyéb, itt meg nem nevezett aktivitás.

alattiak/ egyértelműen kimutatható, hogy a rétegek közötti választóvonal a segédmunkások és a többiek között húzódik, vagyis a szakmunkások aktivitása azonos vagy megközelíti a legaktívabb két értelmiségi réteg aktivitásának mértékét. Egyedül a bizottsági munkában való részvételnél marad el a szakmunkások aránya az értelmiségétől, de a szakmunkás-segédmunkás távolság itt is nagyobb, mint a szakmunkás-értelmiségi távolság./A szakmunkások közül két év alatt 7-szer annyian vettek részt bizottság munkájában, mint a segédmunkások közül, ugyanakkor az értelmiségnél ezek aránya kb. kétszerese a szakmunkásoknál tapasztaltnak./

A munkahelyi demokrácia és a gazdasági munka szempontjából egyaránt fontos termelési tanácskozásokon megnyilvánuló aktivitást külön is vizsgáltuk. A segédmunkások 68, a szakmunkások 21, a műszaki értelmiség 10 és az egyéb értelmiség 8 százaléka általában nem szólal fel termelési tanácskozásokon, termelési értekezleten. A rétegek közötti választóvonal tehát itt is a segédmunkások és a többi réteg közti távolságot jelzi.

Mindent összevetve a vizsgált rétegek tagjainak többsége végez valamilyen társadalmi munkát. E tekintetben is a segédmunkások rétege marad el a többi rétegtől: 38 százalékuk nem végez semmilyen társadalmi munkát, a többi rétegnél viszont ez az arány nem éri el a 10 százalékot.

e/ Szabad idő, kultúrális aktivitás

Mivel vizsgálatunk célja nem az egyes rétegek szabadidő-eltöltésének elemzése, hanem a rétegek közötti különbségek feltárása volt, csak a fontosabb szabadidő-tevékenységet vettük számba, illetve nem törekedtünk a részletek pontos feltérképezésére.[36]

Mint ismeretes, felmérésünk csak a helyi lakosokra terjedt ki, ezért a válaszadók napi munkába járási ideje viszonylag rövid. Átlagosan a segédmunkások 25, a szakmunkások 23, a két értelmiségi réteg pedig kb. 18 perc alatt ér be a munkahelyére. Az eltérés nem jelentős, de mégis azt mutatja, hogy a munkába járás

36/ A következőkben a szabadidő-tevékenységek mellett olyan egyéb tevékenységeket is vizsgálunk /pl. háztartási munka, munkába járás ideje stb./ amelyektől függ a szabad idő.

ideje szempontjából a két értelmiségi réteg egymással azonos és viszonylag kedvezőbb helyzetben van a két munkásréteghez viszonyítva.

A válaszadók túlnyomó többségének nincs mellékfoglalkozása. /A segédmunkások 96, a szakmunkások 86, a műszaki értelmiség szinten 86 és az egyéb értelmiség 82 százaléka válaszolt így./

A mellékkeresetre fordított idő tekintetében a rétegek között nincs lényeges különbség. A szakmunkások 12, a segédmunkások 10, a műszaki értelmiség 9 és az egyéb értelmiség 7 órát fordít mellékfoglalkozásban kereső tevékenységre, heti átlagban. /csak azokat számítva, akiknek van mellékfoglalkozása./

A jövedelmek tárgyalásánál már bemutattuk, hogy az egyes rétegek mekkora órabért értek el a mellékkeresetük során. Ez más oldalról nézve arra is rávilágít, hogy rétegeink mennyire tartják értékesnek szabad idejüket. Adataink szerint a szakmunkások szabad ideje a legolcsóbb /14 Ft/óra/. Igaz, hogy a segédmunkásoknak csak 4 százaléka végez szabad idejében kereső tevékenységet, de ennek sokkal jobban megkéri az árát /30 Ft/óra/, mint a szakmunkás. A műszaki értelmiség közepes mértékben tartja értékesnek szabad idejét /35 Ft/óra/, az egyéb értelmiség pedig nagymértékben /60 Ft/óra/.

A háztartási munkára fordított idő tekintetében a rétegek között nincs lényeges különbség.

Jelentős /két-háromszoros/ különbség van viszont minden rétegen belül a férfiak és a nők háztartási munkára fordított ideje között. A nők annál kevesebb időt fordítanak a háztartási munkára, minél magasabban helyezkednek el a társadalmi hierarchiában. /A segédmunkások 19,5, a szakmunkások 18,5, a műszaki értelmiség 15,8, az egyéb értelmiség pedig 12,7 órát hetente./ A férfiak esetében a szakmunkások "vezetnek", őket a segédmunkások, az egyéb értelmiségiek és végül a műszaki értelmiség követik /sorrendben heti 7,5, 6,6, 5,8, illetve 5,3 órával./ Adataink tehát ellentmondanak annak a feltételezésnek, hogy a háztartási munkából elsősorban az értelmiségi férfiak veszik ki részüket.

Valamilyen hobby-tevékenységre legtöbbet /heti átlagban 4,1, illetve 4,2 órát/ a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek for-

ditanak, őket az egyéb értelmiség követi /3,3 óra/, s e tekintetben viszonylag lemarad /2,1 óra/ a segédmunkások rétege. A hobby-tevékenység tehát egyértelműen a technikai képzettséghez, illetve szakképzettséghez kötődik, s így kevéssé használható a rétegek közötti távolság közvetlen mérésére.

A leggyakoribb szabadidő-tevékenységek szerkezete rétegenként jelentősen eltérő. A segédmunkásoknál például kiemelkedik a tévé-nézés, bár mindössze 40 %-uk jelölte meg. /A tévé-programok között is a kalandfilmek a legkedveltebbek./ A következő gyakori elfoglaltságuk a sport, beleértve a sétát, kirándulást, horgászást stb. is/, ez azonban összesen 20 % említést kapott. Alig marad el ettől a háztartási munka, a rádióhallgatás és a mozi /15-17 %/. Többen említenek barkácsolást, kertészkedést, szórakozást, olvasást, gyerekekkel való foglalkozást és passzív pihenést, de ezek alig érik el a 8-14 százalékos említési arányt.

A szakmunkásoknál is a leggyakrabban említett szabadidős-tevékenység a tévé-nézés, de csak 35 százalék említi. /A programból az első helyen az aktuális politikai adásokat, második helyen az ismeretterjesztő műsorokat kedvelik./ Második helyre náluk az olvasás kerül, de csak 33 %-os említéssel, ezt a sport, a kertészkedés és a háztartási munka követi 25-30 százalékkal; a barkácsolás, passzív pihenés, sportmérkőzések látogatása, a gyerekekkel való foglalkozás 6-14 százalékos említést kap.

A műszaki értelmiségiek szabadidő-gazdálkodásában az olvasás szerepel az első helyen /56 %/, második helyre szorul a tévé-nézés /33 %/./A tévé-programok közül első és második helyen a szakmunkásokkal egybehangzó módon az aktuális politikai adások és az ismeretterjesztő műsorok szerepelnek./ A kertészkedés és a sport közel azonos arányú /29-30 %/, a további sorrend: valamilyen /irodalmi, képzőművészeti, zenei, közéleti/ alkotó tevékenység, barkácsolás, technikai alkotó /újító/ tevékenység, háztartási munka, fotózás, gyerekekkel való foglalkozás /rohamosan csökkenő arányú említések./

A nem műszaki értelmiségnél az első helyen áll az olvasás /55 %/, de ezt a sport követi /38 %/, s csak ezután jön a tévénézés /32 %. /A kedvelt műsor-típusok azonosak a szakmunkásokkal

és a műszaki-értelmiségiekkel./ A további sorrend: kertészkedés, háztartási munka, valamilyen alkotó munka, barkácsolás, tanulás, gyerek, illetve a szinház /ez utóbbit 5 % említi/.

Amint látható, a szabad idővel való gazdálkodás jelentős mértékben elkülöníti egymástól a vizsgált rétegeket. A legnagyobb különbség a segédmunkások és az összes többiek között tapasztalható. Náluk a legalacsonyabb a legértékesebb, alkotó és személyiségfejlesztő tevékenységek aránya, és legmagasabb a pusztán szórakozás jellegü időtöltés aránya.

A különböző rétegek kb. 40 %-a hetente legalább egyszer összejár rokoni családokkal. A szomszédokkal való gyakoribb összejárás a munkásokra nagyobb mértékben jellemző /36-41 %/, mint az értelmiségre /17-21 %/. Munkatársakkal hetente elsősorban a segédmunkások /30 %/ és közepes mértékben /19 %/ a szakmunkások járnak össze, ez az értelmiségnek csak kis hányadára /8-10 %/ jellemző. Egyéb barátokkal a segédmunkások és az egyéb értelmiség 26-27 %-a jár össze hetente, a szakmunkások és a műszaki értelmiség kevésbé /19 %/.

A rétegek között jelentős különbség van a baráti összejövetelek helye szerint. A munkások kevesebb, mint fele /a segédmunkások 40, a szakmunkások 48 %-a/, a értelmiségnek viszont közel háromnegyede /72-73 %/ a leggyakrabban egymás lakásán ápolja baráti kapcsolatait. Amíg az értelmiségnek mindössze 3 %,addig a segédmunkások 24 %-a leggyakrabban nyilvános szórakozóhelyeken találkozik barátaival. /A szakmunkásoknál ez az arány 12 %./ Ez nyilvánvalóan összefügg a lakáskörülményekkel és az egyes rétegekben kialakult normákkal is. A különböző szabadidő-tevékenységeknél, a barátokkal való találkozás gyakoriságánál az összejövetelek helyénél elmondottakat összevetve, vizsgálatunkból is egyértelmüen kiderül, hogy a segédmunkásokra a többi rétegnél jóval nagyobb mértékben jellemző szabadidő-eltöltési mód a kocsmázás.

A moziba járást a segédmunkások közül említették a legtöbben /15 % , a többieknél 2-6 %/. Ennek ellenére a segédmunkások között vannak a legtöbben /30 %/, akik soha nem járnak moziba. A szakmunkások körében ez az arány hasonlóan magas /28 %/. A műszaki értelmiség 11 %-a, az egyéb értelmiség 16 %-a nem jár mo-

ziba. Aki viszont a segédmunkások közül jár moziba, az gyakran megy. Közöttük például 17 % a naponta moziba járók aránya, s ez a többi rétegnél nem haladja meg a 4 %-ot. Ha más gyakoriságot veszünk alapul, akkor is egyértelműen az derül ki, hogy a mozi sok segédmunkás szabadidő-eltöltésében kiemelkedő szerepet játszik, s ez a réteg ebben is eltér a többi rétegtől. /A hetente legalább egyszer moziba járók aránya például a segédmunkásoknál 36 %, a többi rétegnél 13-15 %. Évente néhányszor vagy még ritkábban jár moziba a segédmunkások 25, a szakmunkások 44 és az értelmiség több mint 50 százaléka./

A <u>színházba járás</u> még jobban kifejezi a segédmunkások rétegének a többi rétegtől eltérő jellegét, s egyben kultúrális igénytelenségét. Kereken <u>3/4-ük soha</u> nem megy színházba, s ez az arány az értelmiségi rétegeknél 6-7 %. A szakmunkások itt közbülső helyet foglalnak el /28 %/, közelebb az értelmiséghez, mint a segédmunkásokhoz.

<u>Opera- és hangverseny-látogatás</u> szempontjából viszont a szakmunkások a segédmunkásokhoz vannak közel. A segédmunkások 94, a szakmunkások 88 %-a soha nem jár operába vagy hangversenyre, a műszaki értelmiségnél ez az arány 44, az egyéb értelmiségnél 37 %. <u>A könnyűzenei</u> rendezvények látogatása terén viszont a rétegek között nincs túl nagy különbség, a munkások kb. egyharmada, az értelmiségiek közel fele jár kisebb-nagyobb gyakorisággal könnyűzenei koncertekre.

<u>A múzeumlátogatásnál</u> ismét a segédmunkások és a többi réteg között húzódik a választóvonal. A segédmunkások 79 %-a <u>soha</u> nem megy kiállításra, illetve múzeumba, s ez az arány a szakmunkásoknál 22, a két értelmiségi rétegnél 7-9 %.

<u>A sajtótermékek vásárlásánál</u>[37] <u>a helyi napilap</u> esetében a a rétegek között nincs különbség. Az országos <u>napilapokat</u> azonazonban elsősorban az értelmiségiek veszik /73 %/, a segédmunkások a legkevésbé /35 %/, a szakmunkások közepes mértékben /50%/. Irodalmi hetilapot vagy folyóiratot a segédmunkások 19 %-a, a

37/ A sajtó <u>olvasását</u> csak hosszadalmas és bonyolult vizsgálattal lehet mérni, s erre nem volt módunk. Ezért azt vizsgáljuk, hogy az egyes rétegek hány százaléka fizeti elő, ill. veszi meg az egyes sajtótermékeket.

többi rétegnek pedig kb. 1/3-a vesz, vagy fizet elő. Kulturális vagy politikai hetilapot a segédmunkások 21, a szakmunkások 52, a műszaki értelmiség 63, és az egyéb értelmiség 66 százaléka vásárol. Valamilyen szakmai folyóiratot elsősorban a műszaki értelmiség vesz /69 %/, őket az egyéb értelmiség követi /59 %/, majd a szakmunkások /39 %/ és végül a segédmunkások 12 %/ következnek. A politikai folyóiratoknál a sorrend ugyanaz, valamivel alacsonyabb, mint a gyakoriság /az adatok sorrendben: 54, 50, 25 és 7 %/. A sajtótermékek vásárlásánál tehát az esetek többségében a rétegek három csoportra oszlanak: a pozitív pólust az értelmiség, a negativat a segédmunkásság képviseli, s a kettő között - inkább az értelmiséghez közelebb - helyezkednek el a szakmunkások.

A család tulajdonában lévő könyvek számát nem részletezzük, mert az erre vonatkozó - kérdőív segítségével kapott - adatok, mint ismeretes, a valóságnál kedvezőbb képet adnak a válaszadók "szépítési" törekvései miatt. Ezt a torzító tényezőt figyelembe véve is kiugrik a segédmunkások lemaradása. Például nincs szépirodalmi könyve a segédmunkások 35, a szakmunkások 5 és az értelmiség kevesebb, mint egy százalékának. Szakkönyvek területén a segédmunkások lemaradása még nagyobb, de ez tulajdonképpen érthető is, hiszen szakképzetlen dolgozókról van szó. Nincs ismeretterjesztő könyve a segédmunkások 62, a szakmunkások 23, a műszaki értelmiség 5 és az egyéb értelmiség 11 százalékának. Nincs társadalmi-politikai irodalomhoz sorolt könyve a segédmunkások 75, a szakmunkások 32 és az értelmiségiek 7-8 százalékának. Az egyéb /szakács, barkács, kézimunka stb./ könyvek terén az értelmiség és a szakmunkások között nincs lényeges különbség /inkább az értelmiségen belül; a műszakiaknak több ilyen könyvük van/, s a segédmunkások lemaradása itt is szembeötlő. /A segédmunkások 62, a többiek 14-16 százalékának nincs ilyen könyve./ Ha a könyvtárlátogatás adatait is figyelembe vesszük, akkor is hasonló képet kapunk. A többi réteg kb. egyharmadával szemben a segédmunkások 60 százalékának családjában senki sem tagja kölcsönkönyvtárnak. Vagyis éppen azok járnak a legkevésbé könyvtárba is, akiknek otthon is a legkevesebb könyvük van.

A szabadidő-eltöltés speciális esete, illetve formája az

évi szabadság eltöltése. Ennek az átlagos keresetü ember számára legkényelmesebb módja belföldön a szakszervezeti, illetve a vállalati üdülés. A felmérést megelőző 5 évben a segédmunkások 85, a szakmunkások 51 és az értelmiségiek 33 százaléka egyszer sem üdült beutalóval. A felmérést megelőző évben, 1976-ban a segédmunkások 66, a szakmunkások 49 és az értelmiség kb. 20 százaléka elaprózta szabadságát. Ugyanebben az évben külföldön üdült a segédmunkások 1, a szakmunkások 11 és az értelmiség 22-25 %-a. Az évi szabadság eltöltésének valamennyi vizsgált aspektusa szempontjából tehát a szakmunkások középhelyzetben vannak, s tőlük nagyjából azonos távolságra helyzekednek el a segédmunkások /kedvezőtlenebb helyzet/ és az értelmiség /kedvezőbb helyzet/.

f/ Vélemények a munkáról és a munkahelyről

Életünk döntő tényezője a munka, amit végzünk és a környezet /munkahely és munkakörülmények/, amelyben dolgozunk. A munka körülményeinek és tartalmának vizsgálata és rétegenkénti összehasonlítása objektív mérték segítségével szinte megoldhatatlanul bonyolult és rendkívül munkaigényes, tehát hosszan tartó feladat. Korlátozott lehetőségeink mellett tehát kénytelenek voltunk a munkát és a munkakörülményeket jellemző tényezőknek[38] a válaszadók által történt szubjektív megítélését vizsgálni és rétegenként összehasonlítani.

A vizsgált tényezők közül csak a fontosabbakat elemezzük egyenként, a többit csoportosan tekintjük át. Mivel ma a munka a legtöbb ember számára elsősorban a megélhetés forrása, döntő fontossága van a munkabérnek. A munkabér növelésének lehetőségét minden vizsgált réteg igen alacsonyra értékelte. A legalacsonyabban a müszaki értelmiség /3,4/, ehhez hasonlóan a segédmunkások /3,5/ és a szakmunkások /3,/. Az egyéb értelmiség lát viszonylag a legtöbb lehetőséget munkabére növelésére /4,5/, de

38/ A válaszadók - négy csoportban - összesen 23 tényezőt minősítettek egy 9 fokozatú skálán abból a szempontból, hogy az adott tényező milyen mértékben jellemzi munkájukat, ill. munkahelyüket. /Az "1" osztályzat a "kismértékben", a "9" osztályzat pedig a tényező "nagymértékben" jellemző voltát jellemezte./ A továbbiakban ezeknek az osztályzatoknak az átlagait elemezzük. Megjegyezzük, hogy az osztályzatok elméleti átlaga 5,0 s ehhez viszonyítva lehet megítélni a tényleges átlagszámokat.

még ez sem éri el a közepes mértéket /5,0/.

A munkában való előmenetel lehetőségét szintén minden réteg alacsonyra értékelte. A legalacsonyabbra a segédmunkások /2,9/ és a műszaki értelmiség /3,4/, viszonylag magasabbra az egyéb értelmiség /4,3/ és a szakmunkások /4,4/.

Különösen a kevésbé iskolázott és szakképzett munkásrétegek számára fontos, hogy munkájuk, illetve munkahelyük milyen mértékben teszi lehetővé iskolai végzettségük, illetve szakképzettségük emelését. Mind az iskolai végzettség, mind a szakképzettség emelésére éppen az a réteg /ti. a segédmunkások/ látja a legkevesebb lehetőséget, amelynek erre a legnagyobb szüksége lenne.

A munkával kapcsolatos idegi megterhelést és szellemi fáradtságot az értelmiségiek érzik a legnagyobb mértékűnek /6,4-7,1/. A szakmunkások inkább éreznek idegi megterhelést /5,8/, mint szellemi fáradtságot /5,1/. A segédmunkásokra ezek a terhek kevésbé jellemzőek /3,5-3,6/.

Elgondolkodtató, hogy a munkával kapcsolatos felelősségüket a szakmunkások nagyobbnak érzik /8,0/, mint az értelmiség /7,5/.

Ha vizsgált tényezőkre adott osztályzatok átlagait pontszámként értelmezzük és összesítjük, akkor a szakmunkások és a műszaki értelmiség szubjektív megítélések alapján megállapított helyzete a munkában azonosnak mutatkozik. /Ezt a 114,0 illetve a 114,6 pontszám fejezi ki./ Ennél jóval kedvezőtlenebb a segédmunkások /90,3 pont/ és kedvezőbb az egyéb értelmiség helyzete /125,5 pont/. /6. tábla lásd a 296. oldalon./

Figyelemre méltó, hogy az összesített pontszámon belül az egyén önkifejezésére és fejlődésére jellemző tényezőket együttesen nagyobb mértékben jelenlevőnek érzik a szakmunkások, mint a műszaki értelmiség, ugyanakkor az "önmegvalósításra" való törekvés közismerten az értelmiség ideológiája. /Az egyéb értelmiség véleménye e tekintetben megegyezik a szakmunkásokéval, a segédmunkások pedig a műszaki értelmiségnél is jóval alacsonyabbra értékelték ezeknek a tényezőknek a jelenlétét./

Munkáját "legkellemesebbnek" az egyéb értelmiség érzi/6,1/, valamivel kevésbé /egyaránt 5,5-5,5 osztályzat/ a szakmunkások és a műszaki értelmiség,s ettől jóval elmaradva /4,4/ a segédmunkásság.

6. tábla

Az egyes tényezők jelenlétének mértékét kifejező osztályzatok tényező-csoportonkénti összegének alakulása a különböző rétegeknél

Tényező-csoport	Segéd-munkás	Szak-munkás	Müszaki értelm.	Egyéb értelm.
Az egyén önkifejezésére és fejlődésére jellemzők				
pontszámösszeg	30,0	46,9	42,4	47,3
átlagos osztályzat	3,8	5,9	5,3	5,9
A munkát "kellemessé" tevők:				
pontszámösszeg	21,9	27,6	27,6	30,5
átlagos osztályzat	4,4	5,5	5,5	6,1
A munka "kellemetlen" oldalai: /reciprok/!/				
pontszámösszeg	17,0	15,0	18,9	19,0
Egyéb vizsgált tényezők:				
pontszámösszeg	21,3	24,5	25,7	28,3
átlagos osztályzat	4,8	5,3	4,3	4,3
Pontszámok összesen:	90,3	114,0	114,6	125,5

A munka"kellemetlen" hatását leginkább a szakmunkások érzékelik /5,3/, őket a segédmunkások /4,8/, majd az értelmiségiek /4,%6 követik.

Külön megkérdeztük a válaszadóktól, hogy - mindent összevetve - mennyire elégedettek a jelenlegi munkájukkal. A szakmunkások között vannak a legtöbben /82 %/, akik teljesen vagy részben elégedettek munkájukkal. Őket az egyéb üzemi értelmiség követi /75 %/. A munkájukkal elégedettek aránya a müszaki értelmiség körében /63 %/ közel olyan alacsony, mint a segédmunkásoknál /58 %/. Ezen belül igen alacsony azok aránya minden rétegben, akik munkájukkal és körülményeivel teljesen elégedettek: a segédmunkások 14, a szakmunkások 27, a müszaki értelmiségiek 15, a nem müszaki értelmiségiek 22 százaléka válaszolt így.

Mivel a segédmunkások között vannak a legtöbben, akik elégedetlenek a végzendő munkával, érthető, hogy közülük szeretnének a legtöbben /46 %/ olyan új munkát, amely különbözik a jelenlegitől. Érdekes, hogy ezután az előző kérdés szerint legin-

kább elégedett szakmunkások következnek: 37 százalékuk szeretne más munkát végezni. /A müszaki értelmiség 35, az egyéb értelmiség 33 százaléka válaszolt igy./

A fentieknek megfelelően, a segédmunkások közel fele /42 %/ fontolgatja vagy elhatározta, hogy a következő év folyamán megváltoztatja munkáját és ezzel összefüggésben a munkahelyét. A müszaki értelmiség körében ez az arány 26, az egyéb értelmiségnél 16 és a szakmunkásoknál 15 %.

g/ Vélemények a rétegek viszonyáról

A rétegek egymás közti távolságáról alkotott véleményeket egyrészt a segédmunkás-szakmunkás-mérnök-egyéb üzemi értelmiségi-orvos hierarchikus sorban, másrészt szellemi-fizikai dolgozó relációban kutattuk, ezen belül a mérnök-munkás viszonyt külön is vizsgáltuk.

Arra a kérdésünkre, hogy egy jól képzett szakmunkáshoz vagy egy orvoshoz érzi-e közelebb magát, az egyéb üzemi értelmiség 60, a müszaki értelmiség 77 %-a az előbbi alternatívát, tehát a szakmunkáshoz való közelséget választotta. A bizonytalan /"nem tudom"/ valaszok aránya az egyéb értelmisegnél 21, a müszaki értelmiségnél 12 % volt.

A szakmunkásoknak feltett alternatív kérdésekre a szakmunkások 39 %-a segédmunkásokhoz, 23 %-a az üzemmérnökhöz közelebb levőnek vallotta magát, kb. egyharmaduk pedig nem tudta ezt eldönteni. A szakmunkások helyzetéről még a segédmunkásokat is megkérdeztük. A segédmunkások körében is a legnagyobb csoportot azok képviselték /45 %/, akik szerint a szakmunkás a segédmunkáshoz közelebb áll, mint az üzemmérnökhöz. A segédmunkások 27 százaléka szerint a szakmunkás inkább az üzemmérnökhöz áll közelebb, kb. egynegyedük pedig nem adott határozott választ. Ezt a kérdést tehát a szakmunkások és a segédmunkások hasonló módon ítélik meg.

A fenti válaszokból szembeötlő, hogy mindkét megkérdezett réteg /s ezt egy harmadik is megerosítette/ ebben az esetben lefelé orientalódott a társadalmi hierarchián, degradálta saját magát. Az értelmiségi rétegeknél azonban véleményünk szerint ez egészen másra vezethető vissza, mint a szakmunkásoknál. Jövedelmi és bérpolitikánk, valamint értelmiségi politikánk jelentős

részben lefelé egyenlősítő hatásokat mutat. Az értelmiségieket egyrészt a konformizmusuk arra ösztönzi,hogy a hivatalos "vonalnak" megfelelő választ adjanak. De ugyanebben az irányban hat a "lefelé egyenlősítés" elleni csendes tiltakozás, amely ironikusan eltúlozza az értelmiség különböző rétegeinek a szakmunkások szintjéhez való hivatalos közelítési törekvések sikerét. Végül - elsősorban a műszaki értelmiségnél - bizonyos mértékig igaz is lehet, hogy közelebb állnak a szakmunkásokhoz, mint az értelmiségi foglalkozások elitjének számító orvos-réteghez./Gondoljunk pl. a lakáshelyzetükre vagy a munkával és a munkahellyel kapcsolatos véleményükre!/

A szakmunkásoknál egészen más a helyzet. Semmiféle olyan hivatalos vagy nem hivatalos törekvés nem ismeretes, amely szerint a szakmunkásokat a segédmunkásokhoz kellene közelíteni,és ezt semmiféle ismert értékrend sem preferálja. Ha a munkások nagy része azt állítja, hogy a szakmunkás közelebb áll a segédmunkáshoz, mint az üzemmérnökhöz, akkor ezt az ilyen választ adók bizonyára így érzik igaznak. Ez azt mutatja, hogy a munkások jelentős távolságot éreznek saját maguk és az értelmiség között.

A szellemi és fizikai dolgozók közötti viszonyra csak egy kérdést tettünk fel, amely azt tudakolta, hogy a vállalat különböző beosztású szellemi dolgozóinál előfordul-e, hogy lenézik a munkásokat. A különböző rétegek egynegyedének-egyharmadának véleménye szerint előfordul, hogy a szellemi dolgozók lenézik a a munkásokat. /Egyöntetű vélemény, hogy ez elsősorban az adminisztrátoroknál és közel hasonló mértékben a beosztott diplomásoknál fordul elő. Egyedül a szakmunkások azok, akik ezért leginkább a felső- és középszintű vezetőket marasztalják el./

Az, hogy minden megkérdezett réteg véleménye szerint a beosztott értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók között viszonylag széles körben előfordul, hogy lenézik a munkásokat, a fizikai és szellemi dolgozók közti távolságot mutatja, ami megerősíti a szakmunkások és segédmunkások közelségéről korábban mondottakat.

A mérnökök és munkások közti társadalmi különbség elmúlt 10 évbeni alakulásáról alkotott vélemények igen plasztikusan mutatják az értelmiségi és a munkásrétegek eltérő érdekeinek és

a közeledés folyamatában elfoglalt különböző helyzetének a válaszokra gyakorolt hatását. A segédmunkások véleménye viszonylag bizonytalanabbnak tünik, egyharmaduk /a többiek kb. egytizedével szemben/ nem tudta megítélni a különbség alakulását. Jóval határozottabb azonban a szakmunkások véleménye, amely egyértelmüen szemben áll az értelmiségiekével. A szakmunkások egyharmada, az értelmiségieknek ugyanakkor csak egytizede állítja, hogy a felmérést megelőző 10 évben nőtt a mérnökök és munkások közti társadalmi különbség. A szakmunkások szintén egyharmadával szemben az értelmiségiek kb. kétharmada szerint viszont csökkent ez a különbség. Az értelmiségiek tehát ismét a hivatalos törekvéseknek megfelelő választ adtak, amelyet viszont a munkások nem "hitelesítettek". /A részletes adatokat a 7. tábla tartalmazza./

7. tábla

A mérnökök és a munkások közötti társadalmi különbség elmúlt 10 évbeni alakulásáról alkotott vélemények százalékos megoszlása rétegenként

	A társadalmi különbség				
	csökkent	nem változott	nőtt	Nem tudja	Összesen
Segédmunkás	27	23	17	33	100
Szakmunkás	34	24	31	11	100
Müszaki értelmis.	61	20	12	7	100
Egyéb értelmis.	67	10	8	15	100

A fenti tendencia a legélesebben akkor nyilvánul meg, amikor a válaszadók a mérnökök és a szakmunkások jelenlegi társadalmi helyzetét hasonlítják össze. A közismert és objektív adataink által is igazolt tényekkel ellentétben az értelmiségi válaszadók több mint 80 százaléka azt állította, hogy a mérnökök társadalmi helyzete jelenleg rosszabb, vagy azonos a munkáséval! /Mondanunk sem kell, hogy a munkásoknak más a véleménye. A részletes adatokat a 8.tábla tartalmazza, lásd a 300.oldalon./

Az értelmiségnek az ismert tényektől teljesen elszakadó véleménye magyarázatot kíván. "Konformizmussal" ezt a magatartást csak részben magyarázhatjuk, hiszen a feltett kérdések nem voltak annyira "kényesek", hogy az értelmiségi válaszadók /és

csakis ők!/ a valósággal szemben egy hivatalos törekvés jövőben elérendő célját már túlzottan is megvalósultnak állítsák be. Sokkal inkább az elégedetlenség megnyilvánulásának egy sajátos formájáról lehet itt szó, amely azt fejezi ki, hogy az értelmiség túlzottnak tartja az osztályok és rétegek közelítésére irányuló hivatalos törekvéseket, és különösen a relatív lefeléegyenlősítéssel /a felső rétegek emelkedésének visszafogásával végbemenő fejlődés/ nem ért egyet.

8. tábla

A mérnök és a szakmunkás egymáshoz viszonyított jelenlegi társadalmi helyzetének megítélése rétegenként

	A mérnök társadalmi helyzete	A szakmunkás jobb	Egyenlő a helyzetük	Összesen
Segédmunkás	52	6	42	100
Szakmunkás	54	6	40	100
Műszaki értelmiség	20	46	34	100
Egyéb értelmiség	15	43	42	100

h/ Összefoglaló megjegyzések[39]

A munka, a szabadidő és a társadalmi-politikai aktivitás; az életvitel legtöbb általunk vizsgált területén /a jövedelmi-anyagi helyzetet kivéve, ahol a szakmunkások a segédmunkások és az értelmiség között kb. egyenlő távolságra helyezkednek el/ a segédmunkások rétege erősen elmarad a szakmunkásoktól és a két értelmiségi rétegtől. A mobilitás különböző oldalainak többségénél, valamint a munkás-értelmiségi viszony megítélésénél a két munkásréteg elkülönül a két értelmiségi rétegtől. A mobilitás azonban a válaszadók számára inkább a múltat jelenti, a rétegek viszonyának megítélése pedig erősen szubjektív terület,

39/ Ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy felmérésünk nem reprezentatív mintán alapult, ezen felül viszonylag kis mintaelem-számmal dolgoztunk. Úgy véljük azonban, hogy a rétegek közötti távolságok, a fő tendenciák és problémák jelzésére kielégítő biztonsággal alkalmasak; különösen a mobilitási adatok vannak közel a reprezentatív mintákon végzett vizsgálatok adataihoz.

amely tele van ideológikus elemekkel.

A jelen valóságát kifejező mutatók túlnyomó többsége alapján tehát az alcsony szintet a segédmunkásság, a magasabb szintet az értelmiség /főleg az egyéb értelmiség/ képviseli, és a társadalmi rétegek közötti legnagyobb távolság a segédmunkások és a szakmunkások rétege között van, vagyis a szakmunkások a legtöbb szempontból közelebb állnak az értelmiséghez, mint a segédmunkásokhoz.

Vázsgálatunk eredményei továbbá azt mutatják, hogy a társadalmi rétegek közelítését célzó politikánk nem volt minden területen eredményes. Azokon a területeken, ahol az állam közvetlenül beavatkozhat /ilyen elsősorban a bérezés, az elsődleges jövedelemelosztás területe/, sikerült a rétegek közelítését részben elérni, azonban a közeledés egalitáriánus elemei sok esetben akadályoztatják a szocialista társadalom építése szempontjából nélkülözhetetlen ösztönzési kívánalmak teljesülését. A munkások válaszaiból nem tünik ki, hogy elégedettek-e a rétegek közelítésében elért eredményekkel, csak az, hogy viszonylag kis hányaduk érzékelte ezt a közeledést, és jelentős távolságot látnak a munkások és az értelmiség között. /Igaz viszont, hogy a szakmunkásoknak a segédmunkásokhoz való közelségét túlhangsúlyozó válaszok viszonylag magas aránya a munkások részéről már elégedetlenségeket is jelenthet./

Az értelmiségiek válaszai viszont valószínüleg a közelítési politikával való elégedetlenségüket fejezik ki. /Ennek oka bizonyára az, hogy a közeledés nem elsősorban az elmaradottabb rétegek felemelésének, hanem a könnyebb úton, a "Csúcsok nyesegetése" útján megy végbe./ Fejlődésünk jelenlegi szakaszában pedig, amikor az értelmiség társadalmi szerepe és jelentősége egyre növekszik, nem lehet hasznos az értelmiség elégedetlenségének fokozása, különösen akkor, ha ez a másik oldalon, a munkások részéről nem vált ki megfelelő elégedettséget.

A munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság közeledésének problémái

Viszonylag egyszerűbb feladatnak neveztük fentebb a munkásosztály és a műszaki értelmiség távolsága, illetve közeledése problémájának ábrázolását.

Sokkal bonyolultabb feladat a munkásosztály és a tsz-parasztság viszonyait, különbségeik és azonosságaik rendszerét, közeledésük problémáit és perspektíváit ábrázolni. E kérdésekben számos, egymástól lényegesen eltérő felfogás él. Leegyszerűsítve az eltérő felfogások választékát, azt mondhatjuk, hogy ez a választék az "egységes szocialista szövetkezeti paraszti osztály" létrejöttének állításától a parasztság máris bekövetkezett "eltűnésének" állításáig terjed. Az utóbbinak az alapja nyilvánvalóan az a tény, hogy a családi háztartás szükségletére termelő, családi munkamegosztásban dolgozó, az elkülönült falusi társadalomba bezárt, naturális-félnaturális parasztgazdaság ma már valóban csak nyomokban létezik társadalmunkban. A másik - az egységes osztályként ujjászületett parasztságot állító - felfogás pedig arra hivatkozik, hogy a termelőszövetkezeti tulajdonforma az alapja az osztályként való létezésnek. Véleményünk szerint mindkét végletet képviselő állításnak van igazságtartalma, ám ezek csak részigazságok. A mi kutatásaink nem támasztják alá sem az egységes szocialista szövetkezeti paraszti osztály létrejötte iránt annak idején megfogalmazott várakozások teljesülését, sem "a parasztság" máris bekövetkezett "eltűnését" állító felfogást. Ez utóbbi ellen szól, hogy még nem tünt el a hagyományos paraszti munka- és életmód - maradványai különböző okok miatt élnek -, habár igen megfogyatkozott és társadalmi környezete nagymértékben átalakult. A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó, idősebb, szakképzetlen volt parasztok is sok paraszti vonást őriznek még, s a falusi életmód is /élelmiszer-ellátás stb/ bizonyos parasztvonások megőrzésével jár. Ezek a parasztvonások ugyan fogyatkoznak, de még nem tüntek el.

Más részről viszont a parasztság létét és szociális minőségét a szocialista átalakulás alapjában véve változtatta meg: a felszabadulás körüli paraszti lakosság nagy része azóta nem me-

zőgazdasági munkássá, sőt egy része szellemi dolgozóvá vált. A mezőgazdaságban maradt paraszti lakosság túlnyomó többsége az állami és szövetkezeti nagyüzemekben dolgozik, és ezáltal emelkedett ki a valamikori elszigetelt "helyi társadalmak" élet- és munkamódjából, bekapcsolódva az össztársadalmi munkamegosztásba, a szocialista árutermelésbe. Jövedelme és ellátása kiegészítéseképpen őrizte meg a részben önellátó, részben árutermelő jellegű egyéni kistermelést, háztáji és a kisegítő gazdaságok formájában. A három évtizeddel korábbi parasztságnak csak kicsiny töredéke ragaszkodik a "főfoglalkozású" kisárutermelő státushoz, amely leginkább hasonlít a hagyományos paraszti munka- és életmódhoz.

Ezért azt mondhatjuk, hogy ha nem is szűnt meg teljesen a parasztság, a mai "mezőgazdasági fizikai foglalkozás" erősen eltérő szociális minőségeket takar.

Az állami gazdaságok fizikai dolgozóinak és közvetlen termelésirányítóinak munkássá válását konstatálta, illetve részben "előlegezte" az 1974 márciusi KB állásfoglalás. Ebben valószínűleg az állami tulajdonforma játszotta a főszerepet, mert az említett állásfoglalás alapján kiadott KSH-elnöki rendelkezés /2/1975./V.3./ számmal/ a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó fizikai állományú, illetve közvetlen termelésirányító tagokat és alkalmazottakat egyaránt "termelőszövetkezeti parasztság" kategóriájába sorolta, nyilvánvalóan a tsz-tulajdonformához való kötődésük miatt. Ezzel azonban egy heterogén tartalmú statisztikai kategória keletkezett. Az említett csoportok kötődése a szövetkezeti tulajdonformához ugyanis nagymértékben különböző, elsősorban a termelőszövetkezet vállalati szervezetében való elhelyezkedésétől függően. Ezen belül is főleg a szakképzettség jellege, szintje, vagy hiánya különböző élet- és munkalehetőségeket determinál, s ez közvetíti a szövetkezeti tulajdonformához való viszonyt: /1/ leginkább kötődnek e tulajdonformához a termelőszövetkezeti tagok. Csakhogy a tagok 46 %-a 1976-ban már nyugdíjas volt, illetve az aktív tagok 8 %-a nem termelésirányító szellemi dolgozó, vagyis nem sorolódik a termelőszövetkezeti parasztsághoz; a termelőszövetkezetek munkaerőforgalma megnőtt, az aktív tagok száma az 1970-es 637 ezerről

1976-ban 499 ezerre, /1978-ban 461 ezerre/ csökkent, míg az alkalmazottaké 93 ezerről 1978-ban 128 ezerre nőtt. Az 1976-os munkaerő-forgalom 126 ezer belépést mutatott, ebből csak 53 ezer vállalt tagsági viszonyt; az ifjuságból, illetve háztartásból 33 ezer belépés történt, közülük csak 9 ezren vállaltak tagsági viszonyt; egyéb mezőgazdasági munkahelyről 21 ezer belépő közül 8 ezren, más népgazdasági ágból 49 ezer közül 15 ezren. A 144 ezer kilépő közül viszont 70 ezer tag volt /nyugdíjazás, elhalálozás, felmondás, GYES, sorkatonai szolgálat stb./.[40] Vagyis csökken a tagok száma és aránya a szövetkezeti tulajdonformában, amely "a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott közösen végzett személyes munkán alapuló szocialista mezőgazdasági nagyüzem".[41] 1976-ban 37 ezer szakmunkás, 40 ezer betanított munkás, 14 ezer szellemi dolgozó /köztük 3 ezer közvetlen termelésirányító/ dolgozott alkalmazottként, azaz a szövetkezeteken belüli munkamegosztás sok fontos posztját nem tagok töltik be. /2/ A tagok kötődése a szövetkezeti tulajdonformához történelmileg-társadalmilag rendkívül fontos pozitív fejlemény volt. Az a tény, hogy a tsz-ben újonnan munkát vállalóknak körülbelül 2/3-a nem vállalja a tagsági viszonyt, arra utal, hogy a tagsági viszonynak nemcsak előnyei, hanem személyes hátrányai is vannak /a maradék-elv maradványa a bérezésben, ezzel jelentős gazdasági kockázatnak a tagra hárítása, amelyre kevés személyes befolyással lehet; a munkaidő szabályozatlansága; a tagnak mint munkavállalónak megoldatlan érdekvédelme; munkavállalása engedélyhez kötése; a bevitt földdel való kilépés tilalma; a társadalmi juttatások és a nyugdíjfeltételek és tételek ma is meglevő hátrányai az állami tulajdonformában dolgozókhoz képest stb./.

Ezeket a hátrányokat a tagsági viszonyból adódó szövetkezeti munkáltatói kötelezettség kompenzálja elsősorban azok számára, akiknek nincs lehetőségük a népgazdaság más vállalatainál előnyösebb feltételek mellett elhelyezkedni /idős, képzetlen, más

40/ Mezőgazdasági adatok, 1977.I.Negyedéves Statisztikai Közlemények,KSH, 1977.aug.23., 406.köt.18.o./ Az itt fel nem soroltak szövetkezeten belül változtattak munkahelyet./Az 1978-as adatok az év eleji munkaerőmérlegből valók./

41/ Tsz-tagok kézikönyve. Kossuth Könyvkiadó 1977., 7.o.

okból immobil stb./. /3/ E hátrányokért "cserébe" a tsz-tagok - tulajdonosok, mégpedig "...nem egyenként, és nem is meghatározott vagyonhányad erejéig, hanem egyenlően osztatlanul és kollektívan, a tsz-tagok összessége. Vagyis: a termelőszövetkezet, mint a tsz-tagokat összefogó szervezet a tulajdonos. A tsz-tagok összessége élvezi a tulajdonból származó előnyöket és viseli a tulajdonból eredő kockázatot, valamint a kötelezettségeket /pl. adó/ is."[42]

A tsz-tulajdon a hivatalos - és úgy tünik a társadalomtudományban többségi - álláspont szerint csoporttulajdon. Egy másik kutatás foglalkozik ugyan a mai tulajdonviszonyok struktúrális szerepével, itt is jelezni kell azonban a következő problémákat: a csoportjelleg a jelenlegi körülmények között, az önkormányzat tényleges lehetőségeitől függően, a tagok számára gyakran vajmi keveset jelent. A beruházási döntések ugyan autonóm közgyülési döntések, de a jelenlegi újratermelési feltételek mellett, az ezekhez szükséges állami támogatás tulsúlya és a beruházások szoros szabályozása ezt az autonómiát kétségessé teszi. A termelőszövetkezetek méreteinek növekedésével, a gazdálkodás sokoldalúvá, technikailag fejlettebbé válásával, a külső kapcsolatok növekedésével, a szakmai munkamegosztás kiszélesedésével és elmélyülésével párhuzamosan csökken a tagok egyéni tapasztalatainak felhasználhatósága, csökken a beleszólás objektív lehetősége. Mikroszinten /brigád, mühely, munkaszervezeti egység/ pedig az alkalmazottakkal egyenlő /tanácskozási/ joguk van a tagoknak. Igy a csoporttulajdon pozitív értelemben nemigen választja el egymástól a tagokat és az alkalmazottakat, másrészt a tagsági viszonyban rejlő személyes hátrányok és kockázatok miatt nem is integrálja őket. Ami a tagokat és az alkalmazottakat integrálja, nem a tsz-tulajdon csoport-jellege, hanem a termelőszövetkezet és a gazdálkodó egységben különböző munkamegosztás pozíciókat betöltőknek az eredményességben való közös érdekeltsége.

A termelőszövetkezeti parasztságot a munkásosztálytól tehát nem egyértelmüen választja el a tsz-tulajdonforma. Ez ugyanis a termelőszövetkezeti parasztság különböző rétegei különböző

42/ Tsz-tagok kézikönyve, id.kiadás, 71.old.

tulajdonviszonyainak /elsajátítási és rendelkezési jogainak, lehetőségeinek/ közös formája. Ebben a formában - mint az állami tulajdonformában is - a tényleges gazdasági előnyök és hátrányok elosztása elsősorban a munka szerint történik, vagyis a munkamegosztás pozíció közvetíti. A kirívó előnyöket és hátrányokat az állami szabályozás /progresszív jövedelemadók és dotációk rendszere/ mérsékeli. Az oszthatatlan alapok gyakorlatilag "úgy viselkednek", mint az össznépi tulajdon. /Még a tsz feloszlatása esetén is csak közcélokra használhatók fel./ A földjáradék /a termelési költség kb. 1 %-a/ ma már a tagi jövedelemnek is kicsiny hányada. Ugyanígy megemlítendő, hogy a munkásosztálynak kb. 7 %-a nem az állami, hanem a mezőgazdasági szövetkezeti szektorban tag és alkalmazott, tehát a tulajdonforma "tisztán" a munkásosztály esetében sem érvényesül.

Nem egyértelmű elválasztó tényező a háztáji gazdaság sem. Ilyennel ugyanis nemcsak termelőszövetkezeti tagok rendelkeznek, hanem tsz-alkalmazottak is /illetményföld az állandó alkalmazottaknak/, az állami gazdaság dolgozói is, sőt, sok ipari munkás is folytat mezőgazdasági kistermelést. Nem egyértelműen megkülönböztető ismérv a végzett munka mezőgazdasági vagy nem-mezőgazdasági jellege sem: a termelőszövetkezetek aktív dolgozóinak 1978-ban 31,4 %-a nem mezőgazdasági fizikai munkát végzett, míg a munkásosztályhoz sorolt fizikai dolgozóknak 6 %-a mezőgazdasági foglalkozású volt. Végül a 60-as évtizedben társadalmunk elérte a munkásjövedelmek és a tsz-jövedelmek átlagos kiegyenlítődését, ami nagy történelmi vívmánynak tekinthető, bár a kiegyenlítődött átlagokon belül a tsz-parasztságnak, illetve a falun élő munkásságnak jelentős munkaidő-többlete rejlik. Emellett a falun élők jelentős többlet idő-ráfordításra kényszerülnek a fogyasztás területén is.[43]

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a mai különbségek a munkásosztály és a tsz-parasztság között már nem elválasztó és szembeállító osztálykülönbségek, hanem csak megkülön-

---

43/ Orosz Iván-Schindele Miklós: Időmérleg a háztáji és a kisegítő gazdaságokban, Statisztikai Szemle, 1977. 8-9.szám; Kenéz Győzőné: A települési tényezők szerepe a családok életformájának alakulásában, Szociológia, 1977. 4.sz.

böztető minőségű, osztály jellegű, osztály eredetű különbségek. Ennek megfelelően ezek a szocializmus alapjainak lerakása óta nem növekvő és erősödő, hanem csökkenő és elhalványodó, elmosódó különbségek. A munkásság - tsz-parasztság - viszony a két szocialista típusú tulajdonforma bázisán a közeledés és együttműködés, a közös érdekeltség viszonya, amelyen belül, természetesen, nem elhanyagolhatók a különbségeken alapuló eltérő érdekeltségek mozzanatai sem.

A tsz-parasztság strukturális helyének és szerepének fejlődése tehát nem előre haladó osztállyá szerveződés, hanem a munkásosztályhoz való fokozódó hasonulás, a munkássá válás. Ebben a folyamatban a tsz-parasztság különböző rétegei /szakmai és regionális értelemben, de az agrár-ipari integráció különböző formáiban való részvétel értelmében is/ különböző távolságokra jutottak el, ezért sem azt nem mondhatjuk, hogy a tsz-parasztság egésze máris munkássá vált, sem azt, hogy még külön osztály. Ez utóbbinak egyébként az a tény is tartósan ellentmond, hogy a tsz-parasztság nem hozott létre a munkásosztályétól különálló, saját politikai osztályszervezeteket, hanem a munkásosztály osztályszervezeteiben vesz részt. /A TOT, illetve a területi tsz-szövetségek nem a tsz-parasztok szervezetei, hanem a termelőszövetkezeteknek mint vállalatoknak érdekképviseleti szervei.[44]

a/ A termelőszövetkezeten belüli munkamegosztás átalakulása[45]

Az ipari és mezőgazdasági szövetkezetekben leglényegesebb változásokban /árutermelés és technika/ azonos tendenciák tapasztalhatók. A mezőgazdaság árutermelése a harmincas évek 48 %-ról /árútermelés a bruttó termelés %-ban/ a hetvenes évek közepére 90 %-os lett, s az ipari eredetű anyagok a mezőgazdaság termelésének felhasználásában meghaladják a mezőgazdasági eredetű anyagok részarányát. A mezőgazdaság élőmunkára /fogat

---

44/ Tsz-tagok kézikönyve, id.kiadás, 351-369.old.

45/ A 2., 3., 4.pontok megírásához felhasználtuk Simó Tibor: "A termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak társadalmi tagozódása" c. kéziratos tanulmányát /Budapest 1978. Társadalomtudományi Intézet, 308.old./

és kézimunka/ alapozott ágazatból "holtmunkára" /gépi erőre/ alapozott ágazat lett. Megszünt az ipar mögött elmaradott ágazat lenni. Mindezek következménye, hogy a termelőszövetkezetben már nem a tradícionális paraszti, hanem a modern társadalmi tagozódás érvényesül. Ez abban is kifejezésre jut, hogy a szövetkezeti tagok egykori zárt társadalmi csoportból nyitottá váltak, - már nemcsak munkaerő kibocsátó, hanem "befogadó" is a népgazdaság más ágaiból. A szövetkezeti dolgozók a helyi, ágazati munkaerőpiacról a "nemzeti" munkaerőpiacra kerültek; a szövetkezeti tagság évi növekedésének nagy része más népgazdasági ágakból történik. A mezőgazdasági lakosság,ha nem is lépte át a különbségek egy tekintélyes részét, azonban a munkamegosztás fejlődésével a társadalomba integrálódott. Amit a gyenge polgári fejlődés nálunk nem tudott elvégezni, az az elmult évtizedek alatt, az iparosodás és szövetkezetesítés, a technikai fejlődés alapján bekövetkezett. A mai mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók a munkamegosztás, a kooperáció,az érdek- és hatalmi viszonyok alapján különböző helyzetben levő, különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek.

A tanulmányozandó kérdés az, hogy a termelőszövetkezetekben a szocialista árútermelés körülményei között hogyan változnak a viszonyok. Erre a kérdésre azonban egyetlen kritérium, rendező elv, vagy fogalom /még kevésbé egyetlen jelző/ alapján nem lehet választ adni.

Abból nem indulhatunk ki, hogy az állami vállalatokban dolgozók munkások, a szövetkezetekben dolgozók pedig parasztok. Az állami vállalatokban is dolgoznak nemcsak munkások, hanem vezetők és értelmiségiek, szellemi dolgozók is. A szövetkezetekben is dolgoznak értelmiségiek, vezetők, szellemi dolgozók,sőt az ipari jellegü üzemágakban még ipari munkások is.

Amikor a szövetkezeteket vizsgáltuk, úgy találtuk, hogy a tulajdonviszonyok /birtoklási és rendelkezési jogok/ és a munkamegosztás /specializáció és kooperáció/, valamint a végzett munka jellege az alapvető a szovetkezeten belüli tagozódás megismeresénél.

A vizsgálat során a munkamegosztásban elfoglalt helyet alapvetőnek tartottuk a szovetkezeti dolgozó helyzetének leirá-

sánál, de nem az egyetlennek.

A szövetkezeteken belüli munkamegosztás történeti fejlődésében a következő változásokat állapítottuk meg.

Az első szakaszban, a termelőszövetkezetek megalakulása utáni időszakban a tagok két nagy csoportját különböztethetjük meg: a/ a növénytermesztőket/"gyalogmunkások"/ és b/ az állattenyésztőket. A növénytermesztők az időszakos, az állattenyésztők az állandó munkahellyel rendelkező dolgozók. A második szakasz akkor kezdődik, amikor a gépállomásokat a kormányzat megszünteti, s lehetővé válik a termelőszövetkezetek számara gépek vásárlása. A gépekkel és a gépjavítással, karbantartással együtt a traktoristák, a kombájnosok, a szerelők, a gépészek is a szövetkezetekbe kerültek, s ezzel megjelent a termelőszövetkezeti tagok harmadik csoportja. A csoport tagjai rendszerint szakképzettséggel rendelkező fizikai munkások, akik más jellegü vállalatoknál is elhelyezkedhetnek, nem inmobilak, mint a hagyományos mezőgazdasági dolgozók jelentős része. Később ez a csoport kibővült a dolgozók olyan csoportjaival, mint az építőipari-, termékfeldolgozói-, raktárosi-, kereskedelmi stb. dolgozók. Jelentős változást eredményezett a korszerü állattartas elterjedése /pl. broyler csirke/. Mindez nemcsak új munkahelyeket jelentett, hanem a munkamegosztásban, egymáshoz való viszonyukban, a termelőeszközök feletti rendelkezésben, az elosztásban is differenciálta a termelőszövetkezeti tagokat.

A termelőszövetkezetekben - az első időszakban különösen - a parasztgazdaságban ismert tevékenységek közül igen sok megmarad azonos technológiai szinten. Mégis, van egy lényegbevágó különbség. A parasztgazdaságban dolgozó családtagok között nem és kor szerinti munkamegosztás van, a szövetkezetben viszont egy meglehetősen szigorú munkamegosztás fejlődött ki; a termelési struktúra, a termelőerőknek és technológiáknak megfelelően. A gazdasági szervezet - a szövetkezet - a paraszt "mindenes" munkáját részekre bontotta, specializálta és kooperálta.

A másik jelenség az, hogy a szövetkezetben a konkrét munka jellege szerint különválik a fizikai és a szellemi tevékenység.

A parasztgazdaságban a családfő a gazdaság "menedzsere", "főkönyvelője", "közgazdásza", "diszpécsere", "jogi képviselője"

- de "előmunkás" is, fogatos is, kertész is stb. A termelőszövetkezet - a többezer hektáros gazdaságot, több száz dolgozóval, nagy álló- és forgóeszközállománnyal - irányítani, s kooperálni egy sokrétű és bonyolult környezettel, ehhez már a "paraszti universzalitás" nem elégséges. A vezetésnek szakemberekre van szüksége az elemzéshez nélkülözhetetlen információk megszerzéséhez, csoportosításához, a döntésekhez szükséges előkészítéshez stb. Ezt a munkát végzi ma már országosan a szövetkezeti dolgozók mintegy 11 %-a.

A termelőszövetkezetekben szellemi munkát végzőket feloszthatjuk különböző szintű vezetőkre, értelmiségiekre és szellemi munkát végző dolgozókra. A különböző szintű vezetők alkotják a vezetők alá-fölé-rendeltségét - a vezetők hierarchiáját. A szövetkezeten belüli munkamegosztásról az eddig elmondottak sokat elárulhatnak, de nem mindent. Elárulhatják azt, hogy olyan munkamegosztás és szakmák jönnek létre, amelyek már nem hasonlítanak a prasztcsalád munkamegosztásához és szakképzettségéhez. Nyilvánvaló, attól, hogy a mezőgazdaságban, vagy hogy a termelőszövetkezetben dolgozik a gépészmérnök,az állatorvos, a kőműves, a gépkocsivezető, a mezőgazdasági mérnök, a közgazdász, illetve a gépíró - attól nem válik paraszttá. Vitathatóbb a tehenész, a csibenevelő, a kertész, vagyis azok helyzete, akik a mezőgazdaság hagyományos ágazataiban szereztek "szakmunkás" képzettséget, illetve betanított munkások vagy még azok sem, csak "specializálódott parasztok". Csakhogy "specializálódott paraszt" létezik egyáltalán? Aki a magángazdálkodás körülményei között csak kukoricát termel, már nem a saját háztartása számára termel, már nem használati értéket, hanem árut, értéket termel. Tehát az árutermelő családi gazdaság vállalkozója, aki a piac törvényei szerint jár el, arra vállalkozik, hogy a keresletnek megfelelően mások részére árut termel. Az árutermelő pedig akkor sem paraszt, ha családi munkaerővel dolgozik, mint ahogyan soha nem volt paraszt a csizmadia, a pék, az órás, mert dolgozhatott ugyan családjával, de gazdasági tevékenysége soha nem a család önellátását szolgálta.

A kutatókat korábban is foglalkoztatta a termelőszövetke-

zetek tagságának tagozódása. Gyenes Antal "munkások"-ról és "parasztok"-ról[46] , Erdei Ferenc pedig arról ír, hogy "a termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak mintegy harmada számítható a "munkás", ugyanennyi a "paraszt" csoportba, és a harmadik a "vegyes", illetőleg "átmeneti" jellegü csoport.[47]

Különösen figyelemre méltó az, amit Gyenes Antal mond a termelőszövetkezeti "parasztokról" és "munkásokról." A "paraszt" minden esetben szövetkezeti tag, de a szövetkezeti termelés perifériáján foglal helyet, azaz nem tagolódik be a termelőszövetkezet nagyüzemi szervezetébe. A nagyüzemmel alapjában véve annyi a kapcsolata, hogy főként "családi müvelés" keretében vesz részt a közös növénytermesztésben, legszívesebben "részért". Ennek megfelelően... "a közösben végzett munka, nemcsak hogy nem az egyetlen létalapja, hanem sokszor nem is a fő tényezője anyagi létezésének. Lényeges anyagi létalapja az árutermelő háztáji gazdálkodás. A termelőszövetkezeti tagság, s a közös nagyüzemi gazdaság annyiban létalapja, amennyiben megteremti az árutermelő gazdálkodás feltételeit. "A paraszt" tehát a termelőszövetkezeti tagsághoz sajátos módon kapcsolódó kisárutermelő. Természetesen nem a régi önálló kisárutermelő már, a szövetkezeti mezőgazdaságnak sajátos alakja, s része a szövetkezeti agrártársadalomnak..." Nem az egész életformáját cserélte fel újjal, hanem hozzáigazította a megváltozott viszonyokhoz. Nem független kisárutermelő, de mégis: gazdálkodik, vállalkozik, s piacban gondolkodik... Tevékenysége nem áll szemben a szocializmussal, sőt a szocialista népgazdaság fejlődése szempontjából ez a tevékenysége ma még néliülözhetetlen. Tévedés azt hinni, hogy "spekulál". A legnagyobb mérvü háztáji termelést folytató termelők termékeiket nem is szabadpiacon, hanem a szervezett kereskedelem csatornái révén értékesítik vagy a termelőszövetkezet bekapcsolásával, vagy közvetlenül. Nincs ideje piacozni, fogyasztó után nézni, kicsiben értékesíteni, a termelés annyira elfoglal-

46/ Gyenes Antal: "Munkások" és "parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Valóság, 1968/4.sz. 26-35. old.

47/ Eredei Ferenc: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek néhány kérdése. Valóság, 1969/2.sz. 74-89. old.

ja; de nem is éri meg neki, mert a termelőmunkája jobban értékesül, mint a piacozásra fordított idő."[48]

A termelőszövetkezeti "munkásokat" pedig így jellemzi: "A termelőszövetkezeten belül - a dolgozók nagy csoportján belül - a kisebbségben levő "paraszt" mellett a másik, élesen kikristályosodott típus a "munkás". Megítélésünk szerint ma már sokkal szélesebb csoport, mint amilyenta "paraszt" alkot. Termelési viszonyát konkrétan /azaz eltekintve a tulajdonviszonyoktól/ az jellemzi, hogy egész éves állandó munkahelyen dolgozik. Két alaptípusa van: az egyik "kialkudta" magának az "alkalmazott" státust, tagsági jogai ennélfogva nincsenek, de ez nem is zavarja. A másik termelőszövetkezeti tag, de vágyai, elvárásai teljesen azonosak az "alkalmazottakéval." Az elsőnek van valamilyen kisegítő gazdasága, de ez személyes élelmiszerszükségletek részbeni kielégítésére szolgál, sokszor egészen jelentéktelen. A másiknak van háztáji gazdasága, de nem azt tekinti elsődleges létalapjának... Mindkettő elfogadta a nagyüzemi munkaszervezetet és fegyelmet, s mint természetes dolognak veti alá magát annak. Nem gazdálkodik, nem vállalkozik, mentalitása úgyszólván teljesen azonos az iparban, illetve az állami vállalatban dolgozó társáéval. Nem tartja a termelőszövetkezetet egyetlen elképzelhető munkahelyének; attól függően helyezi előtérbe a termelőszövetkezeti vagy állami gazdasági formát, hogy melyik előnyösebb számára. Alig őrzött meg valamit a hagyományos paraszti értékrendszerből, értékorientációit teljesen átalakította, életmódját gyökeresen megváltoztatta. Csak éppen nem a szövetkezeti politika elvárásainak, s a kollektivizálás alapját alkotó szövetkezeti teóriának megfelelően. Valójában teljesen logikusan, csaknem "előírásszerűen" cselekedett. Valamit, valamiért. Valamit, ami neki érték volt, valamiért, ami számára megéri."[49]

A kérdés az, hogy a szövetkezeti munkaszervezetben való kétféle betagolódás szövetkezeti vagy mezőgazdasági sajátos-

---

48/ Gyenes Antal: "Munkások" és "parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Valóság, 1968/4.sz. 28-29.old.

49/ Gyenes Antal: "Munkások" és "parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Valóság, 1968/4. sz. 33. old.

ság-e? Amit erről Gyenes Antal mond, igen figyelemre méltó jelzés. A "paraszt" a szövetkezeti közös gazdaság termelésének perifériáján, a közös növénytermelésben vesz részt, a "munkást" viszont az jellemzi, hogy egész évben állandó munkahelyen dolgozik.

Mi az oka, hogy ez így alakul? Gyenes Antal pl. utal arra, hogy a szövetkezeti "paraszt" nem spekuláns, a "munkás" pedig nem tartja egyetlen munkahelyének a termelőszövetkezetet. A jelzésnél azonban nem megy tovább, s jogosnak látszik Erdei Ferenc észrevétele, aki előbb idézett tanulmányábaz ezeket értékes kiinduló pontnak nevezi, de szerinte is tovább kell mennünk. Talán nem sokat tévedünk,ha a további vizsgálatunkban abból indulunk ki, hogy a szövetkezeti tagok különböző magatartásában mind a gazdasági, mind a társadalmi struktúrának, azaz a létfeltételeknek megvan az elsőrendü szerepük. Azaz a termelőszövetkezetek tagjainak ilyen /"paraszt"/ vagy olyan /"munkás"/ magatartása válasz a gazdasági—társadalmi struktúra által kínált létfeltételekre, alternatívákra. Valószínü, hogy válaszuk eltérő voltának is megvannak a társadalmi okai, s ezeket alapvetően a két réteg eltérő társadalmi helyzetében, érdekviszonyaiban, értékeiben kell keresnünk.

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen mértékben vesznek részt a szövetkezeti tagok a munkában a szövetkezet szervezetében, azután az állami gazdaságban, s végül az iparban, s ebből megtudhatjuk, hogy más - nem szövetkezeti - vállalatban eltérő, vagy azonos jelenséggel állunk-e szemben.

Az aktív tagok és az állandó alkalmazottak negyedéves,vagy havi foglalkoztatottsága azt mutatja, hogy a mezőgazdaságban növekszik azoknak az aránya, akiknek állandó munkahelyük van, s már nem időszaki, hanem éves munkát végeznek. A nyugdíjasok, az időszaki alkalmazottak, a családtagok aránya, tevékenysége, valamint a mezőgazdasági diáktáborok azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelés ciklikussága ma is létező valóság. Ez nemcsak a termelőszövetkezetekben, hanem a technikával lényegesen jobban ellátott állami gazdaságok esetében is így van. Miközben ott az időszaki munkások száma az 1967. évi 29 ezerről 1971-ben 16 ezerre csökkent, növekedett a diákok, sőt a honvédség részvéte-

le is a csúcsmunkák időszakában. Amennyiben például 1971-ben az állami gazdaságok időszaki munkásainak I.negyedévi arányát 100-nak vesszük, az a II. negyedévben 200 %-ra, a III.negyedévben 266 %-ra, a IV. negyedévban 166 %-ra növekedett. A termelőszövetkezetekben az időszaki alkalmazottak által végzett munkaórát az I. negyedévben 100-nak vesszük, akkor a II. negyedévben 183 %, a III. negyedévben 466 %, a IV. negyedévben 700 %. A termelőszövetkezeti aktív tagok 25 %-a, a nyugdíjas tagok 73,8 %-a, a családtagok 93,9 %-a egész évben 1-149 munkanapot teljesített.

Az általunk vizsgált szövetkezetekben[50] 395 fő nem dolgozott a közös gazdaságban, ez a tagok 31,7 %-a. Ebből 61 éves vagy azon felüli 351 fő, míg az összes hasonlóan idősebb tagok száma 488 fő. A tagok 10,7 %-a 150 napnál és 12,6 %-a 200 napnál kevesebbet dolgozott az 1974-es évben. Az összes tag 43,5 %-a, a férfiak 61,6 %-a dolgozott 200 napon felül.

Amennyiben az aktív korú tagokat /nyugdíjasok nélkül/ vesszük, akkor 1,8 %-a nem dolgozott, 7,1 %-a dolgozott 150 napnál kevesebbet, 200 napnál kevesebbet 12,3 %-a. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak egy része - elsősorban a nyugdíjasok - idénymunkás, s a termelőszövetkezeti tagok egy csoportja a termelőszövetkezetben éves munkaidejének csak egy részét tölti.

Valamikor ezt a jelenséget úgy ítélik meg, hogy a háztáji gazdaság "elvonja" a közös gazdaságtól a munkaerőt. Természetesen sok minden motiválhatta viselkedésüket /családalapítástól a házépítésig stb/. Előfordulhattak nem éppen vonzó gazdaságok, vagy a szövetkezettel nem szimpatizáló, s ezért az "egyéni utakban" jobban bízó tagok is. Ez azonban nem megfelelő magyarázat. A jelenség általános társadalmi alapját nem lehet a véletlennel vagy esetleges összefüggésekkel magyarázni. Igaz, háztáji gazdaságot minden család kapott - aki szövetkezeti tag volt -, közülük mégis azok fejlesztették inkább a háztáji gazdaságukat, akik nem tudtak állandó munkát kapni, a termelőszövetkezet munkaszervezetében nem volt egész évben stabil helyük, de ugyanakkor valamiért a termelőszövetkezethez kötődtek. A kérdés tehát, hogy a háztájiban, vagy a termelőszövetkezetben keressük-e az okot, vagy magában a mezőgazdasági termelésben? Miért van az,

---

50/ Leírásukat lásd a mellékletben.

hogy az iparban egész évben nagyjából azonos létszámú, állandó, stabil munkahely van, s lényegében azonos látszámú munkaszervezet működik? Kivételt csak néhány idény jellegü ipar /például cukorrépa-feldolgozás/ jelent. Miért ingadozik a mezőgazdaság éves munkaerő-szükséglete, miért van szükség egyszer sok, máskor kevés munkaerőre?

A mezőgazdaságban, így a termelőszövetkezetekben is, mondjuk tehenészre, csibegondozóra stb., általában állattenyésztőre 365 napból 365 napra van szükség. Mindennap ezt a beosztást foglalják el, tudva, milyen munkát kell végezni, s a munkáért mit nyújt a szövetkezet. Állandó, egész évi munkájuk van. A gépjavításban, takarmánykeverőben, raktárakban, irodákban dolgozó szakemberek, betanított, illetve szakmunkások, adminisztrátorok is egész évben, az összes munkanapon - azonos munkakörben dolgoznak. Munkájuk hasonlít az ipar, vagy más vállalatoknál végzett hasonló munkához. "Állandó munkások", mint a vállalatoknál. A vezetők, a szakemberek /az elnök, a főállattenyésztő, a gépmühely főmérnöke, a főkönyvelő stb./ munkája nem azonos - de valamennyien "állandó" munkakörrel rendelkeznek. Van, akinek a munkája inkább a mezőgazdasági termelés ritmusához igazodik, van,akinek inkább az ipari termelés, a vállalati munkaszervezet rendjéhez hasonlít. Ezzel arra az ismert tényre kívánunk utalni,hogy a mezőgazdasági termelés ritmusának van egy specifikus sajátossága - amire már Marx is felhívta a figyelmet: az ugyanis, hogy a termelési periódus itt rendszerint nem esik egybe a munkaperiódussal.

Ezzel függ össze mindenekelőtt az, hogy a termelőszövetkezeteknek a munkacsúcsok idején sok, máskor kevés munkáskézre van szükségük. A szövetkezet érdeke, hogy munkacsúcs időszakában sok aktív tagja vegyen részt, máskor, amikor kevés a munkaalkalom, a tagokat ne kelljen készenlétükért fizetni.

Ezt nem bírná el a szövetkezet, vagy olyan magas mezőgazdasági árakat eredményezne, amely a piacot szükítené. Az a munkaerő, amely télen, vagy a kevésbé munkaigényes hónapokban szükséges, nem tudná változatlan technikával elvégezni a csúcsidényekben a munkát.

A szövetkezetnek, mint gazdasági szervezetnek az az érdeke,

hogy a gazdaság idénymunkáit is el tudja végezni, ugyanakkor egész évben ne kelljen olyan létszámot eltartani, mint amelyre a munkacsúcsok idején szükség van.

A termelőszövetkezetekben kezdetben - amikor még az erőgépek a gépállomásokon voltak - az állandó munkások lényegében az állattenyésztőkből, fogatosokból, az idénymunkások a növénytermesztésben dolgozókból /"gyalogmunkások"/ kerültek ki. Ez nem volt más, mint a hagyományos mezőgazdasági munkamegosztás, ebből adódóan a termelőszövetkezetek tagsága is tradicionális módon tagozódott.

A változás - a második időszakban következik be, amikor a gépállomásokat feloszlatják, és lehetővé teszik a termelőszövetkezeteknek a nagygépek megvásárlását. A gépekkel együtt az 1960-as évek közepén a szövetkezetekben megjelennek a traktorosok, kombájnosok, gépészek, szerelők, sofőrök stb. A mi viszonyaink között ezek már nem tradicionális, hanem modern mezőgazdasági munkások.

A harmadik szakasznak azt az időt vehetjük, amikor az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején, a szövetkezetekben a változások az "iparosodás" irányába mozdulnak el. A gépek javítóműhelyeket, a beruházások építkezései, az épületek karbantartása építőipari részlegeket, brigádokat igényelnek, mivel a centralizált állami építőipar a szétszórt mezőgazdasági építkezéseket nem vállalja, s kapacitással sem győzné. Másrészt a szövetkezeti tagok téli és holtidényben történő foglalkoztatása a mezőgazdasági termékek feldolgozására és melléküzemágak létesítésére /pl. ipari üzemekkel kooperáció/ ösztönzi a szövetkezetek vezetőit. A KSH kimutatása szerint 1971. szeptember 30-án a nem nyugdíjas tagok és alkalmazottak megoszlása a szövetkezetekben a különböző munkahelyek szerint a következő: /9. tábla lásd a 317. oldalon./

Tehát a hetvenes évek elején már az aktív tagok több mint 40 %-a nem hagyományos munkakörben dolgozik. Hozzátehetjük, hogy a hagyományosnak számított üzemágakban a növénytermelésben és állattenyésztésben is jelentős változások mentek végbe. Például a baromfitenyésztésben /broyler-, tojás-termelés stb./, vagy az automatizált üvegházakban a termelés nem a hagyományos,

paraszti termelés, tehát a modern munkahelyen dolgozók aránya nyilvánvalóan meghaladja a 40 %-ot, s a beruházásoktól, technikától függően mozog.

9. tábla

Aktív tagok és alkalmazottak megoszlása a munkahely jellege szerint 1971. szeptember 30-án

Munkahely megnevezése	Nem nyugdíjas tagok és alkalmazottak	
	1000 fő	%
Növénytermelés	337,3	45,6
Állattenyésztés és takarmányozás	104,6	14,1
Melléktevékenység	22,0	3,0
Ipari tevékenység	38,8	5,3
Építőipari tevékenység	38,2	5,2
Segédüzemekben	116,5	15,7
Egyéb fizikai munkakör	20,3	2,7
Fizikai munkakörben összesen	667,8	91,6
Vezetés és adminisztráció	62,2	8,4
Mindösszesen:	740,1	100,0

A vizsgálatba vont szövetkezetekben már első munkahelyük sem a mezőgazdaságban, hanem más ágazatban volt, a tagok valamivel több mint 20 %-ának.

A vizsgálatkor a tagok 45,7 %-a [51] dolgozott a növénytermesztésben és állattenyésztésben, de az állattenyésztés és növénytermesztés is rendelkezik modern munkahelyekkel.

A tagok több mint 28 %-a gépműhelyben, feldolgozóban, traktoron, kombájnon, teherautón stb. dolgozik. A többiek ipari és építőipari tevékenységet folytatnak, vagy a raktározásban, kereskedelemben, illetve müszaki és adminisztrativ munnakörben tevékenykednek.

51/ A növénytermesztésben dolgozik a hagyományos szövetkezetben a tagok 29,1 %-a, a vertikális szerkezetü szövetkezetben 9,4 %-a. Az állattenyésztésben az arány 21,4 %, illetve 33,1 %, az 1974-es évben.

A tradicionális munkahelyek csökkenése, a modern munkahelyek számának és arányának növekedése a tagok folgalkoztatottságát is megváltoztatta és számolni kell további változásokkal is. Vizsgáltuk, hogy 1974-ben a tagok /nyugdíjasokkal együtt/ hány napot dolgoztak. Ezt mutatja a következő táblázat:

10. tábla

A ledolgozott munkanapok száma szerinti megoszlás /százalékban/

Megnevezés	Nem dolg.	1-50 napot	51-100 napot	101-150 napot	151-200 napot	200 felett	Össz.
Tiszaalpár /hagyományos szövetkezet/	41,8	1,4	2,2	2,5	5,5	46,6	100,0
Rém /vertikális szövetkezet/	21,0	5,0	2,6	6,1	3,5	61,8	100,0
Összesen:	31,7	3,1	2,4	4,3	4,5	54,0	100,0

Azoknak a tagoknak, akik nem dolgoztak, 96,4 %-a nyugdíjas. A hagyományos szerkezetű szövetkezetekben a nyugdíjasoknak 93 %-a nem dolgozott, a vertikális szerkezetű szövetkezetben 65 %. Tehát azt mondhatjuk, hogy a vertikális szerkezetű szövetkezetben az idősebb, nyugdíjas tagok nagyobb arányban végeznek munkát a szövetkezetben, mint a hagyományos szerkezetűben.

Másrészt mindkét szövetkezetben alacsony azok aránya, akik 200 napnál kevesebbet dolgoznak a szövetkezetben. Ezek aránya a hagyományos szövetkezetben 11,6 %, a vertikális szövetkezetben 17,2 %. Az utóbbiban az növeli az arányt, hogy a nyugdíjasok nagyobb arányban dolgoznak, mint a hagyományos szövetkezetben.

A tagok szerkezetében tehát a következő változások mentek és mennek végbe:

- a tagok között növekszik a nyugdíjasok aránya;
- az aktív tagok között növekszik a nem hagyományos munkahelyeken dolgozók aránya;
- az aktív tagok nagy többsége 200 nap felett dolgozik.

A legnagyobb lehetőség ma a nők munkájára a csúcsmunkák időszakában van. /Májustól-novemberig./ Ezt a szövetkezetek igénybe is vették. A régi kettős munkaszervezet a szövetkezeten

belül megszűnőben van - a mezőgazdasági munka periodikus jellege számos ágazatban azonban keveset változott. Ilyen körülmények között idénymunka elvégzésére a következő lehetőségek vannak:

- a nők és a családtagok részvétele;
- a vertikumban /feldolgozókban/ foglalkoztatottak;
- külső munkaerő alkalmazása a csúcsmunkában, akik lehetnek a tagok nem mezőgazdaságban foglalkozotatott hozzátartozói, diákok, katonák stb.

Az ellentmondás megszüntetéséhez a fő tartalék a betakarítási, szállítási, raktározási munkák gépesítése. E területen a tartalékok még nagyok, itt van szükség a legtöbb munkáskézre.

A gazdasági szervezetben - a szövetkezetben - tehát változóban, eltűnőben van a dolgozók tradicionális, és kialakulóban a modern munkamegosztáson alapuló tagozódása. Megszűnőben van az állandó és az időszakos dolgozókra való tagozódás, jóllehet a mezőgazdasági termelés periodikus jellege nem szűnt meg. A végzett munkaórák száma szerint az állandó munka az általános; a nem gépesített idénymunkák végzését a nők, valamint a külső /diákok, alkalmi munkavégzők/ munkaerők vették át. A szövetkezeti tagok a specializálódó árútermelés, a technikai változások, a modern munkahelyek kialakulása következtében ma már inkább a modern munkamegosztás szerint tagozódnak.

Vizsgálatunkban a végzett munka jellege szerint a szövetkezeti tagok és alkalmazottak 5 csoportját különböztetjük meg. A csoportok a következők:

1. Értelmiségiek, vezetők; 2. szellemi dolgozók, középfokú szakemberek; 3. szakképzett fizikai munkások; 4. szakképzetlen fizikai munkások; 5.nyugdíjasok.

A fenti csoportosítás két lényeges eltéréssel hasonlít a nem mezőgazdasági dolgozók munkajelleg-csoportjainak felosztásához. Az egyik az, hogy a mi felosztásunkból hiányzik a betanított munkás. A másik eltérés az, hogy a szövetkezeti munkajelleg-csoportok között szerepel az inaktív keresők, a nyugdíjasok csoportja is.

A betanított munkások kategóriáját azért nem vizsgáltuk, mert úgy gondoltuk, hogy a mezőgazdasági szövetkezetekben ennek még nincs jelentősége. A későbbiek folyamán azonban arra a kö-

vetkeztetésre jutottunk, hogy a következő vizsgálatokban ezt a csoportot is célszerűbb külön vizsgálni. Nemcsak azért, mert arányuk megnőtt, s különösen a modern ágazatokban dolgoznak nagyobb arányban /csibenevelés, keltető, tojóház, tésztagyár, kisegítő üzemágak stb./, hanem azért is, mert nagy részük helyzete különbözik a fizikai dolgozók más csoportjaitól. A nyugdíjasokat más szociológiai vizsgálatoktól eltérően azért vettük önálló csoportnak, mert a termelőszövetkezetekben a tagsági viszony nem szűnik meg a nyugdíjba vonulással. Másrészt az esetek nem jelentéktelen hányadában a nyugdíjas korú tagok is dolgoznak a termelőszövetkezetekben /kb. 130-140 ezer ember/.

A termelőszövetkezetek taglétszáma országosan 1974-ben 952 ezer volt. Ebből az aktív tagok /nyugdíjasok nélkül/ száma 529 ezer, nyugdíjas 423 ezer fő. Az állandó alkalmazottak száma 108 ezer fő, ez az összes tagok és alkalmazottak 10,2 %-a, az aktív/nyugdíjasok nélkül/ dolgozók 17,0 %-a.

A munkában részt vett az aktív tagokon kívül - 138 ezer nyugdíjas, akiknek munkaideje az összes szövetkezetben végzett munkaidő 6,7 %-át tette ki; - 89 ezer családtag - a munkaidő 1,9 %-ával és 50 ezer időszaki alkalmazott, a munkaidő 2,3 %-ával.

A szakmunkások száma mintegy 120 ezer, a fizikai munkások 21,1 %-a, az aktív keresők 18,8 %-a és az összes tag és alkalmazott 11,3 %-a.

11. tábla

A vizsgált szövetkezetekben a szövetkezeti tagok és alkalmazottak megoszlása munkajelleg-csoportok szerint

Szövetkezet megnevezés		Szakképzetlen fiz. dolgozó	Szakképzett fiz. dolgozó	Szellemi középfokú szakember	Vezető értelmiségi	Nyugdíjas	Össz.
Hagyományos		39,9	11,2	3,1	0,9	44,9	100,0
Vertikális		46,2	15,7	4,6	1,2	32,3	100,0
Összesen	N	535	167	47	13	483	1245
	%	43,0	13,4	3,8	1,0	38,8	100,0

b/ Munkások és parasztok; szakképzettek és szakképzetlenek

A vizsgált két szövetkezetben a szakképzetlen fizikai dolgozók a szövetkezeti keresők legnagyobb csoportja /43,0%/, a fizikai folglakozásúak mintegy háromnegyed része. Ez a fogalom tulajdonképpen két munkajelleg-csoportot foglal magába: a "segédmunkások", valamint a "betanított munkások" csoportját. A segédmunkásokon általában olyan fizikai dolgozókat értünk, akik szakképzett munkások mellett, képesítést nem kívánó, egyszerűbb, kisebb felelősséggel járó munkát végeznek. A termelőszövetkezetekben is vannak ilyen segédmunkások /pl. kocsikisérők, rakodómunkások/. Vannak ilyenek a gépműhelyekben, a különböző szakképzettséget nem igénylő anyagmozgást végzik, ők a szakmunkások "segédei". Hasonló jellegű munkát végeznek, mint a népgazdaság más ágaiban a segédmunkások.

A "segédmunkások" másik csoportja a kézimunka-igényes mezőgazdasági termelés, a szőlő,- gyümölcs-, zöldségtermesztés tradicionális "gyalogmunkásai", valamint a szakképzetlen állattenyésztők. A nők és az idősebbek igen nagy aránya tartozik ebbe a kategóriába, akik a kézimunka-igényes ágazatokban a csúcsmunkákban is a szakképzettség nélküli munkát végzik.

A "betanított" munkások az ipari, vagy "iparosodottabb" ágazatokban dolgoznak, oly módon is, hogy az iparhoz hasonlóan többnyire egyszerűbb gépeket, vagy automatákat kezelnek. Nagy számban dolgoznak olyan területen, mint a baromfi-, tojástermelés, a csibekeltetés, a tésztagyártás, vagy az ipari műhelyek.

A szakképzetlen fizikai dolgozók tehát igen heterogén csoportot képeznek. Részben a tradicionális kézimunkát igénylő "gyalogmunkások", a nehéz fizikai munkát végző anyagmozgatók, másrészt a modern munkamegosztás "segédmunkásai", vagy egyszerűbb gépek "betanított munkásai", vagy éppen a laboratóriumhoz hasonló csibekeltetők betanított munkásai. Ez utóbbiak tanfolyamot végeztek, megtanulták, amit a tojásról, csibéről, hőmérsékletről, páratartalomról, állategészségügyről, higiéniáról stb. tudni kell. Ez számukra kedvezőbb státust és anyagiakban is mérhető előnyt jelent. Mindez megnövelte önbecsülésüket, s előlépésnek tekintik, hogy nem a "mezőgazdaságban", hanem három müszakban a keltetőben dolgoznak.

A szakképzetlen fizikai munkások az aktív tagok közül legnagyobb mértékben mezőgazdaságban dolgozó apáktól és háztartásban dolgozó anyáktól származtak. Szüleik között a legnagyobb a szakképzetlen fizikai munkások aránya 96,1 %, s a nyugdíjasok után köztük van a legtöbb analfabéta /10,7 %/. A nyugdíjasok mellett ők az egyetlen csoport, ahol még jelentékenyebb arányban /20,4 %/ fordul elő 3 vagy több gyermek. Csaknem fele a szakképzetleneknek 1950 előtt kezdett el dolgozni, s minden más csoportnál nagyobb arányban a mezőgazdaságban kezdte pályáját. A nyugdíjasok után ez a réteg vitt földet nagyobb arányban a szövetkezetbe. Az általános iskola 8 osztálya, vagy annál kevesebb iskolai végzettség jellemző. Ez a réteg a leginkább "falusi" abban az értelemben, hogy legnagyobb arányban /84,9 %/ mindig csak falun lakott, iskoláit nagyobb arányban végezte tanyán, és kisebb arányban városban, mint az aktív dolgozók más csoportjai. Munkahelye és lakóhelye csaknem mindnek ugyanabban a községben van. Nagyobb arányban tagok /66,0 %/, mint alkalmazottak /34,0 %/. Munkájuk jellege mind a szövetkezetben, mind a háztájiban a leginkább a régi paraszti munkához hasonlít. A szakképzetlen fizikai munkások tartanak az aktív korú dolgozók közül legnagyobb arányban háztáji gazdaságot /81,3 %/. Ők tartják leginkább a kézimunka-igényes ágazatokat /szőlő, gyümölcs/ is. A háztáji gazdaságok nagyobb arányban a saját háztartás ellátását szolgálják, s inkább csak a felesleget adják el. Ők rendelkeznek legnagyobb arányban gazdasági felszereléssel, s a korszerűbb felszerelésekben is csak a szellemiek és középfokú szakemberek előzik meg. Ez feltehetően összefügg azzal, hogy korábban ők voltak, akik közül a "gyalogmunkások" - tehát a nem állandó munkahellyel rendelkező dolgozók - legnagyobb arányban kerültek ki. Ma is igen nagyarányú közöttük a tavasztól-őszig dolgozó idénymunkások, a nők aránya. Másrészt jelenleg ők végzik a nagy kézimunka-igényes ágazatok munkáit, a hagyományos állattenyésztéstől a szőlő-, gyümölcs- és szántóföldi zöldségtermelésig - ehhez értenek, ezt végzik a háztájiban is.

A vizsgált rétegek közül legkevésbé tőlük kértek javaslatokat politikai és szakmai területen egyaránt. Ők azok, akik legkevésbé tudják megítélni, hogy melyik üzemág milyen mérték-

ben kap beruházást, a legtöbben tanácstalanok abban is, hogy melyik üzemágban lenne érdemes leginkább beruházni. A tagok közül a legnagyobb arányban ők nem ismerték, hogy kik képviselik érdekeiket a vezetőségben. Mindössze 2,6 %-a vélekedik úgy, hogy a következő 3-5 évben szakmunkás, szellemi munkás lesz, illetve vezetői munkakörbe kerül. E réteg tagjai kisebb arányban párttagok, mint más, nem nyugdíjas rétegek tagjai, s közülük kerülnek ki más szövetkezetek /fogyasztási, takarék stb./ tagjai /72,5 %/.

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy ez a csoport kötődik a legkevésbé a szövetkezethez. Különösen akkor, ha ehhez hozzátesszük, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozók szövetkezetből származó jövedelme a többi munkajelleg-csoportokénál alacsonyabb. Csaknem kétharmadának 2000 Ft alatt van a keresete, és alig több mint egyharmadának magasabb csak ennél. A 3001 Ft-on felüli jövedelemmel 6,0 %-uk rendelkezik.

A valóságban ezen társadalmi csoport tagjai kötődnek legnagyobb arányban a szövetkezethez. Ennek oka nem valamiféle "tulajdonosi szemlélet". Először is a tulajdonosi jogosítványait nem naponta gyakorolja, míg a termelésben, a munkamegosztásban részmunkát végző, beosztott dolgozó viszonyát naponta éli át és szerepét naponta gyakorolja. E réteg ragaszkodása nem a tulajdonosi jogosítványokból fakad, hanem abból, hogy koruk és képzettségük miatt azok közé tartoznak, akiknek saját falujukban is kevésbé vannak lehetőségeik más munkaterületen dolgozni. Más községben, városban való elhelyezkedésre pedig a legkisebb az esélyük, csak valamivel több mint egyharmaduk /37,7 %/ véli úgy, hogy van számára ilyen alternatíva.

Az anyagi helyzetüket - mely életmódjukat is behatárolja - a következők jellemzik. A csoport tagjainak csaknem nyolcvan százaléka saját családi házban, lakásban lakik, s nem egészen 15 százalék szüleinél. A nyugdíjasok után ez a réteg lakik legnagyobb arányban saját tulajdonú családi házban. A saját családi ház önmagában még nem sokat mond, lehet a jómód és lehet a kisjövedelmü, presztizs nélküli poziciók jelképe is. Ez a falusi réteg kapja a legkevesebb állami támogatást. Részben, mert a falusi családi házaknak jár a legkisebb állami, pénzügyi prefe-

rencia, másrészt azért, mert az a réteg kapja a legkevesebb tanácsi és szolgálati bérlakást.

A lakások közül - amelyekben a vizsgálatba vontak közül e csoport tagjai laknak - legnagyobb részben /45,0 %/ 1 szobás, a 3, vagy több szobás lakások aránya meghaladja a nyugdíjasok, illetve értelmiségiek vonatkozó arányát /11,2 %/, de a többi csoport mögött marad. Országosan a községekben a kétszobás lakás a modna. A mezőgazdasági fizikai dolgozók életmódját azonban nemcsak az szabja meg, hogy a legnagyobb csoportoknak egyszobás lakása van. A szakképzetlen fizikai dolgozók lakása - a nyugdíjasoké után - rendelkezik a legkevesebb komforttal. A komfortképzőknek /villany, víz, központi vagy etázsfütés, fürdőszoba, gáz, angol WC/ egy-egy pontot adtunk. Minden komforttényező nélküli a lakások 8,2 %-a; 3-6 ponttal a lakások 27,3 %-a rendelkezik /ebből 6 ponttal - tehát az összes komforttényezőkkel - csak a lakások 0,6 %-a van ellátva/. A legközelebbi 5-5 éves nagyobb anyagi kiadást jelentő terveikben első helyen a lakberendezések /20,9 %/, a második helyen a házépítés /16,3 %/, s harmadik helyen az iskoláztatás /15,0 %/ áll. Hogy a lakásból mit és hogyan használ valaki /konyhát, egy vagy több szobát stb./ nemcsak az szabja meg, hogy mekkora a lakás, hanem, hogy tulajdonosának milyen jellegű a munkája a termelőszövetkezetben, milyen a háztáji gazdasága, hogyan öltözködik. A szakképzetlen fizikai dolgozók egy jelentős része a "konyhában" lakik. Ameddig az istállókhoz, műhelyekhez nem társul suhany és munkaruha, addig a mezőgazdasági fizikai dolgozók nem az ujságírók kedvenc témája miatt élik életüket a "lakókonyhában", és csak alszanak a szobában, hanem mert körülményeik behatárolják választásaikat. De nemcsak ez, és nem is ez a legmerevebb korlátja életüknek; hanem a tevékenységük, munkakörülményeik és a kommunális ellátottságuk közötti ellentmondás. De a falusi életmód ilyen szokásait, korlátait meg lehet haladni. A falusi életmódra sokkal inkább az nyomja rá a bályegét, hogy sok évig építi a házát, s csaknem öregségéig kompenzálja a szomszédok, rokonok, kollégák házépítéshez nyújtott segítségét. Az élet indulásához szükséges önálló lakás túl nagy, csaknem egy életen át tartó terhet jelent, s ez sokkal jobban deformálja a falusi

életmódot. Kevesebb szabad idő, kevesebb anyagi lehetőség és energia marad más javakra és igényekre, különösen a szabadidővel együtt járó javak megszerzéséhez. Hasonló következtetésre jutott Losonczi Ágnes, aki úgy véli, hogy 10 évig épül fel egy saját ház, ez alatt és ennyi energiával egy értelmiségi szakma is elsajátítható.[52]

A tartós fogyasztási cikkekből kevesebb köztük azoknak az aránya, akiknek semmije nincs, mint a többi rétegnél. A leggyakoribb, hogy 3-5 tartós cikk birtokában van. Kevesebb közöttük az olyan tag, akiknek 6-10 tartós fogyasztási cikke van /27,4 %/, náluk kevesebbel csak a nyugdíjasok rendelkeznek. A szakképzetlen fizikai munkások fő közlekedési eszköze a kerékpár, csaknem 9/10-e rendelkezik vele. Majdnem harminc százalékának van motorkerékpárja /több mint egyötödének mindkét járműve van/. Gépkocsija 7,2 %-nak van. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a csoport tagjai mintegy 22 %-ának nem a mezőgazdaságban, hanem más ágazatban dolgozó házastársa van, tehát "vegyes család"-ban él. Ez az a réteg, amelyből 40,7 %-nak nincs nagyobb anyagi természetű terve /házépítés, gépkocsi, motor, lakberendezés stb./ nincsenek tervei iskolái folytatására, illetve a munkahely és a szakma változtatására a következő 3-5 évben /92,1 %/. Az aktív rétegek közül az értelmiség és a vezetők után ők bíznak legkevésbé abban, hogy jövedelmük növekedni fog, a keresetből és a háztájiból; a kereset növekedésében még kevésbé bíznak, mint a háztáji jövedelmének növekedésében.

Vizsgáltuk, hogy elsődleges, nem formalizált kapcsolataik vannak-e, s milyen intenzitásúak. A szakképzettség nélküli fizikai dolgozóknak vannak - az aktív korú dolgozók közül - legkisebb arányban barátaik /70,1 %/. Barátaik más rétegeknél kisebb arányban - de többségében - a munkahelyi kollégák /55,5 %/ és másoknál nagyobb arányban a szomszédok közül /10,8 %/ kerülnek ki. Csaknem mindnyájan tartanak kapcsolatot a rokonsággal - ebben megegyeznek a többi rétegekkel, de kevésbé gyakran érintkeznek velük, mint más rétegbeliek teszik. A szomszédokkal tartott kapcsolatuk szélesebb és gyakoribb, mint más csoportoké. Ugyancsak nagyobb arányban dolgoznak szabad időben /este, hét-

52/ Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékben. Budapest 1977.Gondolat.

vége, szabadság/, mint más csoportok, és kisebb arányban járnak színházba, moziba, valamint szórakozóhelyre. Kevesebben olvasnak könyvet, folyóiratot, heti és napilapot, mint más nem nyugdíjas rétegekből, s kevesebben néznek tévét is. Közülük olvasnak viszont legtöbben mesét és hallgatják a "Szabó családot" a rádióban. Minden 5. ember nem néz tévét, minden 9.nem hallgat rádiót, minden 3. nem olvas ujságot, s minden 3. embernek nincs könyve.

A vizsgált szövetkezetekben az összes tag és alkalmazott 13,4 %-a, az aktív korú tagok 21,9 %-a és a fizikai dolgozók 23,8 %-a szakképzett fizikai folglalkozású.

A hagyományos szerkezetü szövetkezetben a fizikai munkások 21,9 %-a, a vertikális szerkezetü szövetkezetben 25,4 %-a szakmunkás. A hagyományos szövetkezet szakmunkásaránya megfelel az akkori országos átlagnak /21,1 %/, a vertikális szerkezetü szövetkezetben az országos átlag felett van a szakmunkások aránya.

Származását tekintve csaknem egyharmada nem mezőgazdasági foglalkozású szülőktől, s mintegy ötöde ipari foglalkozású apától való. Csaknem ugyanennyinek az apja szakképzett fizikai munkás volt. Kevesebbnek, mint a szakképzetlen fizikai munkásoknak, de még minden 15-nek az apja nem járt iskolába. Testvéreikhez viszonyítva többen rendelkeznek magasabb, mint alacsonyabb szintü iskolai végzettséggel, s ez a helyzet a szakképzettséggel is. E réteg tagjai között a legnagyobb a nőtlenek és hajadonok, s a gyermektelenek aránya. A gyermekek modusa /29,3 %/ az egy gyerek; a legkisebb a 3, vagy több gyerekesek aránya /6,0 %/. A "legurbánusabb" rétegek közé tartoznak a szövetkezetben, csaknem negyven százalékuk első munkahelye a fővárosban, illetve más városokban volt, s közel fele nem a mezőgazdaságban kezdte pályáját. A vezető, értelmiségi réteg után ez a csoport a legkisebb arányban lépett be földdel /9,6 %/ a szövetkezetbe, s több mint fele dolgozott már városban is. Iskolai végzettsége az általános iskola 8 osztálya vagy annál kevesebb, de kb. minden 14. már középiskolát végzett. A lakástípusú családi ház /49,7 %/ jóval kevesebb, mint a szakképzetlen fizikai munkásoké volt, de több, mint a szellemi dolgozók és középfokú szakembe-

reké. Csaknem elérik a családi házzal rendelkezők arányát azok, akik szüleiknél laknak /43,1 %/. Ez a réteg lakik minden más rétegnél nagyobb arányban a szüleinél, vagyis legkevésbé rendelkezik önálló lakással, az önálló életvitel legfontosabb feltételével. Magyarázza, de nem indokolja a helyzetet, hogy a szakmunkások között a legnagyobb a 30 éven aluliak aránya. Lakása /saját vagy szüleié/ 42,5 %-nak egyszobás, s a 3 vagy több szobás lakások aránya valamivel meghaladja a szakképzetlen fizikai munkásokét. Több mint 1/3-ának 3-6 pontos a komfortszintje, 1,8 %-ának nincs semmi komfortja és minden 4.-nek egyetlen komfortot tényező van a lakásban.

Tartós fogyasztási cikkekben a "pólusok" nagyobbak, mint a szakképzetlen fizikai munkásoknál. A szakmunkások között többnek van 6-10 db tartós fogyasztási cikke, mint a szakképzetlen fizikai munkásoknak, de többnek van összesen egy is, amiben nyilván szerepet játszik az is, hogy e rétegnek nagyobb arányban nincs önálló lakása.

Fő közlekedési eszközük a kerékpár /kb. 4/5/, de csaknem fele /48,5 %/ rendelkezik motorkerékpárral, s valamivel több mint 15 %-ának van gépkocsija. Van, akinek több járműve is van.

Vizsgáltuk, hogy milyen nagyobb anyagi természetü terveik vannak a következő 3-5 évben. Több mint 1/5-nek nincs semmiféle terve. Érthető viszont, hogy az a réteg, amelyik legkevésbé rendelkezik önálló lakással, tervei között első helyen /34,7 %/ a lakásépítés, második helyen /25,1 %/ a lakberendezés, a harmadik helyen a gyermekek iskoláztatása szerepel. Ez a réteg mindössze 1,8 %-ban részesült tanácsi és szolgálati lakásban, a vizsgálatba vont szövetkezetekben ez a leggyengébben preferált réteg. Terveik között szerepel iskolai tanulmányaik folytatása /15,6 %/ és a munkahely /14,4 %/, sőt a szakma változtatásának igénye is /5,4 %/. Mindenesetre ez amellett szól, hogy ebben a rétegben az egyén helyzetének megváltoztatásához lényegesen nagyobb energiák vannak, mint azt a szakképzetlen fizikai dolgozóknál tapasztaltuk. Ugyanakkor alig akad olyan, aki úgy véli, hogy szellemi, vagy vezetői munkakörbe kerül a következő 3-5 évben.

A szakmunkásoknak a szövetkezeten belül kevesebb, a lakó-

helyén több és más községben és városban - az értelmiségiek és vezetők után - ugyancsak több a lehetőségük, hogy munkát vállaljanak, elhelyezkedjenek. A szövetkezetből származó jövedelmük modusa 2001-3000 Ft. Nagyobb arányban keresnek 3001- és 8000 Ft között, mint a szakképzetlen munkások /15,0 %/. A család havi keresete azonban már kiegyenlítettebb, mint az egyéni keresetek. Ebben nyilván közrejátszik az is, hogy a családi jövedelem esetében a munka jellegénél is meghatározóbb lehet a keresők száma.

A szakmunkások rendelkeznek a legkisebb arányban /67,7 %/ háztáji gazdasággal. A gazdaságok mintegy fele a család szükségletének ellátását szolgálja, a másik fele az árutermelés különböző fokain álló gazdaság. Valamivel több mint egyharmada rendelkezik gazdasági felszereléssel. Kb. minden 4. tagnak hagyományos és minden 8. tagnak korszerűbb gazdasági felszerelése is van.

A vizsgálatba vont szövetkezetekben csak a vezetők és értelmiségiek rendelkeznek kisebb arányban gazdasági felszerelésel a háztájiban, mint a szakmunkások.

A szakmunkások elsősorban kereseti lehetőségeik növekedését várják a következő 3-5 évben, s alig több mint egyötödük várja a háztáji jövedelme növekedését is. Minden negyedik szakmunkás vélekedik úgy, hogy sem keresete, sem jövedelme nem fog növekedni a termelőszövetkezetben.

A szakmunkások a legszélesebb - nem formalizált - kapcsolatot a rokonsággal tartják, a többi réteghez viszonyítva közepes gyakorisággal. A baráti kapcsolataik szélesebbek /89,2 %/ a többi rétegekénél. Baráti körük csaknem teljes egészében a munkahelyi kollégák közül kerül ki. Szűkebb baráti köre iskolai végzettségét és beosztását tekintve is ez a legzártabb, leginkább homogén csoport.

Az éves szabadságot kisebb arányban töltik munkával /65,3 %/, mint a szakképzetlen fizikai munkások, de nagyobb arányban, mint a szellemi, értelmiségi foglalkozásúak. Ugyanakkor ez a réteg utazgat legnagyobb arányban /18,0 %/ a szövetkezeti dolgozók közül. Szinházba a csoport tagjainak kétharmada nem jár soha, ami "középső" helyzet a szövetkezet más csoportjaihoz viszonyítva.

Moziba viszont a leggyakrabban járók ebből a csoportból kerülnek ki a legnagyobb arányban. Viszont ebből a csoportból is csaknem 2/3-a soha, vagy nagyon ritkán jár moziba. Egyéb szórakozóhelyekre leggyakrabban /hetenként/ a csoport mintegy harmada jár, messze megelőzve más csoportokat. A csoport több mint fele nem olvas folyóiratot, több mint egynegyede hetilapot, s kevesebb mint ötöde napilapot. Csaknem 3/4 része olvas viszont rendszeresen napilapot, 60 %-a hetilapot és harminc százaléka könyvet, illetve folyóiratot. Az értelmiség után ők olvasnak legnagyobb arányban szakkönyveket. Kevesebb mint 1/5-nek nincs könyvè, s leggyakoribb, hogy 20-25 könyvük van, 7,8 %-ának 100 könyvnél nagyobb könyvtára van.

A csoport tagjaiból kb. minden 20. nem néz televiziót, a többiek kedvenc müsora a krimi, a folytatásos tévé-filmek és a sportközvetítések. Csaknem minden 10. szakmunkás nem hallgat rádiót, a többiek kedvenc müsora a zenei adások.

A szövetkezetben a szakmunkások kevesebb mint fele tag, a nagyobbik része /45,5 %/ alkalmazott. Az értelmiség mellett ez az a réteg, amelyik a legerősebben és legeredményesebben tiltakozott a reziduális jövedelem-elosztás ellen, továbbá a hátrányos egészségügyi, szociális- és nyugdíj-ellátási rendeletek miatt, s alkudta ki magának az alkalmazotti státust. Mint alkalmazottak ugyanolyan elbánásban részesülnek, mintha a népgazdaság bármely ágában, bármely vállalatnál dolgoznának. Ez a réteg, amely ért a technikához, így nélküle már nem sok történhet a szövetkezetben. Ezért, bár számarányuk jóval alatta van a szakképzetlen fizikai munkásoknak, a szövetkezeti munkaszervezet legerősebb pillérét képezik. Ugyanakkor, ha számításaikat nem találják meg, más munkahelyet keresnek. Helyzetük olyan, hogy bár érdekvédelmük, képviseletük a szövetkezeten belül intézményesen nem megoldott, mégis a fontosabb döntések előtt tájékoztatják őket. Ennek ellenére kevesebb, mint egyötödétől kértek a különböző szervezetek - köztük a szövetkezetek is - véleményt egy év alatt. Javaslataik elsősorban szakmai javaslatok voltak.

Lényegesen többen tudnak véleményt mondani a beruházásokról mint a szakképzett fizikai munkások közül, de kevesebben, mint

a szellemi és az értelmiségi rétegek.

A csoport mintegy 12 %-a párttag, a tanácstagok aránya viszont alig haladja meg az egy százalékot. A csoport mintegy kétharmada tagja más szövetkezetnek, s azok közül elsősorban a takarékszövetkezetnek. A KISZ-nek alig van több tagja közöttük, mint a pártnak. /13,2 %/ Valamivel nagyobb arányban/14,4 %/ tagok a sportegyesületekben, vadász- és a horgász-társaságokban.

c/ A termelőszövetkezeti nyugdíjasok és járadékosok

A szövetkezeti tagok és alkalmazottak tagozódása során a termelőszövetkezetek nyugdíjasaival és járadékosaival két okból is foglalkoznunk kell. Először, mert a szövetkezeti tagok egy jelentős hányada, 46 %-a /1976/ nyugdíjas. Azt is mondhatjuk, hogy a nyugdíjasok, járadékosok változatlanul tagok, tehát nem hagyhatók ki a tagok közül. Másodszor, a nyugdíjasok közül 138 ezer fő éves átlagban 86 tízórás munkanapot teljesít, s átlagosan 7 ezer forintot keres. Harmadszor, az emberi élet meghosszabbodásával egyre nagyobb az idősebb emberek aránya. A 60 évnél idősebb szövetkezeti tagok aránya 45,9 %, s ebből 70 év felett van 24 %, tehát több mint a fele. A társadalmi struktúráról, annak működéséről, az emberek különböző csoportjai közötti viszonyról sokat elárul, többek között, a nyugdíjasok, a legidősebb generáció helyzete.

A vizsgált szövetkezetben nyugdíjas 483 fő, vagyis 38,8 %, s a nyugdíjasok mintegy kilencven százaléka 60 éven felüli, s ebből közel 30 % a 65 éven felüliek aránya.

A nyugdíjasok számaztak legnagyobb arányban mezőgazdaságban dolgozó apáktól, de az aktívkorú fizikai dolgozóknál kisebb arányban születtek falun. Az apáik végeztek legkisebb arányban általános iskolát, 16,4 %-a nem járt iskolába. Egyötödének a testvérei foglalkozása nem mezőgazdasági, mintegy negyedének vegyes, és valamivel több mint negyven százalékának mezőgazdasági jellegű. Több mint felének nincs házastársa, egyharmadának háztartásbeli, minden tizenharmadiknak nyugdíjas, stb.,minden 20.-nak aktív, többnyire mezőgazdaságban dolgozó házastársa van. Ez az a réteg, amelyiknek a legtöbb - 3, vagy több - gyerme-

ke volt, de a gyermekek csak kis hányada él velük. Mintegy két-harmad részüknek van csak fizikai folglalkozású gyermeke, kb. minden 12.-nek szellemi és minden tizediknek vegyesen fizikai és szellemi foglalkozású gyermeke, amely lényegesen magasabb arány, mint a többi rétegnél. Valamennyi réteg közül legnagyobb arányban járnak gyermekei más városokba, községekbe dolgozni, vagyis ingázók, s kb. egyharmadának gyermekei dolgoznak a faluban. Legnagyobb arányban kezdték pályájukat falun, szakképzetlen mezőgazdasági dolgozóként. Közülük léptek be legnagyobb arányban földdel /85,6 %/. Más népgazdasági ágból ebbe a rétegbe léptek a legkisebb arányban. Szakképzettséggel minden 15. nyugdíjas rendelkezik, s közülük a szellemi foglalkozású 0,4 % volt. Iskolai végzettségük általános iskola 8 osztálya, vagy annál kevesebb, de minden 11. nem járt iskolába. A szövetkezetek alapítóinak legidősebb generációja, akik az induláskor a legtöbbet adták a szövetkezetnek. Nemcsak földjüket és állataikat, gazdasági felszerelésüket vitték be, hanem vállalták a reziduális jövedelemelosztás bizonytalanságát és az alacsony életnívót. Ők járultak hozzá a legtöbbel a termelőszövetkezetek "eredeti" felhalmozásához.

A legnagyobb arányban laknak saját családi házban, s csak 4,7 % nem rendelkezik önálló lakással /gyerekeinél, albérletben lakik/. Legnagyobb arányban /94,2 %/ van házingatlanuk, de telekkel, gyümölcsössel, illetve földingatlannal, valamennyi réteg közül a legkisebb arányban - egy százaléknál kevesebben - rendelkeznek.

Lakásuk - bár pályájuk kezdetén ők rendelkeztek legnagyobb arányban önálló lakással - a legkisebb szobaszámú /egy szobás/, és alig több mint egyharmadának van két, illetve több szobás lakása. Minden tizediknek a lakásában semmi komforttényező nincs. Mindössze 9,5 %-nak van a lakásában 3-5 komforttényező. A legkisebb arányban rendelkeznek tartós fogyasztási cikkekkel is. A nyugdíjasok 27,7 %-ának egyetlen tartós cikke sincs, ugyanennyinek van egy; kevesebb mint 8 %-ának van 6, vagy annál több. Csaknem felének nincs semmiféle járműve, 1 %-ának van gépkocsija, és 7 %-ának motorkerékpárja.

A nyugdíjasok közül 3,9 % számol kereseti lehetőségének, 7,7 % háztáji jövedelmének, s 4,1 % mindkét jövedelmének növeke-

désével a következő 3-5 évben. A nyugdíjasok 86,3 %-a azonban nem számol sem keresete, sem jövedelme növekedésével.

A nyugdíjasok között akad jómódú, sőt a mai körülményeink között "gazdag" ember is. A többség azonban nem ilyen, sőt igen nagy számban kicsi nyugdíjából /járadékából/ inkább vegetál. A községi tanácsok többnyire szociális segélyben részesítik a termelőszövetkezeti járadékosokat.

A nyugdíjasok helyzete azt mutatja, hogy nem vagyunk felkészülve az életkor növekedésére, az idős emberek növekvő arányára. Nem vagyunk felkészülve anyagiakkal. A mezőgazdasági nyugdíjat ugyan 1980-tól más állampolgárokéval azonos feltételek mellett fogják folyósítani - a nyugdíjak összege azonban általában is alacsony. Részben ezt ismeri el az a rendelkezés, amelyik lehetővé teszi, sőt ösztönzi, hogy nyugdíj-jogosultság után is folytassák a munkát. A vizsgált szövetkezetekben a nyugdíjasok 21,1 %-a vállalt munkát. Mások, amig fizikai erővel bírják, a háztájiban dolgoznak. A szövetkezetek is számos helyen támogatják a nyugdíjasokat, s ezt a kormányszervek is támogatják. Az idős, fizikailag legyöngült embereken azonban a munkalehetőségek s a háztáji kevésbé segíthetnek, és a nyugdíj összegének jelenlegi emelkedése legfeljebb az árszinvonal emelkedését kompenzálja.

De nemcsak erről van szó! A termelőszövetkezeti nyugdíjasok jövedelmébe a háztáji jövedelmét is belekalkulálták. A háztáji azonban többnyire a hagyományos eszközökkel, elsősorban kézi munkára alapozott gazdaság. Az egyre idősebb, néha fizikailag is leromlott nyugdíjasok azonban egyre kevesebb erőt képesek kifejteni, gyakran a ház körüli munkát sem képesek elvégezni, nemhogy a háztáji gazdaságét. Valamilyen intézményes termelési segítség, vagy kárpótlás a háztájiért nem lenne elképzelhetetlen megoldás.

Nem vagyunk felkészülve az idős emberek elmagányosodására sem. Intézményesen sem; jóllehet, magányos embereket másképpen sújt a betegség, az időjárás, a napi gondok megoldása stb.

Nem vagyunk felkészülve a szolgáltatásokkal. Amennyiben magányos ember megbetegszik, vagy idős házaspár akár csak átmenetileg, hosszabb-rövidebb időre fizikai állapotában leromlik, s

nem tudja a ház körüli munkát elvégezni, sőt a legegyszerűbb napi tevékenységet sem, nincs intézményes szolgáltatás, a házak leromlanak, elmarad a tatarozás, sőt, néha a takarítás is.

A szocialista társadalomban minden nemzedék az előző nemzedék által felhalmozott és megőrzött javakkal kezdi meg életét, tevékenységét, de a felhalmozásnak csak kis hányada a személyi tulajdon. A felhalmozás mindenekelőtt a szocialista tulajdon körében történik. Amig például a vállalatok és szövetkezetek 1970. január 1-én az összesített vagyonmérleg szerint 1373,8 milliárd Ft, addig a lakosság 410,3 milliárd Ft tiszta vagyonnal rendelkezett, vagyis egy háztartásra mintegy 130 ezer Ft v-gy- é-ték jut-tt. /Álló -kö-, föld, állat'llomány,há tartások tartós készletei, takarékbetét, készpénz stb./[53] Azonkívül a személyi tulajdon a legfontosabb fogyasztási cikkekben, a lakásban korlátozott, s csak korlátozott számú és területü ingatlan lehet egy család birtokában.

Ilyen körülmények között, amikor a dolgozó ember munkájának terméktöbblete elsősorban nem a családi, hanem a társadalmi tulajdon felhalmozását szolgálja, más alapokra kell helyezni az öregekről való gondoskodást is.

A nyugdíjasok a nagy szervezetek közül, amelyek falun is működnek, legnagyobb arányban a különböző szövetkezetek tagjai. A nyugdíjasok alig több mint két százaléka párttag, de még kisebb a tanácstagok aránya. Más rétegeknél nagyobb arányban tagok a fogyasztási szövetkezetekben /28,9 %/ és kisebb arányban a takarékszövetkezetekben. Ezek mögött az adatok mögött egyrészt az áll, hogy a fogyasztási szövetkezeteknek is /az egykori földmüvesszövetkezeteknek/ alapító nemzedéke volt.

A nem formális kapcsolataik közül a baráti kapcsolat az, amely leginkább "elvékonyodott". A nyugdíjasok több mint felének nincsenek barátai. Több mint 30 %-ának a barátai a szomszédok közül kerülnek ki. A szükebb baráti kört vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a barátaik társadalmi pozicióit tekintve zárt csoport. Legszélesebb kapcsolata a rokonsággal van /94,6 %/, bár más

---

53/ Árvay János: Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon. 1973. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 371, 333. old.

csoportokhoz mérten azoknál kisebb arányú és kevésbé intenzív. A szomszédokkal kapcsolatuk más rétegeknél szélesebb körű /90,1 %/ és intenzívebb.

Más rétegeknél több szabad idővel rendelkeznek /esténként és hétvégén/, s szabad idejük legnagyobb részét a tévé és rádió mellett, valamint a háztáji munkában töltik el. Alig több mint két százalékuk jut el néha szinházba, s 5,2 %-a moziba. Sokuknak jövedelmében nincs benne a "ceremoniális alap" vagyis nem engedheti meg a legkisebb kiadást sem vendéglátásra, szórakozásra, de többségében azok is távolmaradnak, akik anyagilag megengedhetnék az ilyen szórakozást is.

A falvak társadalma nagyon mélyről jött, s nagyot változott egy emberöltő alatt. A falu elsősorban a szocialista iparosítás, a szövetkezetek, az árutermelés hatására változott és változik. A változásokért, a korszerüsödésért az a generáció fizette és fizeti a legnagyobb árat, amelynek élő tagjai ma nyugdíjban vannak vagy maholnap nyugdíjba kerülnek.

d/ Falun élő munkások és szövetkezeti dolgozók /Adalékok a tardi vizsgálatból/ 54

A következőkben összehasonlítást teszünk néhány fontosnak tünő területen. Összehasonlítjuk: egyrészt az állami szektorban dolgozó fizikai munkásokat /túlnyomó többségük faluról eljáró ipari munkás/, másrészt a szövetkezeti mezőgazdaság hagyományos /növénytermelésben és állattenyésztésben foglalkoztatott/ és nem hagyományos ágazatainak dolgozóit.

Mielőtt néhány területen elvégeznénk a munkajellegcsoportok helyzetének összehasonlítását a rendelkezésünkre álló vizsgálati adatok alapján, a következőket kívánjuk előrebocsájtani: Tardon a családok jelentős része un. vegyes család, amint ezt az alábbi tábla mutatja. /lásd 12. tábla a 335. oldalon./

A tábla adataiból kiderül, mennyire heterogén a családok összetétele. Ebből következik, hogy roppant nehéz megállapitani az egyes foglalkozási csoportokhoz, rétegekhez tartozók társadalmi-gazdasági helyzetét, életmódjának jellegzetességeit, hiszen ezek a családokban kimunkálódnak.

54./ A vizsgálat leirását lásd a Mellékletben.

12. tábla

A fizikai dolgozók házastársának munkahelye

/százalékos megoszlás/

A megkérdezett munkahelye	Nincs házastársa	Ipar Építői.	Mezőgazd.	Közl. ker. anyagi szolg.	Okt. eü. kult. igazgat.	Egyéb	Háztartás	Össz. %	N
Állami ip.,ép. ip., közl.,ker., stb. és mg.	20,4	24,0	27,9	9,8	2,7	2,9	12,3	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	11,1	29,1	30,1	5,4	1,4	1,4	11,5	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	22,7	4,1	34,0	12,4	1,0	3,1	22,7	100	97
Szövetkezet együtt	14,0	30,1	31,1	7,2	1,3	1,9	14,4	100	376

Ezt figyelembe véve teszünk néhány megállapítást az egyes foglalkozási csoportok élethelyzetének azonos és eltérő vonásairól./Állami szektorban dolgozó fizikai munkások, szövetkezeti növénytermelésben és állattenyésztésben dolgozó fizikai foglalkozásúak és végül a szövetkezet egyéb, nem mezőgazdasági munkahelyein dolgozó fizikai foglalkozásúak./

Jövedelmi arányok /háztáji és kisegítő gazdaság nélkül/. A család összes keresőinek együttes havi jövedelme elsősorban a keresők számától függ. Az állami szektorban dolgozó fizikai foglalkozásúaknak mindössze 7,5 %-a, a szövetkezeti növénytermelők és állattenyésztők 8,2 %-a, az egyéb szövetkezeti dolgozóknak 15,5 %-a vallott 3000 Ft alatti havi jövedelemről. 3000-5000 Ft között 39,4 %, 49,1 % ill. 32,9 % keres. A nagyobb különbségek az 5000 Ft feletti zónákban jelentkeznek, nyilvánvalóan a szakképzettségi arányok függvényében: 50,9 %, 38,4 %, illetve 49,5 %.

Külön figyelmet érdemelnek az eltérések a megkérdezettek havi keresetében: /13. tábla lásd 336. oldalon./

13. tábla

A megkérdezett fizikai dolgozók
százalékos megoszlása
havi kereseteik nagysága szerint

A megkérdezett munkahely	1000 Ft alatt	1001 -2000 Ft	2001 -3000 Ft	3001 -5000 Ft	5001 Ft felett	Összesen %	N
Állami ip.ép.-ip.,közlk.ker. stb.és mg.	6,5	16,7	41,7	33,8	1,3	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	16,8	45,5	26,5	10,8	-	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	4,2	16,5	38,1	40,2	1,0	100	97
Szövezetkezet együtt	13,6	38,0	29,7	18,4	0,3	100	376

Ezen belül is a jövedelmi arányok két szélső értékének, vagyis a legalacsonyabb és legmagasabb alakulása: 1000 Ft alatt keres a nem mezőgazdasági munkások 6,5 %-a, a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában a dolgozók 4,2 %-a, ezzel szemben a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában a dolgozók 16,8 %-a. A magasnak számító kereseti kategóriában: 3001-5000 Ft-ig keres a nem mezőgazdasági munkások 33,8 %-a, a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában dolgozók 40,2 %-a, ugyanakkor a mezőgazdaság hagyományos ágazataiban dolgozóknak csupán 10,8 % 10,8 %-a.

A lakáshelyzet

Ismert tény, hogy a községekben élő lakosság szinte kizárólagosan saját családi házban él, aminek építési és fenntartási költségeit maga kénytelen viselni. Igy van ez Tardon is, amit az alábbi táblázat mutat: /14. tábla lásd a 537.oldalon./

Külön figyelmet érdemel a szülőknél s rokonoknál lakók magas aránya két foglalkozási kategóriában: a nem mezőgazdasági munkások 36,5 %-a, a mezőgazdaságban nem hagyományos ágazatban

dolgozók 37,1 %-a lakik az említett minőségben. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, valószínű, hogy ezekben a foglalkozási csoportokban magas a fiatalok aránya, és amint az előző vizsgálatok is mutatták, ma a fiatalok önálló lakáshoz való jutása kedvezőtlenebb képet mutat, mint az idősebb generációk munkába lépésének idején.

14. tábla

Jelenlegi lakásának használati jogcíme szerinti megoszlás

A megkérdezettek m. helye	Tan. bérl.	Szolg. lakás	Magán szem. bérl.	Alb. m.sz.	Saját csa-ládi	OTP szö-vet-kez.	Szü-lei-nél	Gyer-me-roko-nainál	Összes %	N
Állami ip., ép.-ip., közl.ker., stb. és mg.	0,2	0,6	0,5	0,9	59,9	-	36,5	1,4	100	441
Szövezezeti növényterm. állatteny.	0,4	-	-	0,7	79,2	-	16,5	3,2	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	-	1,0	-	-	57,8	-	37,1	4,1	100	97
Szövetkezet együtt	0,3	0,3	-	0,5	73,6	-	21,8	3,5	100	376

A lakás nagyságával kapcsolatban megállapíthatjuk,hogy ez szinte az egyetlen terület,ahol a mezőgazdaság hagyományos ágazataiban dolgozók előnyösebb helyet foglalnak el, mint a többi foglalkozási csoport./15.tábla lásd a 338.oldalon./

Tartós fogyasztási cikkek

Alig akad a községben olyan, aki egyáltalán nem, vagy csupán csak egy /rádió/ tartós fogyasztási cikkel rendelkezik /összesen 18 fő akadt/. Bár némi eltérés ugyan tapasztalható az egyes foglalkozási csoportok között, de ezek az eltérések nem kirívóan nagyok.Ezt az alábbi táblázat jól szemlélteti. /16. tábla lásd a 338. oldalon./

15. tábla

A lakások szobaszáma szerinti megoszlás

A megkérdezettek munkahelye	Nincs önálló lakása	1 szobás	2 szobás	3 vagy több szobás	Összesen %	Összesen N
Állami ip.,ép.-ip.közl., ker. stb.és mg.	23,6	7,3	51,0	18,1	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	16,1	7,2	56,6	20,1	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	32,0	7,2	44,3	16,5	100	97
Szövetkezet együtt	20,2	7,2	53,5	19,1	100	376

16. tábla

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság szerinti megoszlás

A megkérdezettek m. helye	Nem rendelkezik egyikkel sem	Csak rádió- ja van	2-5 db. fogyasztási cikke van	6-9 db. fogyasztási cikke van	Összesen %	Összesen N
Állami ip., ép.ip.,közl., ker. stb.és mg.	1,1	1,8	41,3	55,8	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	1,1	2,9	46,9	49,1	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	3,1	4,1	41,2	51,6	100	97
Szövetkezet együtt	1,6	3,2	45,5	49,7	100	376

Annyit az adatokból megállapíthatunk, hogy - bár nem túl jelentős eltéréssel - a nem mezőgazdasági munkások rendelkeznek a legtöbb fogyasztási cikkel.

A következőkben néhány olyan kérdésre térünk ki, ami a különböző foglalkozási csoportok; egyrészt anyagi helyzetének alakulásával, másrészt életmódjával függ össze. A vizsgálat egyértelműen azt bizonyította, hogy a község különböző foglal-

kozási csoportjai túlnyomó többségében rendelkeznek különböző nagyságú kisgazdasággal. /A nem gazdálkodók aránya jelentéktelen./ A különbség mindenekelőtt abban található, hogy az egyes csoportok mekkora földön gazdálkodnak. Ezt a következő tábla szemléletesen mutatja.

17. tábla

A háztáji és kisegítő gazdaság nagysága szerinti megoszlás

A megkérdezettek m. helye	Nem gazdálkodik	800 négyszögöl, annál kevesebb	801-1600 négyszögöl	1,1-2, kh	2,1-3 kh	3,1-5 kh	5,1 kh vagy több	Összesen %	N
Állami ip., ép.-ip., közl. ker.stb.és mg.	13,6	50,6	18,1	15,7	1,1	0,7	0,2	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	8,6	32,6	29,8	23,3	3,2	1,8	0,7	100	279
Egyéb szövetkezeti m. hely	10,3	27,8	30,9	26,8	3,1	1,1	-	100	97
Szövetkezet együtt	9,0	31,4	30,1	24,2	3,2	1,6	0,5	100	376

Amint ez az adatokból kitünik, 800 négyszögöl vagy annál kevesebb területen legnagyobb mértékben a nem mezőgazdaságban dolgozók gazdálkodnak, őket a mezőgazdaság hagyományos ágazataiban dolgozók követik, 32,6 %-kal, majd legvégül a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában dolgozók, 27,8 %-kal. Az egy és két hold közötti földterületen viszont legnagyobb arányban azok gazdálkodnak, akik a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában dolgoznak, 26,8 %-kal, de a nem mezőgazdaságban dolgozók aránya is eléri a 15,7 %-ot, a mezőgazdaság hagyományos ágazatában dolgozók két csoport között helyezkednek el 23,3 %-kal.

A háztartás-gazdaságoknak a fent említett arányai kihatnak a háztartás élelemmel való ellátására is. Amiből kiderül, hogy a községben élő különböző csoportok között szintén nincsenek számottevő eltérések.

Saját termelésű friss hússal pl. a megkérdezettek alig egyharmada látja el háztartását teljesen. /29-34 %/. Részben, mintegy 60 %, elégíti ki friss hús-szükségletét saját háztáji gazdaságából, de e tekintetben sincs a vizsgált rétegek között jelentős eltérés /52 % és 63 % között/. 1976-ban és 1977-ben például sertést vágott minden réteg 91 %-a /a két szélső érték: 88 % és 92 %/.

18. tábla

Vágtak-e sertést az 1976/1977 években?

A megkérdezettek munkahelye	Nem	Igen	Összesen %	N
Állami ipar, ép.ip., közl. ker.stb.és mg.	8,8	91,2	100	441
Szövetkezeti növényterm. állatteny.	8,2	91,8	100	279
Egyéb szövetkezeti m.hely	11,3	88,7	100	98
Szövetkezet együtt	9,0	91,0	100	376

A tardi vizsgálat adatainak áttekintése alapján úgy tünik, hogy a községben élő különböző foglalkozási csoporthoz tartozó dolgozók nagyon hasonló helyzetben vannak, és ez a hasonlóság vagy ha úgy tetszik, "élethelyzetek közeledése" nagymértékben a vegyes családok kialakulásának az eredménye. Az egyéni jövedelmek ugyanis azt mutatják, hogy a nem mezőgazdasági munkások havi jövedelme jóval magasabb a mezőgazdaság hagyományos ágazatában dolgozók jövedelménél, ugyancsak magasabb a mezőgazdaság nem hagyományos ágazatában dolgozók havi jövedelme is. Ugyanakkor például a mezőgazdaság hagyományos ágazatában dolgozókénak a lakáshelyzete jobb, mint a másik két foglalkozási csoportének. A vegyes családok esetében ezek az előnyök és hátrányok némiképpen kiegyenlítődnek.

Összefoglaló megjegyzések

A munkásság és a parasztság közeledése - a tradicionális falusi, mezőgazdasági munka- és életmód átalakulása - nálunk a

szocialista korszak egyik alapvető társadalmi vívmánya és feladata. A hosszú stagnálás és elszigetelt, szinte "társadalomalatti" létezés után a parasztság számára a szocialista átalakulás nyitotta meg a tömegesen járható utat a dinamikusabb, modernebb munkához és élethez: az össztársadalmi munkamegosztásba, a szocialista árutermelésbe, a változatosabb életformákba, fogyasztási módokba való bekapcsolódáshoz. A parasztság különböző rétegei különböző módokon léptek és lépnek erre az útra, s különböző mértékben viselik az átalakulás terheit, s élvezik "hozamát". A munkássá válás fő útjai : 1. A mezőgazdaság /esetleg a falu/ elhagyása; 2. a mezőgazdaság állami szektora; 3. a termelőszövetkezet.

Növekvő számban és arányban élnek együtt az un. kettősjövedelmü családokban mezőgazdasági és nem mezőgazdasági keresők; a parasztságra korábban jellemző zárt család felbomlóban van. Ez szokások és értékek, értesülések és vélemények intenzív cseréjével jár, s a munkásság és parasztság közeledésének egyik legfontosabb jele és tényezője.

A mai parasztság legnépesebb csoportja a tsz-parasztság, a nyugdíjasokkal együtt kb. egymillió embert jelent, vagyis a munkásosztály után még mindig a legnagyobb csoport társadalmunkban. A nyugdíjasok és az idősebb, de még aktív tsz-tagok, akik között jóval kevesebb az iskolázott és szakképzett ember, akik emiatt is kevéssé mobilak, a leginkább kötődnek a termelőszövetkezethez, a háztáji gazdasághoz, a hagyományos munka- és életmód maradványaihoz. A fiatalabbak, iskolázottabbak, ipari vagy mezőgazdasági szakképzettségel rendelkezők, az iparból /vissza/ jött szakmunkások, technikusok /s még inkább az agrárértelmiségiek/ kevésbé kötődnek az adott termelőszövetkezethez, kevésbé viselik el a tsz-tagsággal járó hátrányokat. A tsz-parasztságnak fiatalabb és szakképzett rétegei, valamint az állami gazdasági munkások és értelmiségiek között; vagy a faluról bejáró ipari munkások és a szakképzett tsz-tagok között számottevő különbség nem található.

Az aktív korú tsz-parasztság többsége ma már életkora,képzettsége, vagy munkájának jellege folytán nem kötődik a hagyományos paraszti életformához.

A szövetkezeti és a falusi helyzetből következően, a tsz-parasztok a tartós javak megszerzését és gyermekeik képzését nagyobb áldozatokkal érik el, mint más rétegek; munkaidejük nagyobb, szabad idejük kisebb, munkakörülményeik gyakran rosszabbak; munkavállalói érdekvédelmük - a tsz-alkalmazottak kivételével - megoldatlan; társadalmi juttatások terén egyelőre hátrányban vannak; életpálya-lehetőségeik korlátozottabbak.

A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó háromféle "volt paraszt" /tsz-tag, tsz-alkalmazott, állami gazdasági munkás/, illetve a falun élő, városba ingázó munkások közeledésének legfontosabb tényezője a mezőgazdasági nagyüzemek további technikai és gazdasági fejlődése, a köztük, főleg a 70-es évtizedben, megindult mélyreható együttműködés /közös vállalkozások, iparszerű termelési rendszerek különböző formái/. Ez a fejlődés emeli a mezőgazdasági munka társadalmasításának fokát, termelékenységét, növeli a hozzá szükséges szakképzettség és általános kultúráltság szintjét.

Ez a fejlődés - amelyben nemcsak a résztvevők érdekeltek, hanem az egész társadalom is - fokozatosan megteremti az elmaradott falusi infrastruktúra kiépülésének feltételeit /szükségletét máris kitermelte/, hiszen a modern, nagy termelékenységü, precíz felkészültséget és fegyelmet igénylő munkára való képességet nem lehet biztosítani és ujratermelni a jelenlegi, elmaradott infrastruktúrális körülmények között.

ÖSSZEFOGLALÁS

1/ Az osztályok és rétegek közeledésének /közelítésének/ tétele az európai KGST-országokban a 70-es évek közepe táján elfogadott, fontosabb politikai dokumentumokban mindenütt szerepel, mint a társadalomstrukturális változások tervezett, illetve máris érvényesülő fő iránya. Erre az időre ezekben az országokban jórészt befejeződött a szocialista jellegü társadalomstruktúra kialakulása: nincsenek kizsákmányoló osztályok, a munkásosztály a társadalom vezető osztályává vált, amely a lenini osztálydefiníció alapján megkülönböztethető a parasztságtól, az alkalmazottaktól és az értelmiségiektől is. A szoci-

alista állami és szövetkezeti tulajdon alapvetően homogenizáló szerepe következtében a fejlett szocialista társadalom építése során gyors ütemben csökkennek az osztálykülönbségek, ezek transzformálódnak osztály jellegű különbségekké. /Nem számítva a csekély súlyú kisárútermelő réteget./ Ezek - a munkásság és az értelmiség, illetve a munkásság és a tsz-parasztság különbségei - a közös, szocialista tulajdonviszonyok alapján egészükben véve nem elválasztó és szembeállító minőségűek, hanem a közös érdekek szerinti együttműködést és közeledést teszik lehetővé. Az elmúlt másfél évtizedben különösen nagy mértékben csökkentek a munkásság és a tsz-parasztság különbségei, valamint a fizikai dolgozók és a szellemi dolgozók keresetében meglevő különbségek. Akár azt is mondhatjuk: a társadalomstatisztikában és a politikai dokumentumokban használatos makrostruktúrális kategóriák különbségei sok tekintetben máris minimálisak, s ha e különbségek csökkentése politikánk célja, akkor nem vagyunk messze e céltól. Valójában azonban a társadalmi különbségek alakulása rendkívül bonyolult módon és csak részben áll a tudatos társadalomirányítás befolyása alatt, s csupán makrostruktúrális kategóriák szerint nem is számontartható. A különbségek jelentős részét a család kumulálja vagy eliminálja, a "vegyes" családok makrostrukturális besorolása pedig megoldatlan; hasonló a helyzet egyéb különbségeket kumuláló és eliminálló tényezőkkel, mint a település, demográfiai tényezők, társadalmi intézmények részvétel a nem társadalmilag szervezett gazdasági tevékenységben stb. Mindezeknek konkrét kapcsolata a makrostruktúrával még korántsem ismert eléggé.

Ezért arra törekedtünk mind a munkásság–műszaki értelmiség, mind a falusi munkásság–tsz-parasztság különbségeinek kutatásában, hogy ezeket a makrostrukturális kategóriákat ne belső különbségeik figyelembevétele nélkül, hanem ezeket is regisztrálva, végezzük el az összehasonlítást. Így miskolci vizsgálatunkban 5 réteget különböztettünk meg: két munkásréteget /segédmunkások, szakmunkások/, két értelmiségi réteget /műszaki értelmiségiek és nem műszaki üzemi értelmiségiek/, valamint egy, a feltételezés szerint "közbülső" réteget, a közvetlen termelésirányítókét. A tiszaalpári és rémi termelőszö-

vetkezeti-vizsgálatban a kétféle termelőszövetkezet parasztságának belső rétegződése állt figyelmünk középpontjában, a tardi vizsgálatban pedig a szövetkezeti,állami gazdasági, a falun élő ipari és építőipari, valamint egyéb ágazatokban dolgozó különböző képzettségü fizikai munkások és nyugdíjasok helyzetének összehasonlítására nyílt mód.

2/ Miskolci vizsgálatunkban - noha hangsúlyozni kell, hogy a vizsgálatot nem reprezentatív mintán végeztük - arra az eredményre jutottunk, hogy az ipari munkásság és az üzemben dolgozó müszaki értelmiség távolsága eléggé jellegzetes és osztály jellegü különbségként értelmezhető.
Ez elsősorban a munkamegosztással, a munka jellegével, a munkához szükséges képzettséggel, ennek fajtájával és szintjével, vagy hiányával függ össze. Ez a távolság a munkásság és a müszaki értelmiség között különböző méretünek bizonyult a jövedelmi és fogyasztási lehetőségektől, a munkán, szabad időn és társadalmi-politikai aktivitáson át a mobilitásig és a munkás—mérnök távolság megítéléséig. Feltünő, hogy a vizsgálatba bevont miskolci munkásrétegek közül a segédmunkások a legtöbb tekintetben távolabb vannak a szakmunkásoktól, mint ez utóbbiak a müszaki értelmiségiektől.

A közvetlen termelésirányítás funkciója alapján kiválasztott alminta adatai és vallomásai alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a fizikai állományú csoportvezetők és brigádvezetők, valamint a müszaki alkalmazott müvezetők és főmüvezetők között jelentős különbségek vannak. Adataik együttes átlagolása meghamisítaná a valóságos helyzet képét: a közvetlen termelésirányítás egyes funkcióival megbízott munkásréteg és az erre kiképzett valójában müszaki értelmiségi réteg e funkció révén nem képez egy réteget. A fizikai állományúak többnyire a szakmunkásokkal, müvezetőnél magasabb beosztásúak általában a müszaki értelmiségiekkel mutatnak azonos vonásokat. Más szavakkal: nem igazolódott az a várakozásunk, hogy a közvetlen termelésirányítók a munkásság és az értelmiség közös vagy köztes rétege lenne, amelynek az osztályok közeledésében különleges jelentőséget kell tulajdonítani. Valóban "közbülső" rétegnek valószinüleg csak a müvezetők tekinthetők.

Egészében véve a munkásság-műszaki értelmiség távolságot, azt kell mondanunk, hogy a közelítést hangsulyozó eddigi központi törekvés sikeres. Azokon a településeken, ahol az állami szabályozás közvetlen, így a bérezés, az elsődleges jövedelemelosztás területén, nagymértékben csökkentek ezek a különbségek. Félő azonban, hogy ez az ösztönzés rovására megy. Ennek ellenére a munkásoknak csak viszonylag kis része érzékeli a munkás-mérnök távolság csökkenését, míg az értelmiségiek túl is hangsúlyozzák, mintegy elégedetlenségüket jelezve.

3/ A tiszaalpári és rémi, valamint tardi vizsgálatunk eredményei arra mutatnak, hogy a termelőszövetkezeti tagok tagozódásában a kezdeti, tradicionális munkamegosztás /állandó és időszakos foglalkoztatottak/ helyett a végzett munka jellege és a szövetkezeti szervezetben elfoglalt intézményes poziciók szerinti elkülönülések és integrációk kerültek túlsúlyba. Ezek kifejlődése a termelőszövetkezetek gazdasági, technikai és vállalatszervezeti, valamint kooperációs fejlődésével párhuzamos. A szövetkezeti tulajdonforma csoportjellege csökken, mind a tulajdoni elkülönültség értelmében, mind pedig a közgyülésen a tagok egyéni tapasztalatainak csökkenő felhasználhatósága miatt.

Más részről a termelőszövetkezetek növekvő munkaerőforgalmának összetétele /az aktív tagok számának és arányának csökkenése, a belépő képzett dolgozók többségének vonakodása a tagsági viszony vállalásától/ arra utal, hogy a tagsági viszony hátrányait egyre inkább csak azok a viszonylag immobil emberek vállalják, akik előnyösebb feltételek mellett nem helyezkedhetnek el a népgazdaság más vállalatánál. Igy erősödik a szövetkezetek lényegének ellentmondó tendencia: a szövetkezeti vállalat munkamegosztásában egyre fontosabb szerepet játszanak az alkalmazottak, s relative fokozódik a többségében képzetlen tagok gazdasági és jogi hátránya, miközben azt a kockázatot is nagyobb mértékben viselik, amelyre csökkenő személyes befolyással lehetnek.

Az agrár-ipari, vagy élelmiszergazdasági integráció társadalmilag szükséges fejlesztése azt kívánja, hogy a termelőszövetkezeti gazdaságok ebben önálló és kezdeményezésekre ké-

pes partnerekként, a modern technikát és technológiát az életképes szövetkezeti demokráciával és a tagok személyes fejlődését is szolgáló fejlett közéletiséggel és kultúrális élettel párosítva vegyenek részt.

A sok helyen örvendetes szövetkezeti vállalati fejlődéshez képest megállapítható a szövetkezeti mozgalom viszonylagos lemaradása, ami a tsz-tagság politikai szervezettségének és aktivitásának, valamint müveltségének és szakképzettségének viszonylag alacsony szinvonalában is kifejezésre jut. Ez összefügg - nyilvánvalóan - az érvényes szabályozással, a termelőszövetkezetek tényleges gazdasági önállóságának és önkormányzatának szinvonalával is.

A tardi vizsgálat adatai - más vizsgalatok mellett, egybehangzó módon a társadalomstatisztika adataival - arra engednek következtetni, hogy nincs már ma sem osztályokat elválasztó méretü távolság a tsz-parasztok, az állami gazdaságban dolgozó munkások és a falun élő, iparban, épitőiparban, közlekedésben dolgozó fizikai munkások között.

Ennek egyik legfontosabb tényezője, hogy nagy számban és arányban élnek együtt, az un. "kettős jövedelmü" családokban; egyaránt rendelkeznek háztáji és kisegitő gazdasággal; egyaránt nagyobb munkaerő-ráfordítással érhetik el, gyakran rosszabb munkafeltételek mellett, a primer életszükségletek kielégítését, a tartós javak beszerzését, gyermekeik szakképzését, mint a városi rétegek.

1. sz. Melléklet

Az 1977 őszén Miskolcon "A munkások és műszaki alkalmazottak munkájának, munkakörülményeinek és életkörülményeinek vizsgálata" címmel elvégzett kérdőíves felvétel rövid leírása

1/ Mivel feltételeztük, hogy a vizsgált folyamatok nem egyenletesen zajlanak le az országban, és a különböző népgazdasági ágakban, továbbá országosan reprezentatív, megfelelően rétegzett mintán végzett vizsgálathoz időnk sem volt, és előzetesen keveset is tudunk a vizsgálni kívánt folyamatokról, úgy döntöttünk, hogy első lépésként egy ipari nagyváros /de nem Budapest/ két ipari nagyüzemében választunk ki egy 1000 fős, 200-200 segédmunkást, szakmunkást, közvetlen termelésirányítót, műszaki és nem műszaki értelmiségit felölelő mintát. Választásunk Miskolcra, illetve az LKM-re és a DIGÉP-re esett, ahol a vállalati névsorokból szisztematikus véletlen módszerrel emeltük ki a 200 fős almintákat, azzal a két megszorítással, hogy a dolgozó Miskolcon lakjon /lakáson folyt a kérdezés/, és ne melegüzemi legyen a munkahelye.
Így a minta nem reprezentatív.

A minta összetétele nemek szerint:

Segédmunkás	férfi	114	nő	82	= 196
szakmunkás	"	186	"	8	= 194
termelésirányító	"	193	"	5	= 198
műszaki értelmiség	"	176	"	20	= 196
nem műszaki értelmiség	"	120	"	64	= 184
					968 fő

2/ A kérdőív, amely a részvételünkkel folyó, 6 szocialista ország által ugyanebben a témában közösen végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat próbakérdőíve volt, összesen 123 kérdést tartalmazott a következő blokkokban: a munkával és körülményeivel kapcsolatban 22 kérdés; a társadalmi-politikai szervezettséggel és aktivitással kapcsolatban 23 kérdés; a társadalmi mobilitás kérdéskörében 12 kérdés; a szakképzettséggel, szakmával kapcsolatban 10 kérdés; társas kapcsolatokról 22 kérdés; az anyagi létfeltételekkel, fogyasztással kapcsolatban 13 kérdés; a szabadidővel és kultúrális aktivitással kapcsolatban 21 kérdés.

3/ A vizsgálat helyszíni munkáit a MSZMP Marxizmus-Leninizmus Tanszékének Szociológiai csoportja végezte, dr. Lehoczky Alfréd irányításával. A kérdezést az egyetem felső évfolyamos hallgatói végezték el 1977. szeptember-október hónapok folyamán. Egy-egy interjú másfél-két órát vett igénybe.

4/ A gépi adatfeldolgozás programját Király László készítette.

5/ A vizsgálatot irányította Kovács Ferenc, Akszentievics György, és Kolosi Tamás.

6/ A felvétel anyagát kérdés-blokkonként dr. Lehoczky Alfréd, Akszentievics György, Böhm Antal, Kolosi Tamás és Kovács Ferenc dolgozták fel; a jelentés számára összefoglalta: Akszentievics György.

2. sz. Melléklet

Az 1974-ben Tiszaalpáron és Rémben, valamint 1977-ben Tardon végzett kérdőíves vizsgálat rövid leírása

1/ Tiszaalpáron /Bács-Kiskun megye/ egy hagyományos gazdasági szerkezetű és Rémben /ugyancsak Bács-Kiskun megye/ egy vertikális gazdasági szerkezetű mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjainak és alkalmazottainak teljes körű vizsgálatát végeztük el, összesen 1245 fő megkérdezésével. A vizsgálat célja annak feltárása volt, hogy milyen társadalmi-gazdasági változásokkal járt az egykori naturális parasztcsaládok, továbbá a falusi szegénység körében a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Hogyan változott a szövetkezeti tagok társadalmi helyzete a kézi munkára alapozott termelés időszakában, amikor árutermelésük aránya alacsony volt; majd a gépesítés következtében /a gépállomások megszüntetése után/, és végül a nem tradicionális ágazatok /feldolgozás, építő- és gépjavító részlegek stb./ létrehozása, a korszerűbb gépek, intenzív fajták és technológiák bevezetésbe következtében; az élőmunka nagyarányú csökkenésével, az ipari eredetű eszközök és anyagok jelentős arányú alkalmazásával.

A két szövetkezet aktív dolgozóinak és nyugdíjasainak megoszlása munkajelleg-csoportok szerint 1974

/százalékban/

	szakképzetlen fiz.dolg.	szakképzett fiz. dolg.	középfoku végz. sz.dol.	vezető és ért.	nyugdíjas	Összesen
Tiszaalpár	39,9	11,2	3,1	0,9	44,9	100,0
Rém	46,2	15,7	4,6	1,2	32,3	100,0
Összesen N	535	167	47	13	483	124,5
%	43,0	13,4	3,8	1,0	38,8	100,0

/A vizsgálatot Simó Tibor irányította/

2/ Tardon /Borsod-Abauj-Zemplén megye/ 1977 őszén végeztünk teljes körü kérdőíves felmérést a község aktív és inaktív kereső lakosságának körében. A vizsgálat célja közvetlenül a tsz-parasztság és a falun élő munkásság különbségeinek és azonosságainak feltárása volt.

A tardi keresők megoszlása /N/

	Ipar, ép.ip.	Állami	Szövetk. mg.	Egyéni	Közl. ker. szolg. okt. eü. kult. igazg.	Egyéb	Össz.
Szakképzetlen fizikai dolg.	99	44	214	9	35	-	401
Betan.fiz.dolg.	65	9	19	-	15	-	104
Szakképzet fizikai dolg.	183	29	52	-	48	18	330
Szellemi középf.	17	3	10	-	36	-	66
Vezető és értelm.	2	-	7	-	13	-	22
Nyugd.,járadékos	58	508	-	-	13	-	379
Összesen:	422	695		9	158	18	1302

A vizsgálatot vezette: Módra László és Simó Tibor.

Az anyagot e jelentés számára összefoglalta: Módra László.

37,– Ft.